

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
АҚПАРАТ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ
ДАМУ МИНИСТРЛІГІ

Қазақстандық
қоғамдық
даму
институты

**«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫ ШЕҢБЕРІНДЕ
«ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТАРИХ
КОНТЕКСІНДЕГІ ҚАЗАҚТАР»**

МОНОГРАФИЯ

Нұр-Сұлтан, 2020

ӘОЖ 314 (063)

КБЖ 60.7

А 93

Монография «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру аясында даярланған.

«Рухани жаңғыру» Қазақстандық қоғамдық даму институты Әдістемелік кеңесінің 2020 жылдың 2 қазанындағы №2 хаттамасымен мақұлданған.

Пікір жазғандар: **Атангаева Б.Ж.**, тарих ғылымдарының докторы, Семей қаласының Шакарім атындағы университеті профессоры (Семей қ.); **Галиев А.А.**, тарих ғылымдарының докторы, Абылайхан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің профессоры (Алматы қ.); **Ракишева А.К.**, экономика ғылымдарының кандидаты, «Рухани жаңғыру» Қазақстандық қоғамдық даму институты Отбасы институтын зерттеу орталығының басшысы.

ISBN 978-601-7887-44-5

А 93 «Рухани жаңғыру» бағдарламасы шеңберінде «Демографиялық тарих контексіндегі қазақтар». Монография. / Ж.С. Аубакирова, А.Н. Алексеенко. – Нұр-Сұлтан: «Шаңырақ-Медиа» ЖШС, 2020. – 200 б.

«Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында орындалған монографияда өткенге шолу аясында қазақ этносының демографиялық тарихы берілген (XIX ғ. аяғы – XXI ғ.). Қазақтардың демографиялық тарихының негізгі кезеңдері мен аумақтық ерешеліктері тұтастай Қазақстан халқының дамуы контексінде анықталған. Қазақ этносының әлеуметтік-мәдени өлшем-шарттарына негізделген егемен демографиялық жүйесін құру алгоритмі көрсетілген. Монография мамандарға, сонымен қатар қалың оқырман қауымға арналады.

ӘӨЖ 314 (063)

КБЖ 60.7

ISBN 978-601-7887-44-5

© «Рухани жаңғыру» КЕАК, 2020

© «Шаңырақ-Медиа» ЖШС, 2020

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	4
I. 100 ЖЫЛДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТАРИХЫ (ХІХ ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ – ХХ ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ)	7
1.1 Қазақтардың ХІХ ғасырдың соңы – ХХ ғасырдың басындағы демографиялық тарихы	7
1.2 Қазақ халқының тарихындағы демографиялық дағдарыс (1920 жыл – 1940 жылдың соңы)	16
1.3 Қазақтардың ХХ ғасырдың екінші жартысындағы демографиялық дамуының ерекшеліктері (1950-1990 жж.)	48
Әдебиеттер тізімі	85
II. ЕГЕМЕНДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТАРИХЫ	91
2.1 Қазақтар және кеңестік демографиялық жүйенің дағдарысы (1989-1999 жж.)	91
2.2 Қазақстан Республикасының демографиялық жүйесінің қалыптасуы: қазақтар негізгі демографиялық әлеует ретінде (1999-2009 жж.)	104
2.3 Егеменді демографиялық жүйенің ерекшеліктері: қазақ этносының шешуші рөлі (2009-2019 жж.)	119
ҚОРЫТЫНДЫ	139
Ұсыныстар	141
Әдебиеттер тізімі	142
Диаграммалар мен графикалар	143
Глоссарий	161
Библиография және дереккөздер	179

КІРІСПЕ

Тарихшылар «уақыт құмында» жоғалып кеткен жүзден астам халықтарды біледі. Олардың кейбіреулері жойылды, өзгелері игерілді, тағдырлары туралы нақты еш ақпарат жоқтары да бар. Мұндай қайғылы тағдыр қазақ халқының да басына туар еді.

«Әлемдегі бірде-бір ел, бірде-бір халық демографиялық ахуалда өз елінде осындай сынаққа ұшыраған жоқ және қазақ халқы ретінде толық жойылу алдында тұрған жоқ. Біз өмір сүрдік, ұлт ретінде біріге алдық, біз қатыгезденбедік, өшікпедік, ешқашан ешкімді XX ғасырдың қатыгез трагедиясына кінәлаған емеспіз», – деді Елбасы 2019 жылғы 31 мамырдағы үндеуінде [1].

Бірақ, қазақтар күштірек болып шықты, олар барлық қиыншылықтарды жеңіп қана қоймай, сахарадай кең қазақ даласында тағдырдың жазуымен қалған басқа халықтарға да көмектесуге күш тапты. Онжылдықтар өтті. Ақырында, 1991 жылы көптеген ұрпақтардың ғасырлық арманын жүзеге асыру – өз мемлекетін құру, халық тарихында жаңа, егемен кезеңді бастау, жаңа мақсаттар қою мүмкін болды. Бұл кезеңнің маңызды аспектісі «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасында тұжырымдамалық түрде ресімделген қазақстандық социумды жан-жақты жаңғырту, оның рухани жаңаруы болып табылады.

Қазақстан тәуелсіздігінің маңызды белгілерінің бірі мемлекетке өзінің демографиялық негізінде дамуға мүмкіндік беретін саяси ғана емес, демографиялық егемендікке де ие болу болып табылады. Осының салдарынан өзегі қазақ этносы болып табылатын қазақстандық демографиялық жүйенің қалыптасу мәселесі бірінші дәрежелі мәнге ие болып отыр. Қазақстан – халқының көп этностық құрамы бар, жүзден астам халық өкілдері тұратын ел. Қазақстан Республикасының егеменді демографиялық жүйесінің қалыптасуы қазақтардың демографиялық эволюциясы салдарынан ғана емес, сонымен қатар басқа халықтар санының өзгеруі салдарымен де байланысты болды. Сондықтан қандай да бір этностың демографиялық тарихын жалпымемлекеттік контекстен тыс зерттеуге болмайды.

Қазақстандағы этнодемографиялық жағдайға ұзақмерзімді шолу жасай отырып зерттеу үшін авторлар төрт этникалық топты белгілеп алды: қазақтар, орыстар, украиндықтар, немістер. Бұл таңдау аталған этностардың барлық тарихи кезеңдерде Қазақстан мен оның өңірлері халқының басым көпшілігін құрағандығымен түсіндіріледі. Аталған ұлттар республикалық, сондай-ақ өңірлік этнодемографиялық процестердің даму век-

торын анықтаған және анықтайды. Біз кестеде келтірген статистикалық мәліметтерде көптеген халықтарды, мысалы, өзбектерді, ұйғырларды, дүнгендерді көрсетпедік. Өйткені олар өздері көпшілік болып Оңтүстік Қазақстанда тұрады. Республиканың өзге аймақтарында олардың саны аз және демографиялық даму үрдістерін айқындамайды.

Монографияның бірінші және екінші бөлімдерін зерделеп, көрсетудің әртүрлі тәсілдері бар. Бірінші бөлім («100 жылдағы қазақ халқының демографиялық тарихы (XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың соңы)») көптеген саяси, экономикалық және басқа да оқиғаларға толы тарихтың ғасырдан астам кезеңін қамтиды. Сол себепті оны зерделеп, көрсетуде тарихи әдісті қолдану қисынды. Осы кезеңнің көп бөлігінің демографиялық статистиканың сапасы нашар немесе мүлдем болмағаны да өте үлкен маңызға ие.

Монографияның екінші бөлімі («Егемендік жылдарындағы қазақ халқының демографиялық тарихы») егеменді тарихтың үш онжылдығын ғана қамтиды. Алайда осы үш онжылдықтың әрқайсысы егеменді демографиялық жүйені қалыптастырудың маңызды қадамдарын көрсетеді. Сондықтан егеменді кезең негізінен демографиялық әдістермен сипатталады. Сонымен қатар бұл үшін қажетті статистикалық материал бар. Қазақстан Республикасының демографиялық тарихында болып жатқан өзгерістердің мәнін неғұрлым айқын көрсететін негізгі демографиялық деректер пайдаланылды. Өкінішке орай, этникалық ашық қолжетімді статистиканың көлемі Қазақстан халықтарының демографиялық дамуының ерекшеліктерін толық ашуға мүмкіндік бермейді. Сонымен қатар ұсынылған материалдар жалпы республика бойынша да, жекелеген аймақтарда да этнодемографиялық процестердің негізгі үрдістерін көруге мүмкіндік береді. Бұдан бөлек Қазақстанның демографиялық тарихын бүкіл әлемде бірыңғай статистикалық өлшемшарттар арнасына көшіру Қазақстандағы демографиялық процестерді әлемнің басқа мемлекеттеріндегі жағдаймен салыстырмалы талдау жасауды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Монографияның хронологиялық алгоритмі көбіне он жылда бір рет өтетін халық санағымен анықталды. Демографиялық-хронологиялық негіз Қазақстан дамуының тарихи ерекшеліктерін барабар көрсетеді, демографиялық және тарихи құрамды біріктіруге, олардың өзара байланысын көруге мүмкіндік береді.

Монографияда мәселені қарастыруда статистикалық фактілерді авторлық бағалаусыз тіркейтін сипаттама әдісі қолданылады. Бұл Қазақстанның демографиялық тарихына ілесуші және жиі бұрмалаушы

коннотациялардың қайтадан өсуіне жол бермеу үшін жасалды. Авторлардың алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі – оқырманға біреудің көзқарасына емес, объективті статистикалық деректерді өзіндік талдауға негізделген өз пікірін қалыптастыруға мүмкіндік беру. Ол үшін монографияда кестелерге, сұлбалар мен диаграммаларға салынған ауқымды статистикалық материал, сонымен қатар демографиялық терминологияны түсінуге мүмкіндік беретін глоссарий және Қазақстанның тарихи-демографиялық мәселелерін қамтитын еңбектер тізімі берілген. Әртүрлі тарихи кезеңдердегі демографиялық процестерді талдау кезінде тек ресми статистикалық мәліметтер қолданылады және ақпарат дереккөзіне сілтемелер беріледі.

Зерттеу қажеттілігі «Рухани жаңғыру» [2] бағдарламасын іске асыру шеңберінде аса өзекті, себебі бірыңғай қазақстандық руханиятты қалыптастыру міндеті объективті демографиялық ахуалды нақты білуді және таяу арадағы этникалық даму болашағын түсінуді талап етеді.

I. 100 ЖЫЛДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТАРИХЫ (XIX Ғ. СОҢЫ – XX Ғ. СОҢЫ)

Қазақстанның егемендікке дейінгі демографиялық тарихы саяси, әлеуметтік-экономикалық мазмұны едәуір дәрежеде этнодемографиялық процестерді де анықтаған үш кезеңге бөлінеді. Оларды қазақтардың демографиялық даму ерекшеліктерінің призмасы арқылы қарастырайық.

1.1 Қазақтардың XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басындағы демографиялық дамуы

Қазақ халқының тарихтың ортағасырлық және жаңа кезеңдеріндегі санын анықтау өте қиын. Зерттеушілердің, саяхатшылардың бағалауларында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Статистикалық мәліметтердің толық, дұрыс еместігі және сәйкессіздігі тұтас көріністі көруге кедергі келтіреді. Бұл кезеңнің дереккөздерін шартты түрде статистикалыққа дейінгі (жазуға дейінгіні қоса алғанда) және статистикалық деп бөлуге болады. Статистикалыққа дейінгі дереккөздердің мәселесі бүкіл әлемдегі сияқты аңыздарға, мифтерге, «батырлар жырына» және т.б. негізделгендігінде. Ұзақмерзімді, тарихи өткенді шолу жасай отырып зерттеуде қазақтардың демографиялық дамуының ерекшеліктерін барабар көрсететін сенімді, шынайы деректер жоқ. Әртүрлі бағалаулардың, көзқарастардың жиынтығын пайдалану ғана мәселенің дамуының негізгі бағыттарын көрсете алады.

Аумақтарды үнемі қайта бөлу, ұлыс адамдарының бір билеушілердің билігінен басқаларына ауысуы және жалғасып жатқан этногенез процесі ортағасырлық кезеңдегі қазақ халқының санын дұрыс бағалауға мүмкіндік бермейді. Әртүрлі тарихи кезеңдердегі қазақ халқының санын көрсететін жекелеген фактілер келтірейік.

XV ғасырдың ортасында Жәнібек пен Керейдің қол астына қоныс аударған жақтаушылардың саны 200 мыңға жуық адамды құраған [3; 41-б.]. Г. Волконскийдің мәліметі бойынша XVIII ғасырдың соңына қарай үш жүзде 458 100 киіз үй болған [4; 306-б.]. Осы деректерге сүйене отырып, кейбір авторлар «бір киіз үйге үш адам» коэффициентіне жол береді. Нәтижесінде қазақ халқының жалпы саны 1 371 300 адамға тең болады [4; 306-б.]. Біздің ойымызша, көптеген зерттеушілердің пікіріне сәйкес бір киіз үйде кем дегенде бес адам тұруы мүмкін. Бұл жағдайда үш жүздегі халық саны 2 290 500 адамды құрауы тиіс.

Сондай-ақ алдағы уақыттағы қазақтардың санын анықтау да қиын. XIX ғасырдың 30-жылдары қазақ халқының ең танымал зерттеушілерінің бірі А.И. Левшин (Ш.Уалихановтың пікірінше, «Қазақ халқының Геродоты»): «...Қырғыз-қайсақтардың саны туралы айтуға болатын барлық нәрсе олардың өздері хабарлаған және үлкен күмән тудыратын мәліметтерден тұрады, біріншіден, олардың барлық заттарды асыра сілтеуге бейімділігі, әсіресе өз халқының күші туралы әңгімелерде, екіншіден, барлық заттар туралы негізделген жаңалықтарға ие болу мүмкіндіктерінің жоқтығында. Міне, осы уақытқа дейін Орынбор және Сібір желілерінде орыс шенеуніктері қырғыз-қайсақ далаларының халық саны туралы жасаған есептеулердің барлығы немесе кем дегенде көп бөлігі тым үлкейтілгендігіне себептер» [5; 287-288-бб.].

А.И. Левшиннің көзқарасын ескере отырып, қазақ халқының тарихын зерттеумен тікелей айналысқан өзге де зерттеушілердің пікірлерін айта кетейік. Я.П. Гавердовский XIX ғасырдың басына мәліметтер келтіреді (1803 ж.): «Ұлы жүздің бөлімшелерінде 70 000 отбасы бар... Орта жүзде барлығы – 169 400 отбасы. Кіші жүзде – 169 500 отбасы. Барлық үш жүзде – 408 900» [6; 406-б., 420-б.]. Әр киіз үйде 5 адам тұрғанын ескерсек, қазақтардың жалпы саны 2 044 500 адамды құрады.

А.И. Левшиннің ойынша, 1830 жылдары «қырғыз-қайсақтардың барлық үш жүзі» 500 мыңға жуық киіз үйді құрауы керек. Әрбір киіз үйде 5 немесе 6 адам өмір сүретінін ескере отырып, қазақ халқының жалпы саны «...екі жынысты қоса алғанда 2 500 000-нан 3 000 000 адамға дейін» болды [5; 288-б.]. Бұл ретте Ұлы жүзде 500-ден 600 мыңға дейін, Орта жүзде – 1 360 000, ал Кіші жүзде шамамен 1 100 000 адам өмір сүрді [5, 288-б.].

Қазақтардың санын анықтауға Ш.Уалиханов та тырысып көрді: «Қайсақтардың санын анықтау қиын... Барлық жаңа мәліметтерді біріктіре отырып (1861-1863 ж.), біз Алатау аймағындағы (Ж.А., А.А. округі) Ұлы жүзде 100 мың е.ж. (Ж.А., А.А. екі жыныстан да 100 мың адам), Семей облыстарындағы Орта жүзде екі жыныстан да шамамен 146 000 адам, Сібір қырғыздарының аумағында екі жыныстан да 800 мың адам, Ішкі немесе Бөкей ордасында екі жыныстан да 150 000 адам (30 000 киіз үй), ал барлық Қайсақ жұртында екі жыныстан да 1 450 000-нан 1,5 миллионға дейін деп шамалаймыз» [7; 203-б.].

Қазақ халқының XIX ғасырдың соңындағы саны туралы болжамды Абай да айтқан: «Бүгінде жер бетінде екі миллиардтан астам адам тұрады дейді. Олардың ішінде біз, қазақтар, екі миллионнан астам адамды құраймыз» [8; 213-б.].

Осылайша халық аңыздарына, тіпті өте танымал, халықтың тарихы мен тұрмысын зерттеген адамдардың болжамдарына сүйену қазақ халқының саны, олардың демографиялық тарихы туралы тұтас көріністі бере алмайды. Осының салдарынан ұзақ мерзімді өткенді шолуда авторлар үшін дереккөздер негізі ретінде халық санын есепке алу логикасын сақтауға мүмкіндік беретін жарияланған статистикалық мәліметтер саналады. Кез келген мемлекет халқының саны, этникалық құрамы туралы ең сенімді деректерді халық санағы көрсетеді. Классикалық санақтар бір күндік болуы және әкімшілік-аумақтық шекаралар (облыс, уезд, болыс, елді мекен) аясында өтуі керек. Мәселе санақ жүргізу әдістемесі отырықшы өмір салтына арналғандығында. Қазақ халқы үнемі қозғалыста болғандықтан, оларды есепке алу барынша қиын болды. Ресей Империясының 1897 жылғы алғашқы жалпы халық санағына дейін қазақ халқының саны киіз үй жиынының деректері бойынша анықталды. Киіз үй санағы үш жылда бір рет өткізіліп, этнос саны туралы өте жуықталған мәліметтер берді.

Ресей империясының этникалық құрамы туралы 1897 жылғы халық санағының дәлдігі де өте шартты, себебі оның бағдарламасында этникалық тиістілік туралы мәселе болған жоқ. Империя халқының этникалық құрамын ана тілі, діні туралы мәліметтер бойынша анықтауға болады. Есепшілердің сауатсыздығынан қателіктер мен жаңылыс есептеулер жиі болатын. Мәселен, 1897 жылғы халық санағының деректерінде Жетісу облысы Пржеваль және Пішпек уездерінің қазақ халқы қырғыз халқымен бірге келтіріледі. Сондықтан қазақтардың саны туралы нақты мәліметтерді анықтау қиын. Ең көп таралған көзқарас: Ресей империясының 1897 жылғы халық санағы бойынша қазақ этносының саны 3392,8 мың адамды құрады [9; 477-б.].

Бірінші дүниежүзілік соғыстың алдында, 1914 жылы, алты әкімшілік облыстағы қазақ халқының саны 3 845,2 мың адамды құрады (Ақмола – 489,3 мың, Семей – 692,1 мың, Сырдария – 1058,0 мың, Жетісу – 609,9 мың, Торғай – 486,6 мың, Орал – 509,3 мың) [10; 29-б.]. Осылайша, 1897 жылғы және 1914 жылғы халық санақтарының арасындағы кезеңде қазақтардың саны 13,3%-ға артты. Орташа жылдық өсім 0,8%-ды құрады, бұл XIX ғасырдың соңы-XX ғасырдың басындағы табиғи өсу қарқынына айтарлықтай сәйкес келеді.

Бірақ 1914-1917 жылдары демографиялық дамудың эволюциялық бағытын айтарлықтай бұзған оқиғалар болды. 1916 жылдың 25 маусымында «бұратана» халықты тыл жұмыстарына жұмылдыру туралы патша жарлығы жарияланды. Жұмылдыру және одан кейінгі көтеріліс 1917 жылғы революция қарсаңында қазақ халқының санын өзгертті. Мәселені

зерттеген ғалымдар осы қиын уақытта көпшілік мойындаған статистикалық мәліметтердің болмауына байланысты өздерінің есептеу әдістеріне сүйенді. Таңданатыны жоқ, әртүрлі көзқарастар бар. 1925 жылы М.Т. Тынышпаев көптеген статистикалық мәліметтерді, құрылтай жиналысына сайлауға байланысты Қазақстанда жүргізілген халық санағының деректерін пайдалана отырып, Ақмола, Семей, Торғай, Орал, Бөкей губерниялары, Адай уезі мен Алтай бойынша қазақтардың санын 2 910 мың деп келтіреді [11; 92-б.]. Мәселе мынада, М.Т. Тынышпаев келтірген статистикалық деректер қазақтардың жалпы саны туралы түсінік бермейді, себебі есептеулерде Жетісу мен Сырдария облыстарындағы қазақтардың саны туралы мәліметтер жоқ.

С.И. Брук және В.М. Кабузан 1917 жылға қазақтардың санын 4 697,7 мың адам деп анықтайды [12; 89-б.]. Бірақ есептеулер бүкіл Ресей аумағында жүргізілді, авторлар бүкіл Ресей империясындағы этникалық топтардың саны туралы ақпарат береді.

1917 жылдағы қазақтардың саны туралы басқа да деректер бар. Мәселе мынада, авторлар қазақтарды әртүрлі аумақта ескереді (Орта Азия аймақтарында, Бұхара мен Хиуада тұратындарды есепке алғанда және алмағанда). Біздің ойымызша, халықты есепке алуды 1914 және 1917 жылдары салыстырмалы аумақтарда жүргізген орынды. Осылайша 1916 жылғы жұмылдыру мен одан кейінгі көтерілістен туындаған демографиялық салдарды көруге мүмкіндік туындайды. Осыған байланысты біз Н.В.Алексеевко ұсынған деректерді пайдаланамыз. Н.В. Алексеевко 1917 жылдағы қазақ халқының санын анықтау үшін табиғи өсім үрдістеріне негізделген, оның ішінде тыл жұмыстарына жұмылдыру кезінде шақыру пункттеріне келмегендер және т.б. санын есепке алатын әдістеме дайындады. Есептеу нәтижелері 1-кестеде көрсетілген.

1-кесте

1914 және 1917 жылдардағы қазақ халқының саны (мың адам)

облыстар	Халық саны		1917 ж. 1914 ж.	
	1914	1917	Саны (мың адам)	%
Ақмола	489.3	460.6	-28.7	94.1
Семей	692.1	634.2	-57.9	91.6
Жетісу	609.9	546.8	-63.1	89.7
Сырдария	1058.0	991.9	-66.1	93.8
Торғай	486.6	457.5	-29.1	94.0
Орал	509.3	479.4	-29.9	94.2

Барлығы	3845.2	3570.4	-274.8	92.9
---------	--------	--------	--------	------

Дереккөз: Алексеевко Н.В., Алексеевко А.Н. *Население Казахстана за 100 лет (1897-1997 гг.)*. – Усть-Каменогорск, 1999. – 29, 31 б.

1-кестеден көріп отырғанымыздай, үш жылда қазақтардың саны 7,1%-ға (274,8 мың адам) қысқарған. Қаза болғандар қатарына белгіленген аймақтардан тыс жерлерге қоныс аударған 1916 жылғы көтерілістің құрбандары кіреді.

Қандай да бір апатты құбылыстарға байланысты белгілі бір тарихи кезеңдерде қазақтар санының серпіні едәуір дәрежеде Ресей империясына легімен келген және одан тыс аумаққа легімен кеткендермен байланысты болды. Қазақтардың көші-қон процестерін зерттеу этностың көшпелі өмір салтының салдарынан қиынға соғады. «Көші-қон» терминінің анықтама-сы отырықшы өмір салтына анағұрлым сай келеді. Қазақтардың көбіне ұзақ қашықтықтарға тұрақты маусымдық көшулері классикалық «көші-қон» дефиницияларынан едәуір алыс, этностың Ресей ішіндегі көшулерін есепке алу іс жүзінде болмаған. Сонымен бірге Ресей әкімшілігі басқа мемлекеттерге (көбіне Қытайға) қоныс аударатын халықтың статистикасын жүргізді, сондықтан қазақтардың бір мемлекеттің аумағынан екінші мемлекеттің аумағына тұрақты қоныс аударуына қарамастан «эмиграция», «иммиграция» терминдерін қолдануға болады. Мәселен, XIX ғасырдың 70-жылдарының соңында Қытайдан Алтайға мыңға жуық отбасы қоныс аударды. Кейіннен олардың бір бөлігі Қытайға қайтып оралды, бір бөлігі Ресей аумағында қалды [13; 21-б.].

Қазақтардың санына Шыңжаң ауданындағы Ресей-Қытай шекарасының демаркациясы да әсер етті. Осылайша XIX ғ. 80 жылдарында географиялық қағида бойынша жүргізілген шекара қазақтарды екіге бөлді: бір бөлігі Ресей империясында, бір бөлігі (137 мың адам) Шыңжаңда қалды [13; 21-б.].

XX ғасырдың басында (1900-1913 жж.) Қытайға көші-қон қарқындылығы айтарлықтай өсті. Негізгі себеп 1900 жылғы ашаршылық және Столыпіннің аграрлық реформасын іске асыру салдарынан қазақтардан жерлерді алып қою болды. 1902-1913 жылдары қазақ халқының саны 8-9%-ға қысқарып, шамамен 286 мың адамды құрады [14; 119-б.]. Қазақтардың көпшілігі Шыңжаңға кетті, 1911 жылы Қытайда 224 900 қазақ болды [14; 120-б.].

Қазақтардың Қытайға қоныс аударуының жаңа толқыны 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісіне байланысты. Қоныс аудару 1916 жылдың ма-

мырында басталды, ал ең қарқынды түрде шілде-қазан айларында өтті. Ресей армиясының жазалау операцияларынан қашып, қазақтар негізінен Шыңжаңның шекаралас облыстарына кетті. Алтай аймағында 100 мыңға жуық, Тарбағатайда – 60-70 мың, Іле ауданында – 100 мыңнан астам босқын болған [14; 123-б.]. Қазақстандық зерттеушілердің пікірінше, жалпы 300 мың қазақ пен қырғыз көшіп кеткен [15; 578-б.]. «Жазалаушы отрядтардың қолынан қаза тапқан халықтың саны әлі анықталған жоқ», – дейді З.Сақтағанова [16; 43-б.]. Репатрациялау нәтижесінде 1917 жылдың мамырына қарай Қазақстанға 160 мыңнан астам адам оралды [17; 88-б.].

Қазақ халқы санының серпініне ұдайы өндіріс процестері барынша әсер етті. Бұл ретте қазақтарда көп балалы отбасылардың жаппай таралуы туралы пікір бар. Бұрынғы уақытта қазақтарда кең таралған көпбалалылық тұжырымының негізі барлық халыққа тән деп жалпылайтын осындай отбасылардың болғандығының жеке мысалдары болып табылады. Бірақ бұған статистикалық дәлелдер жоқ.

Мәселе мынада, көшпелі халықтың көбею процестерін статистикалық есепке алу XVIII ғасырда да, XIX ғасырда да, XX ғасырдың басында да болған жоқ. Үздік-создық статистикалық мәліметтер XIX ғасырдың ортасында пайда болады, бірақ осының негізінде қандай да ғылыми негізделген қорытынды жасау мүмкін емес. Ресей империясының православие тұрғындарының табиғи қозғалысының статистикасы жақсырақ болды, себебі ол дін қызметкерлерінің метрикалық жазбаларына сүйенді. 1865 жылы құбылыс басқа діндерге де таралды. Нәтижелерді Орталық статистика комитеті «Еуропалық Ресейдегі халық қозғалысы» арнайы басылымында жыл сайын жариялап тұрды. Алайда Сібір, Қазақстан, Орта Азия және басқа да шет аймақтар халқының қозғалысы туралы материалдар берілмеді.

XIX ғасырдың 70-жылдары қазақ халқының тууын, өлімін және некесін тіркеуге арналған метрикалық кітаптар барлық қазақстандық облыстарда енгізілді, алайда олар өте нашар жүргізілді. XX ғасырдың басында да халық қозғалысының статистикасында айтарлықтай өзгерістер болған жоқ. Сырдария облысы губернаторының 1909 жылғы есебінде былай делінген: «Облыс халқының саны мен оның қозғалысы туралы деректер тек жуықтама дәлдікке ие, өйткені бүкіл облыс халқының 93,5%-ын құрайтын жергілікті тұрғындар бала туу мен өлім-жітімге қатысты метрикалық жазбаларға ие емес» [18].

Ресейлік демограф С.А. Новосельскийдің айтуынша, «Азиялық Ресейдің мұсылман және пұтқа табынушы халқының арасында, әсіресе табиғи

қозғалыс статистикасы мүлде жоқ қырғыз бен қалмақтар сияқты көшпелі халықтар арасында халықтың табиғи қозғалысын тіркеу қанағаттанарлықсыз жүргізілуде. Мұндағы сандар кездейсоқ, үздік-создық, статистикалық мәнінен айырылған мүлде толық емес ақпаратты білдіреді» [19].

Демографиялық статистиканың қанағаттанарлықсыз болуының себептері статистикалық қызметтің әлсіз ұйымдастырылуында, үлкен аумақ бойынша көшіп-қонып жүретін халықты статистикалық есепке алудың қиындығында, қазақтардың ресейлік шенеуніктерге сенбеушілігінде және діни көзқарастарында жатыр: «Негізінен ислам ережелері халықтың табиғи қозғалысын, оның жынысы мен жасы бойынша құрамын есепке алуды, неке қию мен бұзуды, балалардың туылуын, олардың санын және т.б. тіркеуді мақұлдамады» [20].

Осылайша XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстан халқының табиғи қозғалысы туралы сөз қозғай отырып, қолда бар толымсыз статистикалық мәліметтер үнемі нақты демографиялық жағдайды барабар көрсете алмайтынын есте сақтау қажет. Мәселен, ресейлік тарихшы-демограф В.А. Зверев XIX ғ. соңы – XX ғ. басындағы Дала өлкесіндегі (Ақмола және Семей облыстары) халықтың табиғи қозғалысы процестерін талдай келе, Ақмола облысындағы табиғи өсімнің орташа жылдық мөлшері Семейдегіден 2,3 есе жоғары болған деген қорытындыға келеді. Бір қарағанда, мәселенің мәні облыстардың ұлттық құрамында – Ақмола облысында туу көрсеткіші қазақтарға қарағанда әлдеқайда жоғары орыстар көп болды. Бірақ автор мұны Ақмола облысында өлім-жітім мен бала туу есебі қазақы Семейге қарағанда әлдеқайда жақсы жүргізілгендігімен түсіндіреді [21]. Осылайша қолда бар ақпараттың негізінде үлкен қорытынды жасаудың қажеті жоқ, себебі ұсынылған статистикалық деректер көп жағдайда демографиялық құбылысты емес, отырықшы және көшпелі халықты есепке алу жағдайын тіркейді.

Сонымен қазақтардың көбею процесі туралы нақты, статистикалық тұрғыдан расталған мәліметтер жоқ. Бала туу деңгейі едәуір жоғары болғандығын көбіне жеке бақылауларды бағалауға негізделген жанама мәліметтер бойынша белгілі бір дәрежеде жорамалдауға болады. Я.П.Гавердовский былай дейді: «Біз бірнеше рет қырғыздардың арасында ұлдары мен әйел жынысты немерелерінің саны 200-ге дейін жететін, ал өздерінің, яғни олардың әкелерінің немесе аталарының денсаулықтары әлі де өте жақсы отбасылар бар екенін көрдік. Балаларының саны 10-нан аспайтын адам олардың арасында ешқандай құрметке лайық емес» [6; 368-б.]. Бала туудың белгілі бір деңгейін ұстап тұру әлеуметтік-эконо-

микалық жағдайларды талап етті: «Рулық қақтығыстар, даулар, жайылым, жер, су, мал, кәсіп үшін күрес, сондай-ақ отбасының заңдық және таптық жағдайы балалардың белгілі бір санын талап етті» [20]. Отбасын жоспарлау да болған жоқ, өйткені «Қазақтарда отбасында бала тууды реттеу сәттері байқалмады, оның үстіне бала тууды қандай да бір реттеу қазақ отбасы ұстанатын мұсылман діні бойынша жазаланды» [20; 3-б.].

Екінші жағынан, бала туудың өсуіне қазақ халқының кейбір дәстүрлері ықпал еткен жоқ. Қалың мал төлей алмағандықтан, ер азаматтардың кедей бөлігі үйлене алмады. Бұл жайтты «Айқап» журналының айналасында топтасқан қазақ зиялыларының алдыңғы қатарлы өкілдері бірнеше рет атап көрсеткен. Олар қазақ әйелінің тең құқықтығы үшін сөйлеген сөздерінде қалың мал мен әмеңгерлікті сынға алды. Е.Есенгелдин «Қазақ халқының саны неге өспейді» атты мақаласында «Үйлену үшін ең аз дегенде 15-20 бас мал және 150-200 рубль ақша керек. Сондықтан біздің көптеген ер адамдарымыз 30-40 жастарына дейін үйленбейді» деп жазды [22].

Ерте некеге тұру теріс демографиялық салдарға алып келді: «Өте ерте жаста ана болу, жиі босану, көп балалы болу ауыртпалығы көшпелі өмірдің ауыр жағдайларымен бірге әйелдердің денсаулығына ерте зиян келтірді» [20, 3-б.].

Ауыр ауруларға әкеліп соғатын қыста аман қалудың ауыр жағдайынан басқа, жаппай эпидемиялар жоғары өлім көрсеткішінің маңызды себебі болды: «Революцияға дейінгі жылдары Ресей эпидемиялық індеттердің тұрақты алаңы болды. Санитарлық заңнама болған жоқ, елдегі қажетті медициналық және санитарлық мекемелердің желісі өте нашар дамыған еді. Мемлекет бұл мақсаттарға жұмсалатын шығындарға мүлде көңіл бөлмеді. Жұқпалы аурулармен күрес жергілікті органдарға – земстволар мен қалаларға жүктелді. Әсіресе қиын жағдайда елдің шеткі аймақтары – Сібір, Орта Азия, Кавказ, Солтүстік болды» [23; 63-б.].

Оба, тырысқақ, шешек, іш сүзегі, дифтерия, безгек, түйнеме індеттері жиі болатын құбылыстар еді. Көшпенді қазақ іс жүзінде медициналық көмек алмады. Ш.Уалиханов: «Көптеген адамдар науқастарға дұрыс медициналық көмек көрсететін ешкім болмағандықтан ғана қайтыс болады. Бізде бір аймаққа бір дәрігер, оның өзі тек медициналық куәлік жазу және мәйіттерді кесіп өту үшін ғана керек сияқты. Бұл дәрігерлер қырғыздарға шешекке қарсы екпе жасауға міндетті, бірақ қырғыздар олардан қорқады... Қырғыздар дәрігерге шенеунік ретінде қарайды және одан ешқандай пайда күтпейді. Олар шешекке қарсы екпеден қашады немесе өтеуін беріп құтылады» [24; 75-б.].

XIX ғасырдың соңында жағдай өзгерген жоқ. Мысалы: «Оңтүстік Қазақстанның кейбір болыстарында безгектен орта есеппен халықтың әрбір 1000 адамынан 33,6 адам қайтыс болды» [20, 4-б.]. 1897 жылғы халық санағы материалдарының деректері бойынша Орта Азия мен Қазақстанда бір азаматтық дәрігер 113,9 мың адамға қызмет көрсетуі керек болған. Бұл ретте қалаларда бір дәрігерге 22,8 мың адамнан, ал ауылдық жерде 272,5 мың адамнан келді [25; 263-б.].

Жоғарыда айтылғандарды (бала туу мен өлім-жітімнің жоғары көрсеткіштерін) негізге ала отырып, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы статистикалық есептің барлық кемшіліктеріне қарамастан, жекелеген облыстардағы қазақ халқының орташа жылдық өсімін белгілі бір шарттылық үлесі бойынша анықтауға болады. Көрсетілген кезеңде облыстардың шекаралары өзгермегенін, ал қазақ халқының қандай да бір елеулі легімен келуі немесе легімен кетуі болмағанын ескере отырып, орташа жылдық өсімді табиғи өсімге жатқызуға болады. Ақмола облысы бойынша ол 0,8%-ды, Торғайда – 1,0%-ды, Оралда – 0,7%-ды, Жетісуда – 1,0%-ды, Сырдарияда – 0,9%-ды құрады [26; 138-б.].

Отырықшы өмір салтын ұстанатын халықта табиғи өсу көрсеткіштері біршама жоғары болды, бірақ ол орыс-славян жұрты арасында көп балалы болу жаппай құбылыс болғанының дәлелі болмады. Н.Е. Бекмахановтың мәліметі бойынша XX ғасырдың басында ол жылына 1,7-1,9%-ды құрады [27; 170-б.].

Сонымен XIX ғ. – XX ғ. басында қазақтарда көп балалы отбасылардың жаппай таралғанын растайтын қандай да бір елеулі негіздер жоқ. Ол уақытта көбею процесінің мәнін өлім-жітім анықтады. Медицина болмаған жағдайда өлім-жітімді өтейтін жоғары бала туу көрсеткіші ғана көбею процесін орташа деңгейде ұстап тұра алды. Әлеуметтік-мәдени нормалар көптеген ғасырлар бойы бүкіл әлем халқына тән көбеюдің осы түріне бейімделді.

Осылайша «статистикалыққа дейінгі» кезеңдегі қазақ халқының саны туралы нақты мәліметтерді анықтау қиын. Этностың саны туралы болжалды бағалауды әр жастағы зерттеушілер берді, оның үстіне пікірлер алуандығы өте жоғары. XIX ғасырдың 80-жылдарынан бастап неғұрлым белсенді жарияланған жекелеген статистикалық мәліметтер (кейбір қалалар мен уездердің халық санағы, «Облыстарға шолулар» және т.б.) бытыраңқы болды, көбіне салыстыруға келмейді, бұл мәселені ашу процесін едәуір қиындатты. Салыстырмалы түрде нақты, тек кейбір ескертулері бар мәліметтер Ресей империясының 1897 жылғы алғашқы жалпы халық

санағының материалдарында берілген. Жоғарыда айтылғандарды негізге ала отырып, біз қазақтардың демографиялық дамуының жалпы векторы туралы ғана айта аламыз. Ол XIX ғ. – XX ғ. басындағы этнос санының серпіні аз болғандығын айғақтайды. Бала туу деңгейі әлдеқайда жоғары болғанымен, ол көбіне халықтың, әсіресе нәрестелер мен балалар өлімінің жоғары деңгейімен теңеліп отырды.

XX ғасырдың басында шаруалардың Ресейдің еуропалық бөлігінен Қазақстан аумағына қоныс аударуы және көшпелілердің жерлерін тартып алуы нәтижесінде демографиялық жағдай айтарлықтай нашарлады. Әдеттегі шаруашылық қызмет бұзылды, нәтижесінде аштық, өлім-жітімнің өсуі пайда болды. Патша әкімшілігі аяусыз басып-жаншыған 1916 жылғы көтеріліс жүздеген мың қазақтардың қайтыс болуына және Қытайға қоныс аударуына әкеліп соқты.

1.2 Қазақ халқының тарихындағы демографиялық дағдарыстар (1920-1950 жж.)

Қазақстан тарихындағы кеңес билігінің алғашқы отыз жылы мемлекеттіліктің қалыптасуы, әлеуметтік-экономикалық үдеу кезеңі болып табылады. Бірақ осы отыз жылды демографиялық процестердің призмасы арқылы қарау оны басқаша сипаттауға мәжбүрлейді. 1920-1950 жылдар аралығындағы кезең қазақтардың тарихындағы «қара отыз жылдық» болып табылады: азаматтық соғысқа айналған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс, 1920 жылдардағы ашаршылық, 1930 жылдардағы ашаршылық, қуғын-сүргін, Ұлы Отан соғысы және соғыстан кейінгі ашаршылық жүздеген мың адамның өмірін қиды. Этнос өкілдерінің көп бөлігі өлімнен қашып, өз Отандарынан тыс жерге қоныс аударуға мәжбүр болды. Қазақтардың тікелей және жанама қазалары миллиондармен есептеледі.

Қазақ халқы санының серпініне барынша әсер еткен негізгі тарихи кезеңдерді қарастырайық.

1917-1920 жылдардағы Қазақстан халқы. Азаматтық соғыстың демографиялық салдарын қарастыру 1917-1920 жылдардағы хронологиялық шеңберде әлдеқайда орынды. Осы кезеңдегі халық санын зерттеу кезінде Қазақстанның әкімшілік-аумақтық құрылымы айтарлықтай өзгергендігі қиындық тудырады. 1920 жылдың тамызында құрылған Қырғыз АССР (1925 ж. Бастап – Қазақ АССР, 1936 ж. – Қазақ ССР) құрамына (революцияға дейінгі әкімшілік шекараларда) Семей, Ақмола, Торғай, Орал губерниялары, Маңғышлақ уезі, Каспий сырты облысы Қызылсу уезінің

4-ші және 5-ші Адай болыстары, Астрахань губерниясының Синемор облысы, Бөкей ордасы (Бөкей даласы) және қазақтар тұратын 1-ші және 2-ші Приморск аймақтарына іргелес бұрынғы мемлекеттік жерлердің аумақтары кірді. 1920 жылы 22 қыркүйекте БОАК декретпен АССР құрамына Орынбор губерниясын енгізді, ал Орынбор қаласы республиканың астанасы болды. Сондай-ақ Алтай, Түмен және Омск губернияларының құрамынан Қазақстанның құрамына жалпы халық саны 370,6 мың адамы бар болыстар өтті [10; 5-6].

Жоғарыда айтылған мәселелерге байланысты абсолютті көрсеткіштер дәл болмайды, сондықтан салыстырмалы көрсеткіштер құбылыстың мәнін объективті түрде көрсетеді. 1917 және 1920 жылдары салыстырмалы аумақтарда (Орынбор, Ақтөбе, Қостанай, Торғай, Бөкей, Орал, Ақмола, Семей) тұратын халық саны 13,2%-ға қысқарды [10; 8-б.]. Айтарлықтай қысқарулар азаматтық соғыс кезеңіндегі ең қатал шайқастар өткен және казактарды қоныстандыру жүрген орындарда болды. Мәселен, Орал облысында халық саны 21,5%-ға, Семей облысында 20,1%-ға қысқарды [10; 6-б.]. Казактардың, бірінші кезекте Оралдық казактар өкілдерінің қысқару себебін көбіне 1919 жылы 24 қаңтарда БОАК төрағасы Я.М. Свердлов қол қойған РКП (б) ОК ұйымдастыру бюросының құпия директивасы түсіндіреді: «Казактарға қарсы азаматтық соғыс тәжірибесін ескере отырып, бай казактарға қарсы жаппай террорды жалғыз саяси қадам деп танып, оларды түгелдей жою. Кеңес үкіметімен күреске тікелей немесе жанама қатысқан барлық казактарға қатысты аяусыз жаппай террор жасау» [28; 177-178-бб.]. Орал казактарының өз ауылдарынан жаппай кетулері басталды. РКП (б) Орал комитетінің 1919 жылдың қыркүйегінде ОК-ге жолдаған жеделхатында былай делінген: «Кеңес үкіметін мойындау туралы қолхат берген барлық казак халқы, сонымен қатар сегіз мың қашқын Орал облысынан кетті» [29; 87-б.].

1921-1922 жылдардағы ашаршылық. Қазақстан халқы санының өзгеруіне 1921-1922 жылдардағы ашаршылық үлкен әсер етті. Аштықтың негізгі себебі құрғақшылық болды. Азаматтық соғыстың жойқын салдары да үлкен маңызға ие болды. Столыпиннің аграрлық реформасы кезінде қазақтардан тартып алған жерлерді өздеріне қайтарған Кеңес өкіметінің іс-шаралары да өз үлестерін қосты. Ағылшын тарихшысы Э.Каррдың пікірінше: «қазақ көшпелілеріне қайтару мақсатында өңделген жер учаскелерін қайта бөлуден бас тартудың дәлелді себептері болды... өйткені мұндай шара, қаншалықты әділ және саяси мақсатқа сай болса да, сөзсіз ауыл шаруашылығы өндірісінің бірден құлдырауына әкеп соқтырар еді» [30; 261-262-бб.].

1921 жылдың мамыр айының екінші жартысында егін жиналмайтыны белгілі болды. Жиналған нанмен және өткен жылдардағы қормен халықты аз мөлшерде қамтамасыз етуге болатыны күзде белгілі болды – жылына екі пұт (32,7 киллограм). Ашаршылық бірінші кезекте Қазақстанның батыс өңірлеріне келді. Олармен салыстырғанда Семей губерниясында жақсы өнім жиналды. Бірақ барлық нанның артығы партиялық және кеңестік органдардың қатаң бақылауында болды. Қоныс аударушы шаруалар қатаң тыйымдарға қарамастан Түркістанға, Украинаға кете бастады. ЕҚК (Еңбек және Қорғаныс Кеңесі) ҚАКСР былай деп мәлімдеді: «Толық емес деректер бойынша жекелеген аудандар бойынша қоныс аударылғандардың саны 60-тан 20%-ға дейін ауытқиды. Ең көп пайыз Орал губерниясы мен Темір уезіне тиесілі» [31; 17-б.]. Жағдай егіннің жетіспеушілігімен және Еділ бойындағы аштықтың қоныс аударушылардың қарсы толқынын қозғауымен қиындады, олар қазақстандық аштық армиясын толықтырды.

Зардап шеккен губерниялардағы ашыққандар саны туралы мәліметтер өте қайшылықты. Ашыққандарды есепке алудағы әртүрлі тәсілдеме әсерін тигізді, шамасы. Кейбір дереккөздерде жергілікті және шеттен келген халық ескерілді, ал басқаларында тек жергілікті халық ескерілді. Мәселен, Қостанай губерниялық экономикалық Еңбек және Қорғаныс кеңесі (ЕҚК) мәжілісінің есебінде 1921 жылдың аяғында аштыққа ұшыраған 354340 адам көрсетіледі [32; 58-б.]. Осы уақыттағы ҚАКСР ЕҚК есебінде – 192340 адам [33; 234-285-бб.]. Орал губерниялық экономикалық кеңесінің есебінде аштыққа ұшырағандар 285559 адам деп, ал ҚАКСР ЕҚК есебінде 400900 адам деп көрсетіледі [34; 309-б.].

Батыс Қазақстан губернияларында 1922 жылдың сәуірінде аштыққа ұшырағандар саны жалпы халық санының 93%-ын құрады [33; 234-235-бб.]. БОАК декреті 1921 жылдың жазында Орал, Орынбор, Ақтөбе, Бөкей және Қостанай губернияларын аштыққа ұшырағандар санына қосып, азық-түлік салығынан босатты [35]. 1922 жылдың көктеміне қарай аштыққа ұшырағандарға көмек көрсететін 7 губерниялық, бір уездік-губерниялық (Адай уезі), 46 уездік-аудандық, 1127 болыстық, ауылдық және селолық комиссиялар жұмыс істеді. ҚАЗОАК кезінде ашыққандарға көмек көрсететін Орталық комиссия (Ашыққандарға көмек) жұмыс істеді. 1922 жылдың ортасына қарай ОК-нің әртүрлі органдары 777192 адамды, оның ішінде 422799 баланы тамақпен қамтамасыз етті. Бес губернияда 575 балалар үйі, 9 балаларды қабылдаушы мекеме ашылды [36; 2-б.].

Аштықтың сөзсіз серігі індеттер болды. Ақтөбе губерниясының есебінде былай делінген: «... губерниядағы ашаршылық пен індет салдарынан

болған ауру-сырқау 50%-ға, ал өлім-жітім 28%-ға жетті. Бүкіл губерния бойынша ашаршылық салдарынан қаза тапқандардың санын дәл анықтау мүмкін емес, өйткені болыстардың ғана емес, губернияның орталығынан қыста қатты борандардың кесірінен байланыс мүлде тоқтаған бүкіл аудандардың оқшаулануы себеп болды. Дәл осы кезеңде өлім-жітім жоғары пайызға жетті» [37; 205-б.].

Ауру-сырқаулардың себептері ашаршылық, ашаршылық жайлаған халықтың Еділ бойынан Қазақстанның Батыс губерниялары арқылы Түркістанға, ауылдық жерлерден қалаларға көшуі болды: «Тұрмыстық жағдайлармен қатар қоғамдық санитарлық өмірдің бірқатар: қала орталықтарының толып кетуі, теміржол желісінің тығыздығы, бірқатар індет ошақтарының құрылуы, республиканың медициналық желісінің толып кетуі сияқты құбылыстарды әкелген бұл фактор аймақтың жалпы санитарлық жағдайына әсер етті» [38; 105-б.].

Өлім-жітім көрсеткішінің жоғары болғанын келесі мәліметтер дәлелдейді: Қостанай губерниясында «қаңтарда (1922 ж. Ж.А., А.А.) 1200 адам аштықтан қайтыс болды, ақпан айында 500, наурызда 1500... Аштық науқаны басталғаннан бастап 1922 жылдың қаңтарына дейінгі өлім-жітім көрсеткіші қала бойынша жалпы сырқаттанушылардың 40%-ын және аудандар бойынша 60%-ын құрады» [37; 221-б.]. Орынбор губерниясында «ашаршылық салдарынан 29578 адам ауырып, оның ішінде 22635 адам қайтыс болды... Орал губерниясында 5178 адам ауырып, оның ішінде 3000 адам қайтыс болды» [37; 212-б.].

Қырғыз өлкелік төтенше комитетінің ақпараттық бюллетенінің деректері: Орынбор губерниясы: «Өлексе жіліктің байлы басы болып саналады, мысықтарды, иттерді, қой терісін жеу басталды... Мысықтар мен иттердің бағасы азық-түлік бағасындай өсуде: ит 100 мың рубль, мысық 15-18 мың рубль тұрады... Қазіргі уақытта адамдардың өлі денесін жеп жатыр, 70 мәйіттің 38-і желінген. Басында қайтыс болғандар шұңқырларға жерленді, содан кейін сарайларға жинала бастады, ол жерлерден тұрғындар мәйіттерді тамақ үшін ұрлады... өлгендердің денелері қой сияқты дайындалады, бастары мен бөліктері кесіліп, ілулі тұрады, ал етін туыстары жейді. Юзеево ауылының әр үйінде дерлік жерленбеген, бірақ өздері жейтін қайтыс болған адам бар» [39; 54-б.]. Орал губерниясы: «...көшеде кешке жүру қорқынышты, адамдарды аулау осы уақытта жүргізіледі... Сол аш адамдар қайтыс болғандарды жейді. Отбасы мүшелері қайтыс болған кезде олар өлім туралы мәлімдемейді, жасырын жейді... «Татищевский» ауылының тұрғыны А.Горбунова бірі 5 жаста, екіншісі 7 жаста болған екі баласын бауыздады» [39; 55-б.].

Жоғарыда келтірілген қорқынышты мәліметтер партиялық және кеңестік органдардың статистикалық мәліметтері, мұрағат материалдары өлгендерді жасыру, халықтың жаппай қозғалысы салдарынан ашаршылық құрбандарының нақты санын анықтай алмайды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Авторлар қазақ халқы арасында ашаршылық құрбандарының (қаза тапқандардың және біржола қоныс аударғандардың) санын анықтауға тырысып көрді. Ол үшін 1920 және 1924 жылдардағы халықтың жас шамасының жылжу әдістемесі халықтың көбеюі туралы мәліметтермен (бала туу, өлім-жітім, табиғи өсу) бірге қолданылды [40; 267-271-бб.]. Дәл осы белгіленген уақытша диапазонда қазақ халқының жаппай қырылуы, қоныс аударуы (негізінен 1921-1922 жж.) және Отанына оралуы (негізінен 1923-1924 жж.) байқалды. Осылайша ұсынылған уақыт шеңберінде аштық салдарынан болған демографиялық шығындар мәселесі ең сенімді түрде көрінеді.

Жүргізілген есептеулердің нәтижесінде ашаршылықтан зардап шеккен қазақтардың (қаза тапқандар және біржола қоныс аударғандар) жалпы саны 421,3 мың адамды немесе этностың 17,8%-ын құрады (1924 жылы Қазақстан құрамына кірген Жетісу және Сырдария губернияларындағы қазақ халқын есептемегенде).

XX ғасырдың 20 жылдарының басындағы оқиғалар Қазақстанның ауыл шаруашылығының жағдайына қатты әсер етті: «1921 жылы егіннің шықпауы және жұт, олардан кейін келген ашаршылық жойқын соғыстардың салдарынан қалпына келе бастаған ауыл шаруашылығына үлкен зардап келтірді. Егер ол 1920 жылдың соңында XIX ғасырдың соңындағы деңгеймен теңелсе, 1923 жылы тағы 20-30 жылға кейін шегінді» [41; 184-б.].

РКП (б) Қырғыз обкомының пленумы 1924 жылдың қаңтарында қорытынды жасады. Пленумның қаулысында шаруа қожалықтарының үш жыл ішінде (1920-1923) үштен бір бөлікке қысқарғаны, мал санының 1915-1917 жылдармен салыстырғанда 4 есе азайғаны, 1922 жылмен салыстырғанда бестен бір бөлікке қысқарғаны айқындалды. Егіс алқабы 1915-1917 жылдармен салыстырғанда үш есе қысқарды [42; 120-121-бб.]. Ауыл шаруашылығының осылай құлдырауының негізгі себептері әлемдік және азаматтық соғыстар, егіннің шықпауы және 1921-1922 жылдардағы ашаршылық болды.

1920 жылдардағы Қазақстан халқы. Осылайша Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамының серпінін 1920 жылдардың бірінші жартысында 1921-1922 жылдардағы ашаршылық пен әкімшілік-аумақтық өз-

герістер айтарлықтай анықтады. Авторлардың пікірінше, Кеңес билігінің алғашқы онжылдығында халықтың қалыптасу процесін едәуір бұзған көші-қонның әсері байқалмады. Бұл кезде Қазақстанға үлкен көші-қон ағыны болған жоқ. Сондай-ақ көші-қон кетісі болды. Осы көзқарасты негіздеу үшін 1926 жылғы Бүкілодақтық халық санағының материалдары қолданылды.

1926 жылғы халық санағы Қазақстанда 1416 мың «жергілікті емес тұрғындарды» тіркеді [43; 41-б.]. Бірақ республика халқының 22%-ы мигранттар болды деп ойлауға болмайды. «Жергілікті емес тұрғындар» санақ бойынша өздері туған елді мекенде тіркелмеген адамдар. Тұрғылықты жерін тіпті бір болыс шегінде өзгерткен адам «жергілікті емес тұрғын» болып саналды. 1926 жылы олардың саны 614,4 мың адамды немесе барлық «жергілікті емес тұрғындардың» 43,4%-ын құрады [43; 108-б.]. Қазақстаннан тыс жерде туғандар, бірақ 1926 жылдың желтоқсанында онда тұрып жатқандар саны 801,5 мың адам болды [43]. Дәл осы кезде Қазақстанда туылған, бірақ одан тыс жерлерде өмір сүретіндер санын халық санағы 162,7 мың адам деп тіркеді [43]. Бір қарағанда, республикаға көші-қон ағыны осылайша 638,8 мың адамды құрады, яғни келгендер әлдеқайда көп болды. Кейбір сандарға түсініктеме берейік. Біріншіден, Қазақстанда туған, бірақ одан тыс жерлерде тұратын халқы туралы. Өйткені халық санағы КСРО-ның басқа өңірлеріне кеткен Қазақстанның тумаларын ғана, яғни кеткендердің барлығын емес, Қазақстанда туғандарды ғана есепке алды. Барлық кеткендердің саны әлдеқайда көп болады. Екіншіден, XX ғасырдың басынан Қазақстанда белсенді көші-қон алмасуы байқалды (Столыпиннің аграрлық реформасы, бірінші дүниежүзілік соғыс және 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі, азаматтық соғыс, 1921-1922 жылдардағы ашаршылық). Жүздеген мың адам, оның ішінде Қазақстанда туылмағандар да оны тастап, кейін қайтып оралды. Бұл жерде «қайта есепке алу» құбылысы іске асты, яғни Қазақстанға XIX ғ. соңы-XX ғ. басында келгендер және «жергілікті емес тұрғындар» ретінде есептелгендер республикадан кетті (1921-1922 жылдардағы ашаршылық кезінде аса қарқынды түрде), содан кейін қайтып оралды (әсіресе 1923-1925 жылдары). Олар қайтадан жаңадан келгендер ретінде қарастырылды.

Біздің 1920-1926 жылдар аралығында келген «жергілікті емес тұрғындардың» басым көпшілігі (1926 жылғы халық санағында тіркелген «жергілікті емес тұрғындардың» 40%-ы) ашаршылық жылдарынан кейін Отанына оралған адамдар деп айтуға негізіміз бар. Бұған келесі сандар дәлел бола алады – 1921-1926 жылдардағы «жергілікті емес тұрғындардың»

31,3%-ын қазақтар құрады (2-кестені қараңыз). Мынындай! Заңдылық байқалады: қазақтар арасында «жергілікті емес тұрғындардың» ең жоғары үлесі ашыққан губернияларда болды: Адай уезінде – 88,7%, Орал губерниясында – 50%, Ақтөбе губерниясында – 45,7% [43; 108-110-66].

2-кесте

1921-1926 жылдары Қазақстанда қоныстанған «жергілікті емес тұрғындар»

халықтар	тұру ұзақтығы				
	1926	1925	1924	1921\23	барлығы
ҚАКСР бойынша	66866	85187	91909	278172	522134
қазақтар	10434	27361	28484	97176	163455
орыстар	35769	33979	36427	104159	210334
украиндықтар	12182	16647	19550	53659	102036
өзге халықтар	8481	7200	7448	23268	46309

Дереккөз: *Всесоюзная перепись населения 1926 г. М., 1930. Т. 42. 108-110-66.*

Осылайша 1920 жылдардың бірінші жартысындағы көші-қон процестері Қазақстан халқы санының өсуіне айтарлықтай әсер ете алмады. Біз бұл тұжырымды растау үшін 1920 және 1926 жылғы екі халық санағының мәліметтерін ұсынамыз. Салыстырмалы талдау салыстырылатын аумақтарда, яғни 1920 жылғы санақтан кейін Қазақстан құрамына кірген (Сырдария, Жетісу губерниялары), сондай-ақ 1926 жылғы санаққа дейін республикадан шыққан (Орынбор губерниясы) өңірлердің халқын есепке алмай жүргізілді (3-кестені қараңыз).

3-кесте

Салыстырмалы шекаралардағы Қазақстан халқының саны және этникалық құрамы (1920 және 1926 жылғы халық санағы бойынша) (мың. адам)

губерниялар	барлық халық		қазақтар		орыстар		украиндықтар		басқа этностар	
	1920	1926	1920	1926	1920	1926	1920	1926	1920	1926
Қазақстан	4038.8	4152.8	2208.4	2188.2	1114.1	1048.6	561.8	727.9	154.5	188.1
Ақмола	1187.5	1211.5	445.3	430.8	458.2	394.1	222.1	312.3	61.9	74.3
Ақтөбе	533.7	468.3	406.1	320.0	34.7	43.8	81.5	88.4	11.4	16.1
Семей	1047.8	1310.2	565.9	714.6	380.4	398.6	68.5	140.2	33.0	56.8
Орал	740.4	638.0	531.8	467.9	158.6	127.4	27.9	25.4	22.1	17.3
Костанай аймағы	428.0	389.3	160.0	123.4	80.5	82.6	161.8	160.8	25.7	22.5
Адай уезі	101.4	135.5	99.3	131.5	1.7	2.1	-	0.8	0.4	1.1

Дереккөз: *Календарь-справочник и записная книжка на 1924 год. Оренбург, 1924. 25-б.; Всесоюзная перепись населения 1926 г. М., 1928. Т. 8. 15-46-66.*

6 жылда (1920-1926 жж.) халық саны 2,8%-ға өсті. Орташа өсім жылына 0,47%-ды құрады. Республикадан тыс жерлерден көші-қон ағыны туралы айтудың қажеті жоқ. Республикадағы негізгі этностардың – қазақтар мен орыстардың саны сәйкесінше 0,9%-ға және 5,9%-ға қысқарды. Олардың халық құрамындағы үлесі де азайды (қазақтар 54,7%-дан 52,7%-ға дейін, орыстар 27,6%-дан 25,2%-ға дейін). Мұндай эволюцияларға негізінен 1921-1922 жылдардағы ашаршылық әсер етті. Бұл бірінші кезекте қазақ халқына қатысты. 3-кестедегі деректер этнос санының ең көп азаюы аштық жайлаған аймақтарда байқалғанын көрсетеді. Мәселен, Қостанай аймағында қазақтар 22,9%-ға, Ақтөбе облысында 21,2%-ға, Орал облысында 12,0%-ға азайды. Аштықтан зардап шеккендердің көпшілігі ашаршылық аз жайлаған аймақтарға қоныс аударды, соның салдарынан Семей облысында этнос саны 26,3%-ға ұлғайды.

Г.Ф. Дахшлейгердің пікірінше: «Қазақстанға қоныс аудару мәселесі төңірегіндегі дауларды бағалай отырып, олардың бастапқыда жерге орналастыруға мүлде әсер етпегенін мойындау керек. Қирау, егіннің шықпауы және ашаршылық жағдайы өлкедегі шаруалардың, барлық ұлттардың егістікті кеңейту немесе мал басы санын көбейту мүмкіндігін соншалықты шектеді, сондықтан 1922-1923 жылдары жер телімдері туралы мәселе өте өткір бола алмады, ал көші-қон процестері, ең алдымен, республикаға қоныс аудару емес, республикадан қоныс аударған шаруалардың кету желісі бойынша жүрді» [41; 386-б.].

Кейінгі жылдары Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамының эволюциясы көбіне әкімшілік-аумақтық өзгерістерге байланысты болды. Бұл бірінші кезекте Орта Азияның ұлттық-мемлекеттік межеленіп бөлінуіне байланысты болды. 1924 жылдың аяғында аяқталған межеленіп бөліну нәтижесінде ҚАКСР құрамына Қазалы, Ақмешіт, Түркістан, Шымкент уездері, Әулиеата уезінің көп бөлігі, Сырдария облысының Ташкент және Мырзағұл уездерінің бөліктері, Жизақ уезінің алты көшпелі болысы, сондай-ақ Алматы, Жаркент, Лепсі, Қапалы (Талдықорған) уездері кірді. Нәтижесінде Қазақстан аумағы 685,9 мың шаршы киллометрге, ал халқы 1468 мың адамға көбейді [44; 19-б.].

Межеленіп бөлінуден кейін аумақтарды ұлғайту кезінде және оңтүстік облыстардың республика астанасы Орынбор қаласынан шектен тыс алыстығынан шаруашылық құрылысты басқару қиындады. 1925 жылдың сәуірінде БОАК Орынбор губерниясын ҚАКСР құрамынан шығарды, ал осы жылдың қазан айында ҚАКСР мен Орынбор губерниясының арасына шекара қойды. Қазақстанның астанасы Ақмешіт (Қызылорда) қаласы болды.

Республикалық шекараларды қайта қарау процесі Қазақстан халқының этникалық құрылымына әсер етті (4-кестені қараңыз).

4-кесте

1926 жылғы Бүкілодақтық халық санағы бойынша Қазақстан халқының саны және этникалық құрамы (мың адам)

губер- ниялар	барлық халық		қазақтар		орыстар		немістер		украин- дықтар		басқа этностар	
	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%
Қазақстан	6198.0	100	3627.5	58.5	1275.8	20.6	51.1	0.8	860.0	13.9	383.6	6.2
Ақмола	1211.6	100	430.8	35.6	394.1	32.5	21.2	1.7	312.3	25.8	53.2	4.4
Ақтөбе	468.3	100	320.0	68.3	43.8	9.3	1.7	0.4	88.4	18.9	14.4	3.1
Жетісу	887.8	100	563.1	63.4	144.0	16.2	0.5	0.1	88.9	10.0	91.3	10.3
Семей	1310.2	100	714.6	54.5	399.3	30.5	11.9	0.9	140.2	10.7	44.2	3.4
Сырдария	1157.2	100	876.2	75.7	82.4	7.1	4.4	0.4	43.2	3.7	151.0	13.0
Орал	638.0	100	467.9	73.3	127.4	20.0	0.6	0.1	25.4	4.0	16.7	2.6
Адай уезі	135.6	100	131.5	97.0	2.1	1.5	0.0	0.0	0.8	0.6	1.2	0.9
Қостанай аймағы	389.3	100	123.4	31.7	82.7	21.2	10.8	2.8	160.8	41.3	11.6	3.0

Дереккөз: Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т.8. Казакская ССР. М., 1928. 15-46-бб., 126-153-бб.

1926 жылы республиканың қазақ емес халқының үлес салмағы 1920 жылмен салыстырғанда 11%-ға, оның ішінде орыстардың үлесі 13,8%-ға қысқарды. Сондай-ақ қазақ халқының үлес салмағы 11%-ға артты. Бұл Орта Азия республикаларының межеленіп бөлінуі нәтижесінде Қазақстанның негізінен қазақ ұлтының адамдарымен толыққандығымен түсіндіріледі. Екінші жағынан, Орынбор губерниясының құрамынан шыққан халықтың көпшілігі (70%-дан астамы) орыстар болды.

1930 жылдардағы ашаршылық. Мәселені қарастыру кезінде статистикалық дереккөздерді талдау қажет, соның негізінде 1930 жылдардағы ашаршылықтың демографиялық салдарын зерттеу логикасын құруға болады.

Бірінші кезекте 1926 жылғы Бүкілодақтық халық санағы бойынша қазақ халқының санын анықтау керек. Көптеген зерттеушілердің пікірінше, 1926 жылғы халық санағының нәтижелері сыни бағалауды қажет етеді. Осының салдарынан оның материалдарын, бірінші кезекте қазақ этносының саны туралы деректерді талдауға аса көңіл бөлінді. Мәселенің мәні 1926 және 1939 жылдардағы халық санағының деректері бойынша қазақтар санын салыстырмалы талдауда жатыр. Егер 1926 жылы қазақтар санақ тіркегеннен көп болғанын ескерсек (яғни «есепке алынбағандар» болған), онда 1939 жылғы материалдармен салыстырғанда этнос саны-

ның теріс серпіні анағұрлым жоғары болады. 1930 жылдардың басындағы ашаршылық, саяси қуғын-сүргін салдарынан зардап шеккендердің саны автоматты түрде өседі.

1920 жылдардың ортасындағы қазақтар саны туралы пікірлер әртүрлі (1926 жылғы санақ бойынша – көп ұзамай Қазақстан құрамынан шыққан Қарақалпақ АҚ-сыз 3627,6 мың адам). Зерттеушілердің бір бөлігі санақ мәліметтерін аса жоғары деп есептейді, өйткені осы бағанға қырғыздар мен кейбір түркітілдес топтардың өкілдері енгізілген еді. Басқалар (негізінен қазақстандық зерттеушілер) төмен деп санайды. БАҚ-та жарияланған көптеген нұсқалардың, соның ішінде қандай да бір сенімді дереккөздер растамаған электронды нұсқалардың пайда болуына байланысты мәселені кәсіби тұрғыда зерттеген демограф-тарихшылардың көзқарастары ғана ескерілді. А.Б. Галиев мен М.Х. Асылбековтің пікірінше, санақ қазақтардың 4-5%-ын, М.Б. Тәтімовтің пікірінше 6,7%-ын немесе Қазақстанның көшпелі халқының 15%-ын және жартылай көшпелі халқының 20%-ын ескермеді [45; 46-б.; 46; 66-б].

Қазақстандық зерттеушілердің негізгі дәлелдері (*негізінен оларды белгілі демограф М.Б. Тәтімов ұсынған*) келесідей. 1897 және 1926 жылдардағы халық санағының мәліметтері бойынша қазақ халқының жас-жыныстық құрылымын салыстыру кезінде соңғысында балалардың, әсіресе емізулі балалардың, сондай-ақ әйелдердің есепке алынбауы анықталды. Мұның себептері 1926 жылға дейін қалың мал мен көп әйел алушылықтың жойылуы болды әрі қыздар санақ кезінде тіркеуден жасырынды. Жас ер азаматтар да жасырынды, өйткені бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы еңбек жұмыстарына жұмылдыру туралы естеліктер халықтың есінде еді. Өлкенің әкімшілік-аумақтық құрылымының күрделілігі және көшпелі, жартылай көшпелі халықтың бытыраңқылығы салдарынан да кем есептелулер болды: «... егер халықты есепке алу жүргізілсе, онда көбіне әртүрлі шартты және орташа коэффициенттердің барлық түрлерін қолдана отырып, нәтижесі көріністі бұрмалайтын сырттай декларациялар бойынша да жүргізілді» [46; 66-б.].

М.Б. Тәтімов, А.Б. Галиев және басқа авторлар айтқан пікірлердің көпшілігімен келісуге болады. 1920 жылдары КСРО-да туу көрсеткіші кем есептелгені белгілі, оны көптеген зерттеушілер растайды (Ю.А. Корчак-Чепуровский, С.Максудов және т.б.). Е.М. Андреев, Л.Е. Дарский, Т.А. Харьков секілді тарихшы-демографтар күрделі есептеулерден кейін 1926 жылғы санақ бойынша КСРО халқының 0, 1 және 2 жастағылар санына орташа қажетті түзету 10% деп қабылдауға болады

деген қорытындыға келді. Жоғарыда айтылған себептерге байланысты елдің азиялық бөлігіндегі кіші жастағы әйелдердің кем есептелуі болғанын да мойындауға болады. Осының нәтижесінде Орта Азия мен Әзірбайжан аумағындағы санақ кезінде жыныстық пропорция бұрмаланып, 8-27 жас аралығындағы әйелдер тапшылығы болды. Бірақ жоғарыда аталған авторлардың пікірінше, бұл құбылыстың Қазақстанға және Солтүстік Кавказ автономияларына қатысы жоқ, өйткені қолда бар мәліметтерге сәйкес мұнда кем есептеулер шамалы ғана болды [47; 20, 24-б.].

Соған қарамастан, біз 8-27 жас аралығындағы әйелдердің кем есептелінулерін Орта Азияға тән 5% деп түзетіп Қазақстанға таратамыз. Сонымен бірге біз М.Б. Тәтімов болжаған өлкенің әкімшілік-аумақтық құрылымының күрделілігі және көшпелі, жартылай көшпелі халықтың бытыраңқылығы салдарынан қазақ халқының толық есепке алынбауын ескермейміз, өйткені мұнда нақты санды арттыратын қайта есептеу мүмкіндігі де тең дәрежеде.

1926 жылғы санақ деректеріне тиісті түзетулер енгізілгеннен кейін мыналар анықталды. 0, 1 және 2 жастағы балалардың толық есепке алынбауы 34,5 мың, 8-27 жас аралығындағы әйелдердің толық есепке алынбауы 31,9 мың адамды құрады. Сондай-ақ М.Тәтімовтың гендерлік сәйкессіздік (кейбір жас топтарындағы ерлер санының жеткіліксіздігі) туралы пікірі назарға алынды және 20-24 жас аралығындағы жыныстық құрылым түзетілді (дәл осы жас тобында ерлердің айтарлықтай тапшылығы байқалды), нәтижесінде халық саны тағы 24,2 мың адамға артты. Осылайша мүмкін болатын толық есепке алынбау 90,6 мың адамды құрады. Қазақстан аумағындағы этнос саны есептеулерден кейін шамамен 3 715 мың адамды (Қарақалпақ АҚ-сыз) құрады. Толық есепке алынбау шамамен 2,5%. Бұдан бөлек қазақстандық орыстардың жас-жыныстық құрылымы қазақ халқына жатқызылды. Шамамен алғандағы толық есепке алмау 2,6%-ды құрады.

Әрине, әртүрлі есептеулерден кейін де Қазақстан халқының (соның ішінде қазақтардың) жас-жыныстық құрылымының көрінісі идеалдан алыс. Бірақ 1926 жылғы халық санағының алдында болған оқиғаларды еске түсіру жеткілікті: бұл құрылымды классикалық түрде сақтай алмаған бірінші дүниежүзілік соғыс және 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс, азаматтық соғыс, 1921-1922 жылдардағы ашаршылық, белсенді көші-қон қозғалысы. Авторлардың пікірінше, 1926 жылғы Бүкілодақтық халық санағы (қажетті түзетулерді ескере отырып) Қазақстанның демографиялық дамуының нақты жағдайын тіркеп, істің шынайы бейнесін көрсетті.

Осыған сүйене отырып, 1930 жылдардағы ашаршылықтан, қуғын-сүргіннен зардап шеккен қазақтардың санын анықтауға әрекет жасалады.

1930 жылдардағы ашаршылықтың демографиялық салдары. 1920 жылдардың соңына қарай Қазақстан халқы негізінен ауылдық боп қала берді. Халықты орналастыруда 1930 жылдары айтарлықтай өзгерістер орын алды. 1926 және 1939 жылдардағы санақтар арасында бүкіл халық саны 2,6%-ға, ал қала тұрғындары 268%-ға (2,7 есеге дейін дерлік) артты. Одақтас республикалардың ішінде Қазақстанда қала халқының өсу қарқыны ең жоғары болды [48]. Бұл ретте ауыл тұрғындары 21,9%-ға азайды. Қала халқы санының өсуі мен ауыл халқы санының азаюында ең ірі ауылдарды қала үлгісіндегі ауыл мен қалаларға айналдыру маңызды рөл атқарды. 1926-1938 жылдары Қазақстанда 7 қала мен 29 қала үлгісіндегі ауыл құрылды [49; 5-253-66.]. Ауыл тұрғындарының қалаға кетуін ынталандыруға бағытталған өкімет қабылдаған қаулылар да рөл атқарды. Бұл қаулылар еңбек ресурстарын қайта бөлу арқылы индустрияны кадрлармен қамтамасыз ету міндетін көздеді. Бірақ 1930 жылдары орын алған осындай елеулі өзгерістердің негізгі себебі қазақ этносының құлдыраған урбанизациялануымен қатар жүретін индустриялық үдеу емес. Адамдар қалаларда аштықтан аман қалды, бұл кейіннен отырықшыландыру (көшпелілердің отырықшыландыру) және ұжымдастыру саясатына әкелді.

1920 жылдардың соңында КСРО-да 700 мыңға жуық көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтар болды, олардың 80%-дан астамы Қазақстанға тиесілі болды [50; 4-6.]. ЖЭС кезеңінде Қазақстанның ауыл шаруашылығы жоғары өрледі, бірақ 1928 жылы басқа эконоикалық саясат басталды. Республика бойынша астықты жоспарлы жеткізу шаруа қожалықтарының нақты мүмкіндіктерінен 1,6 есе асып түсті. Ірі қара малдан ет дайындау 9 есе, ұсақ малдан ет дайындау 17 есе өсті [51]. Содан кейін ұжымдастыру басталды.

1931 жылдың 25 желтоқсанында Өлкелік Комитеттің және Қазақстан Халық Комиссарлары Кеңесінің 1933 жылы көшпелілердің отырықшылығын толық аяқтауға шақырған қаулысы шықты [50; 6-6.]. Нәтижесінде 1932 жылдың маусымында республикада шаруа қожалықтарының 73,1%-ы ұжымдастырылды. Шаруа қожалықтарының егіс алқаптарын ортақтастыру деңгейі бойынша Қазақстан (97,8 %) бірінші орын алды [50; 6-6.]. Мал басы әкімшілік әдістермен ортақтастырылды. Бір жерде жиналған төрт-түлік малды азықпен, қоралармен қамтамасыз етуге мүмкіндік болған жоқ. Нәтижесінде егер 1928 жылы Қазақстанда 6509 мың ірі қара мал болса, 1932 жылы 965 мың болды. 1932 жылы 18566 мың

қойдың 1386 мыңы қалды. 1928 жылы 3516 мың болған жылқы малынан 1941 жылы 885 мың бас қалды [46; 63-б.].

БКП (б) XVII съезінде Қазақстан өкілі Амосов былай деді: «Өткен жылдары біз жыл сайын мал басының 60%-ын жоғалтатын едік... Қазақстанның мал шаруашылығы соңғы жылдары ерекше шығынға ұшырады. Қазіргі уақытта, 1934 жылдың басында, Қазақстанда 1929-1930 жылдары болған мал басының өте аз бөлігі қалды» [52; 58-б.]. 1933 жылдың маусымында өткен Өлкелік комитеттің пленумында 20 жылдардың соңында республикада 36-40 млн. барлық мал басының түрі болғаны, 1933 жылдың ақпанында 4 миллионнан астам мал қалғаны туралы деректер келтірілді. Тек екі жылдан сәл асқан уақыт ішінде республика мал басының 90%-ын жоғалтты [50; 7-б.]. Бірақ, ең бастысы, Қазақстанның жүздеген мың тұрғыны ашаршылықтың құрбаны болды. Бәрінен бұрын қазақтар көп зардап шекті.

1930 жылдардың басындағы ашаршылық және қазақ этносының демографиялық шығындары отандық тарихтағы ең өзекті мәселелердің бірі болып қала береді. Қазақстандық демографтар, тарихшылар және қоғам қайраткерлері арасында қазақтардың ашаршылықтан зардап шеккен қазақтардың саны туралы бірыңғай пікір әлі күнге жоқ, тек құрбандар санының ұдайы ұлғаюы үрдісін атап өтуге болады. 1926 жылғы санақ материалдарындағы қазақтар санын жете бағаламау туралы болжам (жоғарыда айтылған) осы үрдісті айқындайтын статистикалық дәлел болып табылады. Бірақ 1930 жылдардағы ашаршылықтың демографиялық салдары бойынша мамандардың шамадан тыс белсенділігі бұл мәселеде 1921-1922 жылдардағы ашаршылықтың салдарын зерттеушілердің істерінде қалдырмайды. Егер 1926 жылы қазақтар әлдеқайда көп болды деп болжасақ, онда 1920 жылдардағы ашаршылық этностың санына мүлде әсер етпейді. 1920 және 1926 жылдардағы халық санағын салыстыру ешқандай апатты құбылысты анықтамайды.

Біз жоғарыда айтылғандардың нәтижесінде осы мәселе бойынша өз есептеулерімізді ұсынуды қажет деп санаймыз. Бұл ретте шығындар қатарына ашаршылықтан қаза тапқандар ғана емес, сондай-ақ қоныс аударғандар, қуғын-сүргінге ұшырағандар, жер аударылғандар, яғни 1930 жылдардағы қазақ халқының жалпы шығындары да кіретінін ескерген жөн. Әдістеме 1926 және 1939 жылдардағы жас шамаларының өзгеруіне негізделген. 1926 жылғы этнос саны туралы деректер түзетулер енгізіліп берілген.

Бірінші кезекте Қазақстанның 1926 және 1939 жылдардағы әкімшілік шекаралары салыстырмалы түрге келтірілді [53; 15-16-бб., 126-159; 54;

388-402-бб.]. Республика бес салыстырмалы экономикалық ауданға бөлінді – Батыс (1939 жылғы әкімшілік бөлініс бойынша оған Гурьев, Батыс Қазақстан, Ақтөбе облыстары кірді), Оңтүстік (Жамбыл, Қызылорда, Оңтүстік Қазақстан, Алматы облыстары), Орталық (Қарағанды облысы), Солтүстік (Ақмола, Павлодар, Қостанай, Солтүстік Қазақстан облыстары), Шығыс (Семей, Шығыс Қазақстан облыстары).

Есептеулер негізіне халықтың 1926 және 1939 жылдардағы жас құрылымындағы өзгерістер алынды. Мәселенің мәні әр жас тобындағы адамдардың қаншасы 1926 жылдан 1939 жылға дейін өмір сүретінін бақылау болып табылады (біз бұл әдісті 1920 жылдардың басындағы ашаршылықты анықтауда да қолдандық). Халықтың жас құрылымының екі кестесі жасалды – 1926 жылға жалпы қабылданған схема бойынша (0-4, 5-9, 10-14 жас және т.б.). 1939 жылға – 12 жылдық үзілісті ескере отырып (1926 және 1939 жылдардағы санақтар арасында 12 жыл және бір ай уақыт өтті). Яғни егер 1926 жылы бұл 0-4 жастағы жас тобы болса, 1939 жылы – 12-16 жас немесе 1926 жылдағы 5-9 жас және 1939 жылдағы 17-21 жас және т.б. болды. Жас топтарын салыстыру жүргізіледі, екі санақ аралығында белгілі бір жаста қанша адам азайғаны анықталады. 1920 жылдары табиғи өлім 25 промиллені құрады [46; 67-б.]. Мұндай өлім-жітім тек бір жылға ғана мүмкін болады, содан кейін ол төмендейді. Себебі бір жастан асқан жас топтары қарастырылады, онда сәбилер өлімі ескерілмейді, олардың жалпы өлім-жітім көрсеткішінде үлес салмағы 40%-ға дейін (кейде одан да көп) жетеді [55; 104 б.]. Сондай-ақ табиғи өлім-жітімнің жоғары коэффициентін құрайтын егде жастағы адамдар қазақ халқының құрамында аз болды. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, табиғи өлімнің келесі жалпы коэффициенттері анықталды: бірінші жылы 25 промилле, келесі жылдары орта есеппен 15 промилле. 1926-1939 жылдары табиғи өліммен қайтыс болғандардың саны туралы мәліметтерді алып, бұл санды жас топтарын салыстыру кезінде анықталған шығындар санынан шегеріп тастаймыз. Алынған мәліметтер 1930 жылдардағы құрбандардың саны болып шығады (аштық салдарынан қаза тапқандар, біржола қоныс аударғандар, жер аударылғандар, қуғын-сүргінге ұшырағандар). Бірақ 1939 жылы 1926 жылғы санақта ескерілмеген халық пайда болды, себебі бұл адамдар одан кейін дүниеге келді. Бізді 1927-1934 жылдары дүниеге келгендер қызықтырады (1939 жылдың басында олар 4-11 жаста болулары керек еді) және апаттан айтарлықтай зардап шеккендер (осы топтың жас құрамын анықтай отырып, біз қазақстандық зерттеушілердің 1934 жыл ашаршылықтың соңғы жылы болды деген пікірін ескереміз) [56; 106-б.]. 1939 жылы осы жас тобының

үлесі қандай болуы керек екені анықталады (1926 жылғы халық құрамындағы үлесін ескере отырып). Дағдарыссыз даму жағдайындағы табиғи өсімнің коэффициенті жылына 1,5% деп анықталды (Республиканың Мемжоспар арнайы комиссиясы осылай жасады) [57; 61-б.]. Болжам мен нақты санның айырмашылығы 1930 жылдары зардап шеккен балалардың санын құрайды. Барлық жас топтарындағы деректер жиынтығы 1930 жылдары қаза тапқан, біржола қоныс аударған, қуғын-сүргінге ұшыраған қазақтар саны болып табылады.

Сондай-ақ 1930 жылғы дағдарысқа дейінгі кезеңде қазақ этносының саны, біздің есептеулеріміз бойынша, 3886 мың адамды (жыл басында) құрауы тиіс екенін ескеру қажет. Есептеулер мынаған негізделген. 1926 жылғы халық санағы бойынша (барлық түзетулермен) этнос саны 3718 мың адам деп анықталды. Үш жылдағы табиғи өсімді ескере отырып (1927-1929 жж. 4,5%) біз 3886 мың адам санын аламыз.

Осылайша барлық ықтимал түзетулерді ескере отырып, 1930 жылдары қазақ халқының шығыны 1839,4 мың адамды немесе 1930 жылғы этнос санының 47,3%-ын құрады. Бәрінен бұрын республиканың шығысындағы қазақтар көп зардап шекті. Бұл жерде шығындар 379,4 мың адамды немесе 1930 жылғы этнос санының 64,5%-ын құрады. Бұл аймақта ең көп көші-қон байқалды, бірінші кезекте Қытай мен Ресей Федерациясының шекаралас аймақтарына көшті. Солтүстік Қазақстанда этнос өкілдерінің жартысынан астамы жоғалды – 410,1 мың адам немесе 52,3%. Батыс Қазақстан 394,7 мың қазақты немесе этностың 45,0%-ын, Оңтүстік 22,5 мың немесе осы аймақтың 15,6%-ын жоғалтты.

Ең аз шығын Орталық Қазақстанда болды – 22,5 мың адам немесе осы аймақ этносының 15,6%-ы. Бұл ашаршылық аймақты айналып өткендіктен емес, Қазақстанның өзге облыстарынан осы жерге қоныс аударып, шығындарды жарым-жартылай өтеген халықтың себебінен болды. 1930 жылдары Орталық Қазақстанда Қарағанды көмір бассейні құрылды, онда басқа өңірлермен салыстырғанда азық-түлік тауарларымен аз да болса қамтамасыз етілді.

Ашаршылықтан зардап шеккен этностың басым бөлігін көшпелі халық құрағанын тағы да атап өтеміз. Қазақтардың республикадан тыс жерлерге қоныс аударуы туралы мынадай фактілер айтады: Қазақстанмен көршілес республикаларда тұратын қазақ халқының саны 1926-1939 жылдары 2,5 есеге өсіп, 794 мың адамды құрады. 200 мыңға жуық адам шетелге – Қытайға, Монғолияға, Ауғаныстанға, Иранға және Түркияға кетті [46; 67-б.].

Жағдайды түзету республиканың жаңа басшылығының келуімен басталады – Қазақ өлкелік комитетінің хатшысы болып Ф.И. Голощекин-

нің орнына Л.И. Мирзоян келді. Қайтып оралған қоныс аударушыларды шаруашылыққа орналастыру үшін бірқатар шаралар қабылданады. Республиканың Халық Комиссарлар кеңесі және облыстық атқарушы комитеттің жұмысы кезінде қоныс аударушыларды отырықшыландырудың және шаруашылыққа орналастырудың ерекше комитеттері құрылды. БКП (б) XVII съезінде Л.И. Мирзоян 1933 жылдың соңына қарай болған өзгерістер туралы айтып берді: «Егер 1932 жылдың соңында Қазақстаннан қоныс аударушылар көп болса, соңғы 1933 жылы... біз қоныс аударған шаруашылықтардың орасан санының кері оралуына қол жеткіздік. 1933 жылы біз Қазақстанда 100 мыңға жуық қоныс аударған шаруашылықты колхоздарға қайта оралдырып, қоныстандырып, шаруашылық жайластырып бекітіп алдық» [52; 89-б.].

1930 жылдардағы белсенді көші-қон қозғалыстарына байланысты республиканың өзге этностарының аштықтан зардап шеккен өкілдерінің санын анықтау қиын. Мысалы, 1931 жылмен салыстырғанда 1933 жылы украиндықтар саны 859,4 мыңнан 658,1 мыңға дейін, өзбектер 228,2 мыңнан 103,6 мыңға дейін, ұйғырлар 62,3 мыңнан 36,6 мыңға дейін қысқарды [58]. 200 мыңнан астам отбасы Қазақстаннан кетті [59], көбі қайтыс болды. Дегенмен 1939 жылы 1926 жылмен салыстырғанда Қазақстанның қазақ емес халқының (әсіресе орыстардың) үлес салмағы мен абсолюттік саны 1930 жылдардағы белсенді көші-қон ағынының арқасында айтарлықтай өсті.

1930 жылдардағы көші-қон және халықтың көбеюі. Бұрын айтылғандай, 1920 жылдардың бірінші жартысында Қазақстан аумағына елеулі көші-қон ағыны байқалмады. Көші-қон (ең алдымен зорлықшыл және ұйымдастырылған) кейінірек басталды. 1925 жылға дейін бірқатар республикалардың, соның ішінде Қазақстанның аумақтары қоныс аудару үшін ресми түрде жабық болды. Жоспарлы қоныс аудару бойынша алғашқы болжамды сандар КСРО халық шаруашылығын дамытудың бесжылдық жоспарында қаланды. Қазақстанға негізінен Украина мен Реседен 1930 жылы 6 мың және 1931 жылы 43 мың қоныс аударушы келуі керек еді [60; 12-б.]. Бірақ ашаршылық пен ең алдымен қазақ халқының үлкен демографиялық шығындары 1930 жылдардың басында көші-қон ағынының векторын өзгертті. Қазақстан әлдеқайда белсенді көші-қон тартылыс аймағына айналды.

1931-1940 жылдары КСРО-да өнеркәсіпке ұйымдастырылған қабылдау жүргізілді. Қазақстанның өнеркәсіптік жұмысшылар қатарын 509 мың адам толықтырды [61; 148-149-бб.]. Әрине, бұл адамдардың бар-

лығы Қазақстаннан тыс жерлерден келген жоқ, 1930 жылдардың бірінші жартысында ауыл халқының массасы қалаларда аштықтан өлуден жай ғана аман қалғанын еске алсақ та жеткілікті. Көбі Сібірге кетті. 1933-1937 жылдары Сібір қалаларына 112,5 мың адам көшіп кетті [62; 66-б.].

Қазақстанға келген адамдар республиканың қала тұрғындарының негізі болды. 1926-1939 жылдардағы халық санағы аралығында Қазақстан картасында 6 жаңа қала және 23 жұмыс кенті пайда болды [63]. Бұл уақытта қалалық орыстар саны 4,1 есе, қазақтар саны 5,1 есе өсті [64; 126-149-бб.; 65]. Жұмысшы қазақтар тобы қалыптасады. Егер 1927 жылы олардың саны 66,4 мың болса, 1936 жылы 246,9 мың болды [66; 301-307-бб.]. Бірақ 1930 жылдары қала қазақтарының санының қарқынды өсуі тұрақты урбандалу үрдісінің қалыптасқандығын айқындамады, адамдар қалада аштықтан аман қалды – бұл кезде ауылдық қазақ халқының саны 1,8 есе қысқарды [64].

1930 жылдардың басында КСРО-да кулактарды класс ретінде жоюға байланысты қоныс аудару басталды. 1930-1931 жылдары жалпы саны 1803392 адамды құрайтын 381026 отбасы (арнайы қоныс аударумен) көшірілді [67; 25-б.]. 1934 жылға дейін «кулактық жер аударуға» жіберілген шаруалар арнайы қоныс аударушылар, 1934-1944 жылдары – еңбек қоныс аударушылары, 1944 жылдан бастап арнайы жаңа қоныстанушылар деп аталды.

Қазақстанда арнайы қоныс аударушылардың (еңбек қоныс аударушылардың) саны жыл сайын айтарлықтай өзгеріп отырды. Мәселен, 1932 жылдың 1 қаңтарында есепте 180708 адам, 1933 жылдың 1 қаңтарында – 140383 адам, 1934 жылдың 1 қаңтарында – 134579 адам, 1938 жылдың 1 шілдесінде – 134655 адам, 1939 жылдың 1 қаңтарында – 120395 адам, 1940 жылдың 1 қаңтарында – 137043 адам тұрды [68; 4-5, 8-9-бб.]. 1941 жылдың 1 сәуірінде Қазақстанда 46091 отбасы немесе 180015 еңбек қоныс аударушылары тұрды [69; 7-б.]. Бұл «кулактық жер аударуға» жіберілгендермен, қоныс аударған шаруалардың өлім-жітім көрсеткіштерінің жоғарылығымен және жаппай қашумен байланысты.

Қазақстан тек жер аударуға жіберетін жер емес еді. 1931 жылы бұл жерден 5500 бай мен кулак қоныс аударды [70; 35-б.]. Дегенмен республика өз халқын өзге аймақтарға жібергеннен гөрі әлдеқайда көп қабылдады.

1930 жылдары адамдарды ұлттық белгілері бойынша күштеп көшіру саясаты жүргізіле бастады. 1935 жылы Ленинград облысынан бір бөлігі Қазақстанға келген 30 мың фин ингерманландық жер аударылды [71].

КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің 1936 жылдың 28 сәуіріндегі қаулысы бойынша поляктар мен немістер Украин КСР-нің шекаралас аймақтарынан қуылды. Барлығы 35820 поляк көшірілді, олардың 35739-ы Қазақстанға, негізінен солтүстік облыстарға көшірілді [72; 14-б.].

1937 жылы Қазақстан мен Орта Азияға кәріс халқы көшірілді. 1920 жылдары Амур аймағында шамамен 200 мың кәріс болды. Қазақстан аумағына 20141 кәріс отбасы (95421 адам) жіберілді. Олар келесі облыстарға орналастырылды: Алматы – 1721; Оңтүстік Қазақстан – 8693; Ақтөбе – 1874; Қостанай – 877; Батыс Қазақстан – 2425 [73; 151, 153-66.]. Егер 1926 жылғы санақ бойынша Қазақстанда кәріс ұлтының 42 адамы тұрса, 1939 жылы – 96453 болды [64; 16;74-б.].

1937-1939 жылдары Қазақстанға сондай-ақ ирандықтар, күрділер, түріктер, армяндықтар, қытайлар және негізінен КСРО-мен шекаралас аймақтарда тұратын өзге ұлт өкілдері қоныс аударды.

Осылайша 1920-1930 жылдардағы кеңестік Қазақстан халқының дамуына аймақтың саны мен этникалық құрамын өзгерткен (азаматтық соғыс, ашаршылық, әкімшілік-аумақтық қайта құрулар) әкімшілік-саяси сипат факторлары үлкен ықпал етті. Осыған байланысты халықтың көбеюі мәселесі тарихи контекстінің шетінде болды. Кеңес билігінің алғашқы жылдарында халықтың көбею процестерін есепке алу жағдайы революцияға дейінгі уақытқа қарағанда біршама жақсы болғанын есте ұстаған жөн. Сондықтан азаматтық соғыстың, 20 жылдардың басындағы және 30 жылдардың басындағы ашаршылықтың апатты салдары бала туу және өлім-жітім статистикасында көрсетілмеген.

1926 жылғы Бүкілодақтық халық санағынан кейін Қазақстанда бала туудың бірнеше коэффициенті белгіленді. Ауылдық жерлер бойынша: қазақтар – 1000 тұрғынға шаққанда 37,0; «өзге Азия халықтары» – 52,6; еуропалықтар – 56,4. Қалалар бойынша коэффициенттер белгіленбеген [75; 51-б.]. Келтірілген деректер, ең алдымен, істің нақты жағдайына барабар емес. Бұл туралы сол кездің атақты статистигі А.Н. Доничтің мойындауынан жорамалдауға болады: «Некелесу, бала туу, өлім-жітім туралы сенімді деректер жоқ, өйткені КСРО-да тіркеу кеңселерін біріктіретін орган жоқ, ал алыс ауылдарда, әсіресе мұсылмандар арасында актілерді тіркеу жазбасы да жоқ... Біз бала туу есебінен халықтың өсуі туралы пайымдау үшін жеткілікті және сенімді материалдар жоқ екенін мойындауға мәжбүрміз» [75].

Бұл сөздер, тұтастай алғанда, келесі онжылдықтағы да статистикалық есепке алу деңгейін сипаттайды, бұл XX ғасырдың 30-жылдарының ба-

сында басталған ашаршылық кезінде халықтың (бірінші кезекте қазақ халқының) көбею жағдайын нақты бағалауға мүмкіндік бермейді.

Тек 1930 жылдардың соңына қарай халықтың ағымдық есебі дәлдіктің жоғары деңгейіне жетті. Мәселен, туылғандардың саны 1940 жылы 1000 тұрғынға шаққанда 40,8, қайтыс болғандар саны 21,4, табиғи өсім 19,4 құрады. Өлім-жітімнің жоғары деңгейі бала туудың одан жоғары деңгейімен сәйкес келді [76; 74-б.]. Осылайша қолда бар статистикалық материалдарға сүйене отырып, 1930 жылдардың соңында Қазақстанда барлық аграрлық қоғамға тән дәстүрлі көбею түрі басым болды деп болжауға болады. Қазақтар мен орыстардың басым көпшілігі ауыл тұрғындары болғандықтан, көбеюдің этникалық саралануы болмады.

Жоғарыда аталған құбылыстардың жиынтығы 1939 жылғы Бүкілодақтық халық санағында жазылған халықтың этникалық құрамына әсер етті (5-кестені қараңыз). Кестеде берілген мәліметтерден республиканың этникалық картасы елеулі өзгерістерге ұшырағанын көруге болады. Халық құрамындағы қазақтардың саны мен үлес салмағы азайды, нәтижесінде Қазақстан тұрғындарының басым көпшілігі орыстар болды. Көптеген басқа этностардың да өкілдігінде өзгерістер болды.

5-кесте

1939 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша Қазақстан халқының саны және этникалық құрамы (мың адам)

Облыстар	барлық халық		қазақтар		орыстар		немістер		украиндықтар		өзге этностар	
	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%
Қазақстан	6151.0	100	2327.7	37.8	2458.7	40.0	92.6	1.5	658.3	10.7	613.7	10.0
Ақтөбе	339.1	100	165.9	48.9	82.0	24.2	1.6	0.5	68.4	20.2	21.2	6.2
Алматы	568.2	100	211.7	37.3	235.9	41.5	6.3	1.1	39.0	6.9	75.3	13.2
Ақмола	458.5	100	120.5	26.3	207.9	45.3	10.1	2.2	81.8	17.8	38.2	8.3
Шығыс Қазақстан	538.2	100	116.1	21.6	369.8	68.7	4.0	0.7	27.3	5.0	21.6	4.0
Гурьев	268.1	100	183.4	68.4	65.4	24.4	0.5	0.2	6.0	2.2	12.8	4.8
Жамбыл	321.6	100	149.6	46.5	97.6	30.3	2.7	0.8	31.1	9.7	40.6	12.6
Қарағанды	418.3	100	136.5	32.6	190.0	45.4	14.8	3.5	40.2	9.6	36.8	8.8
Қызылорда	328.1	100	200.0	61.0	67.5	20.6	0.6	0.2	10.3	3.1	49.7	15.1
Қостанай	367.9	100	117.3	31.9	118.1	32.1	9.8	2.7	104.0	28.3	18.7	5.0
Павлодар	251.3	100	101.4	40.4	86.4	34.4	6.6	2.6	45.4	18.1	11.5	4.5
Солтүстік Қазақстан	541.5	100	106.7	19.7	277.3	51.2	23.0	4.2	73.9	13.7	60.6	11.2
Семей	378.6	100	137.0	36.2	185.8	49.1	4.1	1.1	29.0	7.7	22.7	5.9
Батыс Қазақстан	395.6	100	206.5	52.2	138.7	35.1	1.7	0.4	27.6	7.0	21.1	5.3

Оңтүстік Қазақстан	745.5	100	349.5	46.9	169.8	22.8	6.1	0.8	57.5	7.7	162.6	21.8
Алматы қ.	230.5	100	25.6	11.1	166.4	72.2	0.8	0.3	16.7	7.2	21.0	9.1

Дереккөз: Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 388-402; 1939 жылғы Бүкілодақтық халық санағының мәліметтері әлі күнге дейін толық жарияланбаған. Санақ материалдары РФММ және ҚРМОМ мұрағаттарында сақталған. Бірақ егер РФММ-да деректер санақ парақтары бойынша ұсынылса, ҚРМОМ-да 1959 жылы Қазақстанның әкімшілік-аумақтық бөлінісіндегі қайта есептеумен ұсынылған. Осыған байланысты республика халқының саны мен ұлттық құрамы туралы ақпараттар әр деректе айырмашылық жасайды, кейде тіпті елеулі айырмашылықтарды байқауға болады. Халықтың саны мен ұлттық құрамын анықтау үшін біз РФММ-да сақталған санақ парақтарын қолдандық.

Республика халқының саны мен этникалық құрамының өзгеру серпіні 1926 және 1939 жылдардағы санақ материалдарын салыстырғанда айқын көрінеді (6-кестені қараңыз).

6-кесте

1926 және 1939 жылдардағы халық санақтарының мәліметтері бойынша Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1926		1939		1939 жылдан 1926 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	6298.0	100	6151.0	100	99.2
қазақтар	3637.5	58.5	2327.7	37.8	64.2
орыстар	1275.8	20.6	2458.7	40.0	192.7
украиндықтар	860.0	13.9	658.3	10.7	76.5
немістер	51.1	0.8	92.6	1.5	181.2
өзге этностар	254.2	4.1	493.5	8.0	194.1

Дереккөз: Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т.8. – М., 1928; Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ. Ф. 1562, оп. 336. Д. 388-402

6-кестеде берілген мәліметтерден көріп отырғанымыздай, Қазақстан халқының жалпы саны 1920 жылдардың соңында және 1930 жылдары аз-маз өзгерді. Қалай болғанда да бұл уақытта орын алған апатты демографиялық құбылыстар онша байқалмайды. Бағалау халықтың этникалық құрамын салыстырмалы талдау кезінде түбегейлі өзгереді. Осылайша қазақтардың саны 1309,8 мың адамға (немесе 35,8%-ға) азайды. Ашаршылық, репрессия салдарынан болған нақты шығындар (қайтыс болғандар және біржола қоныс аударушылар) әлдеқайда жоғары болды (бұл туралы жоғарыда айтылды), себебі этнос саны «аштықтан кейінгі жылдарда» табиғи өсімнің нәтижесінде біртіндеп қалпына келді. Егер Қазақстан халықтарының құрамындағы қазақтардың үлес салмағы 1926 жылы 58,5%

болса, 1939 жылы 37,8% болды. Қазақтардың шығынын едәуір мөлшерде 1926-1939 жылдары Қазақстанға келген орыстардың күшті ағыны өтеді, олардың саны 1182,9 мың адамға дейін немесе екі есеге дерлік ұлғайды. Нәтижесінде 1930 жылдардың соңында орыстар Қазақстандағы ең көп этникалық топ болды (барлық халықтың 40,0%-ы, ал 1926 жылы 20,6%-ы).

Қазақстанның өзге ұлттарының демографиялық эволюциялары олардың өте көп болмауына байланысты бүкіл халық санының серпініне аз дәрежеде әсер етті. Мәселен, украиндықтар саны 23,5%-ға, өзбектер 6,7%-ға қысқарды. Сол уақытта немістер, басқа этнос өкілдері едәуір көбейді (негізінен депортацияның басталуының нәтижесінде).

1926-1939 жылдардағы демографиялық дамудың жалпықазақстандық векторы аймақтық ерекшеліктерден қалыптасты. Аймақтық айырмашылықтарды анықтау үшін халықтың саны мен этникалық құрамының серпіні 1939 жылғы әкімшілік-аумақтық бөлініске сәйкес экономикалық аудандар бойынша салыстырмалы шекараларда қарастырылады. Бұндай аудандар бесеу: Оңтүстік экономикалық ауданы (Алматы, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда облыстары); Солтүстік экономикалық ауданы (Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Ақмола облыстары); Батыс экономикалық ауданы (Ақтөбе, Гурьев, Батыс Қазақстан облыстары); Шығыс экономикалық ауданы (Шығыс Қазақстан, Семей облыстары); Орталық экономикалық ауданы (Қарағанды облысы). Салыстырмалы талдау барлық экономикалық аудандардағы ең көп этникалық топтар бойынша жүргізіледі.

Халықтың неғұрлым радикалды этникалық құрамы Қазақстанның Шығыс және Солтүстік өңірлерінде, бірінші кезекте қазақ халқының саны мен үлес салмағының азаюы есебінен өзгерді.

7-кесте

1926 және 1939 жылдардағы халық санағының мәліметтері бойынша Шығыс Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1926		1939		1939 жылдан 1926 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	1027.0	100	916.8	100	89.3
қазақтар	551.4	53.7	253.1	27.6	45.9
орыстар	356.6	34.7	555.6	60.6	155.8
украиндықтар	85.5	8.3	56.3	6.1	65.8
немістер	11.0	1.1	8.1	0.9	73.6
өзге ұлттар	22.5	2.2	43.7	4.8	194.2

Дереккөз: Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т.8. – М., 1928; 128-131 б., 148-149 б.; 74 б.; Всесоюзная перепись 1939 г. ГАРФ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 401. 1939 жылғы халық санағының

деректерімен салыстыру үшін Семей губерниясының құрамынан Павлодар уезінің, Қарқаралы қаласының, сондай-ақ Қатон-Балқаш, Бауыр, Эдрей, Чет Қарқаралы уезі болыстарының халық саны шегерілді. 1926 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша Семей губерниясының тұрғындарына Жетісу губерниясының Лепсі уезінің Аязғаз, Үржар, Мақаншы болыстарының тұрғындары қосылды.

Қазақстанның Шығыс өңірінің қазақтары ең көп шығынға ұшырады (7-кестені қараңыз). 1939 жылы 1926 жылмен салыстырғанда олардың саны 2,2 есе азайды, халық құрамындағы этностың үлес салмағы 53,7%-дан 27,6%-ға азайды. Қазақтардың үлкен шығынға ұшырауы көбіне ашаршылық кезінде олардың Ресей мен Қытайдың шекаралас аудандарына қоныс аударуымен түсіндіріледі. Сондай-ақ украиндықтар мен немістер саны азайды. Республиканың шығысында халықтың көпшілігі орыстар болды (60,6%), олардың саны 1,6 есе өсті. Орыс халқының ағыны қазақтардың шығынын өтей алмады, Шығыс Қазақстан халқының жалпы саны 10,7%-ға азайды.

Осыған ұқсас процестер Солтүстік Қазақстанда да орын алды. Жалғыз айырмашылығы – қазақ халқының саны төмен қарқынмен қысқарды (39,3%-ға), ал орыстар 73,9%-ға көбейді (8-кестені қараңыз). Нәтижесінде 1939 жылы қазақтардың үлес салмағы 27,5%-ды құрады, орыстардікі 42,6%-ға дейін ұлғайды. Украиндықтар санының едәуір қысқаруына қарамастан (39,7%-ға), олардың Қазақстанның солтүстігіндегі өкілдігі айтарлықтай білінді. Негізінен депортацияланған поляк халқының салдарынан басқа этностардың саны екі еседен астам өсті. Солтүстік Қазақстан халқының жалпы саны 6,5%-ға азайды.

8-кесте

1926 және 1939 жылдардағы халық санақтарының мәліметтері бойынша Солтүстік Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1926		1939		1939 к 1926 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	1731.4	100	1619.2	100	93.5
қазақтар	734.8	42.4	445.9	27.5	60.7
орыстар	396.6	22.9	689.7	42.6	173.9
украиндықтар	505.7	29.2	305.1	18.8	60.3
немістер	30.5	1.8	49.5	3.1	162.3
өзге этностар	63.8	3.7	129.0	8.0	202.2

Дереккөз: Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т.8. Казакская ССР. М., 1928. 126-127, 130-131, 142-144, 146-147 б.; Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ, ф. 1562, оп. 336. Д. 388, 398-400. 1939 жылғы деректермен салыстыру үшін Ақмола губерниясы мен Қостанай

аймағының тұрғындарына Семей губерниясының Павлодар уезінің халқы қосылды. 1926 жылғы санақ деректері бойынша Ақмола губерниясының құрамынан Қарағанды, Қорғалжын, Нұра болыстарының, Атбасар уезінің Қарсақпай болыстарының, Көкшетау уезінің Балқаш болыстарының, Петропавл уезінің Интернациональный, Образцовый және Трудовой болыстарының тұрғындары шегерілді.

Қазақстан халқының саны екі экономикалық ауданда – Оңтүстік және Орталықта өсті. Бірақ халықтың өсу ерекшеліктері әртүрлі болды. Мәселен, Оңтүстік Қазақстанда халық санының өсуіне КСРО-ның өзге аймақтарынан келіп, қазақ этносының шығынын айтарлықтай өтеген халықтың күшті ағынының әсері болды (9-кестені қараңыз).

9-кесте

1926 және 1939 жылдардағы халық санақтарының мәліметтері бойынша Оңтүстік Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1926		1939		1939 жылдан 1926 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	1978.7	100	2193.9	100	110.9
қазақтар	1383.0	69.9	936.4	42.8	67.7
орыстар	220.0	11.1	737.2	33.6	335.1
украиндықтар	117.9	5.9	154.6	7.0	131.1
немістер	3.8	0.2	16.5	0.7	434.2
өзге этностар	254.0	12.9	349.2	15.9	137.5

Дереккөз: Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т.8. Казакская ССР. М., 1928. 142-145 б.; Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ, ф. 1562, оп. 336, д. 396. 1926 жылғы санақ мәліметтері бойынша 1939 жылғы санақ материалдарымен салыстыру үшін Жетісу губерниясының Лепсі уезінен Аягөз, Мақаншы, Үржар болыстарының халқы шегерілді.

Дәл осы Оңтүстік Қазақстанда республикадағы титулдық емес халықтың ең үлкен ағымы байқалды. Мәселен, мұнда орыстар 3,4 есе (517,2 мың адамға), немістер – 4,3 есе, украиндықтар – 1,3 есе көбейді (дегенмен бұл жылдары жалпы Қазақстан бойынша украиндықтар 23,5%-ға азайды). Аймақтың өзге этнос өкілдерінің саны 37,5%-ға ұлғайды (негізінен кәрістер). Осының барлығы қазақ этносының демографиялық шығындарының орнын толтыруға мүкіндік берді (1926 жылмен салыстырғанда 1939 жылы қазақтар 446,6 мың адамға немесе 32,3%-ға азайды). Нәтижесінде 1939 жылғы санақ мәліметтері бойынша оңтүстік аймақ халқының жалпы саны 10,9%-ға ұлғайды, ресми статистика ешқандай апатты құбылыстарды көрсеткен жоқ.

Орталық Қазақстанда халықтың жалпы саны Оңтүстікке қарағанда көбірек, яғни 26,9%-ға өсті, бұл республикадағы барлық этникалық топ

өкілдерінің, оның ішінде қазақтардың саны артқан жалғыз өңір болды (10-кестені қараңыз). Халықтың өсуі, бірінші кезекте, Қарағанды көмір бассейнінің игерілуімен түсіндіріледі.

10-кесте

1926 және 1939 жылдардағы халық санақтары бойынша Орталық Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1926		1939		1939 жылдан 1926 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	329.5	100	418.3	100	126.9
қазақтар	136.2	41.3	136.5	32.6	100.2
орыстар	129.3	39.4	190.0	45.5	146.4
украиндықтар	38.8	11.8	40.2	9.6	103.6
немістер	4.4	1.3	14.8	3.5	336.4
өзге этностар	20.3	6.2	36.8	8.8	181.3

Дереккөз: Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т.8. Казакская ССР. М., 1928. 142-145 б.; Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ, ф. 1562, оп. 336, д. 396. 1926 жылы жұмыс істемейтін Қарағанды облысының (Орталық экономикалық аудан) құрамына 1939 жылы Қазақстанның әкімшілік құрылымына сәйкес келетін (1926 ж.) мынадай әкімшілік бірліктер кірді: Ақмола губерниясы Ақмола уезінің Қарағанды, Қорғалжын, Нұра болыстары; Ақмола губерниясы Атбасар уезінің Қарсақпай болысы; Ақмола губерниясы Көкшетау уезінің Балқаш болысы; Семей губерниясы Қарқаралы уезі Қарқаралы қаласының Чет болысы; Ақтөбе губерниясы Ақтөбе уезінің Қарағанды болысы; Ақмола губерниясы Петропавл уезінің Интернациональная, Образцовая және Трудовая болыстары; Семей губерниясы Қарқаралы уезінің Эдрей, Бауыр, Қатон-Балқаш болыстары.

Ең ірі этностардың, қазақтар мен орыстардың өсу қарқыны әртүрлі болды, орыстар 46,4%-ға, қазақтар 0,2%-ға өсті, яғни орыстар санының өсу серпіні 232 есе жоғары болды. Халықтың жалпы өсуінде қазақтардың үлес салмағы (88,8 мың адам) 0,45%-ды, ал орыстар 67,8%-ды құрады. Нәтижесінде 1939 жылы Орталық Қазақстандағы халықтың басым көпшілігі орыстар (45,5%) болды, қазақ этносының өкілдігі 1926 жылғы 41,3%-дан 1939 жылы 32,6%-ға дейін төмендеді.

Батыс Қазақстанда халықтың жалпы саны 11,4%-ға, бірінші кезекте қазақ этносының есебінен төмендеді (11-кестені қараңыз). Қазақтар 1939 жылы 1926 жылмен салыстырғанда 32,4%-ға кеміді. Украиндықтар саны біршама азайды (9,0%-ға). Халықтың жалпы шығындарын орыстар және өзге ұлт өкілдері ішінара өтеді, бірақ бұл қазақ этносының шығындарын өтеу үшін жеткіліксіз болды.

11-кесте

1926 және 1939 жылдардағы халық санақтары бойынша Батыс Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1926		1939		1939 жылдан 1926 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	1131.4	100	1002.8	100	88.6
қазақтар	822.1	72.7	555.8	55.4	67.6
орыстар	172.8	15.3	286.1	28.5	165.6
украиндықтар	112.1	9.9	102.0	10.2	91.0
немістер	1.4	0.1	3.8	0.4	271.4
өзге этностар	23.0	2.0	55.1	5.5	236.6

Дереккөз: Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т.8. Казакская ССР. М., 1928. 142-145 б.; Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ, ф. 1562, оп. 336, д. 396. Деректерді 1939 жылғы санақ материалдарымен салыстыру үшін 1926 жылғы санақ деректері бойынша Ақтөбе, Орал губерниялары мен Адай уезінің құрамынан Торғай уезі мен Ақтөбе губерниясы Ақтөбе уезі Қарағанды болысының халқы шегерілді.

Осылайша 1930 жылдары Қазақстан халқының этникалық құрамы айтарлықтай өзгерді. 1930 жылдардың басындағы ашаршылықтан туындаған қазақтардың демографиялық апаты және КСРО-ның басқа аймақтарынан республикаға халықтың көптеп келуі нәтижесінде Қазақстан халқының көпшілігі орыстар болды.

1940 жылдардағы Қазақстан халқы. Ұлы Отан соғысы Қазақстанның демографиялық тарихында үлкен із қалдырды. Отан қорғауға 1200 мың қазақстандық шықты. Соғыс майданында 602 939 мың, оның ішінде 97,5 мыңы Қазақстаннан шақырылған 130 мың қазақ қаза тапты [77; 499-б.].

Қазақстандықтардың соғыс майдандары мен тылдағы ерліктеріне көптеген шығармалар арналған. Қазақстанда орын алған демографиялық процестер өте аз зерттелген. Олар, ең алдымен, халықтың көші-қонымен анықталды.

Халықтың Қазақстанға көші-қон ағымының үрдістері 1920-1930 жылдардағы оқиғалардың этнодемографиялық салдарын тіркеген 1939 жылғы санақтан кейін де сақталды. 1940 жылдың сәуірінде БКП (б) ОК мен КСРО ХКК халықтың бір бөлігін көп жерлі аудандарға, оның ішінде 25 мың шаруашылықты Қазақстанның солтүстік-шығыс аудандарына көшіру туралы шешім қабылдайды. 1940 жылдың тамызына қарай Қазақстанға 19408 мың шаруашылық (90007 адам) келді. Олар негізінен мынадай облыстарға орналастырылды: Ақмола – 3753 шаруашылық (17006 адам); Шығыс-Қазақстан – 1641 шаруашылық (7445 адам); Қостанай – 4279 шаруашылық (21079 адам); Павлодар – 3900 шаруашылық (16646 адам); Солтүстік Қазақстан – 4059 шаруашылық (19601 адам); Семей – 633 ша-

руашылық (3340 адам); Жамбыл – 336 шаруашылық (1567 адам); Алматы – 771 шаруашылық (3323 адам) [9; 387-б.].

1941 жылдың соңына қарай республикада 24239 қоныс аударушы шаруашылық (110 мыңға жуық адам) болды. Жоспарлы түрде Қазақстанға 13262 отбасы көшірілсе, 10997 отбасы өздері көшіп келді. Жоспарлы түрде қоныс аударған 13262 отбасының 6581-і Ресейден, 6478-і Украинадан, 203-і Белорусиядан келді [9; 387-б.].

Халықтарды Қазақстан аумағына депортациялау да жалғасты. 1940 жылдың 10 сәуіріндегі қаулы бойынша 1940 жылы – 1941 жылдың басында КСРО-ның шығыс аймақтарына «поляк осадниктері» жіберілді. 1920-1930 жылдары Батыс Украина мен Батыс Белорусияда жер алған Польшадан келген қоныс аударушыларды осылай атаған. Бұл аумақтар КСРО құрамына кірген кезде «поляк осадниктерін» шығару басталды. Қазақстанға 60667 адам қоныс аударды. Олар Ақтөбе, Семей, Павлодар және Солтүстік Қазақстан облыстарында қоныстанды [60; 14 б.]. 1940-1941 жылдары поляктар Балтық жағалауынан қоныс аударды.

Соғыс басталғаннан кейін Еділ бойындағы немістердің автономиясы таратылды. 1941-1942 жылдары КСРО-ға жалпы саны 1 209 430 неміс қоныс аударды. Қазақстанда 444005 адам болды [78; 175-б.]. 1942 жылдың мамырында Краснодар өлкесінен, Ростов облысынан, Қырым АКСР-нан, Армениядан, Әзірбайжаннан, Грузиядан 24670 грек шығарылды [79; 141-б.], олардың көпшілігі кейіннен Солтүстік және Батыс Қазақстанда тұрды. 1942 жылдың қарашасында Саратов облысынан Қазақстанға 2014 поляк қоныс аударды [79; 137-б.]. 1943 жылдың қараша айында қарашай халқын депортациялау басталды. Барлығы 62842 қарашайлық қоныс аударды, олардың 36309 адамы Қазақстанға келді [79; 140-б.]. 1943 жылдың желтоқсанында Қалмақ АКСР таратылды. Ол жойылғаннан кейін 91919 қалмақ қоныс аударды. Олардың 2268-і Қазақстанға келді [79; 139-б.]. 1944 жылы Шешен-Ингуш КСР таратылды. Осы жылдың ақпан айында 310630 шешен және 78479 ингуш шығарылды [79; 140-б.]. Наурыз айында таратылған республикадан Қазақстанға 384589 адам келді. Негізгі бөлігі келесі облыстарға қоныстанды: Жамбыл – 16565 адам; Алматы – 29089; Шығыс Қазақстан – 34167; Оңтүстік Қазақстан – 20808 адам; Солтүстік Қазақстан – 39542; Ақтөбе – 20309; Семей – 31236; Павлодар – 41230; Қарағанды облысы – 37938 адам [80; 41-б.]. Бұл қоныс аударушыларға 1944 жылдың ақпан айынан кейін Қызыл Армия қатарынан босатылған мыңдаған шешендер мен ингуштар қосылды. Қазақстанға осындай 60 мыңнан астам адам келді [79; 140-б.]. 1944 жылдың наурызында балқар-

лар қоныс аударды. Қазақ КСР-на 18219 адам орналастырылды [79; 140-б.]. 1944 жылдың мамыр-тамыз айларында Қырым түбегінің, Грузияның аумағынан Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан аумағына жалпы саны 100 мың адамнан астам қырым татарлары, түріктер, күрділер, хемшидтер, өзге ұлт өкілдері көшірілді [79; 139-140-бб.].

Қазақстандағы арнайы қоныстанушылардың жалпы санын айту қиын, ол жыл сайын өзгеріп отырды. Мәселен, 1949 жылдың 1 қаңтарында республикада 820 165 арнайы қоныстанушы болды [81; 10-б.]. Ал 1952 жылдың 1 шілдесінде 974 469 адам есепте тұрды. Олардың 117183 адамы Ақмола облысында, Ақтөбеде – 31618, Алматыда – 55587, Шығыс Қазақстанда – 45055, Гурьевте – 8128, Жамбылда – 68581, Батыс Қазақстанда – 1335, Қарағандыда – 133017, Қызылордада – 25225, Көкшетауда – 98128, Қостанайда – 81091, Павлодарда – 66680, Солтүстік Қазақстанда – 47343, Семейде – 52517, Талдықорғанда – 38115, Оңтүстік Қазақстан облысында – 104866 адам қоныстанды [82; 162-б.].

Жарты жылдан аз уақыт өткен соң, 1953 жылдың 1 қаңтарына қарай Қазақстанда 988373 арнайы қоныстанушы немесе КСРО-дағы барлық (2 753 356 адам) арнайы қоныстанушылардың 35,9%-ы болды [82; 154-б.]. Қазақстандық арнайы қоныстанушылардың ұлттық құрамы мынадай болды: немістер – 448626 адам; Солтүстік Кавказдан – 379104 (шешендер – 244674, ингуштар – 80844, қарашайлықтар – 35735, балқарлар – 16819, «басқалары» – 1082); «Қара теңіз жағалауынан» – 37218 адам (гректер – 37114, түріктер – 18, «дашнактар» – 16, «басқалары» – 69); поляктар – 35960; Грузиядан 1944 жылы – 32619 (түріктер – 13260, күрділер – 5530, хемшидтер – 422, «басқалары» – 13407); Грузиядан 1951-1952 жылдары – 11685; «Украин ұлтшылдар ұйымы» – 8011; Қырымнан – 6560 (татарлар – 2511, болгарлар – 1868, гректер – 1240, армяндықтар – 575, «басқалары» – 366); Краснодар өлкесінен және Ростов облысынан 1942 жылы – 6057; ирандықтар – 4707; БКСР кулактары 1952 жылы – 4431; Молдовадан 1940-1941 жылдары – 3681; «басмақтар» – 2747; қалмақтар – 2472; кабардиндықтар – 1717; «Орыс босатушы армиясы» – 1327; УКСР және БКСР-ның батыс облыстарынан 1940-1941 жылдары – 657; иран және ауған шекарасынан – 634; Балтық жағалауынан 1945-1949 жылдары – 9; Молдовадан 1949 жылы – 5 [82; 154-б.].

Арнайы қоныстанушылардың жағдайы өте ауыр болды, оларға тұрғын үй, азық-түлік жетіспеді, мыңдаған адам аштық пен аурудан қайтыс болды. ІІХК арнайы қоныс аудару бөлімінің ақпараты бойынша, қоныс аударған шешендер, ингуштар, балқарлар және қарашайлықтардан 1944

жылдан 1948 жылға дейін 144704 адам немесе жалпы санның 23,7%-ы қайтыс болды, оның ішінде Қазақ КСР-де 101036 адам қайтыс болды [80; 33-б.].

Жағдай Ұлы Отан соғысы кезінде Қазақстанға жүздеген мың эвакуацияланғандардың келуімен күрделене түсті. 1941 жылдың соңына қарай олардың жалпы саны 386492 адамды құрады, оның ішінде 136,5 мыңнан астамы балалар [83; 70-б.]. 1942 жылы республикаға Воронеж, Сталинград, Ростов облыстарынан және Солтүстік Кавказдан 109807 адам келді. Олар негізінен солтүстік-шығыс облыстарға орналастырылды. 1942 жылдың соңына қарай Қазақстанда 532,5 мың эвакуацияланғандар болды [84; 72-б.]. Тұтастай алғанда, соғыс жылдарында республика КСРО-ның оккупацияланған аймақтарынан эвакуацияланған шамамен 1,5 млн. халықты қабылдады [85; 66-б.].

Республикаға осыншама адамның келуі еңбек ресурстарының жетіспеушілігінің орнын толтырды. Егер 1943 жылы жұмысшылар мен қызметшілер саны соғысқа дейінгі 1940 жылмен салыстырғанда жалпы КСРО бойынша 38%-ға қысқарса, Қазақстанда 7%-ға өсті [86; 45-б.]. Сонымен қатар Орал, Сібір және Орталық Ресейдің құрылыс алаңдары мен өнеркәсіптік кәсіпорындарында Қазақстанның 200 мыңнан астам адамы жұмыс істеді [85; 69-б.]. Еңбек колонналарына жалпы алғанда Қазақстаннан 700 мыңнан астам адам, негізінен Орал мен Сібірдің қорғаныс маңызы бар объектілерінің құрылысында жұмыс істеген қоныс аударушылар шақырылды [85; 65-б.].

1940 жылдары халықтың көбеюі. Осылайша Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстан халқының саны мен құрамының серпінін халықтың көші-қоны айқындады. Сол уақыттағы халықтың көбею процесін жалпылама статистикалық ақпараттың болмауына байланысты сипаттау қиын. Тек 1930 жылдардың соңында халықтың ағымдық есебі дәлдіктің жоғары деңгейіне жетті және көбеюдің дәстүрлі жүйесінің типтік – жоғары бала тууы және өлім-жітім көрсеткіштерін тіркеді. Ұлы Отан соғысының басталуы Қазақстан халқының демографиялық мінез-құлқын түбегейлі өзгертті.

Соғыс жылдарындағы халықтың көбею процесін сипаттау қиын, себебі түгел республика бойынша сенімді статистикалық ақпарат жоқ. Кейбір басылымдарда белгілі бір ақпарат бар, бірақ олар толық зерттеу үшін жеткіліксіз. Мысалы, «Естелік кітабының» жиынтық томында 1941-1945 жылдары Қазақстанда туылғандар мен өлгендер саны туралы деректер берілген. 1941 жылы 226,9 мың адам туылды, 131,3 мың адам қайтыс болды, табиғи өсім – 95,6 мың адам. 1942 жылы 172,9 мың адам туылды,

141,2 мың адам қайтыс болды, табиғи өсім – 31,7 мың адам. 1943 жылы 102,3 мың адам туылды, 98,2 мың адам қайтыс болды, табиғи өсім – 4,1 мың адам. 1944 жылы 83,8 мың адам туылды, 90,8 мың адам қайтыс болды, табиғи өсім теріс, туылғаннан 7,0 мың адамға көбірек қайтыс болды. 1945 жылы 104,9 мың адам туылды, 60,8 мың адам қайтыс болды, табиғи өсім – 44,1 мың адам [87; 280-281-бб.].

Жоғарыда келтірілген мәліметтердің өзі соғыс майданынан алыс аулақ жерде орын алған күрделі дағдарыстық құбылыстарды көру үшін жеткілікті. Үш жыл ішінде (1941-1944) бала туу көрсеткіші 2,7 есе, өлім-жітім 1,4 есе азайды (өлім-жітім көрсеткішінің азаю себебі кейінірек, Өскемен қаласының мысалында түсіндіріледі). Оң табиғи өсу халық санының кемуі мәселелерін білдіріп, тез арада теріс сипатқа ие болды. Осылайша 1940 жылдардың бірінші жартысындағы оқиғалар соғыс кезінде демографиялық көрсеткіштер қалай және қандай жылдамдықпен өзгеруі мүмкін екенін көрсетті.

Бұл уақытта бала туу, өлім-жітім, табиғи өсу көрсеткіштерінде этникалық айырмашылық болған жоқ. Қалай болғанда да, ол қазақтар мен орыстарда шамамен тең болды. Қала мен ауыл тұрғындарының арасында үлкен айырмашылықтар болған жоқ, өйткені шағын қалалардың тұрғындары көбіне ауылдық өмір салтын қалыптастырды. Осыған сүйене отырып, Өскемен қаласының мысалында Қазақстан халқының туу, өлім-жітім, табиғи өсу серпіні көрсетілді (интерполяция деп аталатын әдісті қолданып). Біздің ойымызша, Өскемен тұрғындарының демографиялық мінез-құлық үрдістері жалпы республикалық көрсеткіштерге сәйкес келді.

1939 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша Өскемен қаласының халқы 20 мыңнан астам адамды құрады. 1930 жылдары қала халқының көбею түрі дәстүрлі болды. Заманауи (индустриялық) көбею түріне көшуге әкелетін факторлардың әсері іс жүзінде байқалмады. Оның үстіне бұл тұрғыда Ұлы Отан соғысының апатты салдары айқын көрінеді. Мәселен, 1941 жылдың басында қалада бала туудың жалпы коэффициенті өте жоғары болды – 46,8 промилле (1000 тұрғынға шаққандағы туу саны), 1943 жылы – 13,1 промилле, 1944 жылы – 9,8 промилле. Соғыс болған үш жылдың ішінде (1941-1944 жж.) бала туудың жалпы коэффициенті 4,8 есе қысқарды.

1945 жылы біршама өсу байқалды – бала туудың жалпы коэффициенті 11,1 промиллені құрады¹.

1 Ұлы Отан соғысы жылдарында халықтың көбеюі бойынша есептеулерді Г.В. Слугина жүргізді. по: Архив ЗАГС г. Усть-Каменогорска: 01: д. 52-54, 60-63, 68-79, 81-82, 85-88, 90-93; 04: д. 53-68, 70-71, 73, 75-76.

Бала туудың жиынтық коэффициенті (бір әйел өз өмірінде туған балалардың орташа статистикалық саны) 1941 жылғы 5,443-тен 1945 жылы 1,348-ге дейін қысқарды (1942 жылы ол 3,193-ті, 1943 жылы – 1,842-ні, 1944 жылы – 1,157-ні құрады).

Естеріңізге сала кетейік, бала туудың жиынтық коэффициенті 4,0-ден асса өте жоғары, 2,15-тен аз болса төмен болып саналады, бұл тарылған көбеюге әкеледі (яғни балалар ұрпағы ата-аналардың ұрпағынан аз болады).

Шын мәнінде, соғыстың үш жылында 1940 жылдардың басындағы демографиялық жарылысқа жақын күйден 1944 жылы халық санының кемуіне дейін (өлім-жітім бала туу көрсеткішінен жоғары болғандағы халықтың жойылуы) айырмашылық болды. Мұндай кенет орын алған өзгерістің салдары көптеген жылдар бойы кез келген мемлекеттің жас-жыныстық құрылымына әсер етеді. Бұл көбеюдің брутто коэффициентін талдау кезінде көрінеді (әйел өз өмірінде туған қыздардың орташа саны). Коэффициент 1941-1945 жылдары туылған қыздардың ішінен 1960-1970 жылдардағы әлеуетті аналардың санын көрсетеді. 1941 жылы брутто коэффициент 2,54-ті, 1942 жылы – 1,618-ді, 1943 жылы – 0,913-ті, 1944 жылы – 0,563-ті, 1945 жылы – 0,633-ті құрады. Яғни, егер соғысқа дейін 10 нақты анаға 25 әлеуетті (20-25 жылдан кейін) анадан келсе, 1945 жылы – 6 анадан келді. Барлық қыздар әйелдің бала көтеруге қабілетті жасына дейін өмір сүрмегенін есте ұстаған жөн.

Осылайша соғыс жылдары Өскемен қаласында бала туу көрсеткіші күрт төмендеп, 1942-1944 жылдары халық санының кемуіне әкелді. Өлім-жітім көрсеткіші бала туу көрсеткішінен жоғары болды. Бұл өлімнің жалпы коэффициенті (1000 адамға шаққанда бір жыл ішінде қайтыс болғандардың саны) айтарлықтай төмендегіне қарамастан болды. Мәселен, 1941 жылы ол 35,3 промиллеге тең болды, 1942 жылы – 38,1 промилле, 1943 жылы – 16,4 промилле, 1944 жылы – 11,5 промилле, 1945 жылы – 8,3 промилле. Осы жылдары медициналық қызметті жақсарту туралы сөз болуы мүмкін емес, мәселе басқада. ...

1940 жылдары халықтың жас құрылымы жас болды – егде жастағы адамдардың үлесі (60 және одан үлкендер) 4%-дан аз, балалар (0-14 жас) – 35%-дан көп болды. Соғысқа дейінгі бала туу деңгейінің жоғары болуы (46,8 промилле) өлім-жітімнің жоғары деңгейіне байланысты болды (35,3 промилле). Қайтыс болған сәбилердің (1 жасқа дейінгі балалар) үлес салмағы 1941 жылы барлық қайтыс болғандардың 35,9%-ын құрады. Бала туудың күрт төмендеуі салдарынан сәбилердің жалпы өлім-жітімге

қосатын үлесі де қысқарды, соның нәтижесінде жалпы өлім-жітім коэффициенті төмендеді.

Соғыстың аяғында көп зардап шеккен жас топтары (сәбилер мен егде жастағы адамдар) бірнеше жыл бұрынғыға қарағанда халықтың аз бөлігін құрады. Сонымен қатар өлім-жітім процесіне майданда жүрген жас және орта жастағы ер адамдар қатысқан жоқ. Сондай-ақ соғыс жылдарында азаматтық хал актілерін тіркеу органдарының өлім-жітімді (әсіресе нәрестелерді) есепке алмауы да мүмкін.

Ұлы Отан соғысы жылдарында өлімнің экзогендік факторлары (шамамен 70%) едәуір басым болды (мерзімінен бұрын өлімге әкелетін сыртқы факторлар), олардың едәуір бөлігі жұқпалы аурулар, тыныс алу аурулары, пневмония, жазатайым оқиғалар, улану және жарақаттар, әлсіреу және т.б. сияқты өлім себептеріне байланысты болды.

Соғыс кезіндегі бала туу мен өлім-жітімнің айтарлықтай өзгеруі халықтың көбеюінің өте тұрақсыз режиміне әкелді. Мәселен, егер 1941 жылы табиғи өсу плюс 11,5 промиллені құраса, 1942 жылы негізінен бала туудың күрт төмендеуімен байланысты минус 11,3 промиллені құрады. Бірақ келесі жылы бала туудың төмендеуіне байланысты 1943 жылы өлімнің жалпы коэффициенті айтарлықтай төмендеді. Табиғи өсу 3,3 промиллені құрады. Соғыстың кейінгі жылдарында бала туудың төмендеуінің әсері өлімнің жалпы коэффициентінің төмендеуіне әсер етуді жалғастырды. 1944 жылы табиғи өсу минус 1,7 промиллені құрады, ал 1945 жылы плюске шықты (2,8 промилле).

Осылайша соғыс халықтың көбею процесіне шешуші әсер етті. Қалыпты отбасылық қатынастар бұзылды, бала туу көрсеткіші төмендеді, өлім-жітім түрі өзгерді. Демографиялық жүйенің жұмыс істеу сапасы өте төмен болды.

1940 жылдардың екінші жартысындағы Қазақстан халқы. Ұлы Отан соғысынан кейін халықты қайта эвакуациялау, жұмысшылардың босатылған аудандарға оралуы халықтың азаюына әкелді. 1945 жылы 1943 жылмен салыстырғанда Қазақстанда тұрғындар саны 5,3%-ға азайды [88; 45-б.].

1946-1947 жылдары КСРО кезекті ашаршылықты бастан кешірді. Құрғақшылық Украина мен Орталық Черноземьяның аймақтарына әсер етті. 1939-1959 жылдары КСРО-да сенімді демографиялық статистиканың болмауы салдарынан ашаршылық құрбандары туралы мәліметтер айтарлықтай өзгерді – 200 мыңнан [89; 100-108-бб.] 1,5 млн. адамға дейін [90; 197-198-бб.]. Қазақстанда құрғақшылық болмады, ашаршылық КСРО-

ның басқа өңірлері сияқты республикаға да жанама әсер етті. Жоспардан тыс астық дайындау нәтижесінде (бірінші кезекте бұл Қазақстанға, Орал мен Батыс Сібірге әсер етті) жалақының қысқаруы, әлеуметтік-экономикалық жағдайдың нашарлауы салдарынан халықтың өлім-жітім, сырқаттанушылық көрсеткіштері өсті [91; 130-137-бб.]. Республикадағы демографиялық көрсеткіштер айтарлықтай нашарлады.

Осылайша 1939-1949 жылдары Қазақстанның этникалық құрылымында айтарлықтай өзгерістер орын алды. Бірақ 1940 жылдардың соңындағы республика халқының құрамы туралы сенімді деректер қолжетімді емес. 1949 жылы КСРО-да халық санағы өткізілген жоқ. Ұлы Отан соғысынан, депортациядан, эвакуациядан және қайта эвакуациядан туындаған демографиялық деформацияларды дұрыс тіркеу мүмкін болмаған, шамасы. Қазақстанда әскери және соғыстан кейінгі алғашқы жылдары болған демографиялық процестер туралы біз 1939 жылғы халық санағы материалдары және 1949 жылғы халықтың жалпы санын ғана есепке алған мұрағаттық деректер негізінде бағалай аламыз (12-кестені қараңыз).

12-кесте

1939 жылғы халық санағының материалдары және 1949 жылғы ағымдық статистика деректері бойынша Қазақстанның экономикалық аудандарының халық саны (мың адам)

Экономикалық аудандар	1939	1949	1949 жылдан 1939 (%)
Қазақстан	6151.0	6375.9	103.6
Оңтүстік	2193.9	2257.4	102.9
Орталық	418.3	579.9	138.6
Батыс	1002.8	802.5	80.0
Солтүстік	1619.2	1805.1	111.5
Шығыс	916.8	931.0	101.5

Дереккөз: *Всесоюзная перепись населения 1939 г.* ГАРФ, ф. 1562, оп. 336, д. 388-402; ЦГА РК, ф. 689, оп. 14, д. 358; *юд Игнатъева Л.Н. Роль миграции в формировании населения Казахстана (1926-1959 гг.). – Усть-Каменогорск, 2015. – 138 б.*

1949 жылғы деректер белгілі бір дәрежеде мүмкін халық санағының нұсқасын қалпына келтіреді (бірақ өте шектеулі). 12-кестеден көріп отырғанымыздай, болжамды санақаралық кезеңде Қазақстанда халық саны 3,6%-ға өсті. Бұған дейін айтылғандай, бұл КСРО өңірлерінен халықтың республика аумағына қазақстандықтардың шығындарын өтеген жаппай көшуі нәтижесінде мүмкін болды. Тұрғындар санының едәуір қысқаруы басқа аудандарда, бірінші кезекте орталық және солтүстікте өсумен бейтараптандырылған тек Батыс Қазақстанда орын алды.

Осылайша КСРО құрамына кіретін этникалық топтардың әлеуметтік-мәдени, әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктеріне назар аудармайтын 1920-1930 жылдардағы Кеңес үкіметінің модернизациялық қысымы екіұшты нәтижелерге әкелді. Бір жағынан Қазақстанның байырғы тұрғындарының партиялық-мемлекеттік аппаратты нығайтудағы күш-жігері айқын байқалады. Мәселен, 1936 жылы ҚазОАК-тегі қазақтардың үлес салмағы 67%-ды, халық комиссариаты басшылығында – 64%-ды, атқару комитеттерінің басқарушы қызметкерлері 53%-ды құрады [66; 301-307-бб.]. Халықтың, оның ішінде қазақ халқының сауаттылығы тез өсуде: 1940-1941 оқу жылында Қазақстанда бар 7790 мектептің 4428-і қазақ мектебі болды [66; 310-313-бб.]. 1920-1930 жылдардағы Бүкілодақтық саясаттың бір бөлігі ретіндегі Қазақстандағы жергіліктендіру бірте-бірте қазақтарды жалпыодақтық стандарттарға жақындатты. Сонымен қатар кеңестік әлеуметтік-экономикалық, әкімшілік-аумақтық шеңберлерге (күштеп отырықшыландыру, ұжымдастыру) көшпелілерді жедел тартып алу қазақ халқының орасан зор демографиялық шығындарына алып келді. Қазіргі заманғы қоғамдық ойдың ерекшелігі 1920-1940 жылдар қазақтардың үлесіне келген демографиялық апаттар призмасы арқылы елеулі шамада қабылданатыны және халық тарихындағы ең қорқынышты кезеңдердің бірі болып саналатыны кездейсоқ емес.

1.3 ХХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақтардың демографиялық дамуының ерекшеліктері (1950-1990 жж.)

Қазақтардың ХХ ғасырдың екінші жартысындағы демографиялық дамуы КСРО-ның алғашқы онжылдықтарында орын алған құбылыстардан айтарлықтай ерекшеленеді. Жүздеген мың адамның өмірін қиған демографиялық апаттар артта қалды. Сонымен қатар демографиялық дағдарыстың аяқталуы туралы айту ертерек, ол сақталады, бірақ басқаша көрініс береді. Демографиялық мәселелердің негізгі ерекшелігі қазақтардың өзінің тарихи Отанында этникалық азшылыққа айналуы болып табылады. Халық саны тез ұлғайғанымен, республика халқының құрамындағы қазақтардың үлес салмағы төмендеп, 1950 жылдардың соңында ең төменгі деңгейге жетті. Бұл КСРО республикаларынан еуропалық этникалық топтар өкілдерінің Қазақстан аумағына жаппай қоныс аударуы салдарынан болды. Ең алдымен қалаларда аз қалған қазақтар ұлттық мәдениетін, тілін жоғалту қаупіне тап болды.

1950 жылдардағы Қазақстан халқы. 1950 жылдары Қазақстанда болған оқиғалар республиканың демографиялық тарихының ерекше

бетін жазды. Ақпан-наурыз пленумы (1954 ж.) тың және тыңайған жерлерді қысқа мерзімде игеру міндетін қойды.

Қазақстанда тың жерлер негізінен Қостанай, Ақмола, Солтүстік Қазақстан, Павлодар және Көкшетау облыстарында игерілді.

Бұл кезең Қазақстан халқының саны мен құрамының өзгеруіне әкеп соққан оқиғаларға толы болғандықтан, әр жылдағы көрсеткіштерді қарастыру керек.

13-кесте

1950-1960 жылдардағы Қазақстан халқының саны (мың адам)

жылдар	саны	оның ішінде		барлық халықтың % көрсеткіші	
		қалалық	ауылдық	қалалық	ауылдық
1940	6146	1833	4315	30.0	70.0
1950	6522	2463	4059	37.8	62.2
1951	6733	2657	4076	39.5	60.5
1952	6987	2807	4180	40.2	59.8
1953	7084	2929	4155	41.3	58.7
1954	7252	3050	4202	42.1	57.9
1955	7596	3169	4427	41.7	58.3
1956	8174	3345	4829	40.9	59.1
1957	8457	3532	4925	41.8	58.2
1958	8748	3768	4980	43.1	56.9
1959	9654	4037	5117	44.1	55.9
1960	9678	4302	5376	44.5	55.1

Дереккөз: Народное хозяйство Казахстана в 1968 г. Статистический сборник. Алма-Ата, 1968. – 5 б.

13-кестеде берілген деректерден көрініп тұрғандай, 1940-1950 жылдар аралығында республика халқының саны 6,1%-ға артты. Көп жағдайда бұл өсім эвакуацияланған, жер аударылған адамдардың есебінен қамтамасыз етілді. 1940 жылдардың соңында-1950 жылдары олардың көбі туған жерлеріне қайта бастады. Бірақ 1950 жылдары бұл шығындар тың жерлерді игеру мен Қазақстанның индустриялық дамуынан туындаған жаңа көші-қон толқынымен бірнеше рет өтелді. 10 жыл ішінде (1950-1960 жж.) республика халқының саны 48,4%-ға өсті. 1950-1959 жылдары республикааралық көші-қонның оң сальдосы 773,8 мың адамды құрады [92; 93-б.; 93; 5, 63-б.]. Бұл ретте қала халқы санының серпіні ауыл халқына қарағанда 2,3 есе жоғары болды (қала тұрғындары 74,7%-ға, ауыл тұрғындары 32,4%-ға артты). Республика халқының саны қала тұрғындары есебінен 58,3%-ға өсті. Осылайша тың жерлерді игеру бағдарламасына қарамастан, қала халқының өсу қарқыны әлдеқайда жоғары бол-

ды. Жаңа қалалар мен қала үлгісіндегі ауылдар салынды, ауылдық елді мекендер «қалалық» мәртебеге ие болды. Мәселен, 1939-1959 жылдары Қазақстан картасында 19 жаңа қала мен 63 жұмысшылар кенті пайда болды [94; 6, 17-19, 30, 40-41, 48-49, 57-58, 64-65, 73, 79-80, 93, 111-113, 126, 136, 147-148, 157, 169, 183-66.]

Республикааралық көші-қон есебінен ауыл шаруашылығы мен өнер-кәсіптің кадрлық әлеуетінің өсуінің салдары 1950 жылдардың соңында республикада еуропалық компонент халқының құрамында үлес салмағы жоғары «орыс тілді белдеу» қалыптасқандығы болды. Бірінші кезекте бұл Солтүстік, Шығыс және Орталық Қазақстан облыстары. 1959 жылғы Бүкілодақтық халық санағының мәліметтері бойынша бұл жерде қазақтардың үлес салмағы бар болғаны 18,3%-ды құрады [95]. Қазақтар республика қалаларында да осындай шағын өкілдікке ие болды (16,7%) [95].

1940-50 жылдары болған барлық оқиғалардың нәтижесінде Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамында 1959 жылғы санақ деректерінде тіркелген елеулі өзгерістер болды (14-кестені қараңыз). Жоғарыда айтылғандай, 1949 жылы КСРО-да халық санағы жүргізілген жоқ. Осының салдарынан біз 1939 және 1959 жылдардағы халық санағының деректеріне салыстырмалы талдау жүргізуге мәжбүрміз. 1939-1959 жылдардағы санақ кезеңінің ерекшелігі онда қазақтардың демографиялық тарихында әртүрлі із қалдырған екі қарама-қарсы үрдіс бар: ондаған мың адамның өмірін жоғалтуға әкелген теріс (1939 жылғы санақ пен 1949 жылғы санақ арасындағы кезең) және этнос санының едәуір өсуіне әкелген оң (1949 жылғы санақ). Осылайша статистикалық диапозонның кеңеюі, бір жағынан, 1940 жылдардағы демографиялық дағдарыстар нәтижесінде қазақтардың жоғалуын, екінші жағынан, 1950 жылдардағы этнос басынан өткерген, сондай-ақ әскери және соғыстан кейінгі алғашқы жылдардың теріс статистикалық нәтижелерін едәуір өтеген демографиялық жарылыстардың нәтижелерін толық көрсетпейді. Өз кезегінде республика аумағына көптеген этникалық топ өкілдерінің, ең алдымен орыстардың күшті көші-қон ағыны салдарынан 1950 жылдардың соңында Қазақстан халқының құрамындағы қазақтардың үлес салмағы ең төменгі мәнге жетті.

14-кесте

1959 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

облыстар	барлық халық		қазақтар		орыстар		немістер		украиндықтар		өзге этностар	
	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%
Қазақстан	9294.7	100	2787.3	30.0	3972.0	42.7	659.8	7.1	741.3	8.0	1134.3	12.2
Ақтөбе	401.0	100	173.2	43.2	105.2	26.2	28.1	7.0	67.7	16.9	26.8	6.7
Алматы	433.0	100	145.0	33.5	152.9	35.3	43.3	10.0	14.3	3.3	77.5	17.9
Шығыс Қазақстан	734.9	100	139.2	18.9	521.1	70.9	22.7	3.1	17.2	2.3	34.7	4.7
Гурьев	252.0	100	192.5	76.4	45.3	18.0	1.8	0.7	1.6	0.6	10.8	4.3
Жамбыл	558.6	100	218.9	39.2	175.0	31.3	37.8	6.8	36.4	6.5	90.5	16.2
Жезқазған	279.0	100	53.4	19.1	132.2	47.4	30.4	10.9	6.8	2.4	56.2	20.1
Қарағанды	743.2	100	142.2	19.1	351.9	47.3	80.6	10.8	71.5	9.6	97.0	13.1
Қызылорда	327.9	100	236.4	72.1	50.2	15.3	2.9	0.9	4.5	1.4	33.9	10.3
Көкшетау	491.5	100	90.6	18.4	204.9	41.7	67.7	13.8	60.2	12.2	68.1	13.9
Қостанай	654.2	100	101.3	15.5	275.9	42.2	78.7	12.0	145.0	22.2	53.3	8.1
Маңғыстау	35.8	100	15.6	43.7	14.4	40.3	0.2	0.4	1.3	3.7	4.3	12.0
Павлодар	455.0	100	116.4	25.6	178.8	39.3	55.1	12.1	65.9	14.5	38.8	8.5
Солтүстік Қазақстан	469.2	100	58.5	12.5	301.8	64.3	35.3	7.6	44.6	9.5	29.0	6.2
Семей	520.2	100	186.5	35.8	235.0	45.2	43.0	8.3	17.3	3.3	38.4	7.4
Талдықорған	480.4	100	157.0	32.7	221.7	46.1	-	-	15.9	3.3	85.8	17.9
Торғай	126.9	100	44.4	35.0	42.6	33.5	-	-	20.5	16.1	19.4	15.3
Орал	381.2	100	175.3	46.0	158.2	41.5	2.3	0.6	27.9	7.3	17.5	4.6
Целиноград	551.7	100	100.2	18.2	236.7	42.9	96.6	17.5	59.2	10.7	59.0	10.7
Шымкент	906.7	100	398.2	43.9	207.4	22.9	28.3	3.1	40.3	4.4	232.5	25.6
Алматы қ.	492.1	100	42.3	8.6	361.4	73.4	3.9	0.8	23.3	4.7	61.2	12.4

Дереккөз: Всесоюзная перепись населения 1959 г. ЦГАРК. Ф. 1568. Оп. 21. Д.4

1940-50 жылдардағы Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамының нақты өзгерістері 1939 және 1959 жылдардағы Бүкілодақтық халық санақтарының деректерін салыстыру кезінде көрінеді (15-кестені қараңыз).

15-кесте

1939 және 1959 жылдардағы халық санақтарының мәліметтері бойынша Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1939		1959		1959 жылдан 1939 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	6151.0	100	9294.7	100	151.1
қазақтар	2327.7	37.8	2787.3	30.0	119.7
орыстар	2458.7	40.0	3972.0	42.7	161.5
украиндықтар	658.3	10.7	741.3	8.0	112.6
немістер	92.6	1.5	659.8	7.1	712.5
өзге этностар	613.7	10.0	1134.3	12.2	184.8

Дереккөз: *Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 388-402; Всесоюзная перепись населения 1959 г. ЦГАРК. Ф. 1568. Оп. 21. Д. 4.*

1939-1959 жылдардағы санақаралық кезеңде салыстырмалы шекаралардағы КСРО халқының саны (1939 жылғы санақтан кейін КСРО құрамына кірген Балтық, Батыс Украина және Батыс Беларусь халқын ескере отырып) 9,5%-ға өсті. Қазақстанда өсу қарқыны жалпыодақтық көрсеткіштен 5,4 есе жоғары болды (15-кестені қараңыз). Халық санының жоғары серпіні, ең алдымен, КСРО республикаларынан, бірінші кезекте, Ресей Федерациясынан Қазақстанға көші-қон ағынымен түсіндіріледі. Көші-қон ағыны Қазақстан халқының этникалық құрамын айтарлықтай өзгертті. 1950 жылдары қазақтар демографиялық жарылыс жағдайын бастан кешіргенімен, олардың республика халқының жалпы өсуіне қосқан үлесі 1939-1959 жылдары тек 14,6%-ды, ал орыстар 48,1%-ды құрады. Басқа этникалық топтардың өкілдігі тез өсті. Мәселен, депортацияның салдарынан немістер саны 7 еседен астам өсті (15-кестені қараңыз). Нәтижесінде 1959 жылы республика халқының құрамындағы қазақтардың үлес салмағы 30,0%-ды құрады.

Халық санының ең жоғары өсу қарқыны Орталық Қазақстанда байқалды – 1959 жылы 1939 жылмен салыстырғанда тұрғындар саны 2,4 есе өсті (16-кестені қараңыз).

16-кесте

1939 және 1959 жылдардағы халық санақтарының мәліметтері бойынша Орталық Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1939		1959		1959 жылдан 1939 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	418.3	100	1022.2	100	244.4

қазақтар	136.5	32.6	195.6	19.1	143.3
орыстар	190.0	45.5	484.1	47.3	254.8
украиндықтар	40.2	9.6	78.3	7.7	194.8
немістер	14.8	3.5	111.0	10.9	750.0
өзге этностар	36.8	8.8	153.2	15.0	416.3

Дереккөз: Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ. Ф. 1562, оп. 336. Д. 388-402. Всесоюзная перепись населения 1959 г. ЦГАРК. Ф. 1568. Оп. 21. Д.4. 1959 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша Орталық Қазақстан құрамына Қарағанды және Жезқазған облыстары кірді.

Мұндай өсім Қарағанды көмір бассейнінің жедел даму қарқынымен, еңбек ресурстарына мұқтаж Жезқазған қаласында Бүкілодақтық түсті металлургия орталығының қалыптасуымен түсіндіріледі. Кәсіпорынның құрылысына бүкіл КСРО-дан адамдар келді. Нәтижесінде Орталық Қазақстандағы орыстардың саны 2,5 есе, украиндықтар 1,9 есе, немістер 7,5 есе өсті (негізінен депортация салдарынан). Кәсіпорындардың құрылысына белсенді қатысқан қазақтардың да саны (43,3%-ға) жоғары қарқынмен ұлғайды, бірақ басқа этностар санының өсу серпіні әлдеқайда жоғары болды. Нәтижесінде Орталық Қазақстан халқының құрамындағы қазақтардың үлес салмағы 1939 жылғы 32,6%-дан 1959 жылы 19,1%-ға дейін төмендеді.

Халық саны өсуінің үлкен серпіні Қазақстанның солтүстік облыстарында да байқалды (17-кестені қараңыз).

17-кесте

1939 және 1959 жылдардағы халық санақтарының нәтижесі бойынша Солтүстік Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1939		1959		1959 жылдан 1939 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	1619.2	100	2748.6	100	169.7
қазақтар	445.9	27.5	511.4	18.6	114.7
орыстар	689.7	42.6	1240.0	45.1	179.8
украиндықтар	305.1	18.8	395.3	14.4	129.6
немістер	49.5	3.1	334.5	12.2	675.7
өзге этностар	129.0	8.0	267.4	9.8	207.3

Дереккөз: Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ. Ф. 1562, оп. 336. Д. 388-402. Всесоюзная перепись населения 1959 г. ЦГАРК. Ф. 1568. Оп. 21. Д.4. 1959 жылғы санақ мәліметтері бойынша Солтүстік Қазақстан құрамына Көкшетау, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан және Целиноград облыстары кірді.

Солтүстік Қазақстан халқының саны 1939-1959 жылдары негізінен тың жерлерді игеру салдарынан 69,7%-ға өсті. Өңір аумағына жаппай

көші-қон нәтижесінде орыстар, украиндықтар, немістер, басқа ұлт өкілдері санының серпіні қазақтар санының серпінінен бірнеше есе асып түсті. 1940-50 жылдары өңір халқы санының өсуіне қазақтардың үлесі 5,8%-ды құрады. Халықтың 94,2%-ға өсуі басқа этностар есебінен болды. Нәтижесінде 1950 жылдардың соңында өңір халқының құрамындағы қазақтардың үлес салмағы тек 18,6%-ды құрады.

Оңтүстік Қазақстанға үнемі халықтың көп шоғырлануы тән болатын, 1950 жылдардың соңында мұнда Қазақстан халқының 34,4%-ы тұрған (18-кестені қараңыз).

18-кесте

1939 және 1959 жылдардағы халық санақтарының мәліметтері бойынша Оңтүстік Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1939		1959		1959 жылдан 1939 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	2193.9	100	3198.7	100	145.8
қазақтар	936.4	42.8	1197.9	37.4	127.9
орыстар	737.2	33.6	1168.7	36.5	158.5
украидықтар	154.6	7.0	134.7	4.2	87.1
немістер	16.5	0.7	116.2	3.6	704.2
өзге этностар	349.2	15.9	581.2	18.2	166.5

Дереккөз: Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 388-402; Всесоюзная перепись населения 1959 г. ЦГАРК. Ф. 1568. Оп. 21. Д. 4. 1959 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша Оңтүстік Қазақстан құрамына Алматы, Жамбыл, Қызылорда, Талдықорған, Шымкент облыстары және Алматы қаласы кірді.

Оңтүстік Қазақстан облыстарында Орталық және Солтүстік Қазақстандағыдай халық санының, бірінші кезекте қазақ және орыс халқының серпініндегі депортация айқын емес. Дегенмен бұл жерде орыстар санының өсу қарқыны қазақтар санының өсу қарқынынан екі есе жоғары болды. Оңтүстік Қазақстанның ерекшелігі демографиялық процестерге біршама әсер ететін оның көпұлтты құрамы болып табылады. Өзбектер, ұйғырлар, дүнгендер сияқты этникалық топтардың басым көпшілігі Оңтүстік Қазақстанның (Шымкент, Алматы, Жамбыл) облыстарында шоғырланған.

1939-1959 жылдары Шығыс Қазақстан халқының саны 36,9%-ға артты (19-кестені қараңыз).

19-кесте

1939 және 1959 жылдардағы халық санақтарының мәліметтері бойынша Шығыс Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1939		1959		1959 жылдан 1939 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	916.8	100	1255.2	100	136.9
қазақтар	253.1	27.6	325.7	25.9	128.7
орыстар	555.6	60.6	756.1	60.2	136.1
украиндықтар	56.3	6.1	34.5	2.8	61.3
немістер	8.1	0.9	65.7	5.2	8111.1
өзге этностар	43.7	4.8	73.2	5.8	167.5

Дереккөз: Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 388-402; Всесоюзная перепись населения 1959 г. ЦГАРК. Ф. 1568. Оп. 21. Д. 4. 1959 жылғы халық санағы бойынша Шығыс Қазақстан құрамына Шығыс Қазақстан және Семей облыстары кірді.

Қазақтар 28,7%-ға көбейді. Орыс халқы жоғары қарқынмен өсті (36,1%). Дәл осы екі этнос өңір халқының басым көпшілігін құрайды (86,1%) және оның демографиялық үрдістерін айқындайды.

20-кесте

1939 және 1959 жылдардағы халық санақтарының мәліметтері бойынша Батыс Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1939		1959		1959 жылдан 1939 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	1002.8	100	1070.0	100	106.7
қазақтар	555.8	55.4	556.7	52.1	100.2
орыстар	286.1	28.5	323.1	30.2	112.9
украиндықтар	102.0	10.2	98.5	9.2	96.6
немістер	3.8	0.4	32.4	3.0	852.6
өзге этностар	55.1	5.5	59.3	5.5	107.6

Дереккөз: Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 388-402; Всесоюзная перепись населения 1959 г. ЦГАРК. Ф. 1568. Оп. 21. Д. 4. 1959 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша Батыс Қазақстан құрамына Ақтөбе, Гурьев, Маңғыстау және Орал облыстары кірді.

Осыған ұқсас жағдайлар Қазақстанның батыс өңірінде де байқалды (20-кестені қараңыз). Айырмашылық тек этникалық топтардың қатынасында. Егер шығыста орыстар айқын артықшылыққа ие болса, батыста – қазақтар. Батыс Қазақстанда 1939-1959 жылдары халық санының ең төмен өсу серпіні байқалды (6,7%-ға). Бұл ретте қазақ этносының саны небәрі 0,2%-ға өсті.

1939 және 1959 жылдардағы халық санақтарының арасындағы уақыт – Қазақстанның демографиялық тарихындағы ерекше кезең екенін естеріңізге сала кетейік. Оның ерекшелігі 1949 жылы КСРО-да халық санағы жүргізілмегендігінде, нәтижесінде зерттелген тарихи кезеңде (1939-1959 жж.) халық санының серпіні мен этникалық құрамына әртүрлі әсер еткен құбылыстар енген. 1939-1949 жылдардағы шартты санақаралық уақыт аралығына Ұлы Отан соғысы, соғыстан кейінгі жылдардағы қиындықтар сияқты оқиғалар кірді. 1949-1959 жылдардағы шартты санақаралық кезеңге тың игеру және халықтың Қазақстанға қоныс аударуы, қазақтарда демографиялық ауысудың басталуы кірді.

Осы 20 жылдағы алуан түрлі құбылыстардың жиынтық қорытындысы Қазақстан халқының өз негізінде қазақтардың есебінен қалыптаспағаны болып табылады. Олардың өсу қарқыны республика халқының көпшілігіне айналған орыстар санының өсу қарқынынан 3,1 есе төмен болды. Қазақстандағы қазақтардың үлес салмағы республиканың демографиялық тарихындағы ең төменгі мәнге дейін төмендеді.

1960 жылдардағы Қазақстан халқы. 1970 жылғы халық санағының деректеріне сәйкес республика халқының саны 13008,7 мың адамға дейін ұлғайды (21-кестені қараңыз).

21-кесте

1970 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

облыстар	барлық халық		қазақтар		орыстар		немістер		украиндықтар		өзге этностар	
	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%
Қазақстан	13008.7	100	4234.2	32.5	5521.9	42.4	858.1	6.6	933.5	7.2	1461.0	11.2
Ақтөбе	550.6	100	261.6	47.5	145.2	26.4	31.5	5.7	77.1	14.0	35.2	6.4
Алматы	696.7	100	249.9	35.9	243.1	34.9	51.5	7.4	16.8	2.4	135.4	19.4
Шығыс Қазақстан	845.3	100	195.9	23.2	587.5	69.5	21.7	2.6	15.9	1.9	24.3	2.9
Гурьев	340.3	100	240.0	70.5	76.3	22.4	1.9	0.5	6.0	1.8	16.1	4.7
Жамбыл	792.3	100	322.8	40.7	256.2	32.3	66.4	8.4	36.5	4.6	110.4	13.9
Жезқазған	411.4	100	145.2	35.3	166.6	40.5	24.4	5.9	37.7	9.2	37.5	9.1
Қарағанды	1145.8	100	144.7	12.6	620.8	54.2	122.1	10.7	115.4	10.1	142.8	12.5
Қызыл-орда	494.4	100	346.4	70.1	91.8	18.6	3.1	0.6	11.0	2.2	42.1	8.5
Көкшетау	589.2	100	133.7	22.7	238.0	40.4	75.5	12.8	64.7	11.0	77.3	13.1
Қостанай	889.6	100	137.6	15.5	408.1	45.9	90.4	10.2	169.5	19.1	84.0	9.4
Маңғыстау	159.2	100	72.1	45.3	60.0	37.7	0.6	0.4	7.5	4.7	19.0	11.9

Павлодар	697.9	100	175.7	25.2	310.0	44.4	73.6	10.5	85.8	12.3	52.8	7.6
Солтүстік Қазақстан	555.8	100	83.1	14.9	352.7	63.5	37.6	6.8	44.9	8.1	37.5	6.7
Семей	717.6	100	313.0	43.6	294.0	41.0	47.4	6.6	19.0	2.6	44.2	6.1
Талды- қорған	606.3	100	250.4	41.3	247.6	40.8	34.6	5.7	12.6	2.1	61.1	10.1
Торғай	221.4	100	71.9	32.5	74.6	33.7	11.5	5.2	33.6	15.2	29.8	13.4
Орал	513.1	100	253.1	49.3	197.2	38.4	4.1	0.8	32.0	6.2	26.7	5.2
Цели- ноград	754.9	100	141.1	18.7	349.2	46.3	99.8	13.2	79.2	10.5	85.6	11.3
Шымкент	1284.9	100	604.9	47.1	282.5	22.0	46.4	3.6	37.4	2.9	313.7	24.4
Алматы қ.	747.1	100	92.4	12.4	522.2	69.9	15.1	2.0	31.4	4.2	86.0	11.5

Дереккөз: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. 7-70 б.

1959-1970 жылдардағы халық санақтары арасындағы кезең де өз ерекшеліктеріне ие. Бұл уақытта халық санының өсуінің ең жоғары серпіні байқалды. Қазақстан тұрғындары 39,9%-ға, орта есеппен жылына 3,6%-ға көбейді. Өсудің жоғары қарқыны барлық этникалық топтарға тән болды. Бірінші кезекте бұл қазақтарға (өсім 51,9%) және орыстарға (39,0%) қатысты (22-кестені қараңыз).

22-кесте

1959 және 1970 жылдардағы халық санақтарының мәліметтері бойынша Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1959		1970		1970 жылдан 1959 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	9294.7	100	13008.7	100	139.9
қазақтар	2787.3	30.0	4234.2	32.5	151.9
орыстар	3972.0	42.7	5521.9	42.5	139.0
украиндықтар	741.3	8.0	933.5	7.2	125.9
немістер	659.1	7.1	858.1	6.6	130.0
өзге этностар	1134.3	12.2	1461.0	11.2	128.8

Дереккөз: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. 7-70 б.

Қазақтар мен орыстарда өсу қарқының бұлай жеделдеуінің себептері әртүрлі болды. Қазақ этносы санының өсу қарқыны, бірінші кезекте, 1950-1960 жылдардағы демографиялық жарылыстың салдарынан болған үлкен табиғи өсіммен түсіндіріледі. Этнос саны 1446,9 мың адамға көбейді, оның жас құрылымы едәуір жасарды. Демографиялық жарылыстың арқасында 1987 жылғы халық санағы деңгейіндегі қазақтар саны (3392,8

мың адам) авторлардың есептеулері бойынша 1960 жылдардың ортасында ғана қалпына келе алды.

Орыс халқының (сондай-ақ украин, неміс және басқа халықтардың) демографиялық эволюциясы көп жағдайда көші-қон факторларымен түсіндірілді. 1959-1968 жылдары КСРО-ның басқа республикаларынан Қазақстанға көші-қон ағынының қарқындылығы максимумға жетті – бұл кезде көші-қонның оң сальдосы 823,8 мың адамды құрады [92]. 1960 жылдары халықтың тың жерлерге ағыны 1950 жылдарға қарағанда әлдеқайда аз болды. КОКП бағытына байланысты техникалық прогресті жеделдету үшін жаңадан келгендер бұрыннан бар қалаларға немесе жаңаларын салуға жіберілді. 1960 жылдары республика картасында 33 қала және 52 жұмыс кенті пайда болды [94].

1960 жылдары қазақ халқының ең жоғары өсу қарқыны Оңтүстік және Шығыс Қазақстанда байқалды.

23-кесте

1959 және 1970 жылдардағы халық санақтарының мәліметтері бойынша Оңтүстік Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1959		1970		1970 жылдан 1959 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	3198.7	100	4621.2	100	144.5
қазақтар	1197.9	37.4	1867.0	40.4	155.9
орыстар	1168.7	36.5	1643.1	35.5	140.6
украиндықтар	134.7	4.2	145.7	3.2	108.2
немістер	116.2	3.6	217.0	4.7	186.7
өзге этностар	581.2	18.2	748.4	16.2	128.8

Дереккөз: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. 7-70 б. 1970 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша Оңтүстік Қазақстан құрамына Алматы, Жамбыл, Қызылорда, Талдықорған, Шымкент облыстары және Алматы қаласы кірді.

1970 жылы Оңтүстік Қазақстанда қазақтар 1959 жылмен салыстырғанда 55,9%-ға өсті (23-кестені қараңыз). Барлық этникалық топтардың саны тез өсті: орыстар 40,6%-ға, немістер 86,7%-ға өсті. Немістер санының өсуінің мұндай көрсеткіштері көбіне «шағын цифрлар әсерімен» түсіндірілетінін ескеру керек, немістердің жалпы халық санының өсуіне қосқан үлесі небәрі 7,1%-ды, ал қазақтар 47,0%-ды, орыстар 33,3%-ды құрады.

1960 жылдары Шығыс Қазақстанда республикадағы қазақтар санының ең жоғары өсу серпіні байқалды – 56,2%, ал ең төменгісі – орыстар

(16,6%). Осыған қарамастан, 1970 жылы халықтың құрамындағы орыстардың үлес салмағы басқа аймақтармен салыстырғанда ең үлкен болды (56,4%), ал қазақтар – 32,6% (24-кестені қараңыз).

24-кесте

1959 және 1970 жылдардағы халық санақтарының мәліметтері бойынша Шығыс Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1959		1970		1970 жылдан 1959 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	1255.2	100	1562.4	100	124.5
қазақтар	325.7	25.9	508.7	32.6	156.2
орыстар	756.1	60.2	881.3	56.4	116.6
украиндықтар	34.5	2.8	34.9	2.2	101.1
немістер	65.7	5.2	69.1	4.4	105.2
өзге этностар	73.2	5.8	68.4	4.4	93.4

Дереккөз: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. 7-70 б. 1970 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша Шығыс Қазақстанның құрамына Шығыс Қазақстан және Семей облыстары кірді.

Төмен өсу қарқыны өңірдің басқа да ірі этностарында тіркелген. Украиндықтарда ол 1,1%-ды, немістерде 5,2%-ды құрады. Басқа этникалық топтардағы халық саны 6,6%-ға қысқарды. Нәтижесінде Шығыс Қазақстанда республикадағы өсімнің ең төмен қарқыны – 24,5% болды.

Қазақстанның орталық, солтүстік және батыс аймақтарында қазақтар санының өсу қарқыны шамамен бірдей болды. Орталық Қазақстанның ерекшелігі – орыстар мен украиндардың өсу серпіні қазақтар санының өсу серпінінен едәуір жоғары болғандығында (25-кестені қараңыз).

25-кесте

1959 және 1970 жылдардағы халық санақтарының мәліметтері бойынша Орталық Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1959		1970		1970 жылдан 1959 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	1022.2	100	1555.6	100	152.2
қазақтар	195.6	19.1	289.3	18.6	147.9
орыстар	484.1	47.3	787.1	50.6	162.6
украиндықтар	78.3	7.7	153.1	9.8	195.5
немістер	111.0	10.9	146.0	9.4	131.5
өзге этностар	153.2	15.0	180.1	11.6	117.6

Дереккөз: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей

населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. 7-70 б. 1970 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша Орталық Қазақстан құрамына Қарағанды және Жезқазған облыстары кірді.

1970 жылы 1959 жылмен салыстырғанда орыстар 62,6%-ға, украиндықтар – екі есеге жуық (95,5%-ға), ал қазақтар 47,9%-ға көбейді. Бұл көп жағдайда жаңа кәсіпорындардың (Жезқазған, Балқаш тау-кен металлургия комбинаттары, Қарағанды металлургия зауыты және т.б.) салынуымен және жұмыс істеп тұрған кәсіпорындардың кеңеюімен түсіндіріледі, ол үшін білікті жұмыс күшінің үлкен саны қажет болды. Нәтижесінде 1970 жылы қазақ этносының үлес салмағы тек 18,6%-ды құрады, бұл республикадағы ең төменгі көрсеткіш.

Солтүстік Қазақстанда өңірдің барлық халқының өсу қарқыны жоғары емес (34,9%) (26-кестен қараңыз). Негізінен тың «эпопеясы» аяқталды, көптеген адамдар Қазақстаннан кетіп, туған жерлеріне оралды.

26-кесте

1959 және 1970 жылдардағы халық санақтарының мәліметтері бойынша Солтүстік Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам).

	1959		1970		1970 жылдан 1959 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	2748.6	100	3707.6	100	134.9
қазақтар	511.4	18.6	743.1	20.0	145.3
орыстар	1240.0	45.1	1732.2	46.7	139.7
украиндықтар	395.3	14.4	477.2	12.9	120.7
немістер	334.5	12.2	388.0	10.5	116.0
өзге этностар	267.4	9.8	367.1	9.9	137.3

Дереккөз: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. 7-70 б. 1970 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша Солтүстік Қазақстан құрамына Көкшетау, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Торғай және Целиноград облыстары кірді.

Дегенмен орыс халқы санының өсу серпіні (39,7%) қазақтар санының өсу қарқынынан (45,3%) төмен болған жоқ. Солтүстік Қазақстан халқының құрамындағы қазақтардың үлес салмағы Орталық Қазақстанмен қатар төмен деңгейде қалды (1970 жылы 20,0%).

Батыс Қазақстанда қазақтар мен орыстар санының өсу қарқыны шамамен бірдей болды (27-кестені қараңыз). Халықтың басым көпшілігін құрайтын бұл екі этнос бүкіл өңірдегі халық санының өсу қарқынын (46,0%) айқындады.

27-кесте

1959 және 1970 жылдардағы халық санақтарының мәліметтері бойынша Батыс Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1959		1970		1970 жылдан 1959 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	1070.0	100	1561.9	100	146.0
қазақтар	556.7	52.1	826.1	52.9	148.4
орыстар	323.1	30.2	478.2	30.6	148.0
украиндықтар	98.5	9.2	122.6	7.8	124.5
немістер	32.4	3.0	38.0	2.5	117.3
өзге этностар	59.3	5.5	97.0	6.2	163.6

Дереккөз: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. 7-70 б. 1970 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша Батыс Қазақстан құрамына Ақтөбе, Гурьев, Маңғыстау және Орал облыстары кірді,

Осылайша 1960 жылдары Қазақстанда оның демографиялық тарихындағы қазақ халқы мен басқа да этностар санының ең жоғары өсу қарқыны байқалды. Қазақтарда өсу серпіні көбею процестерімен байланысты болды. Нәтижесінде алыс келешекте де өндіруге қабілетті қомақты демографиялық әлеует жинақталды.

Басқа этникалық топ өкілдерінде, бірінші кезекте орыстарда мәселенің мәнін көші-қон анықтады. Көші-қон толқындарының нәтижесінде алынған демографиялық әлеует қысқа мерзімді, өйткені ол жағдаяттық факторларға, негізінен әлеуметтік-экономикалық қасиеттерге байланысты. Саяси, экономикалық жағдайдың өзгеруі көші-қонның жойылуына әкелуі де мүмкін.

1970 жылдардағы Қазақстан халқы. 1970 жылдардағы демографиялық процестердің даму үрдістері (1970-1979 жылдардағы санақаралық кезең) 1979 жылғы халық санағының деректері тіркеген алдыңғы онжылдықтағы үрдістерден айтарлықтай ерекшеленді (28-кестені қараңыз).

28-кесте

1979 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы

облыстар	барлық халық		қазақтар		орыстар		украиндықтар		немістер		өзге этностар	
	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%
Қазақстан	14684.3	100	5289.3	36.0	5991.2	40.8	898.0	6.1	887.4	6.1	1618.4	11.0
Ақтөбе	630.4	100	328.4	52.1	158.3	25.1	74.8	11.9	30.1	4.9	38.8	6.2

Алматы	836.1	100	315.4	37.7	281.6	33.7	17.1	2.0	60.2	7.2	161.8	19.3
Шығыс Қазақстан	878.9	100	223.3	25.4	594.7	67.7	15.9	1.8	21.4	2.4	23.6	2.7
Гурьев	373.6	100	285.1	76.3	68.0	18.2	3.9	1.0	1.7	0.4	14.9	4.0
Жамбыл	930.0	100	410.0	44.1	282.4	30.4	36.0	3.9	69.4	7.5	132.2	14.2
Жезқазған	449.2	100	184.3	41.0	172.9	38.5	31.0	6.9	23.7	5.3	37.3	8.3
Қарағанды	1260.3	100	186.0	14.8	686.2	54.4	112.5	8.9	130.9	10.4	144.7	11.5
Қызылорда	562.2	100	428.0	76.1	86.1	15.3	12.6	2.2	2.2	0.4	33.3	5.9
Көкшетау	616.1	100	161.8	26.3	249.1	40.4	58.5	9.5	76.4	12.4	70.3	11.4
Қостанай	942.9	100	156.2	16.6	444.3	47.1	162.2	17.2	94.6	10.0	85.6	9.1
Маңғыстау	248.8	100	108.3	43.5	99.9	40.2	9.3	3.8	1.1	0.4	30.2	12.1
Павлодар	807.2	100	216.1	26.8	370.9	45.9	83.2	10.3	81.5	10.1	55.5	6.9
Солтүстік Қазақстан	572.7	100	95.3	16.6	363.1	63.4	39.9	7.0	37.6	6.6	36.8	6.4
Семей	777.2	100	372.7	44.1	304.3	39.1	20.3	2.6	44.1	5.7	35.8	4.6
Талдықорған	659.1	100	303.8	46.1	244.8	37.1	11.0	1.7	35.6	5.4	63.9	9.7
Торғай	270.2	100	99.5	36.8	85.9	31.8	35.0	13.0	-	-	49.8	18.4
Орал	585.5	100	301.6	51.5	217.7	37.2	32.1	5.5	4.7	0.8	29.4	5.0
Целиноград	809.4	100	167.8	20.7	380.6	47.0	72.6	9.0	102.7	12.7	85.7	10.6
Шымкент	1565.0	100	797.8	51.0	300.4	19.2	34.8	2.2	50.7	3.2	381.3	24.4
Алматы қ.	915.0	100	152.6	16.7	600.4	65.6	35.2	3.8	18.6	2.0	08.2	11.8

Дереккөз: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. 7-70 б.

1970 жылдары Қазақстан халқының өсу қарқыны жедел қысқарды. 1979 жылы 1970 жылмен салыстырғанда республикада тұрғындар саны 12,9%-ға артты – 1959-1970 жылғы қарқыннан 3,1 есе төмен. Қазақтар санының өсу серпіні 2,1 есе, орыстар 4,6 есе, немістер 8,8 есе азайды. 1979 жылы украиндықтар 1970 жылмен салыстырғанда 3,8%-ға азайды (29-кестені қараңыз).

29-кесте

1970 және 1979 жылғы халық санақтарының мәліметтері бойынша Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1970		1979		1979 жылдан 1979 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	13008.7	100	14684.3	100	112.9
қазақтар	4234.2	32.5	5289.3	36.0	124.9
орыстар	5521.9	42.5	5991.2	40.8	108.5
украиндықтар	933.5	7.2	898.0	6.1	96.2
немістер	858.1	6.6	887.4	6.1	103.4
өзге этностар	1461.0	11.2	1618.4	11.0	110.8

Дереккөз: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. 7-70 б.

Мұндай құбылыстардың себептері көбіне 1960 жылдардағы демографиялық процестерге оң әсер еткен факторлардың инерциясының біртіндеп аяқталуымен және әрекеті халық санының серпінінің баяулауына әкелетін жаңа факторлардың пайда болуымен түсіндіріледі.

Қазақтар 1950-60 жылдары бастан кешкен, салдары үлкен табиғи өсім (демографиялық жарылыс) болған демографиялық көшу кезеңі аяқталуда. Бала туу көрсеткіштері төмендеді, табиғи өсім айтарлықтай азайды. Сонымен қатар 1970 жылдары белсенді балиғаттық/неке жасына Ұлы Отан соғысы кезінде туылған аз ғана ұрпақ кіреді. Қиылған некелер саны азайды, нәтижесінде бала туу саны да азайды.

Қазақтардың урбандалумен байланысты әлеуметтік-экономикалық эволюциясы да осы процестерге белгілі бір дәрежеде әсер етеді. 1974 жылы КСРО Министрлер Кеңесінің қаулысы шықты, оған сәйкес КСРО-ның барлық азаматтары, соның ішінде ауыл тұрғындары паспорт ала алатын болды. Қаулыны іске асыру 1976 жылдың қаңтарында басталды [97]. Нәтижесінде 1970 жылдардың соңында «Республика ішіндегі қазақтардың көші-қон қозғалысы одақтас республикалар ұлттарының арасында ең жоғары болды, бұл урбандалудың жедел қарқынымен, қазақтардың ауылдан қалаға көші-қонының күшеюімен байланысты болды» [98; 18-б.].

Қазақтар белсенді түрде қалалық ұлтқа айнала бастады. 1970-1979 жылдары қала қазақтарының саны 46,6%-ға өсті, бұл ауыл халқының өсу қарқынынан 2,7 (17,2%-ға) есе асып түсті [58; 97-б.]. Урбанизацияның салдарының бірі – бала туудың азаюы, көп балалы отбасынан орташа немесе тіпті аз балалы отбасына көшу.

Осы уақытта, 1960 жылдардың соңында (1968 ж.) республикааралық көші-қон векторы басқа болды, халықтың Қазақстаннан кету процесі күш алды. 1970 жылдары (1969-1979 жж.) республикааралық көші-қонның теріс сальдосы 509,4 мың адамды құрады [92]. Экстенсивті индустриялық-өнеркәсіптік даму кезеңі аяқталды, біліктілігі төмен көптеген кадрларға қажеттілік болған жоқ. 1970-1979 жылдары Қазақстан картасында тек 4 жаңа қала мен 26 қала үлгісіндегі ауыл пайда болды [94].

Жоғарыда аталған құбылыстардың жиынтығы Қазақстан халқы санының серпінінің баяулауына әкелді. Ең айқын процесс Шығыс Қазақстанда өтті (30-кестені қараңыз).

30-кесте

1970 және 1979 жылдардағы халық санақтарының мәліметтері бойынша Шығыс Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1970		1979		1979 жылдан 1970 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	1562.4	100	1656.1	100	106.0
қазақтар	508.7	32.6	596.0	36.0	117.2
орыстар	881.3	56.4	899.0	54.3	102.0
украиндықтар	34.9	2.2	36.1	2.2	103.4
немістер	69.1	4.4	65.6	4.0	94.9
өзге этностар	68.4	4.4	59.4	3.5	86.8

Дереккөз: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. 7-70 б. 1979 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша Шығыс Қазақстан құрамына Шығыс Қазақстан және Семей кірді.

Қазақстандағы ең төмен өсу қарқыны мұнда қазақтарда да (17,2%), орыстарда да (2,0%) болды. Шығыс Қазақстан халқының құрамындағы осы этностардың үлес салмағы 90-нан астам пайызды құрады, бұл өңірлік серпінді айқындады – мұнда халықтың жалпы саны небәрі 6,0%-ға ұлғайды.

Солтүстік және Орталық Қазақстанда халық өсімінің біршама жоғары қарқыны байқалды. Төмен қарқынның негізгі себептері өңірлер халқының этникалық құрамында болды. Мұнда республиканың шығысындағы сияқты 1970 жылдары Қазақстаннан кете бастаған орыстар басым болды. Еуропалық этникалық топтардың табиғи өсу көрсеткіштері қазақтарға қарағанда төмен болғанын ескеру қажет.

31-кесте

1970 және 1979 жылдардағы халық санақтарының мәліметтері бойынша Солтүстік Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1970		1979		1979 жылдан 1970 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	3707.6	100	4017.0	100	108.3
қазақтар	743.1	20.0	895.1	22.3	120.4
орыстар	1732.2	46.7	1894.0	47.2	109.3
украиндықтар	477.2	12.9	451.5	11.2	94.6
немістер	388.0	10.5	392.8	9.8	101.2
өзге этностар	367.1	9.9	383.6	9.5	104.5

Дереккөз: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. 7-70 б. 1979 жылғы халық

санағының мәліметтері бойынша Солтүстік Қазақстан құрамына Көкшетау, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Торғай және Целиноград кірді.

Солтүстік Қазақстанда (31-кестені қараңыз) халықтың жалпы саны негізінен қазақтар санының (20,4%-ға) өсуінің арқасында 8,3%-ға ұлғайды. Орыстар саны 9,3%-ға өсті. Өңірдің Шығыс Қазақстаннан айырмашылығы демографиялық процестерге украиндықтардың, немістердің, басқа этностардың көптеген топтарының белгілі бір дәрежеде әсер етуінде. Олардың өсу серпіні төмен болды, ал украиндықтар саны 5,4%-ға азайды.

Орталық Қазақстанда халық санының өсу қарқыны біршама жоғары болды (32-кестені қараңыз).

32-кесте

1970 және 1979 жылдардағы халық санақтарының мәліметтері бойынша Орталық Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1970		1979		1979 жылдан 1970 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	1555.6	100	1709.4	100	109.9
қазақтар	289.3	18.6	370.3	21.7	128.0
орыстар	787.1	50.6	859.1	50.3	109.1
украиндықтар	153.1	9.8	143.5	8.4	93.7
немістер	146.0	9.4	154.6	9.0	105.9
өзге этностар	180.1	11.6	181.9	10.6	101.0

Дереккөз: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. 7-70 б. 1979 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша Орталық Қазақстан құрамына Қарағанды және Жезқазған облыстары кірді.

1970 жылдардағы аймақтың этникалық құрылымы көбіне Солтүстік Қазақстанның этникалық құрылымына ұқсас болды. 1970 жылдары орын алған демографиялық процестер де ұқсас болды. Сонымен қатар өңірдің өнеркәсіптік кәсіпорындарына халықтың келуі салдарынан қазақтар санының өсу серпіні Қазақстандағы ең жоғары көрсеткіштердің бірі болды (28,0%-ға өсу).

Республика халқының саны ең жылдам қарқынмен оның Оңтүстік өңірінде ұлғайды (18,3%-ға) (33-кестені қараңыз).

33-кесте

1970 және 1979 жылдардағы халық санақтарының мәліметтері бойынша Оңтүстік Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1970		1979		1979 жылдан 1970 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	4621.2	100	5465.8	100	118.3
қазақтар	1867.0	40.4	2404.9	44.0	128.8
орыстар	1643.1	35.5	1795.2	32.9	109.3
украиндықтар	145.7	3.2	146.8	2.7	100.7
немістер	217.0	4.7	236.8	4.3	109.1
өзге этностар	748.4	16.2	882.1	16.1	117.9

Дереккөз: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. 7-70 б. 1979 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша Оңтүстік Қазақстан құрамына Алматы, Жамбыл, Қызылорда, Талдықорған, Шымкент облыстары және Алматы қаласы кірді.

Бұл жерде барлық этникалық топтардың, бірінші кезекте қазақтардың өкілдігі (28,8%-ға) өскенін атап өту қажет. Мұндай көрсеткіштердің пайда болуы үшін Оңтүстік өңірдің құрамында Қазақстанның астанасы – Алматы қаласының болуы үлкен маңызға ие болды. Мұндағы халықтың өсу қарқыны республика бойынша орташа көрсеткіштен әлдеқайда жоғары (3,75 есе) болды. 1970 жылдары паспорт режимінің өзгеруіне байланысты Алматы халқы Қазақстанның барлық өңірлерінен келген өкілдермен толықтырыла бастады. Бұл процеске қазақтар белсенді қатысты, 1970-1979 жылдары елордадағы қазақтар саны 65,2%-ға артты (29-кестені қараңыз).

Салыстырмалы түрде (Шығыс, Орталық және Солтүстік Қазақстанмен) халық саны өсуінің жоғары қарқыны республиканың батысында байқалды (34-кестені қараңыз).

34-кесте

1970 және 1979 жылдардағы халық санақтарының мәліметтері бойынша Батыс Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1970		1979		1979 жылдан 1970 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	1561.9	100	1836.0	100	117.5
қазақтар	826.1	52.9	1023.0	55.7	123.8
орыстар	478.2	30.6	543.9	29.6	113.7
украиндықтар	122.6	7.8	120.1	6.5	98.0

немістер	38.0	2.5	37.6	2.1	98.9
өзге этностар	97.0	6.2	111.4	6.1	114.8

Дереккөз: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. 7-70 б. 1979 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша Батыс Қазақстан құрамына Ақтөбе, Гурьев, Маңғыстау, Орал облыстары кірді.

Өңірдің ерекшелігі қазақ этносы өкілдерінің жоғары үлес салмағы болып табылады, олардың көбею деңгейі орыстарға, украиндықтарға және басқа да еуропалық этникалық топтарға қарағанда жоғары. Сонымен қатар батыс өңірде – Қазақстандағы орыс халқының өсу қарқыны ең жоғары (13,7%) – мысалы, Шығыс Қазақстанға қарағанда 6,9 есе жоғары. Өңірлік сәйкессіздіктер, ең алдымен, көші-қон процестерімен байланысты. Республиканың батысында Шевченко қаласының (Ақтау) белсенді құрылысы жалғасуда, ядролық өнеркәсіп, мұнай өндіру саласы және т.б. дамуда. Мұның бәрі тиісті біліктілік деңгейі бар кадрлардың келуін талап етті.

Осылайша 1970 жылдары Қазақстанда халықтың өсу қарқыны қысқарды, бұл барлық этникалық топтарға қатысты болды. Қазақ этносының демографиялық жарылысы аяқталды, соның салдарынан бала туу азайып, табиғи өсім төмендеді. Сондай-ақ 1970 жылдары қазақ жастарының республика қалаларына көшуі күрт жанданды, бұл бала туу көрсеткіштерінің төмендеуіне әкелді. 1970 жылдары негізінен әлеуметтік-экономикалық себептер бойынша еуропалық этникалық топтар өкілдерінің Қазақстаннан кетуі күшейе түсті. Осындай барлық факторлардың қосындысының нәтижесі халық санының өсуінің баяулауы болды.

1980 жылдардағы Қазақстан халқы. 1970 жылдары анықталған қазақстандық демографиялық процестердің үрдістері 1980 жылдары одан әрі дами бастады, мұны 1989 жылғы соңғы Бүкілодақтық халық санағы тіркеген (35-кестені қараңыз).

35-кесте

1989 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

облыстар	барлық халық		қазақтар		орыстар		украиндықтар		немістер		өзге этностар	
	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%
Қазақстан	16464.5	100	6534.6	39.7	6227.5	37.8	956.2	5.8	957.5	5.8	1788.7	10.9
Ақтөбе	732.7	100	407.2	55.6	173.3	23.6	74.5	10.2	31.6	4.3	46.1	6.2
Алматы	977.4	100	406.8	41.6	294.2	30.1	18.5	1.9	61.3	6.3	196.6	20.1

Шығыс Қазақстан	931.3	100	253.7	27.2	613.4	65.9	16.2	1.7	22.8	2.4	25.2	2.7
Гурьев	424.7	100	339.0	79.8	63.7	15.0	3.7	0.9	1.4	0.3	16.9	4.0
Жамбыл	1038.7	100	507.3	48.8	275.4	26.5	33.9	3.3	70.2	6.7	151.9	14.6
Жезқазған	493.6	100	227.4	46.1	172.3	34.9	29.5	6.0	24.2	4.9	40.2	8.1
Қарағанды	1347.6	100	231.8	17.2	703.6	52.2	167.1	12.4	143.5	10.6	101.6	7.5
Қызылорда	645.0	100	512.0	79.4	86.0	13.3	11.5	1.8	2.1	0.3	33.4	5.2
Көкшетау	662.1	100	191.3	28.8	261.8	39.5	55.6	8.4	82.0	8.4	71.4	10.8
Қостанай	1051.8	100	183.6	17.4	494.2	47.0	166.0	15.6	107.4	10.2	100.6	9.6
Маңғыстау	324.2	100	165.0	50.9	106.8	32.9	10.2	3.1	1.1	0.4	41.1	12.7
Павлодар	942.3	100	268.5	28.5	426.8	45.4	86.7	9.2	95.3	10.1	65.0	6.9
Солтүстік Қазақстан	599.7	100	111.6	18.6	372.3	62.1	38.1	6.3	39.3	6.5	38.4	6.4
Семей	834.4	100	432.8	51.9	300.5	36.0	19.5	2.3	44.1	5.3	37.5	4.5
Талды-қорған	716.1	100	360.5	50.3	235.3	32.9	12.2	1.7	5.3	4.9	102.8	14.4
Торғай	301.4	100	127.0	42.1	87.4	29.0	32.7	10.8	14.4	4.8	39.9	13.2
Орал	629.5	100	351.1	55.8	216.5	4.4	28.1	4.5	4.6	0.7	29.2	4.6
Целиноград	872.3	100	193.7	22.2	400.9	46.0	73.7	8.4	112.3	12.9	91.7	10.5
Шымкент	1818.3	100	1012.3	55.7	278.5	15.3	33.0	1.8	44.5	2.4	450.0	24.7
Алматы қ.	1121.4	100	252.1	22.5	663.3	59.1	45.6	4.1	20.1	1.8	140.3	12.5

Дереккөз: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. 7-70 б.

Қазақстанның негізгі этностарының – қазақтар мен орыстардың демографиялық даму векторлары әртүрлі болып келеді. Қазақтардың демографиялық процестері қарама-қайшы құбылыстармен айқындалды. Бір жағынан 1950-1960 жылдары туылған «демографиялық жарылыс балалары» балиғаттық жасқа толды. Сондықтан 1980 жылдары туылғандар саны әсіресе онжылдықтың екінші жартысында айтарлықтай өсті. Сонымен бірге ұрпақ өкілдерінің белсенді урбанизациясы оның демографиялық әлеуетін төмендетті. 1989 жылы 1979 жылмен салыстырғанда этнос саны 23,9%-ға ұлғайды (36-кестені қараңыз). Өсу қарқыны 1970-1979 жылдармен салыстырғанда біршама төмен (24,9%), ал 1959-1970 жылдармен салыстырғанда (51,9%) айтарлықтай төмен. Дегенмен 1980 жылдардың соңында бірнеше онжылдықта алғаш рет қазақтар республикадағы ең көп этнос болды – халықтың 39,7%-ы. Халық құрылымындағы орыстардың өкілдігі 37,8%-ға дейін төмендеді.

36-кесте

1979 және 1989 жылдардағы халық санақтарының мәліметтері бойынша Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1979		1989		1989 жылдан 1979 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	14684.3	100	16464.5	100	112.1
қазақтар	5289.3	36.0	6534.6	39.7	123.5
орыстар	5991.2	40.8	6227.5	37.8	103.9
украиндықтар	898.0	6.1	956.2	5.8	106.5
немістер	887.4	6.1	957.5	5.5	107.9
өзге этностар	1618.4	11.0	1788.7	10.9	110.5

Дереккөз: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. 7-70 б.

Этнодемографиялық эволюцияға республикадан халықтың көшіп кетуі үлкен әсер етті. Республикааралық көші-қонның теріс сальдосы 1979-1989 жылдары 784,3 мың адамды құрады [92]. Көші-қон шығындары табиғи өсімнің төмендігімен бірге еуропалық этникалық топтар санының өсу серпінінің аз болуына алып келді. 10 жылдық кезеңде (1979-1989 жж.) орыстар саны 3,9%-ға өсті, бұл 1970 жылдардағы қарқыннан 2,2 есе төмен. Украиндықтардың, немістердің және басқа да этностардың демографиялық процестері біршама жоғары болды, бірақ Қазақстан халқының құрамындағы аз үлес салмағының себебінен жалпы жағдайға қатты әсер еткен жоқ.

1979-1989 жылдары қазақтар санының ең жоғары өсу қарқыны – 26,9%, республиканың оңтүстік өңірінде байқалды (37-кестені қараңыз).

37-кесте

1979 және 1989 жылдардағы халық санақтарының мәліметтері бойынша Оңтүстік Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1979		1989		1989 жылдан 1979 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	5465.8	100	6316.8	100	115.6
қазақтар	2404.9	44.0	3050.9	48.3	126.9
орыстар	1795.2	32.9	1832.8	29.0	102.1
украиндықтар	146.8	2.7	154.7	2.5	105.4
немістер	236.8	4.3	233.5	3.7	98.6
өзге этностар	882.1	16.1	1044.9	16.5	118.5

Дереккөз: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. 7-70 б. 1989 жылғы халық санағының

мәліметтері бойынша Оңтүстік Қазақстан құрамына Алматы, Жамбыл, Қызылорда, Талдықорған, Шымкент облыстары және Алматы қаласы кірді.

Сонымен бірге орыстар санының өсу серпіні аз болды – 2,1%. Шын мәнінде, орыстар санының барлық өсімі Алматы қаласында болды – 1989 жылмен салыстырғанда олар мұнда 10,5%-ға көп болды. Қазақтар қаланы одан да белсенді қарқынмен жаулап алды, олардың саны осы кезеңде 65,2%-ға артты. Оңтүстік Қазақстанда тұратын басқа да этностардың өкілдігі жылдам өсіп келеді.

Орталық және Батыс Қазақстанда қазақ халқының жоғары өсу қарқыны және орыс халқының төмен өсу қарқыны орын алды. Орталық Қазақстанда қазақтар 1989 жылы 1979 жылмен салыстырғанда 24,0%-ға көп болды (38-кестені қараңыз).

38-кесте

1979 және 1989 жылдардағы халық санақтарының мәліметтері бойынша Орталық Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1979		1989		1989 жылдан 1979 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	1709.4	100	1841.2	100	107.7
қазақтар	370.3	21.7	459.2	24.9	124.0
орыстар	859.1	50.3	875.9	47.6	102.0
украиндықтар	143.5	8.4	196.6	10.7	137.0
немістер	154.6	9.0	167.7	9.1	108.5
өзге этностар	181.9	10.6	141.8	7.7	78.0

Дереккөз: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. 7-70 б. 1989 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша Орталық Қазақстанға Қарағанды және Жезқазған облыстары кірді.

Украиндықтар санының жылдам өсуі (37,0%-ға) қандай да бір оғаштық болып көрінеді. Оның үстіне қазақтар мен украиндықтар санының жоғары өсу қарқыны бүкіл халықтың тиісті өсу деңгейін қамтамасыз ете алмады (7,7%-ға), өйткені аймақта көбею қарқыны төмен және көші-қон процестеріне бейім көптеген орыстар өмір сүрді (1989 жылы 47,6%).

Батыс Қазақстан халқының этникалық құрамында қазақтар басым (1989 жылы 59,8%) (39-кестені қараңыз).

39-кесте

1979 және 1989 жылғы халық санақтарының мәліметтері бойынша Батыс Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1979		1989		1989 жылдан 1979 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	1836.0	100	2111.1	100	115.0
қазақтар	1023.0	55.7	1262.4	59.8	123.4
орыстар	543.9	29.6	560.3	26.6	103.0
украиндықтар	120.1	6.5	116.5	5.5	97.0
немістер	37.6	2.1	38.7	1.8	102.9
өзге этностар	111.4	6.1	133.2	6.3	119.6

Дереккөз: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. 7-70 б. 1989 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша Батыс Қазақстан құрамына Ақтөбе, Гурьев, Маңғыстау және Орал облыстары кірді.

Этнос санының өсу серпіні өте жоғары (23,4%) және орыстардың демографиялық дамуының төмен қарқынын (3,0%) бейтараптандыруға қабілетті болды, нәтижесінде халықтың жалпы саны 15,0%-ға өсті. Қазақстандағы екінші (оңтүстік өңірден кейін) көрсеткіш.

Солтүстік Қазақстанда демографиялық процестерді халықтың көпшілігі ретінде орыстар айқындады (40-кестені қараңыз).

40-кесте

1979 және 1989 жылдардағы халық санақтарының мәліметтері бойынша Солтүстік Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1979		1989		1989 жылдан 1979 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	4017.0	100	4429.7	100	110.3
қазақтар	895.1	22.3	1075.6	24.3	120.2
орыстар	1894.0	47.2	2044.1	46.1	107.9
украиндықтар	451.5	11.2	452.7	10.2	102.7
немістер	392.8	9.8	450.7	10.2	114.7
өзге этностар	383.6	9.5	406.6	9.2	106.0

Дереккөз: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. 7-70 б. 1989 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша Солтүстік Қазақстан құрамына Көкшетау, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан және Целиноград облыстары кірді.

Мұндағы орыстардың саны 7,9%-ға артты – республикадағы ең жоғары көрсеткіш. Бұл көп жағдайда бүкіл өңір халқының өсу серпініне де әсер етті (10,3%-ға). Дегенмен аймақтық көрсеткіштердің артуына негіз-

гі үлесті қазақтар қосты. 1989 жылы 1979 жылмен салыстырғанда олар 20,2%-ға көп болды. Аймақта саны арта түскен өзге этнос өкілдері де демографияға айтарлықтай әсер еткенін айта кетейік.

1979-1989 жылдардағы халық өсімінің ең төмен қарқыны Шығыс Қазақстанда (6,9%) болды (41-кестені қараңыз).

41-кесте

1979 және 1989 жылдардағы халық санақтарының мәліметтері бойынша Шығыс Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1979		1989		1989 жылдан 1979 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	1651.0	100	1765.7	100	106.9
қазақтар	596.0	36.0	686.5	38.9	115.2
орыстар	899.0	54.3	914.4	51.8	101.7
украиндықтар	36.1	2.2	35.7	2.0	98.9
немістер	65.6	4.0	66.9	3.8	102.0
өзге этностар	59.4	3.5	62.2	3.5	104.7

Дереккөз: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. 7-70 б. 1989 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша Шығыс Қазақстан құрамына Шығыс Қазақстан және Семей облыстары кірді.

Республиканың шығыс өңірінде қазақтарда да (өсім 15,2%), орыстарда да (1,7%) ең төмен көрсеткіш байқалды. Жоғарыда айтылғандай, бұл этникалық топтардың жалпы үлес салмағы 90%-дан асады, олар аймақтың демографиялық даму барысын айқындайды.

Осылайша 1980 жылдардағы халықтың өсу қарқыны 1970 жылдарға қарағанда одан да төмен (едәуір болмаса да) болды. Демографиялық процестер дамуының этникалық саралануы барған сайын айқын анықталуда. Қазақтарда демографиялық жарылыс кезінде алынған демографиялық әлеует іске асырылады – балиғаттық жасқа 1950-60 жылдары туылған ұрпақ толады. Екінші жағынан, сол 1950-60 жылдары Қазақстанға белсенді келген еуропалық этникалық топ өкілдерінің республикадан көші-қон ағыны күшейді. Қазақтар республика халқының басым бөлігіне айналды.

1950-1980 жылдары орын алған қазақ этносының әлеуметтік-мәдени эволюциясы дәстүрлі демографиялық жағдайға біркелкі әсер етпейтін әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің салдары болды. Осы жылдары мәселенің мәнін анықтаған әлеуметтік дамудың негізгі факторларын толығырақ қарастыру қажет деп санаймыз.

XX ғасырдың ортасына дейін Қазақстанда барлық аграрлық қоғамдарға тән дәстүрлі көбею түрі басым болды. Қазақтар мен орыстардың басым

көпшілігі ауыл тұрғындары болғандықтан, көбеюдің этникалық саралануы болмады. Мәселен, 1940 жылы 1000 тұрғынға шаққанда туылғандар саны 40,8-ді, қайтыс болғандар саны 21,4-ті, табиғи өсім 19,4-ті құрады (42-кестені қараңыз). Өлім-жітімнің жоғары деңгейі бала туудың одан да жоғары деңгейімен қалпына келіп отырды.

Ұлы Отан соғысы жылдарында халықтың көбею процесін жалпылама статистикалық ақпараттың болмауына байланысты сипаттау қиын. Республиканың барлық этникалық топтары үшін демографиялық даму үрдістері шамамен бірдей болды деп айтуға болады.

Сапалы жаңа демографиялық жүйе 1950 жылдары қалыптаса бастады. 1960 жылы 1950 жылмен салыстырғанда өлім-жітімнің жалпы коэффициенті 43,6%-ға азайды, бала туу көрсеткіштері сол деңгейде қалды (42-кестені қараңыз). Нәтижесінде осы онжылдықта табиғи өсім 18,2%-ға ұлғайды және 1960 жылы Қазақстан тарихындағы ең жоғары мәнге – 1000 тұрғынға шаққанда 30,6-ға жетті.

42-кесте

1940-1990 жылдардағы Қазақстан халқының көбеюі (1000 тұрғынға шаққанда)

жылдар	бала туу	өлім-жітім	табиғи өсім
1940	40,8	21,4	19,4
1950	37,6	11,7	25,9
1955	37,5	9,2	28,3
1960	37,2	6,6	30,6
1965	26,9	5,9	21,0
1970	23,4	6,0	17,4
1975	24,3	7,2	17,1
1980	23,8	8,0	16,9
1985	24,9	8,0	16,9
1990	21,7	7,7	14,0

Дереккөз: *Население СССР. М., 1975. 74 б.; 100 Население СССР. М., 1988. 116, 133; 101 б. Демографический ежегодник. Алматы, 1996. – 63,74-б.*

Шын мәнінде, 1950 жылдары-1960 жылдардың ортасында Қазақстанда демографиялық жарылыс байқалды. Демографиялық жарылыс демографиялық ауысудың ажырамас бөлігі болып табылады, оның мәні көбеюдің бір түрінен екіншісіне ауысу болып табылады. Қазақстан алғашқы демографиялық көшу жағдайын бастан өткерді (дәстүрлі, аграрлық түрден қазіргі заманға, индустриялық түрге). Қазақстандағы демографиялық ауысудың ерекшелігі оның фазаларының өтуін этникалық саралау болып табылады.

Бұл көбіне ХХ ғасырдың ортасына қарай республиканың этноәлеуметтік құрылымы елеулі өзгерістерге ұшырағандығымен түсіндіріледі. ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы қазақтардың демографиялық апаттарының және КСРО-ның басқа республикаларынан көші-қон ағынының нәтижесінде халықтың басым көпшілігі, әсіресе қалаларда, еуропалықтар (ең алдымен, орыстар) болды. Қазақтар өз массаларында бұрынғыша ауылдық жерлерде тұрып жатты (1959 жылғы Бүкілодақтық халық санағының мәліметтері бойынша – этностың 75,7%-ы, 1970 жылғы халық санағы бойынша – 73,7%) [96; 7-12-бб.]. Жалпы дәстүрлі репродуктивті міңезқұлық негіздері сақталды.

Осының салдарынан индустриялық даму негізінен Қазақстанға келетін еуропалық этникалық топтардың өкілдерінің арқасында жүзеге асырылды, өйткені автохтонды халықтың қалалық жағдайларға бейімделуі мемлекеттен айтарлықтай шығындарды талап етті [102]. Осылайша Қазақстанда қоныстандыру мен экономикалық қызметтің қатаң этникалық саралануы болды. Демографиялық тұрғыдан алғанда мұндай жағдай әртүрлі салдарға алып келеді. Қала тұрғындары біртіндеп дәстүрлі репродуктивті қатынастарын, ең алдымен әлеуметтік-экономикалық қасиеттерін жоғалтады. Аз балалы және орташа балалы отбасылар кең тарала бастады. Қалалық-әлеуметтік преференцияларға ие болу (білімнің өсуі, әйелдің қоғамдағы жағдайының өсуі және т.б.) халықтың демографиялық әлеуетін бейтараптандырады.

Аграрлық дәстүрлі қоғамдағы көбею процесінің мәнін ұзақ уақыт бойы өлім-жітім анықтады. Медицианың әлсіз дамуы жағдайында өлім-жітімнің орнын толтыратын бала туудың жоғары көрсеткіші ғана процесті азды-көпті қолайлы деңгейде ұстай алды. Әлеуметтік-мәдени нормалар көбеюдің дәл осы түріне бейімделді. Тың жерлерді игеру салдарынан Қазақстанның мемлекеттің ерекше әлеуметтік назар аудару аймағына қосылуы медицинаның жақсаруына алып келді. Өлім-жітім, ең алдымен, нәрестелер мен балалар өлімі едәуір азайды (42-кестені қараңыз). Ауылда бала туу деңгейі сол қалпында қалды, өйткені оның нормалары дәстүрлі мәдениеттің маңызды бөлігі болып табылады. Өлім-жітім мен бала туу эволюциясының үрдістерінің сәйкес келмеуі нәтижесінде табиғи өсімнің тез өсуі байқалды.

1950-60 жылдары табиғи өсімнің артуының маңызды факторы КСРО-да колхоздарды совхоздарға жаппай қайта құру процесі басталды, нәтижесінде ауыл тұрғындары мемлекеттік-әлеуметтік қамсыздандыру жүйесінің шеңберіне түсті. Қазақстанда ең белсенді процесс 1954-1961 жылдары өтті, 1832 колхоздың 1513-і совхоз болды (82,6 %) [103; 5-6-бб.].

Колхозшылардың өздері мемлекеттік секторға көшуді жақтады, «өйткені ол оларға кепілдендірілген еңбек ақысын, зейнетақыны және басқа да әлеуметтік жеңілдіктерді қамтамасыз етті» [103; 7-б.]. Тегін білім беру және медициналық қызмет көрсету, мемлекеттің әлеуметтік кепілдіктері балаларды асырауға және тәрбиелеуге жұмсалатын шығындарды айтарлықтай азайтты. Бала туудың жоғары деңгейін сақтауға экономикалық мақсаттылық та ықпал етті, өйткені ауылдағы балалар үй шаруашылығында таптырмас көмекші болып табылады. Нәтижесінде бала туудың жалпы коэффициенті (ТЖК) өсті. Мәселен, 1958-1959 жылдары ол 4,4-ті құрады, ал қазақ қыздарында КСРО-дағы ең жоғарылардың бірі болды [10; 100-б.]. Біздің ойымызша, ХХ ғасырдың 50-60-жылдар аралығы қазақтардың көп балалы болу дәстүрін қалыптастырудың негізіне айналды. Бала туудың жоғары деңгейін емес, бұрын өлім-жітіммен бейтараптандырылған көп балалы болу дәстүрін қалыптастыру. Бірақ көп балалы болу жағдайы тұрмыстық деңгейде бала туу призмасы арқылы қабылданады. Мемлекеттік қолдау (медициналық қызмет көрсету және нәресте өлімін азайту, тегін білім беру, әлеуметтік жәрдемақылар және т.б.) абстракцияның бір түрі болып табылады, тұрмыстық сананың шетінде қалады және көп балалы болудың жетекші себебі болып көрінбейді. Балалардың дүниеге келуі, олардың дамуы ата-аналардың көз алдында болады, отбасылық құндылықтар жүйесіне кіреді. Сондықтан бала туудың жоғары көрсеткіші көп балалы болу дәстүрін қалыптастырудағы жетекші компонент ретінде көрінеді. Ал қазақтардың негізгі бөлігі бұрынғыдай ауылдық жерлерде тұрып жатқандықтан, көп балалы болу нақты қазақтарға тән, олардың ұлттық ерекшелігі сияқты болып көрінеді.

Қазақстандағы демографиялық жарылыс көрсеткіштеріне этностардың үлесін анықтау халықтың көбеюінің этникалық сипаттамаларын тіркейтін жеткілікті статистикалық мәліметтердің болмауы салдарынан қиын. Жағдайды анықтау үшін біз 1989 жылғы Бүкілодақтық халық санағының әйелдерді жасына және Қазақ КСР бойынша туған балалар санына қарай бөлу туралы деректерін пайдаланамыз. 40 жастан 69 жасқа дейінгі әйелдердің жас топтары негізге алынды. 1989 жылға қарай белгіленген жас ауқымында балиғаттық кезең толығымен аяқталды, сондықтан есептелген көрсеткіштер (орта есеппен бір әйелден туған балалар саны) түпкілікті болып табылады. «Соққылық» репродуктивті цикл 1950-60 жылдары, яғни демографиялық жарылыс кезінде болды. Бұл, ең алдымен, 1925 жылдан 1944 жылға дейін (1989 жылы 45-тен 64 жасқа дейінгі жас топтары) туылған әйелдерге қатысты (43-кестені қараңыз).

43-кесте

Қазақ КСР бойынша әйелдердің жасы мен туылған балалардың саны бойынша бөлінуі (1989 жылғы Бүкілодақтық халық санағы бойынша)

әйелдердің 1989 жылдағы жасы	әйелдердің туылған жылдары	бір әйел туған балалардың орташа саны	оның ішінде			
			қазақтар	орыстар	украиндықтар	немістер
40–44	1945–1949	3,0	4,6	2,1	2,3	2,7
45–49	1940–1944	3,5	5,9	2,2	2,4	3,1
50–54	1935–1939	3,6	6,4	2,3	2,6	3,4
55–59	1930–1934	3,6	6,4	2,4	2,6	3,9
60–64	1925–1929	3,5	5,9	2,5	2,7	3,7
65–69	1920–1924	3,5	5,3	2,6	2,8	3,5

Дереккөз: *Итоги Всесоюзной переписи населения 1989. Алма-Ата, 1992. 357–364 б.*

43-кестенің деректері 1950-60 жылдардағы ең жоғары репродуктивті белсенділік қазақ әйелдеріне тән болғанын көрсетеді. Осы кезеңде туылған балалардың орташа саны, оларда, мысалы, орыстарға қарағанда әлдеқайда жоғары болды (әртүрлі жас топтарында 2,2-2,8 есе). Орыстарға қарағанда халық құрамындағы аз үлес салмағына қарамастан (1959 жылғы санақ деректері бойынша қазақтардың үлес салмағы 30,0%, орыстардың үлес салмағы 42,7%) бала туу көрсеткіштерін едәуір дәрежеде қазақ әйелдері анықтады (44-кестені қараңыз) [105; 18-б.].

44-кесте

XX ғасырдың 50-60 жылдардағы Қазақстандағы бала туудың этникалық аспектісі (1989 жылғы Бүкілодақтық халық санағының деректері бойынша)

әйелдердің 1989 жылдағы жасы	әйелдердің туылған жылдары	олардан туған балалардың барлығы		оның ішінде жекелеген ұлт өкілдері (%)			
		абс. саны	%	қазақтар	орыстар	украиндықтар	немістер
40–44	1945–1949	1 083 051	100	48,8	31,1	5,5	3,5
45–49	1940–1944	1 392 285	100	50,4	27,0	6,1	4,3
50–54	1935–1939	1 562 963	100	43,9	30,4	6,6	6,6
55–59	1930–1934	1 126 494	100	36,9	34,1	7,7	8,8
60–64	1925–1929	1 257 200	100	36,4	36,4	7,7	8,0
65–69	1920–1924	716 897	100	37,1	36,8	7,8	6,8
40–69	1920–1949	7 138 890	100	42,8	32,1	6,6	6,3

Дереккөз: *Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г.. Алма-Ата, 1992. 357–364 б.*

Осылайша XX ғасырдың 50-60 жылдар Қазақстан халқы санының өсу серпінінің түрлі этникалық нұсқаларымен сипатталады. Мәселен, орыстардың саны басқа одақтас республикалардан, бірінші кезекте РКФСР-ден көші-қон ағымының арқасында өсті. Қазақтар санының өсуі бала туудың жоғары болуынан және өлім-жітімнің азаюынан қалыптасатын табиғи өсім есебінен жүзеге асырылды.

Бір ғана онжылдықтың ішінде (1959-1970 жж. санақаралық кезеңде) қазақтар саны 51,9%-ға (орташа жылдық өсім – 4,7%) өсті. XX ғасырдың 20-40-жылдарындағы демографиялық трагедиялардың салдары болған шығындарды едәуір өтейтін жедел демографиялық үдеу бар. Бір ұрпақтан сәл артық кезеңде (1959 және 1989 жылдардағы санақтар арасындағы кезең) этнос саны 2,34 есе өсті [96; 7-70-66.].

1960-1980 жылдары орыстар саны 1,5 есе өсті. Көбіне этнос санының салыстырмалы түрде төмен өсу серпіні бастапқыда саяси, экономикалық сипаттың (тың игеру, индустриялық дамудың шығыс векторы және т.б.) жағдаяттық факторларынан туындауымен түсіндіріледі. «Көші-қон әлеуетінің» инерциясы ұзаққа созылмады және 60 жылдардың соңына қарай аяқталды. 1968 жылдан бастап Қазақстаннан КСРО-ның басқа республикаларына кетушілер саны келушілер санынан көп болды.

Орыстардың бала туу көрсеткіші аз болғанын, ал қартайған жас құрылымының салдарынан болатын өлім-жітім бала туу деңгейіне тең болғанын ескере отырып, Қазақ КСР халқы санының серпінін көбіне қазақтар айқындайды. Бірақ «жарылыс ұрпағының» есеюі, оның өкілдерінің әлеуметтік белсенді жасқа біртіндеп енуі қазақ этносы тарихындағы жаңа үрдістің қалыптасуына алып келді – айтарлықтай әлеуметтік-мәдени салдарға әкеп соқтырған урбанизациялық процестер неғұрлым нақты белгіленуде.

1960 жылдардың өзінде қалалық қазақ халқының өсу қарқыны ауыл халқының өсу қарқынынан 1,3 есе, 1970 жылдары 2,7 есе, 1980 жылдары 5,2 есе асып түсті және Қазақстанның ірі этностары арасында ең жоғары болды [58; 96-97-66.]. 1959 және 1970 жылдардағы халық санақтары арасындағы кезеңде қалалық қазақтардың саны 64,9%-ға (орыстар 62,9%-ға), 1970-1979 жылдары 46,6%-ға (орыстар 15,9%-ға), 1979-1989 жылдары 53,3%-ға (орыстар 9,0%-ға) өсті. 1980 жылдары қалалық қазақ халқының өсу қарқыны қалалық орыстардың өсу қарқынынан алты есе жоғары болды [58]. Серпін көбіне «кіші сандар әсері» деп аталатын сөзбен түсіндірілді. 1980 жылдардың соңында қалаларда қазақтардың тек 38,3%-ы тұрып жатты, 61,7%-ы бұрынғыша ауыл тұрғындары болып қала берді [58]. Дегенмен әрбір он жыл сайын урбандалу үрдісі барған

сайын көңілге қонымды болып көрінеді, қазақтар көбіне республиканың қалалық кеңістігінің мәнін айқындайды. Егер 1960 жылдары қазақтардың қала халқының жалпы өсіміндегі үлесі 17,8%-ды құраса (орыстар 59,7%-ды), ал 1970-1979 жылдары 39,5%-ды (орыстар 46,2%-ды), ал 1980 жылдары 56,3%-ды (орыстар 25,6%-ды) құрады [58].

Көптеген жас ұрпақ білім алуға, жаңа әлеуметтік мәртебеге қол жеткізуге тырысады. Бірақ кеңестік қазақстандық қаланың ерекшелігі оның тұрмыстық және әлеуметтік кеңістігі барынша орыстандырылғандығында болды. Қалаға келген жастар орыс тілінде жұмыс істейтін әлеуметтік құрылымдарға енуге мәжбүр болды. Орыстандырылған қалалық кеңістікке ену процесі оңай болған жоқ. «Қалалық алаңда» республикадағы ең көп екі этностың «кездесуінің» маңызды теріс салдары қала тұрғындары тарапынан тұрмыстық ұлтшылдықтың көрінуі болды. Реніштер ұзақ уақыт бойы, егер мәңгі болмаса, зардап шеккендердің жадында қалды. Ал қазақтардың урбандалу ағыны тарихта алғаш рет осыншама жаппай сипатқа ие болғандықтан, этникалық негіздегі қорлаудың қайғылы тәжірибесіне көптеген адамдар тап болды. Қайткен күнде де мемлекет, кеңестік жүйе тарапынан этникалық қысым әсері пайда болды.

Авторлардың көзқарасы бойынша, тұрмыстық пікір жағдайдың шынайы бейнесін барабар көрсетпейді. Қазақстан халқының әлеуметтік эволюциясын көрсететін статистика біздің болжамдарымыздың дәлелі болып табылады. Мәселен, урбанизация нәтижелерінің бірі жоғары оқу орындарының студенттері санының тез өсуі болып табылады (45-кестені қараңыз).

45-кесте

1960-1980 жылдардағы Қазақ КСР ЖОО студенттерінің ұлттық құрамы (оқу жылының басына, мың адам)

студенттер	1960/61		1970/71		1980/81		1989/90	
	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%
барлығы	77,1	100	198,9	100	260,0	100	285,6	100
қазақтар	31,4	40,7	79,6	40,0	129,5	49,8	154,8	54,2
орыстар	34,0	44,1	85,2	42,8	90,4	34,8	89,1	31,2
украиндықтар	3,9	5,1	11,4	5,9	11,5	4,4	11,4	4,0
татарлар	1,7	2,2	3,7	1,9	4,9	1,9	5,0	1,7
өзге ұлттар	6,1	7,9	19,0	9,6	23,7	9,1	25,3	8,9

Дереккөз: *Народное хозяйство Казахстана в 1976. Алма-Ата, 1977. С. 218; 107 Народное хозяйство Казахстана за 70 лет. Алма-Ата, 1990. 100 б.*

45-кестенің деректері бойынша, 1960-1980 жылдары Қазақстанда студенттер саны 3,7 есе өсті. Ең жоғары өсу қарқыны қазақ ұлтының студенттеріне тән болды: 1990 жылы 1961 жылмен салыстырғанда олардың саны 4,9 есе өсті. Студенттер санының 59,2%-ға өсуі қазақ жастары есебінен болды, орыс жастары 26,4%-ға, өзге этностар саны 14,4%-ға өсті. Бұл ретте әрбір онжылдықта қазақтардың үлес салмағының ұлғаю үрдісі арта түсті. 1960 жылдары қазақтар студенттер санының 39,6%-ға, 1970 жылдары 81,7%-ға, 1980 жылдары 98,8%-ға өсуін қамтамасыз етті. Орыс студенттері санының өсу серпіні төмендейді: 1960 жылдары ол 42,0%-ды, 1970 жылдары 8,5%-ды құрады. 1990 жылы 1981 жылмен салыстырғанда орыс студенттерінің саны қысқарды.

Көптеген этникалық топтардың әртүрлі білім беру көрсеткіштері ХХ ғасырдың ортасындағы демографиялық процестердің нәтижесі болып табылады. 1970-1980 жылдары демографиялық жарылыс ұрпақтары, ең алдымен қазақтар, студенттік жасқа тола бастады. Орыстардың жас құрылымында студенттік жастан шыққан ересектер көп. Осылайша жас құрылымының эволюциясының әртүрлі нұсқаларының объективті әлеуметтік көрінісі бар.

45-кестенің материалдары Қазақстан халқының құрылымындағы этностардың әртүрлі болуына байланысты этникалық бөліністе жоғары біліммен қамту туралы толық түсінік бермейді. Айтылған мәселені 46-кестенің мәліметтері жояды.

46-кесте

1960-1980 жылдардағы ЖОО студенттерінің саны (өз этносының 1000 адамына шаққанда)

этностар	1960/61	1970/71	1980/81	1989/90
қазақтар	113	188	245	241
орыстар	86	154	151	143
украиндықтар	51	122	128	127
татарлар	89	130	157	153

Дереккөз: *Народное хозяйство за 70 лет. Алма-Ата, 1990. 11, 100 б.*

Кестеден студент жастардың ең көп өкілдері қазақтар болғаны байқалады, бұл Қазақстан этностарының жас құрылымының ерекшелігімен түсіндіріледі. Егер осы жылдары қазақтарға жас жас құрылымы тән болса, онда орыстарда қартаю үрдісі айқын көрінді. Қалай болғанда да, ХХ ғасырдың 70 жылдарынан бастап халықтың едәуір бөлігі студенттік жастан асады. Орыстардың жалпы саны қазақтардың жалпы санынан асып кетсе де, жас топтарында соңғылардың артықшылығы айқын болды.

Уақыт өте келе «есею» процесінің бастапқы кезеңдерін қазақтар да басынан кешіре бастады. 1980 жылдардың соңында – 1990 жылдардың басында студенттердің этностың 10 000 адамына шаққандағы саны қысқарды (46-кестені қараңыз). Бұл дегеніміз демографиялық жарылыс ұрпағы біртіндеп студенттік жастан асып, жаңа әлеуметтік тауашаларды алады деген сөз.

Соған қарамастан, демографиялық жарылыстан туындаған және мемлекет тарапынан әлеуметтік қолдау тапқан жас жағдаятының нәтижесінде кеңестік кезеңнің соңына қарай қазақтарда республикадағы жоғары білімнің ең жоғары деңгейі болды (47-кестені қараңыз).

47-кесте

1989 жылғы халық санағының деректері бойынша Қазақ КСР-інде тұратын жекелеген ұлттардың халқын білім деңгейі бойынша бөлу (15 жастағы және одан жоғары 1000 адамға шаққанда)

ұлттар	жоғары білімі бар		аяқталмаған жоғары білімі бар	
	қалалық	ауылдық	қалалық	ауылдық
қазақтар	150	70	42	10
орыстар	126	47	18	8
украиндықтар	117	40	16	7
белорустар	107	27	15	5
өзбектер	75	54	13	8
немістер	66	30	12	5
әзрбайжандар	81	31	19	7
татарлар (қырымдықтарды қосқанда)	113	47	20	8
ұйғырлар	79	40	23	8

Дереккөз: Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. Алма-Ата, 1992. 176–185 б.

Білімді халықтың осындай көп болуы кітаптар, журналдар, газеттер тиражының өсуіне әкеледі. Ең жоғары серпін қазақ тілінде шығатын басылымдарда болды (әсіресе 1940-50 жж.), өйткені қазақтарда әлеуметтік қалыптасудың белсенді кезеңінен өтіп жатқан жас тобының тез өсуі байқалды (48-кестені қараңыз).

48-кесте

1940-1980 жылдары Қазақстанда шыққан кітап, брошюра, журнал және газет басылымдары (мың дана)

жыл- дар	кітаптар				журналдар				газеттер			
	барлығы		оның ішінде қазақ тілінде		барлығы		оның ішінде қазақ тілінде		барлығы		оның ішінде қазақ тілінде	
	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%
1940	5 775	100	4 227	73,2	1 149	100	849	73,9	1 019	100	438	43,0
1950	11 489	100	8 498	74,0	1 763	100	1 033	58,6	787	100	362	46,0
1960	15 859	100	7 813	49,3	9 166	100	6 158	67,2	2 138	100	727	34,0
1970	22 309	100	12 742	57,1	40 800	100	18 531	45,4	4 166	100	1 557	37,4
1980	27 106	100	13 827	51,0	52 254	100	26 969	51,6	5 335	100	1 757	32,9
1989	33 500	100	14 000	41,8	47 000	100	38 200	81,3	6 700	100	2 030	30,3

Дереккөз: *Казахстан за 50 лет. Алма-Ата, 1971. 180 б.; Народное хозяйство Казахстана в 1987 г. Алма-Ата, 1988. 289-290 б.; Народное хозяйство в 1989 г. Алма-Ата, 1990. – 112 б.*

48-кестеде келтірілген мәліметтер 1980 жылдары қазақ тіліндегі кітаптар мен газеттердің таралымы төмендей бастағанын айғақтайды. Бұл факт көптеген қала қазақтары тап болған жаһандық мәселенің дәлелі болып табылады. Оның мәні адамдардың әлеуметтік өсу перспективаларын орыс тілінде жұмыс істеуді жалғастыратын қалалық кеңістікпен байланыстыруында болды. Қазақ тілінің қолданылу аясы тар болды, сондықтан ата-аналар балаларын орыс мектептеріне берді. Қазақ тілінде оқытатын мектептер саны азайды, бар болса да негізінен ауылдық жерлерде орналасты.

Қазақтардың көбі орыс тілін меңгеруде. Мәселен, 1970 жылдары қазақтардың 41,6%-ы орыс тілін еркін меңгерді [106; 6-б.], 1979 жылы – 50,6% [110; 117-б.], 1989 жылы – 62,8% [104; 149-б.]. Үрдіс егемендік жылдарында да жалғасын тапты. 1999 жылғы халық санағы Қазақстан Республикасындағы қазақтардың 75,0%-ы орыс тілін меңгергенін көрсетеді [111; 10-б.]. 2009 жылы қазақтардың 92,0%-ы орыс тілін меңгереді, бұл ретте 83,5%-ы еркін оқиды, 79,1%-ы орыс тілінде еркін жазады [111; 329-б.].

Біздің ойымызша, тілдік (жалпы әлеуметтік-мәдени) эволюцияның себебі «демографиялық жарылыс ұрпағын» модернизациялаудың күшейіп келе жатқан процесі болды. Процестің жағымсыз жағы көптеген ұрпақ өкілдерінің ұлттық мәдениетті, ана тілін ұмытып кетуі болды.

Модернизация процестері бала тууға деген көзқарастарға да әсер етті. Ең маңызды себеп әлеуметтік-экономикалық сипаттағы өзгерістер, ха-

лықтың жаңа қажеттіліктерінің пайда болуы, әйелдің қоғамдағы рөлінің өзгеруі және салдары ретінде отбасын жоспарлау, бұған қоса қалалық өмір салты негізінде жоспарлау процесі болды. Қазақстандық демограф М.Б. Тәтімовтың пікірінше, Орталық Азияда қазақтардың бала туу көрсеткіші жоғары болды. Сонымен қатар процесс 1925-1940 жылдары бала туудың жаңа түріне көшудің тиісті кезеңдеріндегі орыстарға қарағанда тезірек жүрді [112; 131-б.].

Демографтың байқаулары бала туудың жалпы коэффициентінің төмендеуі туралы деректерді растайды (42-кестені қараңыз). Бала туудың жиынтық коэффициенті де төмендейді. Мәселен, 1960 жылдардың басында ол қазақ қыздарында жетіден көп болса, 1970 жылдардың соңында – 4,8, ал 1989 жылы – 3,6 [10; 107-б.].

Біршама айқын анықталған үрдістер бала туудың жас коэффициенттерінде де көрінеді (49-кестені қараңыз).

49-кесте

1950-1980 жж. бала туудың жас коэффициенттері (тиісті жас тобындағы 1000 әйелге шаққанда туылғандар саны)

балиғаттық жас	1958–1959	1969–1970	1978–1979	1987–1988
15–49 жас, оның ішінде	143,0	96,1	94,5	99,8
20-дан жас	48,4	30,0	37,7	41,5
20–24	233,8	192,2	198,6	227,5
25–29	235,9	177,8	163,3	188,6
30–34	175,7	134,9	110,8	103,0
35–39	127,2	83,4	63,4	47,0
40–44	54,8	34,1	27,5	14,1
45–49	16,6	9,0	3,8	1,2

Кесте-дереккөз: Народное хозяйство в 1987 г. Алма-Ата, 1988. 189 б.; Народное хозяйство Казахстана в 1989 г. Алма-Ата, 1990. 13 б.

Бала туудың жас ерекшеліктері көрсеткіштерінің серпіні белгілі бір дәрежеде ХХ ғ. 60-80-жылдары Қазақстанда байқалған әлеуметтік эволюцияны белгілейді. Мәселен, демографиялық жарылыстың жай-күйін 1950 жылдардың соңындағы статистика айқын көрсетеді. Балиғаттық жастағы әр топтың туу коэффициенті келесі онжылдықтардағы деңгейден едәуір асады. Бұл ең үлкен жас топтарында (35-49 жас), үшінші, төртінші және одан кейінгі балалар дүниеге келген кезде байқалады. Уақыт өте келе туғандардың көп бөлігі жас жас топтарына ауысады. Егер 1958-1959 жылдары 30 жасқа дейінгілер туғандардың 58,0%-ы болса, 1969-1970 жылдары – 60,5%, 1978-1979 жылдары – 64,0%, 1987-1988 жылдары – 73,5%.

1980 жылдардың аяғында жас топтарындағы көрсеткіштердің жоғарылауымен қамтамасыз етілген бала туудың жалпы коэффициентінің айтарлықтай өсуі негізінен республика халқының жас құрылымының «жасаруымен» түсіндіріледі. Неке жасына қазақтардың ішіндегі көп балалы болу дәстүрін сақтаған демографиялық жарылыс ұрпағы белсенді түрде тола бастады. Дәстүр өндірісі 1990 жылдардағы дағдарыста бейтараптан-дырылды, «демографиялық жарылыс ұрпағының» репродуктивті әлеуеті толығымен жүзеге асырылмады.

Өлім-жітімнің құрылымы да өзгеріп, прогрессивті бола бастады, бұған 50-кестенің мәліметтері дәлел бола алады.

50-кесте

1940-1980 жылдардағы өлім-жітімнің жас коэффициенттері (тиісті жас тобындағы 1000 адамға шаққанда қайтыс болғандар саны)

жас	1939	1958-1959	1969-1970	1978-1979	1987-1988
барлық қайтыс болғандар, оның ішінде мына жастағы	21,4	7,1	6,1	7,5	7,7
0-4	85,9	15,6	6,8	9,9	8,4
5-9	7,8	1,7	0,7	0,8	0,6
10-14	3,4	1,0	0,5	0,6	0,5
15-19	4,4	1,6	1,1	1,1	1,0
20-24	4,0	2,1	1,7	1,8	1,5
25-29	5,5	2,7	2,5	2,4	2,0
30-34	6,0	3,1	3,2	3,1	2,1
35-39	6,9	3,8	4,3	4,5	2,8
40-44	7,4	4,9	5,4	5,8	4,0
45-49	8,6	6,1	7,0	8,5	6,5
50-54	10,3	8,5	9,9	11,1	9,2
55-59	12,2	10,3	12,3	14,4	14,7
60-64	16,5	15,6	17,6	21,6	20,4
65-69	23,6	20,1	24,9	28,7	27,9
70 және одан жоғары	48,5	45,0	57,6	65,9	67,8

Дереккөз: *Население Казахской ССР. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. – Алма-Ата: Госстатиздат, 1960. – 279 б. Народное хозяйство Казахстана в 1987 г. Алма-Ата, 1988. 189; 107 б. Народное хозяйство Казахстана в 1989 г. Алма-Ата, 1990. – 14 б.*

Статистикалық мәліметтер 1980 жылдардағы өлім-жітімнің жалпы коэффициентінің белгілі бір дәрежеде өсуі туралы айтады (1969-1970 жылдардағы 6,1 промилледен 1987-1988 жылдардағы 7,7 промиллеге дейін), бұл денсаулық сақтаудың нашарлауын білдірмейді. Өлім-жітімнің жалпы коэффициенттері (1000 адамға шаққанда қайтыс болғандар саны) бала туудың жалпы коэффициенттері (1000 адамға шаққанда туылған-

дар саны) сияқты халықтың жас құрылымының эволюциясына байланысты өлім-жітім мен бала туу үрдістерін барабар көрсетпейді. Анағұрлым дәл көріністі өлім-жітімнің жас коэффициенттері береді. 50-кестедегі мәліметтер балалар мен жасөспірімдер өлімінің (0-14 жас) айтарлықтай төмендегенін көрсетеді. Өлім-жітімнің халықтың егде жастағы топтарына біртіндеп ауысуы жалпы үрдіс болып табылады, бұл қоғамдағы медицина жағдайының жақсарғанын көрсетеді.

Бұрын этникалық тұрғыдан сараланған демографиялық, әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-мәдени көрсеткіштер біртекті бола бастады. Сонымен қатар үрдісті қалалық әлеуметтік тауашаларды белсенді игеретін автохтондар анықтайды. Демографиялық жарылыс қазақтардың едәуір бөлігін әлеуметтік жаңғыртудың негізіне айналдырды. Урбанизация, білім деңгейінің тез өсуі, халықтың көбею үрдістерінің эволюциясы өсіп келе жатқан серпінге ие болды. Тарихта алғаш рет эндогендік негізде Қазақстанның қалалық кеңістігін дамытуға қабілетті білімді қазақ жастарының қомақты, статистикалық маңызды қабаты қалыптасты. XX ғ. 50-60 жылдары «демографиялық толқындар» әсерінің нәтижесінде алынған демографиялық ресурс келесі онжылдықтарда, оның ішінде XXI ғ. басында қазақ этносы санының өсуіне негіз болды.

***

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың соңындағы қазақтардың демографиялық тарихы көп жағдайда сыртқы факторлармен анықталды. Үстем саяси жүйелер қазақ қоғамына тән емес әкімшілік-аумақтық құрылымды, экономикалық даму векторларын, әлеуметтік құрылымды қалыптастырды. Осының барлығы қазақтардың демографиялық апатына, жүздеген мың адамдардың қаза табуына әкеп соқты. Көбі Отанын тастап кетуге мәжбүр болды. КСРО-ның басқа республикаларынан келген қазақтардың орнын басқан көші-қон Қазақстан аумағына түрлі мәдениет, тіл, дін әкелді. Бұл процесте басты рөлді славян халықтары атқарды, олар республика халқының, ең алдымен, қала халқының көп бөлігін құрады. Бір жағынан, өнеркәсіптік кадрлардың ағыны әлеуметтік-экономикалық жеделдеуге ықпал етті. Екінші жағынан, Қазақстан халқының этникалық құрамы түбегейлі өзгерді, 1950 жылдардың ортасында халық құрамындағы қазақ халқының үлес салмағы халықтың үштен бірінен аз болды. Қазақ этносының әлеуметтік-мәдени ерекшеліктері шет тілді ортада жойылып кетті. Қазақстанның демографиялық жүйесі сыртқы, еуропаландырылған негізде құрылды. Осылайша XX ғасырда белгіленген демографиялық, экономикалық, әлеуметтік-мәдени мәселелердің бүкіл кешенін егеменді мемлекет – Қазақстан Республикасында шешу қажет болды.

Әдебиеттер тізімі

1. Обращение Елбасы Н.А. Назарбаева от 31 мая 2019 года / [Электронный ресурс] <https://yandex.kz/turbo/s/zakon.kz/4971718-nazarbaev-ni-odna-strana-ne-stoyala.html>
2. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания // [Электронный ресурс] <http://www.akorda>
3. Абусейтова М. Х. Казахское ханство во второй половине XVI века / Академия наук Казахской ССР. Институт истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. – Алма-Ата: Наука, 1985.
4. История Казахстана. Т.2. – Алматы, 1997.
5. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы, 1996.
6. Гавердовский Я.П. Обзорение Киргиз-кайсацкой степи (часть 2-я) или Описание страны и народа киргиз-кайсацкого // История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Первые историко-географические описания казахских земель. Первая половина XIX века / сост. И.В.Ерофеева, Б.Т. Жанаев. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007.
7. Валиханов Ч.Ч. Статьи из «Географического-статистического словаря Российской империи» // Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985.
8. Абай. Слово двадцать четвертое. Книга слов. «Международный клуб Абая». – Семей, 2001.
9. История Казахстана: народы и культуры: Учебное пособие / Масанов Н.Э. и др. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000.
10. Алексеенко Н.В., Алексеенко А.Н. Население Казахстана за 100 лет. (1897-1997 гг.). – Усть-Каменогорск, 1999.
11. Тынышпаев М.Т. Казахское хозяйство в его естественно-исторических и бытовых условиях. – Алма-Ата, 1926.
12. Брук С.И., Кабузан В.М. Динамика и этнический состав населения России в эпоху империализма // История СССР. 1980. №3.
13. Аблажей Н.Н. С востока на восток: Российская эмиграция в Китае / Н.Н. Аблажей: отв. ред. В.А.Ламин; Российская академия наук, Спб. отделение, институт истории. – Новосибирск: изд-во СО РАН.
14. Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность. Алматы: Всемирная Ассоциация казахов, 2000.
15. История Казахской ССР: в 2 т. – Т 1. – Алма-Ата, 1957.
16. Сактаганова З. 1916. Предтеча // Mangi El. Международный научно-популярный исторический журнал. 2016. август

17. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры: происхождение и развал. Алматы, 1997.
18. Обзор Сырдарьинской области за 1909 г. – Ташкент, 1909. – С. 1.
19. Новосельский С.А. Смертность и продолжительность жизни в России. – Петроград, 1916.
20. Байжомартов У.С., Нуркатова З.А. Брачность, рождаемость и смертность в дореволюционном Казахстане // Демографические процессы на Урале, в Сибири, Средней Азии и Казахстане XIX-XX вв. / Тезисы докладов и сообщений Всесоюзной научной конференции: Целиноград, 1991.
21. Зверев В.А. Степной край на рубеже XIX – XX веков: естественное движение населения, влияние на него политических и социальных конфликтов // Локальные сообщества Имперской России в условиях социальных конфликтов: (подходы и практики в современных региональных исследованиях): коллектив. Монография / А.С. Ахиезер, И.Г.Адоньева, М.Ф.Ершов, В.А.Зверев (и др.); под ред. В.Н.Худякова, Т.А.Сабуровой – Омск: Изд-во Омского педагогического университета, 2009.
22. Кабдиев Д.К. Развитие экономической мысли в Казахстане (конец XIX – начало XX вв.). – Алма-Ата, 1978.
23. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811-1913 гг.). – М., 1956.
24. Валиханов Ч. Ч. О мусульманстве в степи // Собр. соч. в пяти томах. Том 4. – Алма-Ата: Гл. ред. Каз. сов. энцикл., 1985.
25. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения. Т.2. – СПб., 1905.
26. Горюшкин Л.М. Аграрные отношения в Сибири периода империализма (1890-1917 гг.). – Новосибирск, 1976.
27. Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX в. – 1917 г.). – М., 1986.
28. Известия ЦК КПСС. – 1989. – №6.
29. Сдыков М.Н. Население Западного Казахстана: история формирования и развития (1897-1989 гг.). – Алматы, 1995.
30. Карр Э. История Советской России. Кн.1: Том 1 и 2. Большеви́ская революция. 1917-1923. Пер. с англ./ Ненарокова А.П. – М.: Прогресс, 1990. – 768 с.
31. Отчет СТО КАССР Совету Труда и Обороны РСФСР о деятельности с 1 января по 1 сентября 1921 г. – Оренбург, 1921.
32. Отчет кустанайского губернского экономического совещания за октябрь, ноябрь и декабрь 1921 г. Вып. 1. – Кустанай, 1922.
33. Отчет СТО КАССР за апрель-сентябрь 1922 г. – Оренбург, 1922.

34. Отчет Уральского экономического совещания за период с 1 октября 1921 г. по 1 октября 1922 г. – Уральск, 1922.
35. СУ РСФСР, 1921. №62.
36. III сессия Киргизского Центрального Исполнительного Комитета. Полный стенографический отчет. – Оренбург, 1921.
37. Итоги борьбы с голодом в 1921-1922 гг.: Сб. статей и отчетов. – М., 1922.
38. Отчет СТО КССР за апрель-сентябрь 1922 г. – Оренбург, 1922.
39. ЦГАРК. Ф. 28, Оп. 1, д. 24, л. 165-169. Цитировано по: Назарова З.Ж. Новая экономическая политика в аграрном секторе Казахстана: опыт и уроки (1921-1929 гг.) // Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Астана, 2010 (рукопись).
40. более подробно см. методику: Алексеенко Н.В., Алексеенко А.Н. Демографические последствия голода 1920х гг. в Казахстане: оценка потерь казахского этноса // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: Сб. науч. трудов XII Международной научно-практической конференции 26-27 мая 2011 г. – Усть-Каменогорск: Либриус, 2011.
41. Дахшлейгер Г.Ф. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана. – Алма-Ата, 1965.
42. Коммунистическая партия Казахстана в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов. Т.1. – Алма-Ата, 1981.
43. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т. 42. – М., 1930.
44. Справочник по административно-территориальному делению Казахстана (авг. 1920 – дек. 1936 гг.). – Алма-Ата, 1959.
45. Справочник по административно-территориальному делению Казахстана (авг. 1920 – дек. 1936 гг.). – Алма-Ата, 1959.
46. Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия // Вопросы истории, 1989, №7.
47. Экспресс-информация. Серия «История статистики». Вып. 3-5 (часть 1). – М., 1990.
48. Правда. 2 июня, 1939 г.
49. Рассчитано по: Казахская ССР. Административно-территориальное деление. – Алма-Ата, 1986.
50. Зеленин И.Е. О некоторых «белых пятнах» завершающего этапа сплошной коллективизации // История СССР. 1989. №2.
51. Казахстанская правда. 1990. 16 февраля
52. XVII съезд ВКП (б). Стенографический отчет. – М., 1934.

53. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т.8. Казакская АССР. – М., 1928.
54. ГАРФ. Ф. 1562, оп. 336.
55. См. ЦГАРК. Ф. 698, оп. 14, д. 219.
56. Асылбеков М.Х., Галиев М.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980). Алма-Ата, 1991.
57. Казахское хозяйство в его естественно-исторических и бытовых условиях. – Алма-Ата, 1926.
58. Алексеенко А.Н. Население Казахстана. 1920–1990 гг. – Алматы, «Гылым», 1993.
59. Казахстанская правда, 1989, 16 сентября.
60. Шотбакова Л.К. Национальный аспект переселенческой политики и коренизации в Казахстане в 1917-1941 годы // Автореферат диссертации на соискание.. кандидата исторических наук. – М., 1995.
61. Платунов Н.И. Переселенческая политика советского государства и ее осуществление в СССР (1917 – июнь 1941 гг.). – Томск, 1976.
62. Московский А.С., Исупов В.А. Формирование городского населения Сибири (1926-1939 гг.). – Новосибирск, 1984.
63. Подсчитано по: Административно-территориальное деление.
64. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т.8. – М., 1928.
65. РГАЭ РФ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 388-402.
66. Казиев С.Ш. Советская национальная политика и проблема доверия в межэтнических отношениях в Казахстане (1917-1991 годы) // Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. – М., 2015.
67. Данилов В.П. Коллективизация сельского хозяйства в СССР // История СССР. 1990. – №5.
68. Земсков В.Н. «Кулацкая ссылка» в 30-е годы // Социологические исследования. – 1991. – №10.
69. Земсков В.Н. Спецпоселенцы (по документам НКВД – МВД СССР) // Социологические исследования. – 1990, № 11.
70. Зеленин И.Е. Осуществление политики ликвидации кулачества как класс (осень 1930-1932 гг.) // История СССР. 1990, №6.
71. Полян П. География насильственных миграций в СССР // Население и общество. Информационный бюллетень Центра демографии и экологии человека Института народнохозяйственного прогнозирования РАН. 1999 июнь – №37.
72. Шотбакова А.К. Национальный аспект переселенческой политики и коренизации в Казахстане в 1917-1941 годы: автореферат дис. ... кандидата исторических наук: 07.00.02. – Москва, 1995. – С. 27.

73. О выселении корейцев из Дальневосточного края. Составитель Н.Ф.Бугай //Отечественная история, 1992. №6.
74. Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ. Ф. 1562, оп. 336. Д. 388-402
75. Народное хозяйство Казахстана. 1928. №11-12.
76. Население СССР. 1973. Стат. сб. – М.: Статистика, 1975.
77. История Казахстана в пяти томах. Т.4. – Алматы: Атамұра, 2010.
78. Бугай Н.Ф. 40-е годы: «Автономию немцев Поволжья ликвидировать...» // История СССР. 1991. – №2.
79. Бугай Н.Ф. К вопросу о депортации народов СССР в 30-х – 40-х годах // История СССР. 1989. – №6.
80. Бугай Н.Ф. Правда о депортации чеченского и ингушского народов// Вопросы истории. 1990. – №7.
81. Земсков В.Н. Спецпоселенцы (по документам НКВД-МВД СССР)// Социологические исследования. 1990. – №11.
82. Земсков В.Н. Заключенные, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные (статистико-географический аспект) // История СССР. – 1991. – №5.
83. История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том V. Алма-Ата: «Наука», 1980.
84. История Казахской ССР. Т.5. – Алматы, 2010.
85. Козыбаев М.К. История и современность. – Алма-Ата, 1991.
86. Оразов К. Рабочий класс Казахстана в Великой Отечественной войне. – Алма-Ата, 1975.
87. Книга памяти Казахстана. Сводный том. – Алматы: Казахстан, 1995.
88. Погодин С.О. О некоторых изменениях в численности городского населения Казахской ССР в 1946-1959 гг. // Известия АН Казахской ССР. Сер. общественных наук. - 1980. – №5.
89. Шалак А.В. К оценке масштаба голода 1946-1947 гг. // Историко-экономические исследования. 2009. – Т. 10. – №2.
90. Элман М. Голод 1947 г. в СССР // Экономическая история. Обзорное / под ред. Л.И.Бородкина. Вып. 10. – М., 2005.
91. Кондрашин В. Голод 1946-1947 гг. в России и Украине: общее и особенное// Журнал Российских и восточноевропейских исторических исследований. – 2012. – №1 (4).
92. Демографический ежегодник СССР. 1990. – М., 1990.
93. Демографический ежегодник Казахстана. – Алматы, 1996.
94. Казахская ССР. Административно-территориальное деление на

1 января 1989 г. – 9-е изд. / Сост. Ю.А.Подосенов. – Алма-Ата: Казахстан, 1989.

95. Всесоюзная перепись населения 1959 г. ЦГАРК. Ф. 1568. Оп. 21. Д.4.

96. Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. Алма-Ата, 1991. – 198 с.

97. Попов В. Паспортная система советского крепостничества// Новый мир. – 1996. – №6.

98. Социально-культурный облик советских наций. По результатам этносоциологического исследования. – М., «Наука», 1986.

99. Население СССР. 1973. Ст. сб. – М.: Статистика, 1975.

100. Население СССР. 1987. Ст. сб. – М.: Финансы и статистика, 1988.

101. Демографический ежегодник Казахстана. – Алматы: Госкомстат РК, 1996.

102. Акимбеков С. Предисловие // Социальный портрет современного казахстанского общества. – Астана, Алматы. – 2015.

103. Тюрина А. П. К вопросу о преобразовании колхозов в совхозы // История СССР. – 1983. – № 5. – С. 3–21.

104. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. – Алма-Ата: Республиканский информационно-издательский центр, 1992. – Т. 2.

105. Население Казахской ССР, 1959. – Алма-Ата, 1960.

106. Народное хозяйство Казахстана в 1976 г. Ст. ежегодник – Алма-Ата: Казахстан, 1977.

107. Народное хозяйство Казахстана за 70 лет: Ст. сб. – Алма-Ата: Казахстан, 1990.

108. Казахстан за 50 лет. Ст. сб. – Алма-Ата: Статистика, 1971.

109. Народное хозяйство Казахстана в 1987 г. Стат. ежегод. – Алма-Ата: Казахстан, 1988.

110. Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. – М.: Финансы и статистика, 1984.

111. Национальный состав, вероисповедание и владение языками в Республике Казахстан. Итоги национальной переписи населения 2009 г. в Республике Казахстан. Стат. сб. / Под ред. А. А. Смаилова. Астана: Агентство РК по статистике, 2010.

112. Татимов М. Б. Развитие народонаселения и демографическая политика. Социально-философские аспекты системного изучения и комплексной разработки. - Алма-Ата: Наука, 1978.

113. Население Казахской ССР. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. – Алма-Ата: Госстатиздат, 1960.

II. ЕГЕМЕНДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТАРИХЫ

Тәуелсіздікке қол жеткізу және егеменді Қазақстанның құрылысы саяси, әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-мәдени қайта құрулардың күрделі жолынан өтті. Бұл ретте мемлекет халқының демографиялық іс-әрекеттері көбіне осы қайта құрулардың табыстылығына байланысты болады. Егемен Қазақстанның демографиялық тарихы бірнеше кезеңнен өтті. Республика үшін ең күрделі кезең 1990 жылдар болды, оны ел Президенті Н.Ә. Назарбаев: «Ұлттық қауіпсіздіктің жетекші басымдықтары дәрежесіне күшті демографиялық және көші-қон саясаты шығарылуы тиіс. Егер біздің мемлекеттік органдар бұрынғыша бұған немқұрайлы қараса, онда біз XXI ғасыр қарсаңында Ресейден кейін «демографиялық кірес» жағдайына кіреміз, онда халық саны сыртқы көші-қон процестерінің салдарынан ғана емес, табиғи жолмен де азаяды. Бұл үрдіс тез арада тоқтатылуы тиіс», – деп, атап өтті [1].

Ел Президентінің алғашқы жолдауынан бері жиырма жылдан астам уақыт өтті. Демографиялық көзқарас тұрғысынан алып қарағанда бір ұрпақтан аз уақыт. Осы қысқа тарихи кезеңде Қазақстандағы демографиялық ахуал түбегейлі өзгерді. Республикада автохтонды негізде жұмыс істейтін егеменді демографиялық жүйе құрылған. Қазақстан демографиялық егемендікке қол жеткізді деп сеніммен айтуға болады.

2.1. Қазақтар және кеңестік демографиялық жүйенің дағдарысы (1989-1999 жж.)

XX ғасырдың соңы – Қазақстан үшін саяси, әлеуметтік, экономикалық өзгерістердің салдары болған этнодемографиялық сілкіністер кезеңі. Тарихтың кеңестік кезеңінің күрделілігі, бір жағынан, белгілі бір экономикалық, индустриялық үдеу, екінші жағынан, қазақтарды этникалық азшылыққа айналдыру, «кеңестік» даму векторында этностың әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерін жою болып табылады.

Бұл көбіне көші-қон үрдісіне байланысты болды. Қазақстанға көші-қон ағыны бірнеше онжылдық бойы әлеуметтік-экономикалық, этнодемографиялық, әлеуметтік-мәдени және басқа да құбылыстардың мәнін айқындады.

Қазақстан егеменді кезеңде сыртқы көші-қонның жаңа векторы салдарынан халқының этникалық құрамы өзгеше болды. Әр этникалық топтың өзіндік мәдениеті, экономикалық әдеттері, әлеуметтік құрылы-

мының ерекшеліктері, этникалық құрамының маңызды және тез өзгеруі бар екенін ескере отырып, қандай да бір уақытқа белгілі бір әлеуметтік-мәдени белгісіздікке әкелуі мүмкін. 1990 жылдары Қазақстан Республикасында болған этнодемографиялық эволюциялар өтпелі кезеңнің аса күрделі және қарама-қайшы үрдістерінің салдары болып табылады. Саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени сілкіністер аясында кеңестік «еуропаландырылған» демографиялық жүйе бұзылады, қазақ этносының әлеуметтік-мәдени, әлеуметтік-экономикалық қалауына негізделген егеменді жүйенің іргетасы қаланады. Осы құбылыстардың барлығы демографиялық үрдістерге кері әсерін тигізді, Қазақстан халқының саны қысқара бастады.

1999 жылғы бірінші қазақстандық халық санағының деректері ХХ ғасырдың соңғы онжылдығында республикада болған елеулі демографиялық өзгерістерді тіркеді (51-кестені қараңыз).

51-кесте

1999 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

облыстар	барлық халық		қазақтар		орыстар		украиндықтар		немістер		өзге этностар	
	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%
Қазақстан	14953.1	100	7985.0	53.4	4479.6	30.0	547.1	3.7	353.4	2.3	1588.0	10.6
Ақмола	836.3	100	313.5	37.5	329.5	39.4	62.2	7.4	52.3	6.2	78.8	9.4
Ақтөбе	682.6	100	482.3	70.6	114.4	16.7	46.8	6.9	10.7	1.6	28.4	4.2
Алматы	1558.5	100	926.1	59.4	340.0	21.8	13.5	0.9	18.9	1.2	260.0	16.7
Атырау	440.3	100	391.3	88.9	38.0	8.6	1.4	0.3	0.7	0.2	8.9	2.0
Шығыс Қазақстан	1531.0	100	743.1	48.5	694.7	45.4	15.7	1.0	32.1	2.1	45.4	3.0
Жамбыл	988.8	100	640.3	64.8	179.3	18.1	10.0	1.0	11.4	1.1	147.8	14.9
Батыс Қазақстан	616.8	100	399.0	64.7	174.0	28.2	19.6	3.2	2.4	0.4	21.8	3.5
Қарағанды	1410.2	100	529.5	37.5	614.4	43.6	78.8	5.6	57.2	4.1	130.3	9.2
Қостанай	1017.7	100	314.8	30.9	430.2	42.3	130.4	12.8	57.4	5.6	84.9	8.3
Қызылорда	596.2	100	561.6	94.2	17.2	2.9	0.8	0.1	0.4	0.07	16.2	2.7
Маңғыстау	314.7	100	247.6	78.7	46.6	14.8	4.1	1.3	0.5	0.1	15.9	5.1
Павлодар	807.0	100	311.9	38.6	337.9	41.9	62.9	7.8	43.8	5.4	50.5	6.3
Солтүстік Қазақстан	726.0	100	214.7	29.6	361.5	49.8	47.0	6.5	41.2	5.7	61.6	8.4
Оңтүстік Қазақстан	1978.4	100	1340.9	67.8	162.1	8.2	13.0	0.6	5.3	0.3	457.1	23.1
Алматы қ.	1129.4	100	434.4	38.5	510.4	45.2	22.8	2.0	9.4	0.8	152.4	13.5
Астана қ.	319.3	100	133.6	41.8	129.5	40.6	18.1	5.7	9.6	3.0	28.5	8.9

Дереккөз: Национальный состав Республики Казахстан. 4-том, 1-бөлім. Население Республики Казахстан по национальностям, полу и возрасту/Итоги переписи населения 1999

года в Республике Казахстан. Статистический сборник. / Под ред. А.Смаилова/. – Алматы, 2000. 6-237 б.

1999 жылды 1989 жылмен салыстырғанда халықтың жалпы саны 9,2%-ға қысқарған (52-кестені қараңыз). Сонымен бірге демографиялық үрдістердің этникалық саралануы айқын көрінді. Қазақтар саны 22,2%-ға өсті, нәтижесінде халық құрамындағы этностың үлес салмағы көп жылдар ішінде алғаш рет елу пайыздық көрсеткіштен (53,4%) асты. Бұған орыстардың 27,6%-ға, украиндықтардың 42,8%-ға азаюы, ал немістер санының 2,7 есеге қысқаруы себеп болды. Басқа этникалық топтардың өкілдігі де азайды. Қазақ этносының өсу қарқыны басқа халықтардың шығындарын өтей алмады, нәтижесінде халықтың жалпы саны азайып кетті.

52-кесте

1989 және 1999 жылғы халық санақтарының мәліметтері бойынша Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1989		1999		1999 жылдан 1989 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	16464.5	100	14953.1	100	90.8
қазақтар	6534.6	39.7	7985.0	53.4	122.2
орыстар	6227.5	37.8	4509.6	30.2	72.4
украиндықтар	956.2	5.8	547.1	3.7	57.2
немістер	957.5	5.8	353.4	2.3	36.9
өзге этностар	1788.7	10.9	1558.0	10.4	87.1

Дереккөз: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. 7-70 б. Национальный состав Республики Казахстан. 4-том, 1-бөлім. Население Республики Казахстан по национальностям, полу и возрасту/ Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник. / Под ред. А.Смаилова/. – Алматы, 2000. –6-237 б.

Осылайша тарихтың кеңестік кезеңінде құрылған халықтың этнодемографиялық құрылымы түбегейлі өзгеріске ұшырады. Көші-қон үрдістері 1990 жылдардағы халық саны мен құрамының айтарлықтай өзгеруіне үлкен әсер етті (53-кестені қараңыз).

53-кесте

1990-1999 жылдардағы Қазақстандағы сыртқы көші-қон (мың адам)

жылдар	иммиграция	эмиграция	миграциялық сальдо
1990	179.9	272.4	-92.5
1991	170.8	228.5	-57.7
1992	161.5	317.8	-156.3
1993	111.1	330.1	-219.0

1994	70.4	477.1	-406.7
1995	71.1	309.6	-238.5
1996	53.9	229.4	-175.5
1997	38.1	299.5	-261.4
1998	40.6	243.7	-203.1
1999	41.3	164.9	-123.6
1990-1999	938.7	2872.5	-1933.8

Дереккөз: Курганская В., Дунаев В. Стратегические приоритеты и региональные аспекты этнодемографической политики Республики Казахстан// Социальный портрет современного казахстанского общества: сб. ст. 2-шығарылым. ИМЭП при Фонде Первого Президента РК – Лидера Нации. – Астана-Алматы, 2016. – 111-112 б.

53-кестенің деректері 1990 жылдан 1999 жылға дейінгі кезеңде Қазақстаннан 2872,5 мың адам көшіп кеткендігін көрсетеді. Иммиграциялық көші-қон ағыны (938,7 мың адам) мұндай шығынның орнын толтыра алмады. Нәтижесінде сыртқы көші-қонның теріс сальдосы 1933,8 мың адамды құрады. Халықтың ең көп шығыны 1993-1995 жылдары байқалды, ол барлық 1990 жылдардағы теріс сальдоньң 44,7%-ын құрады.

Монографияда адамдардың Қазақстаннан кету себептерін анықтау міндеті қойылған жоқ. Біз тек «титулды емес» этникалық топтар (яғни елге (титул) атақ берілмейтін) өздерінің «титулдық» Отанына көшкен құбылыс бүкіл посткеңестік кеңістікке тән болғанын ғана нақтылаймыз.

Мына нәрселерді атап өту керек. 1990 жылдардағы бұрынғы кеңестік республикалардағы көші-қон жағдайын салыстырмалы талдау көп жағдайда абсолютті мәліметтер негізінде жүргізілді. Осындай зерттеулердің нәтижесі көптеген жаңа тәуелсіз мемлекеттердің көші-қон шығындарынан әлдеқайда асып түсетін Қазақстаннан орасан зор немесе тіпті апатты көші-қон ағыны туралы қорытынды болып табылады. Біздің ойымызша, мәселеге мұндай көзқарас оның мәнін бұрмалайды. Абсолютті мәліметтер негізінде көші-қон шығындарын салыстырмалы талдау қолайсыз. Бұрынғы одақтас республикалардың халық санының және оның құрылымындағы әртүрлі өкілдіктердің мәні «титулдық емес», сондықтан ықтимал көші-қонның белсенді компоненті болып табылады. 1989 жылы 16 миллионнан астам халқы бар Қазақстанда мұндайлардың үлес салмағы 60,3%-ды құрады (35-кестені қараңыз), ал мысалы, 3 миллион халқы бар Арменияда шамамен 2% [5]. Осы екі республиканың мысалында көшіп кетушілердің саны туралы абсолютті деректерді салыстырмалы талдау Қазақстандағы апатты үрдістер туралы қорытындыға әкеледі. Салыстырмалы көрсеткіштер ХХ ғасырдың соңғы онжылдығындағы эмиграцияның

орташа жылдық қарқыны республика халқының 1,8%-ын құрағанын көрсетеді.

Осы уақытта Қазақстан этникалық репатриациялық саясатты іске асыруға кіріседі. Қазақтардың Қазақстанға көшіп келу үрдістерін реттейтін алғашқы мемлекеттік шешім 1991 жылдың 18 қарашасында қабылданды: «Ауылдық жерлерде жұмыс істеуге ниет білдірген байырғы ұлттың адамдарын басқа республикалардан және шет елдерден Қазақ КСР-іне қоныс аудартудың тәртібі мен шарттары туралы». 1992 жылы қазақтардың ұйымдасқан түрде қоныс аударуын реттеуге бағытталған келесі қадам – «Иммиграция туралы» заң қабылданды. 1995 жылдан бастап этникалық репатрианттар үшін азаматтық алу тәртібі жеңілдетіле бастады. 1997 жылы «Халықтың көші-қоны туралы» заң шықты, онда қайтып оралғысы келетін адамдар тобы кеңейтілді. Оның құрамына тек қуғын-сүргінге ұшыраған қазақтар ғана емес, республиканың егемендік алғанға дейінгі шетелде тұрғандардың барлығы да кірді. Репатрианттардың ҚР-на келуін ынталандыру мақсатында өкімет жыл сайын әлеуметтік көмек (тұрақты тұратын жеріне тегін жол жүру және мүлкін тасымалдау, тұрғын үй сатып алу үшін қаражат бөлу, біржолғы жәрдемақы төлеу, азық-түлікпен қамтамасыз ету және т.б.) бере бастады. Қабылданған шаралардың нәтижесінде Қазақстанға халықтың көші-қон ағыны күрт өсті, бұл демографиялық жағдайды біршама тұрақтандыруға мүмкіндік берді (53-кестені қараңыз).

Сыртқы көші-қонның теріс сальдосы (кеңес дәуірінде – республикааралық) 1968 жылы байқалғанын есте сақтау керек. Бірақ 1970-1980 жылдары көші-қонның азаюы табиғи өсіммен жабылды, нәтижесінде еуропалық этностардың саны артты. 1990 жылдары азғантай табиғи өсім енді көші-қон шығындарын бейтараптандыра алмады, содан кейін өлім-жітім бала туу көрсеткішінен асып кетті. Нәтижесінде еуропалық халықтар өкілдерінің саны, ең алдымен орыстар, украиндықтар, белорустар көші-қонның ғана емес, депопуляцияның әсерінен азайды.

Бұл жағдайдың себептері көбіне халықтың жас-жыныстық құрылымына байланысты, олардың көші-қон нәтижесінде өзгеруі, ең алдымен, халықтың көбею үрдістеріне теріс әсер етеді.

1989 және 1999 жылдардағы халық санақтарының деректері бойынша Қазақстан халқының жас құрылымын салыстырмалы талдау ХХ ғасырдың соңғы он жылында халықтың қартаю үрдісін едәуір жеделдегенін көрсетеді. Бұған қоса ол «жоғарыдан» (жас пирамидасындағы үлкен жастағы үлестің ұлғаюы) және «төменнен» (балалар жасындағы үлестің төмендеуі) жүреді. Осы жылдары балалардың саны (0-14 жас) 17,4%-ға қысқарды,

ал қартайғандар (60 жас және одан жоғары) саны 8,2%-ға көбейді. Бұл топтардың халық құрамындағы үлесі де өзгерді. Егер 1989 жылы 0-14 жастағы жас топтары халықтың 31,9%-ын құраса, 1999 жылы – 28,5%-ын құрады. Дәл осы жылдары 60 жастан асқан топтың үлесі 9,2%-дан 10,8 %-ға ұлғайды [6; 10-б.].

1999 жылғы халық санағының қорытындысы бойынша республика халқының қартаю үрдісі нақты белгіленген этникалық құрамдас бөлікке ие. Бұл Қазақстанның екі ірі этносының мысалынан айқын көрінеді. Халықтың жас құрамын талдау көрсеткендей, қазақтар мен орыстар демографиялық ауысудың әртүрлі кезеңдерінде болған (54-кестені қараңыз).

54-кесте

1999 жылғы халық санағының деректері бойынша қазақ және орыс халқының жас құрылымы (мың адам)

	қазақтар		орыстар	
	саны	%	саны	%
барлық халық, оның ішінде жаста	7985.0	100	4479.6	100
0-9	1755.8	22.0	517.5	11.6
10-19	1748.7	21.9	796.9	17.8
20-29	1402.9	17.6	644.8	14.4
30-39	1306.4	16.3	614.4	13.7
40-49	857.2	10.7	703.0	15.7
50-59	431.4	5.4	440.7	9.8
60-69	291.6	3.7	449.2	10.0
70 және одан үлкен	191.0	2.4	313.1	7.0

Дереккөз: Национальный состав населения Республики Казахстан. Том 4. Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Алматы, 2000. – 13 б.

54-кестедегі мәліметтерден қазақтардың прогрессивті типтегі жас құрылымына ие екендігін көруге болады. 60 жастағы және одан үлкен жастағы адамдар үлесі 6,1%-ды құрайды, бұл Ж.Боже-Гарнье және Э.Россеттің демографиялық қартаюды бағалау шкаласына сәйкес демографиялық жастықты көрсетеді. Жас (0-19 жас) жас топтарының едәуір үлес салмағы (41,9%) қазақ халқының одан әрі жасаруына үміт артуға мүмкіндік береді.

Орыстардың жас құрылымына көші-қон үрдістері үлкен әсер етті, сондықтан демографиялық қартаю мәселесі туралы шарттылықтың белгілі бір дәрежедегі үлесімен айтуға болады. Әйтсе де 1999 жылы орыстардың жас құрылымы айқын регрессивті тип болып табылады. 0-9 жас тобы – ең шағын топтардың бірі, аз сан 50 жастан басталатын жас топтарында ғана

байқалды. 60 жастағы және одан үлкен жастағы адамдар үлесі халықтың 17,0%-ын құрайды, бұл демографиялық қартаюдың жоғары деңгейін көрсетеді. Егер қазақтарда А.Совидің қартаю коэффициенті 13,8%-ға тең болса, орыстарда – 58,0%¹. Жас құрылымы Қазақстанның негізгі екі этносының демографиялық дамуының түрлі перспективаларын да айғақтайды. Халықтың репродуктивті тобында (20-39 жас) қазақтар саны 2709,3 мың адамды, орыстар 1259,2 адамды немесе 2,2 есе аз адамды құрайды. Есесіне өлім-жітімге неғұрлым бейім топта (50 жас және одан жоғары) орыстар саны қазақтар санынан 1,3 есе артық (тиісінше 1203,0 мың адам және 914,0 мың адам).

1999 жылғы халықтың жас құрылымында орташа Қазақстан халқының болашағы этникалық құрамының қалыптасу үрдісінде байқалады. Егер 0-19 жас аралығындағы қазақтардың саны орыстардың санынан екі есе көп екенін ескерсек, онда болашақта да бұл үрдістер күшейе береді.

Мұны республика халқының әртүрлі жас топтарындағы негізгі этностардың өкілдігі туралы деректер де растайды (55-кестені қараңыз).

55-кесте

1999 жылғы халық санағының деректері бойынша Қазақстан халқының жас топтарындағы қазақтар мен орыстардың өкілдігі, %

жас	барлық халық	оның ішінде		
		қазақтар	орыстар	өзге этностар
барлығы	100	53.4	30.0	16.6
оның ішінде жастағы, жас				
0-9	100	66.1	19.5	14.4
10-19	100	58.4	26.6	15.0
20-29	100	58.1	26.7	15.2
30-39	100	56.8	26.7	16.5
40-49	100	45.2	37.1	17.7
50-59	100	36.7	40.5	22.8
60-69	100	30.2	46.5	23.3
70 және үлкен	100	29.8	48.9	21.3

Дереккөз: Национальный состав населения Республики Казахстан. 4-том. Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Алматы, 2000. – 13 б.

55-кестеден көріп отырғанымыздай, қазақ және орыс халқының қалыптасу үрдістері іс жүзінде қарама-қайшы: әр үлкен жастағы топтағы қазақтардың өкілдігі төмендейді, орыстардың өкілдігі артады. Қарқынды

1 А.Совидің қартаю индексі: 60 жас және одан үлкен жастағы адамдар санының 20 жасқа дейінгі адамдар санына қатынасы. Егер бұл қатынас 20 жылдан аз болса, онда қартаю деңгейі төмен болып саналады, 20-дан 30 %-ға дейін – орташа, 30%-дан астам – жоғары.

болашақта қазақтардың демографиялық үстемдік үрдісі айқын байқалады. Егеменді демографиялық жүйенің іргетасы 1990 жылдары қаланды және оның негізі халықтың жас құрылымы болып табылады.

1990 жылдары ұдайы өндіріс үрдісінде Қазақстанда елеулі дағдарыс байқалды: бала туудың жалпы коэффициенті 34,4%-ға төмендеді, өлім-жітімнің жалпы коэффициенті 24,9%-ға өсті, табиғи өсім 3 есе қысқарды. Он жылдық кезең үшін бұл өте үлкен қарқын (56-кестені қараңыз).

56-кесте

1990-1999 жж. Қазақстан халқының көбеюі (1000 адамға шаққанда)

жылдар	туылғандар	қайтыс болғандар	табиғи өсім
1990	22.20	7.90	14.30
1991	21.50	8.20	13.30
1992	20.50	8.40	12.10
1993	19.30	9.50	9.80
1994	18.90	9.90	9.00
1995	17.50	10.70	6.80
1996	16.30	10.70	5.60
1997	15.20	10.40	4.80
1998	14.80	10.20	4.60
1999	14.57	9.87	4.70

Дереккөз: Курганская В., Дунаев В. стратегические приоритеты и региональные аспекты этнодемографической политики Республики Казахстан // Социальный портрет современного казахстанского общества: Сб. ст. 2-шығарылым. ИМЭП при Фонде Первого Президента РК – Лидера Нации. – Астана – Алматы, 2016. – 111-112 б.

Бала туудың төмендеуінің эволюциялық қарқыны және өлім-жітім көрсеткіштерінің үзіліссіз, секірмелі қылығы назар аудартады. Мәселен, 1990-95 жылдары өлім-жітімнің жалпы коэффициенті 35,4%-ға өсті, ал 1995-99 жылдары 7,8%-ға төмендеді. Біздің ойымызша, мұндай айырмашылықтың басты себебі – бала туудың күрт төмендеуі. 1990 жылдардың басында Қазақстанда бала туу көрсеткіші жоғары болды (56-кестені қараңыз). Осы дағдарыс жылдарында жалпы өлім-жітім коэффициентіне айтарлықтай әсер еткен сәбилер мен балалар өлімінің айтарлықтай жоғары көрсеткіші орын алды. Басқаша айтқанда, бала неғұрлым көп туылса, бала өлімінің жалпы өлім-жітімге әсері соғұрлым көп болады. Бала туу деңгейі неғұрлым төмен болса, кейінгі жылдары өлім-жітімнің жалпы коэффициенті соғұрлым аз болады. 1999 жылдың жас құрылымында 0-4 жас тобы 1989 жылмен салыстырғанда 730 мың адамға қысқарды. Сәйкесінше 1990 жылдардың екінші жартысында жалпы өлім-жітім коэффициенті де қысқарды.

Халықтың көбею үрдісі барлық этникалық топтарда ұқсас, айыр-машылық тек процестің даму қарқынында (57-кестені қараңыз).

57-кесте

1990 және 1999 жылдары жекелеген этностар бойынша туылғандар, өлгендер, халықтың табиғи өсімі (1000 адамға шаққанда)

	1990	1999
бала туу		
барлық халық	22.2	14.6
Қазақтар	30.1	17.8
Орыстар	14.5	8.8
Украиндықтар	16.1	9.6
Немістер	15.5	19.3
өлім-жітім		
барлық халық	7.9	9.9
Қазақтар	6.3	6.6
Орыстар	8.8	14.2
Украиндықтар	11.6	21.5
Немістер	7.7	14.5
табиғи өсім		
барлық халық	14.3	4.7
Қазақтар	23.8	11.2
Орыстар	5.7	-5.4
Украиндықтар	4.5	-11.9
Немістер	7.8	4.8

Дереккөз: Демографический ежегодник Казахстана. Алматы, 1996. – 56-58, 85, 86 б.;
 Этнодемографический ежегодник Казахстана. Статистический сборник. Под редакцией
 Шокаманова Ю.К./ Алматы, 2006. – 153 б.

Бала туу эволюциясы өзіне назар аудартады. Бала тууды азайту үрдістері «егемендікке дейінгі» уақытта анықталды және көбінесе әлеуметтік-экономикалық өзгерістермен байланысты болды. Бұл қалаларда айқын анықталса, ауылдық жерлерде аз байқалды. Сондықтан 1990 жылдардағы дағдарыс және отбасын қолдаудың әлеуметтік бағдарламаларының тоқтатылуы ауыл тұрғындарына ауыр тиді. Қазақстанда тұратын барлық этникалық топтарда бала туу азайды, бірақ үрдіс бәрінен бұрын қазақтарға әсер етті: туудың жалпы коэффициенті оларда 40,9%-ға, ал орыстарда 39,3%-ға, украиндықтарда 40,4%-ға қысқарды, ал немістерде тіпті ұлғайды. Бұл эмиграция көбінесе еуропалық этникалық топтардың жас құрылымынан репродуктивті қабатты жойғанына қарамастан орын алды. Осылайша ХХ ғасырдың соңында қазақ этносында орын алған бала туу үрдістері елеулі демографиялық сілкіністердің куәсі болды.

Сондай-ақ қазақтарда өлім-жітім шамалы өсті (4,8%-ға). Бала туу мен өлім-жітімнің төмендеу көрсеткіштерінің үйлесуі 1990 жылмен салыстырғанда 1999 жылы табиғи өсімнің 2,1 есе төмендеуіне әкелді. Еуропалық этникалық топтар өкілдерінің жағдайы өлім-жітімнің тез өсуіне байланысты одан да нашар болды: орыстарда өлім-жітімнің жалпы коэффициенті 61,4%-ға, украиндықтарда 85,3%-ға және т.б. ұлғайды. Нәтижесінде 1990 жылдардың соңында орыстарда, украиндықтарда, белорустарда өлім-жітім көрсеткіштері туу көрсеткіштерінен асып түсті (57-кестені қараңыз). Депопуляция үрдістері анықталды.

Осылайша 1990 жылдары көші-қон ағымынан да, өлім-жітім көрсеткіштерінің бала туу көрсеткіштерінен асып кетуінен де туындаған кейбір еуропалық этностар санының абсолюттік азаюы басталды.

Республика өңірлеріндегі демографиялық үрдістердің серпіні бірдей болған жоқ. Мұның маңызды себептерінің бірі халықтың қалыптасқан этникалық құрамы болды.

Оңтүстік Қазақстанның ерекшелігі мұнда сақталып қалған табиғи өсіммен қазақ халқының жоғары үлес салмағы және салыстырмалы түрде (Солтүстік, Шығыс және Орталық Қазақстанмен) еуропалық этностардың көшіп кетуі мен депопуляциясына ұшырағандардың саны аз болуы болып табылады (58-кестені қараңыз).

58-кесте

1989 және 1999 жылдардағы халық санағының деректері бойынша Оңтүстік Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1989		1999		1999 жылдан 1989 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	6316.8	100	6251.3	100	99.0
қазақтар	3050.9	48.3	3903.4	62.5	127.9
орыстар	1832.8	29.0	1208.9	19.3	65.9
украиндықтар	154.7	2.5	60.2	1.0	38.9
немістер	233.5	3.7	45.7	0.7	19.6
өзге этностар	1044.9	16.5	1033.1	16.5	98.9

Дереккөз: Национальный состав Республики Казахстан. 4-том, 1-бөлім. Население Республики Казахстан по национальностям, полу и возрасту/ Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник. / Под ред. А.Смаилова/. – Алматы, 2000. 6-237 б. 1999 жылғы халық санағының деректері бойынша Оңтүстік Қазақстан құрамына Алматы, Жамбыл, Қызылорда, Оңтүстік Қазақстан облыстары және Алматы қаласы кірді.

Осының салдарынан республиканың оңтүстік өңірінің шығыны Қазақстандағы ең азы болды. Қазақтар саны 27,9%-ға, өсті (елдегі ең

жоғары көрсеткіш), орыстар саны 34,1%-ға қысқарды (ең жоғары көрсеткіш). Алматыда неғұрлым серпінді демографиялық үрдістер жүріп жатты: мұнда қазақтардың саны 1989-1999 жылдары 72,2%-ға өсті, орыстардың саны 27,8%-ға қысқарды. Қазақтар республиканың ірі қалаларында көбірек шоғырланды. Украиндықтардың (2,6 есе) және немістердің (5,1 есе) өкілдігі тез қарқынмен азайды.

Осыған ұқсас үрдістер Батыс Қазақстанда да байқалды (59-кестені қараңыз). Мұнда оң табиғи өсімді сақтап қалған қазақ халқының үлес салмағы да жоғары, ал еуропалық халықтың үлес салмағы төмен. Қазақтар санының 20,4%-ға өсуі орыстардың (33,4%-ға), украиндықтардың (38,2%-ға), немістердің (2,7 есе) және басқа этностар өкілдерінің (44,3%-ға) қысқаруын өтеді. Аймақ халқының жалпы саны тек 2,7%-ға ғана қысқарды.

59-кесте

1989 және 1999 жылдардағы халық санақтарының мәліметтері бойынша Батыс Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1989		1999		1999 жылдан 1989 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	2111.1	100	2054.3	100	97.3
қазақтар	1262.4	59.8	1520.6	74.0	120.4
орыстар	560.3	26.6	373.1	18.2	66.6
украиндықтар	116.5	5.5	72.0	3.5	61.8
немістер	38.7	1.8	14.4	0.7	37.2
өзге этностар	133.2	6.3	74.2	3.6	55.7

Дереккөз: Национальный состав Республики Казахстан. 4-том, 1-бөлім. Население Республики Казахстан по национальностям, полу и возрасту/Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник. / Под ред. А.Смаилова/. – Алматы, 2000. 6-237 б. 1999 жылғы халық санағының деректері бойынша Батыс Қазақстан құрамына Ақтөбе, Атырау, Батыс Қазақстан, Маңғыстау облыстары кірді.

Шығыс, Солтүстік және Орталық Қазақстанда демографиялық жағдай басқаша дамыды. Мұнда қазақ халқының өсу қарқыны оңтүстік және батыс өңірлерге қарағанда төмен болды, ал еуропалық этностардың үлес салмағы жоғары болды. Мұның бәрі халықтың жалпы санының азаюына әкелді. Ең жоғары қарқын Орталық Қазақстанда байқалды (60-кестені қараңыз).

60-кесте

1989 және 1999 жылдардағы халық санақтарының деректері бойынша Орталық Қазақстан халқының саны және этникалық құрамы (мың адам)

	1989		1999		1999 жылдан 1989 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	1841.2	100	1410.2	100	76.6
қазақтар	459.2	24.9	529.5	37.5	115.3
орыстар	875.9	47.6	614.4	43.6	70.1
украиндықтар	196.6	10.7	78.7	5.6	40.0
немістер	167.7	9.1	57.1	4.0	34.0
өзге этностар	141.8	7.7	130.5	9.3	92.0

Дереккөз: Национальный состав Республики Казахстан. 4-том, 1-бөлім. Население Республики Казахстан по национальностям, полу и возрасту/Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник. / Под ред. А.Смаилова/. – Алматы, 2000. – 6-237 б. 1999 жылғы халық санағының деректері бойынша Орталық Қазақстан құрамына Қарағанды облысы кірді.

1989-1999 жылдары орталық аймақта тұрғындар саны 23,4%-ға қысқарды. Қазақтар санының 15,3%-ға өсуі орыстардың (29,9%-ға), украиндықтардың (60,0%-ға), немістердің (66,0%-ға), басқа этностардың (8,0%-ға) шығындарын бейтараптандыруға шамасы келмеді.

Солтүстік Қазақстанның ерекшелігі мынада: бір жағынан, мұнда республиканың астанасы көшірілді, бұл ішкі мигранттардың ағынын тудырды, екінші жағынан, демографиялық жағдайды көбіне украин және неміс халқының көптеген топтары анықтайды (61-кестені қараңыз). Егер ХХ ғасырдың соңында орыстар санының қысқару серпіні Қазақстандағы ең төмені болса (22,3%-ға), онда көші-қон ағыны нәтижесінде немістер 2,2 есе, украиндықтар 1,4 есе азайды. Басқа этностардың қомақты өкілдігі 25,1%-ға азайды. Нәтижесінде қазақтар санының 19,8%-ға ұлғаюына қарамастан, өңір халқының саны 16,3%-ға қысқарды.

61-кесте

1989 және 1999 жылдардағы халық санақтарының деректері бойынша Солтүстік Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1989		1999		1999 жылдан 1989 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	4429.7	100	3706.3	100	83.7
қазақтар	1075.6	24.3	1288.4	34.8	119.8
орыстар	2044.1	46.1	1588.5	42.9	77.7
украидықтар	455.2	10.2	320.6	8.6	70.4
немістер	450.7	10.2	204.1	5.5	45.3
өзге этностар	406.6	9.2	304.7	8.2	74.9

Дереккөз: Национальный состав Республики Казахстан. 4-том, 1-бөлім. Население Республики Казахстан по национальностям, полу и возрасту/Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник. / Под ред. А.Смаилова/. – Алматы, 2000. 6-237 б. 1999 жылғы халық санағының деректері бойынша Солтүстік Қазақстан құрамына Ақмола, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан облыстары және Астана қаласы кірді.

Шығыс Қазақстандағы демографиялық жағдайды ондаған жылдар бойы қазақтар мен орыстар айқындап келеді, олар мұнда бүкіл халықтың 90%-на жуығын құрайды (62-кестені қараңыз). 1990 жылдары өңірде Қазақстандағы қазақтар санының ең төмен өсу серпіні (оңтүстік облыстарға қарағанда 8,2%-ға немесе 3,4 есе төмен) және орыстар санының салыстырмалы түрде азырақ қысқаруы (24,0%-ға) байқалды. Нәтижесінде аймақ халқының саны 13,3%-ға азайды.

62-кесте

1989 және 1999 жылдардағы халық санақтарының деректері бойынша Шығыс Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1989		1999		1999 жылдан 1989 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	1765.7	100	1531.0	100	86.7
қазақтар	686.5	38.9	743.1	48.5	108.2
орыстар	914.4	51.8	694.7	45.4	76.0
украиндықтар	35.7	2.0	15.7	1.0	44.0
немістер	66.9	3.8	32.1	2.1	48.0
өзге этностар	62.2	3.5	45.4	3.0	73.0

Дереккөз: Национальный состав Республики Казахстан. 4-том, 1-бөлім. Население Республики Казахстан по национальностям, полу и возрасту/Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник. / Под ред. А.Смаилова/. – Алматы, 2000. –6-237 б. 1999 жылғы халық санағының деректері бойынша Шығыс Қазақстан құрамына Шығыс Қазақстан облысы кірді.

Осылайша ХХ ғасырдың соңында Қазақстанда ондаған жылдар бойы қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық, саяси, этнодемографиялық парадигмалардың орасан зор бұзылуы орын алды. Қазақстан туралы тарихтың кеңестік кезеңінде индустриялық-аграрлық экономикасы, еуропаландырылған халқы бар өңір ретінде айтарлықтай тұрақты түсінік қалыптасты. Республика одақтас еуропаландырылған кеңестік ретінде қабылданды. КСРО-ның ыдырауы және әлеуметтік-экономикалық мәнді бейнелеген, жан-жақты дағдарыспен қатар жүретін егемендіктің құрылысы кеңестік Қазақстанда құрылған этнодемографиялық жүйенің тез бұзыла бастауына алып келді. Бала туудың күрт төмендеуі, өлім-жітімнің өсуі, эмиграция

халықтың абсолютті төмендеуіне әкелді. Жаһандық өзгерістердің қорытындысы ХХІ ғасырдың басында Қазақстан Республикасында таяудағы өткенге қарағанда өзгеше этнодемографиялық жағдайдың қалыптасуы болды. Республика халқының басым бөлігі енді қазақтар болды. Дәл осы этникалық негізде егеменді демографиялық, әлеуметтік-экономикалық жүйені құру қажет болды.

2.2 Қазақстан Республикасының демографиялық жүйесінің қалыптасуы: қазақтар негізгі демографиялық әлеует ретінде (1999-2009 жж.)

XX ғасырдың соңында посткеңестік кеңістікті қамтыған саяси, әлеуметтік, экономикалық дағдарыс айтарлықтай демографиялық өзгерістерге әкелді. Қазақстанда табиғи өсіммен аз ғана дәрежеде өтелген қарқынды көші-қон ағыны байқалды, бұл республика халқы санының қысқаруына әкелді. ХХІ ғасырдың басында этносаяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайдың тұрақтануынан туындаған оң өзгерістер байқала бастады, бұл ең алдымен эмиграция ағынының айтарлықтай төмендеуіне әсер етті. Сонымен қатар жас-жыныстық құрылымның оң әсерінің арқасында бала туу көрсеткіші, сондай-ақ жалпы табиғи өсім айтарлықтай өсті. Эмиграция қарқындылығының төмендеуі және иммиграцияның артуы көптеген жылдар ішінде алғаш рет сыртқы көші-қонның оң сальдосына әкелді. Демографиялық және көші-қон құбылыстарының бірлескен әрекеті нәтижесінде халықтың өсуі байқалды. Бұл ретте үрдістің серпіні ауқымды, мысалы, 2005-2009 жылдардағы орташа жылдық өсу қарқыны 1999-2005 жылдарға қарағанда 10 есе жоғары болды.

Бұл көбіне Қазақстан халқының этникалық құрамының эволюциясымен түсіндіріледі. Этнодемографиялық құрылымда басым позицияларды қазақтар алады, халық құрамындағы этностың үлес салмағы 2009 жылы 63,1%-ға дейін өсті (63-кестені қараңыз).

63-кесте

2009 жылғы халық санағының деректері бойынша Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

облыстар	барлық халық		қазақтар		орыстар		украиндықтар		немістер		өзге этностар	
	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%
Қазақстан	16009.6	100	10096.8	63.1	3793.8	23.7	333.0	2.1	178.4	1.1	1607.6	10.0
Ақмола	737.5	100	349.1	47.3	264.0	35.8	38.4	5.2	26.1	3.5	59.9	8.1

Ақтөбе	757.8	100	601.5	79.4	103.1	13.6	25.5	3.4	5.5	0.7	22.2	2.9
Алматы	1807.9	100	1223.2	67.7	306.4	16.9	6.5	0.4	8.7	0.5	263.1	14.5
Атырау	510.4	100	465.0	91.1	33.6	6.6	0.8	0.2	0.5	0.1	10.5	2.1
Батыс Қазақстан	598.9	100	432.5	72.2	135.8	22.7	11.6	1.9	8.6	1.4	10.4	1.7
Жамбыл	1022.1	100	729.7	71.4	122.6	12.0	5.4	0.5	4.4	0.4	160.0	15.6
Қарағанды	1341.7	100	622.3	46.4	530.0	39.5	50.0	3.7	32.8	2.4	106.6	7.9
Қостанай	885.6	100	328.9	37.1	380.6	43.0	84.8	9.6	28.0	3.2	63.3	7.1
Қызылорда	678.8	100	646.6	95.3	16.1	2.4	0.4	0.1	0.2	0.03	15.5	2.3
Маңғыстау	485.4	100	428.4	88.3	39.8	8.2	2.2	0.5	0.3	0.1	14.7	3.0
Оңтүстік Қазақстан	2469.4	100	1786.0	72.3	136.5	5.5	5.8	0.2	2.5	0.1	538.6	21.8
Павлодар	742.5	100	353.7	47.6	288.0	38.8	40.1	5.4	20.7	2.8	40.0	5.4
Солтүстік Қазақстан	596.5	100	198.6	33.3	300.8	50.4	29.8	5.0	20.8	3.5	46.5	7.8
Шығыс Қазақстан	1396.6	100	781.7	56.0	561.2	40.2	7.1	0.5	14.0	1.0	32.6	2.3
Астана қ.	613.0	100	425.3	69.4	122.2	19.9	12.8	2.1	6.9	1.1	45.8	7.5
Алматы қ.	1365.6	100	724.2	53.0	452.9	33.2	11.9	0.9	5.7	0.4	170.9	12.5

Дереккөз: *Перепись населения Республики Казахстан 2009 года. Краткие итоги. Статистический сборник / Под ред. А.А.Смаилова/. Астана, 2010. – 11 б.*

Қазақтар санының жоғары өсу серпіні 1999-2009 жж. республика халқы санының артуының айқындаушы факторына айналды (64-кестені қараңыз). Сонымен қатар Қазақстандағы басқа этностардың, бірінші кезекте орыстардың қысқару қарқыны едәуір баяулады.

64-кесте

1999 және 2000 жылдардағы халық санақтарының деректері бойынша Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1999		2009		2009 жылдан 1999 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	14953.1	100	16009.6	100	107.1
қазақтар	7985.0	53.4	10096.8	63.1	126.4
орыстар	4509.6	30.2	3793.8	23.7	84.1
украиндықтар	547.1	3.7	333.0	2.1	60.9
немістер	353.4	2.3	178.4	1.1	50.5
өзге этностар	1558.0	10.4	1607.6	10.0	103.2

Дереккөз: *Национальный состав населения Республики Казахстан. 4-том, 1-бөлім. Население Республики Казахстан по национальности, полу и возрасту/Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник /Под ред. А.Смаилова/. – Алматы, 2000. 6-237 б.; Перепись населения Республики Казахстан 2009 года. Краткие итоги. Статистический сборник /Под ред. А.А.Смаилова/. Астана, 2010. 11 б.*

Нәтижесінде 2009 жылы Қазақстан халқының саны 1989 жылғы деңгейге сай келді, бірақ бұл ретте оның этникалық құрамы түбегейлі өзгерді. XXI ғасырдың алғашқы онжылдығында демографиялық ахуалды айқындайтын көпшілік қазақтар болды. Осы кезеңде еуропалық этникалық топ екі есе азайды, оның халық құрамындағы үлесі айтарлықтай төмендеді.

Осылайша Қазақстан халқы санының серпініне ғасырдан астам уақыт әсер еткен еуропалық этникалық топтардың демографиялық әсері 2009 жылға қарай ең төменгі деңгейге жетті. Қазақтардың демографиялық іс-әрекеттері елдегі демографиялық үрдістерді шешуші дәрежеде анықтайды.

Халықтың даму векторының өзгеруіне көші-қон үлкен әсер етті. Санақаралық онжылдықта (1999-2009 жж.) елдегі көші-қон жағдайы айтарлықтай өзгерді, бұл, бірінші кезекте, 1989-1999 жылдардағы кезеңмен салыстырғанда 3,1 есе эмиграцияның күрт төмендеуімен айқындалды (65-кестені қараңыз). Нәтижесінде республикаға келгендер санының бірашама азаюына қарамастан көші-қонның теріс сальдосы 6,2 есе қысқарды. Сонымен қатар көші-қон донорынан Қазақстан реципиентке айналды: 2004-2009 жылдары келгендердің саны кеткендердің санынан 78,5 мың адамға көп болды.

65-кесте

1999-2009 жылдардағы Қазақстан халқының сыртқы миграциясы (мың адам)

жылдар	иммиграция	эмиграция	миграциялық сальдо
1999	41,3	164,9	-123,6
2000	47,4	155,7	-108,3
2001	53,5	141,7	-88,2
2002	58,2	120,2	-62,0
2003	65,6	73,9	-8,3
2004	68,3	65,5	2,8
2005	74,8	52,1	22,7
2006	66,7	33,7	33,0
2007	53,4	42,4	11,0
2008	46,4	45,3	1,1
2009	42,3	34,4	7,9
1999-2009	617,9	929,8	-311,9

Дереккөз: Демографический ежегодник Казахстана. 2005. Статистический сборник. Алматы, 2005. – 6-67 б.; Предварительные данные за 2009 год. Статсборник. Астана, 2010, 29 б. (www.stat.gov.kz)

Қазақстандағы көші-қон үрдістеріне негізінен әрқашан орыстар әсер етті. Онжылдықтар бойы қалыптасқан (XIX ғасырдың аяғынан 1960 жылдардың аяғына дейін) орыстың иммиграциялық орны біртіндеп эмиграциялық орынға айналып, 1990 жылдардағы әлеуетін тез жоғалтты.

Бірақ 2000 жылдардың басында орыстардың көші-қон мінез-құлықтарында айтарлықтай өзгерістер болды. Егер 1994 жылы Қазақстаннан 283,1 мың орыс кетсе, 10 жылдан кейін, 2004 жылы 39,1 мың немесе 7,2 есе аз орыс кетті. Көші-қонның теріс сальдосы 9,4 есе қысқарды (1994 жылғы 251,9 мыңнан 2004 жылы 26,7 мыңға дейін) [7; 38-б.; 8; 69-б.].

Біздің ойымызша, XX ғасырдың соңында маңызды рөл атқарған көші-қонның этносаяси себептерінің әлеуеті XXI ғасырдың алғашқы онжылдығында айтарлықтай таусылды. Көші-қон үрдістері негізінен экономикалық фактордың әсерінен дамиды. Қазақстан Республикасындағы экономикалық, саяси тұрақтандыру сыртқы көші-қон айналымын елеулі түрде қысқартты.

2000 жылдардағы иммиграция эволюциясына Өзбекстаннан, Моңғолиядан, Түркіменстан мен Қырғызстаннан келген этникалық репатрианттар ағымы үлкен әсер етті.

Сонымен XXI ғасырдың басында ондаған жылдар бойы халықтың қалыптасу үрдісінде маңызды рөл атқарған сыртқы көші-қонның маңызы барынша азайды. Қазақстан Республикасындағы көші-қон құбылыстары ішкі негізде дамуда. Ішкі көші-қон векторын қазақтар айқындайды (ішкі көші-қон айналымының 81,4%-ы) [9; 30-31-бб.].

Қазақтар Қазақстан халқының жас құрылымына да барынша айқын әсер етеді (66-кестені қараңыз).

66-кесте

2009 жылғы халық санағының деректері бойынша Қазақстан халқының жас топтарындағы қазақтар мен орыстардың өкілдігі (%)

жас	барлық халық	оның ішінде		
		қазақтар	орыстар	өзге этностар
барлығы	100	63.1	23.7	13.2
0-9	100	72.0	15.9	12.1
10-19	100	71.6	16.6	11.8
20-29	100	65.1	22.4	12.5
30-39	100	64.5	22.9	12.6
40-49	100	62.3	23.9	13.8
50-59	100	50.8	34.4	14.8

60-69	100	45.4	38.2	16.4
70 жас және одан үлкен	100	34.7	46.2	19.2

Дереккөз: Национальный состав, вероисповедание и владение языками. 2009. Астана, 2010. 36-38 б.

Кесте мәліметтерінен көрініп тұрғандай, қазақтар ең үлкендерінен басқа барлық жас топтарында басым. Ең айқын артықшылық балалық шақта және жас кезде көрінеді, бұл болашақта этностың репродуктивті белсенділігіне үміт артуға мүмкіндік береді. Жас құрылымы халықтың этникалық құрамының қазақ этносының үлес салмағын ұлғайту жағына қарай эволюциясын болжайды. 2009 жылы қазақтардың жас құрылымы, әсіресе орыстармен салыстырғанда жасырақ болды, бұл туралы 2009 жылғы халық санағының деректері дәлелдейді (67-кестені қараңыз).

67-кесте

2009 жылғы халық санағының деректері бойынша қазақтар мен орыстардың жас құрылымы (мың адам)

жас	қазақтар		орыстар	
	саны	%	саны	%
барлық халық, оның ішінде жаста	10096.8	100	3793.8	100
0-9	1898.7	18.8	418.9	11.0
10-19	1977.9	19.6	458.7	12.1
20-29	1407.5	13.9	659.2	17.4
30-39	1518.3	15.0	539.1	14.2
40-49	1352.1	13.4	518.5	13.7
50-59	804.0	8.0	544.5	14.4
60-69	369.2	3.7	310.6	8.2
70 және одан үлкен	258.4	2.5	344.3	9.1

Дереккөз: Национальный состав, вероисповедание и владение языками. 2009. Астана, 2010. 34,36 б.

Қазақтардың жас құрылымы оң репродуктивті жағдайды көрсетеді. Сонымен балалардың шартты ұрпақтарының саны (0-19 жас) ата-аналарының шартты ұрпақтарының санынан 1,3 есе көп (20-39 жас), бұл жас пирамидасының прогрессивті түрін көрсетеді (жастар жас топтарының саны үлкен топтардың санынан асып түседі). Орыстарда жағдай керісінше: ата-аналардың шартты ұрпақтарының саны (20-39 жас) олардың балаларының шартты ұрпақтарының санынан (0-19 жас) 1,4 есе көп, бұл жас пирамидасының регрессивті түрін көрсетеді (үлкен жастағы топтардың саны кіші топтардың санынан асып түседі). 2009 жылы халықтың қартаю

мәселелері орыстарда анағұрлым айқын көрінеді: Сovidдің қартаю коэффициенті оларда 74,6 (өте көрі халық), ал қазақтарда – 16,2 (жас халық).

Бірақ жастар жас құрылымын мәңгілік сақтай алмайды. Уақыт өте келе көптеген жас ұрпақтар біртіндеп үлкен жас топтарына ауысады, нәтижесінде этнодемографиялық дамудың жаңа сұрақтары пайды болады (68-кестені қараңыз).

68-кесте

1999 және 2009 жылдардағы халық санақтарының мәліметтері бойынша қазақ халқының жас құрылымы (мың адам)

жас	1999		2009		2009 жылдан 1999 %
	саны	%	саны	%	
барлығы	7985.0	100	10096.8	100	126.4
0-9	1755.8	22.0	1898.7	18.8	108.1
10-19	1748.7	21.9	1977.9	19.6	113.1
20-29	1402.9	17.6	1917,9	19.0	136.7
30-39	1306.4	16.3	1518.5	15.0	116.2
40-49	857.2	10.7	1352.1	13.4	157.7
50-59	431.4	5.4	804.0	8.0	186.4
60-69	291.6	3.7	369.2	3.7	126.6
70 және одан үлкен	191.0	2.4	258.4	2.5	135.3

Дереккөз: Национальный состав населения Республики Казахстан. 4-том. Итоги переписи населения 1999 г. в РК. Алматы, 2000. 13 б.; Национальный состав, вероисповедание и владение языками в Республике Казахстан. Итоги переписи населения 2009 г. в РК. Статистический сборник /Под ред. Смаилова А.А./ Астана, 2010. – 34-36 б.

Бірінші кезекте, әңгіме қазақ халқының қартаю мәселесі туралы болып отыр. Қартаю мәселелері әрдайым Қазақстанның еуропалық этностаырына тән болды, бұл өлімнің жалпы коэффициентінің көрсеткіштеріне әсер етті. 1999 және 2009 жылдардағы жас құрылымын салыстырмалы талдау уақыты өте келе бұл құбылыс қазақтарға да тән болады деп болжайды. 68-кестеден 40 жастан асқан халықтың өсу серпіні 39 жасқа дейінгі халықтың өсу серпінінен әлдеқайда жоғары екенін көруге болады. Ал 0-9 жас (болашақта репродуктивті әлеует) және 50-59 жас (перспективада зейнеткерлер мен өлім-жітім көрсеткіштерінің өсуіне әсер ететін топ) сияқты жас топтарында өсу қарқыны айтарлықтай ерекшеленеді – 50-59 жастағы балалардың өсу қарқыны 0-9 жастағы балалар қарқынынан 10,7 есе жоғары. Әрине, абсолютті деректер жағдайдың апатты екенін көрсетпейді, жас жас топтарының саны жоғары буын өкілдерінен әлдеқайда көп. Дегенмен үрдіс белгіленді және бірте-бірте айқын көріне бастайды.

Сонымен бірге жас құрылымына мемлекеттің иммиграциялық саясатының демографиялық салдарының әсері біртіндеп әсер ете бастайды. Этникалық қазақтардың Қазақстанға қарқынды келуі, олардың тарихи Отанындағы репродуктивті белсенділігі болашақта халықтың жас құрылымының өзгеруіне айтарлықтай әсер ете алды.

Осылайша саяси, әлеуметтік-экономикалық тұрақтандыру, сыртқы көші-қон векторының өзгеруі, халықтың жас құрылымының эволюциясы ХХІ ғасырдың алғашқы онжылдығында халықтың көбею көрсеткіштеріне шешуші әсер етеді (69-кестені қараңыз).

69-кесте

1999-2009 жылдардағы Қазақстан халқының көбеюі (1000 адамға шаққанда)

жылдар	туылғандар	қайтыс болғандар	табиғи өсім
1999	14.57	9.87	4.70
2000	14.90	10.06	4.84
2001	14.90	9.95	4.95
2002	15.29	10.05	5.24
2003	16.63	10.41	6.22
2004	18.19	10.14	8.05
2005	18.42	10.37	8.05
2006	19.71	10.27	9.44
2007	20.79	10.22	10.57
2008	22.75	9.74	13.01
2009	23.80	9.60	14.20

Дереккөз: Курганская В., Дунаев В. Стратегические приоритеты и региональные аспекты этнодемографической политики Республики Казахстан // Социальный портрет современного казахстанского общества: сб. ст. 2-шығарылым. ИМЭП при Фонде Первого Президента РК – Лидера Нации. – Астана-Алматы, 2016. – 112-113 б.

Бала туудың жалпы коэффициенті 1999-2009 жылдары 63,3%-ға өсті. Сонымен қатар «нөлдіктің» екінші жартысында өсу серпіні біріншіге қарағанда екі есе жоғары болды. Өлім-жітім 2,7%-ға төмендеді және бұл үрдіс онжылдықтың екінші жартысында тағы да белсенді болды. Нәтижесінде табиғи өсім 10 жыл ішінде үш есе өсті. Осындай қарқынды өсудің арқасында көбею көрсеткіштері 1990 жылғы деңгейіне жетті, ХХ ғасырдың соңындағы демографиялық дағдарыс тез еңсерілді. Табиғи өсім Қазақстанның демографиялық дамуының басты құрамдас бөлігіне айналды. Мысалы, 2008-2009 жылдары халық санының 98%-ға өсуі табиғи өсім есебінен болды [9; 20-б.].

Көбею үрдістерін әсіресе жастар жас топтарында сандық артықшылықтың салдарынан қазақтар анықтайды. Бұдан бөлек қазақтардың көп балалы болу дәстүрлері жақсы сақталған. 1999-2009 жылдары оларда бала туудың жалпы коэффициенті 1,8 есе өсті. Нәтижесінде өлім-жітімнің біршама өсуіне қарамастан табиғи өсім 2,2 есе өсті. Қазақтардың демографиялық дамуы көбіне жас құрылымындағы өзгерістермен түсіндіріледі – 2000 жылдардың басында 1980 жылдары туған ұрпақтың репродуктивті әлеуеті іске асырыла бастады (70-кестені қараңыз).

70-кесте

Жеке этникалық топтар бойынша 1999 және 2009 жылдары туылғандар, қайтыс болғандар, халықтың табиғи өсімі (1000 адамға шаққанда)

	1999	2009
Бала туу		
барлық халық	14.6	23.8
қазақтар	17.8	32.1
орыстар	8.8	10.8
украиндықтар	9.6	9.3
немістер	19.3	13.3
Өлім-жітім		
барлық халық	9.9	9.6
қазақтар	6.6	7.4
орыстар	14.2	12.0
украиндықтар	21.5	18.5
немістер	14.5	6.2
Табиғи өсім		
барлық халық	4.7	14.2
қазақтар	11.2	24.7
орыстар	-5.4	-1.2
украиндықтар	-11.9	-9.2
немістер	4.8	7.1

Дереккөз: Этнодемографический ежегодник Казахстана. Статистический сборник / Под редакцией Шокаманова Ю.К. / Алматы, 2006. 153 б.; Демографический ежегодник Казахстана. 2017. Статистический сборник. Министерство национальной экономики, Комитет по статистике. Астана, 2017. 95-96 б.

70-кестенің деректері орыстарда өлім-жітімнің жалпы деңгейінің төмендеуімен бірге бала туу деңгейінің едәуір жақсарғанын көрсетеді. Осыған ұқсас үрдістер Қазақстанның өзге ірі этностарында да байқалады. Осылайша ХХІ ғасырдың алғашқы онжылдығы 1990 жылдардағы дағдарыстың салдарын жеңуге мүмкіндік беретін демографиялық үдеумен сипатталады.

Бұл үдеуді анықтаған бала туудың өсуі сәтті жас жағдаятына ғана байланысты емес екенін айта кету керек. Бала туудың жас коэффициенттері ең кішісінен басқа (20 жасқа дейін) барлық жас топтарында да едәуір өсті (71-кестені қараңыз).

71-кесте

Жас топтары бойынша бала туу коэффициенттері (балиғат жасындағы 1000 әйелге шаққанда туылғандар саны)

Жыл	аналардың жас топтары, жас							
	20-ға дейін	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	15-49
1999	33,92	133,29	99,97	59,57	26,08	5,85	0,56	53,51
2005	26,74	139,44	132,79	87,08	45,88	10,22	0,55	64,71
2006	27,85	143,87	140,43	95,05	51,55	11,51	0,58	69,21
2007	29,32	146,49	147,62	101,81	54,95	12,85	0,60	73,20
2008	31,12	158,24	160,54	112,00	60,70	14,93	0,71	80,68
2009	31,38	157,02	157,73	110,77	60,82	15,28	0,68	80,93

Дереккөз: Предварительные данные за 2009 г. Статсборник. Астана, 2010, 24 б. (www.stat.gov.kz)

Әр үлкен топ сайын процесс серпінінің арту үрдісі байқалады. Мәселен, 20-24 жас аралығында 1000 әйелге шаққанда бала туу саны 2009 жылы 1999 жылмен салыстырғанда 1,2 есе, 25-29 жаста – 1,6 есе, 30-34 жаста – 1,9 есе, 35-39 жаста – 2,3 есе, 40-44 жаста – 2,6 есеге өсті. 2009 жылы бала туудың жиынтық коэффициенті (бір әйелдің бала тууының орташа статистикалық саны) 1999 жылмен салыстырғанда 1,5 есе көп болды (тиісінше 2,66 және 1,80).

Авторлардың пікірінше, бұл үрдіс, ең алдымен, Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық жағдайдың едәуір жақсаруымен, бала туу бойынша әлеуметтік төлемдер мөлшерінің ұлғаюымен түсіндіріледі. 1990 жылдардың күрделі кезеңінде босанбаған ересек репродуктивті топтағы әйелдер екінші, үшінші және т.б. балалардың туу туралы жоспарларын «нөлде» жүзеге асырды.

Жағдайды Қазақстан халқының этникалық құрамының эволюциялары, жоғары репродуктивті ұстанымдарын сақтаған қазақтардың артып келе жатқан үлес салмағы анықтайды. Айтылғандарды 72-кестенің деректері растайды. Бала туу деңгейі Қазақстан өңірлері бойынша айтарлықтай ерекшеленеді. Көбіне қазақтар тұратын Маңғыстау және Оңтүстік Қазақстан облыстарында бала туудың жиынтық коэффициенті Еуропа халқының үлес салмағы жоғары Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстарына қарағанда екі еседен астам жоғары. Балиғат жасындағы барлық

топтарда (15-19 жасты қоспағанда) Маңғыстау және Оңтүстік Қазақстан облыстарында бала туу қарқындылығы екі есе және одан көп есе жоғары. Осылайша орта қазақстандық көрсеткіш демографиялық дамудың қарама-қарсы үрдістерінің ықпалымен жиі қалыптасады. Бірақ бұрын «европалық» нұсқа түпкілікті нәтижеге үлкен әсер еткен болса, қазіргі уақытта жағдайды «азиялық» топқа тән демографиялық үрдістер айқындайды.

72-кесте

2009 жылы Қазақстанның кейбір өңірлеріндегі жас топтары бойынша бала туу коэффициенттері (балиғат жастағы 1000 әйелге шаққанда)

	аналардың жас топтары, жас								бала туудың жиынтық коэффициенті
	20-ға дейін	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	15-49	
Қазақстан облыстар:	31,38	157,02	157,73	110,77	60,82	15,28	0,68	80,93	2,66
Маңғыстау	46,67	220,25	216,85	162,23	89,14	23,40	1,09	117,74	3,80
Оңтүстік Қазақстан	29,59	233,68	222,89	149,71	83,02	21,52	1,29	114,02	3,71
Қостанай	29,45	101,87	100,09	66,74	33,85	8,10	0,43	50,38	1,70
Солтүстік Қазақстан	30,57	103,42	106,15	64,27	33,23	6,87	0,08	50,69	1,72

Дереккөз: Предварительные данные за 2009 г. Статсборник Астана, 2010, 24 б. (www.stat.gov.kz)

1999-2009 жылдардағы көбею үрдістеріне өлім-жітімнің жалпы коэффициентінің төмендеуі де (2,7%-ға) белгілі бір әсер етті (70-кестені қараңыз). Жоғарыда айтылғандай, демографиялық дамудың әлдеқайда айқын оң серпіні «нөлдің» екінші жартысында анықталды (2005-2009 жж.). Осы кезеңді толығырақ қарастырайық.

Егер 2008 жылы ДДСҰ ұсынған тірі туудың жаңа өлшем шарттарын енгізу салдарынан 2005-2009 жылдары нәресте өлімі коэффициентінің өсуі болмаса, өлімнің жалпы коэффициенті одан да төмен болуы мүмкін еді (73-кестені қараңыз). Жаңа әдістеме аясында бала туудың өсуі 2010 жылы 1 жылға дейінгі өлім-жітімнің үлес салмағын жалпы өлім-жітімде 4,2%-ға дейін ұлғайтуға алып келді.

73-кесте

2005-2009 жылдардағы нәресте өлімінің коэффициенті

	барлығы	оның ішінде	
		ұлдар	қыздар
2005	15,15	16,81	13,38

2006	13,91	15,60	12,12
2007	14,57	16,73	12,29
2008*	20,76	22,92	18,48
2009*	18,23	20,14	16,19

Дереккөз: Женщины и мужчины Казахстана. Статсборник. Астана, 2010, – 17 б. (www.stat.gov.kz.)

* в 2008 г. введены новые критерии живорождения (мертворождения), рекомендованные ВОЗ

Тірі туу мен өлі туудың халықаралық өлшем шарттарына көшуге байланысты 2008 жылы (20,76 промилле) нәресте өлімінің көрсеткіші 2007 жылмен (14,57 промилле) салыстырғанда 42,5%-ға ұлғайды. 2009 жылы коэффициент біршама төмендеді, бірақ тұтастай алғанда Қазақстанда нәресте өлімінің деңгейі айтарлықтай жоғары болды.

Сонымен қатар 2005-2009 жылдары республикада денсаулық сақтауды жақсарту бойынша бірқатар шаралар қабылданды. Мәселен, денсаулық сақтау саласына бюджет шығындары 3,1 есеге – 56283 млн. теңгеден 176799 млн. теңгеге дейін ұлғайды. «Халықтың денсаулығын қорғау» бабы бойынша шығындар 2004-2009 жылдары 15,8 есе, «Ана мен баланы қорғау» бабы бойынша 6,4 есе және т.б. ұлғайды. Жалпы алғанда Қазақстанның ЖІӨ-де денсаулық сақтауға арналған шығындарының үлесі 2004 жылғы 2,2%-дан 2009 жылы 2,5%-ға дейін ұлғайды [10].

Қабылданған шаралар Қазақстан халқының өмір сүру ұзақтығын арттыруға оң әсерін тигізді (74-кестені қараңыз).

74-кесте

Қазақстанда күтілетін өмір сүру ұзақтығы, жас

	барлық халық			қала халқы			ауыл халқы		
	бар-лығы	оның ішінде		бар-лығы	оның ішінде		бар-лығы	оның ішінде	
		әйелдер	еркектер		әйелдер	еркектер		әйелдер	еркектер
2005	65,91	71,77	60,30	65,05	71,62	58,66	67,33	72,22	62,85
2006	66,19	72,03	60,55	65,34	71,85	58,99	67,52	72,45	63,06
2007	66,34	72,58	60,70	65,81	72,74	59,43	67,03	72,30	62,31
2008	67,11	72,43	61,91	66,69	72,34	60,83	67,72	72,55	63,20
2009	68,60	73,55	63,62	68,35	73,58	62,79	68,94	73,51	64,67

Дереккөз: Женщины и мужчины Казахстана. Статсборник. Астана, 2010, 11 б. (www.stat.gov.kz.)

2005-2009 жж. Қазақстанда өмір сүру ұзақтығы 2,69 жасқа (4,1%) өсті. Туылған кезде күтілетін өмір сүру ұзақтығының өсуі көбінесе қала-

ларда байқалды. Бұл ретте қалаларда ерлердің өмір сүру ұзақтығының өсуі әйелдерге қарағанда (2,6 есе) айтарлықтай байқалды. Бұл көбінесе ер адамдар жиі ұшырайтын жазатайым оқиғалардан, уланудан және жарақаттанудан болатын өлім-жітімнің (25,8%-ға) айтарлықтай төмендеуімен түсіндіріледі.

Сонымен 2005-2009 жылдары Қазақстан Республикасында бала туудың жалпы және арнайы коэффициенттерінің өсуі, өлім-жітім көрсеткіштерінің төмендеуі байқалды. Нәтижесінде халықтың табиғи қозғалыс үрдістері оның санының өсуінің жетекші құрамдас бөлігіне айналды, сыртқы көші-қон демографиялық үрдістерге айтарлықтай әсер етпейді. Мемлекеттің демографиялық жағдайы эндогендік, ішкі факторлармен анықталады.

Осылайша демографиялық даму компоненттерінің жаңа арақатынасы нәтижесінде Қазақстан халқының саны арта бастады. Мемлекет аймақтарында әртүрлі халықтың этникалық құрамы айқындаушы фактор болып табылады. Қазақ этносының саны көп облыстарда (Оңтүстік және Батыс Қазақстан) оң серпінді көрсетті. Титулды емес халықтың айтарлықтай үлес салмағы бар аймақтарда (ең алдымен орыстардың) халық саны азайды (Шығыс, Орталық және Солтүстік Қазақстан).

Ең жоғары өсу серпіні Оңтүстік Қазақстанда байқалды (75-кестені қараңыз). 1999-2009 жылдары бұл жерде тұрғындар саны 17,5%-ға көбейді. Жағдайды орыстар, украиндықтар мен немістердің шығындарын өтейтін қазақтар санының өсу қарқыны (30,9%) анықтады. Оң нәтижеге республиканың оңтүстігінде тұратын өзбектер, ұйғырлар, дүнгендер сияқты этникалық топтар белгілі бір үлес қосты.

75-кесте

1999 және 2009 жылдардағы халық санақтарының деректері бойынша Оңтүстік Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1999		2009		2009 жылдан 1999 (%)
	Саны	%	саны	%	
барлық халық	6251.3	100	7343.8	100	117.5
қазақтар	3903.4	62.5	5109.7	69.6	130.9
орыстар	1208.9	19.3	1034.6	14.1	85.6
украиндықтар	60.2	1.0	29.9	0.4	49.7
немістер	45.7	0.7	21.5	0.3	47.0
өзге этностар	1033.1	16.5	1148.1	15.6	111.1

Дереккөз: Национальный состав населения Республики Казахстан. 4-том, 1-бөлім. Население Республики Казахстан по национальности, полу и возрасту/Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник /Под ред. А.Смаилова/.

– Алматы, 2000. –6-237 б.; *Перепись населения Республики Казахстан 2009 года. Краткие итоги. Статистический сборник /Под ред. А.А.Смаилова/. Астана, 2010. 11 б. 2009 жылғы халық санағының деректері бойынша Оңтүстік Қазақстан құрамына Алматы, Жамбыл, Қызылорда, Оңтүстік Қазақстан облыстары және Алматы қаласы кірді.*

Оңтүстік өңірдің құрамына Қазақстанның барлық облыстарынан халықты тартатын Алматы қаласының кіргендігінің де маңызы зор. 1999-2009 жылдары Алматы халқы 20,9%-ға өсті, бұл ретте қазақтар 66,7%-ға көбейді. Нәтижесінде 2009 жылы Алматыдағы қазақтардың үлес салмағы елу пайыздық белгіден асты (53,0%). Осылайша қазақтар қала халқының басым бөлігіне айналды.

Республиканың оңтүстігінде орыстар саны 14,4%-ға азайды. Украиндықтар мен немістердің саны әлдеқайда қарқынды түрде қысқарды, бірақ олардың аз болуына байланысты (2009 жылы Оңтүстік Қазақстан халқының 2,0%-ы) бұл шығындар жалпы көрсеткіштерге аз әсер етті және басқа этностардың, ең алдымен өзбектердің өсуімен өтелді.

Батыс Қазақстанда халық құрамындағы қазақ этносының өкілдігі оңтүстікке қарағанда анағұрлым әсерлі болды (76-кестені қараңыз).

76-кесте

1999 және 2009 жылдардағы халық санақтарының деректері бойынша Батыс Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1999		2009		2009 жылдан 1999 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	2054.3	100	2352.4	100	114.5
қазақтар	1520.6	74.0	1927.4	81.9	126.7
орыстар	373.1	18.2	312.3	13.3	83.7
украиндықтар	72.0	3.5	40.1	1.7	55.7
немістер	14.4	0.7	7.5	0.3	52.1
өзге этностар	74.2	3.6	65.1	2.8	87.7

Дереккөз: Национальный состав населения Республики Казахстан. 4-том, 1-бөлім. Население Республики Казахстан по национальности, полу и возрасту/Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник /Под ред. А.Смаилова/. – Алматы, 2000. –6-237 б.; Перепись населения Республики Казахстан 2009 года. Краткие итоги. Статистический сборник /Под ред. А.А.Смаилова/. Астана, 2010. 11 б. 2009 жылғы халық санағының деректері бойынша Батыс Қазақстан құрамына Ақтөбе, Атырау, Батыс Қазақстан және Маңғыстау облыстары кірді.

Осының салдарынан басқа этникалық топтардың шығындарына қарамастан бүкіл өңірдің оң демографиялық серпінін қамтамасыз ету үшін (14,5%-ға өсу) қазақтар санының жоғары өсу қарқыны (26,7%-ға) жеткілікті болды.

1999-2009 жылдары Қазақстанның басқа өңірлерінде қазақтар санының өсуіне қарамастан халық саны қысқарды. Солтүстік Қазақстанда қазақтар санының өсу қарқыны республикадағы ең жоғары көрсеткіштердің бірі болды (28,5%). Бірақ дәстүрлі түрде мұнда «кемімелі» еуропалық этностардың жоғары шоғырлануы бұл өсуді бейтараптандырды. Халықтың жалпы саны 3,5%-ға қысқарды (77-кестені қараңыз).

77-кесте

1999 және 2009 жылдардағы халық санақтарының деректері бойынша Солтүстік Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1999		2009		2009 жылдан 1999 (%)
	Саны	%	саны	%	
барлық халық	3706.3	100	3575.1	100	96.5
қазақтар	1288.4	34.8	1655.7	46.3	128.5
орыстар	1588.5	42.9	1355.6	37.9	85.3
украиндықтар	320.6	8.6	205.9	5.8	64.2
немістер	204.1	5.5	102.5	2.9	50.2
өзге этностар	304.7	8.2	255.4	7.1	83.8

Дереккөз: Национальный состав населения Республики Казахстан. 4-том, 1-бөлім. Население Республики Казахстан по национальности, полу и возрасту/Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник /Под ред. А.Смаилова/. – Алматы, 2000. –6-237 б.; Перепись населения Республики Казахстан 2009 года. Краткие итоги. Статистический сборник /Под ред. А.А.Смаилова/. Астана, 2010. –11 б. 2009 жылғы халық санағының деректері бойынша Солтүстік Қазақстан құрамына Ақмола, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан облыстары және Астана қаласы кірді.

Бұл аймақтың құрамында Солтүстік Қазақстаннан ғана емес, басқа аймақтар халқын тартатын республиканың астанасы – Астана қаласы болғанына қарамастан орын алды. Елордада 10 жыл ішінде тұрғындар саны екі есеге жуық өсті. Мұндай серпінді қазақтар қамтамасыз етті, 1999-2009 жылдары Астанада олардың саны 3,2 есе өсті. Астана бүкіл Солтүстік Қазақстандағы қазақтар санының 79,4%-ға өсуін қамтамасыз етті. Республикадағы орыстар санының қысқару қарқынының ең төмен болғандығы да өзіне (5,4%) назар аудартады.

Орталық Қазақстанда мұндай халықты тартатын орталықтар жоқ, сондықтан қазақтар санының өсу серпіні (17,5%-ға) көптеген орыстардың (13,7%-ға) және басқа этнос өкілдерінің санының азаюын өтей алмады. Халықтың жалпы саны 4,9%-ға қысқарды (78-кестені қараңыз).

78-кесте

1999 және 2009 жылдардағы халық санақтарының деректері бойынша Орталық Қазақстан халқының саны мен құрамы (мың адам)

	1999		2009		2009 жылдан 1999 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	1410.2	100	1341.7	100	95.1
қазақтар	529.5	37.5	622.3	46.4	117.5
орыстар	614.4	43.6	530.1	39.5	86.3
украиндықтар	78.7	5.6	50.0	3.7	63.5
немістер	57.1	4.0	32.8	2.5	57.4
өзге этностар	130.5	9.3	106.5	7.9	81.6

Дереккөз: Национальный состав населения Республики Казахстан. 4-том, 1-бөлім. Население Республики Казахстан по национальности, полу и возрасту/Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник / Под ред. А.Смаилова/. – Алматы, 2000. – 6-237 б.; Перепись населения Республики Казахстан 2009 года. Краткие итоги. Статистический сборник / Под ред. А.А.Смаилова/. Астана, 2010. – 11 б. 2009 жылғы халық санағының деректері бойынша Орталық Қазақстан құрамына Қарағанды облысы кірді.

Шығыс Қазақстанда халық санының өсуіне ықпал ете алатын факторлардың неғұрлым аз сәтті үйлесуі қалыптасты (79-кестені қараңыз).

79-кесте

1999 және 2009 жылдардағы халық санақтарының мәліметтері бойынша Шығыс Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1999		2009		2009 жылдан 1999 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	1531.0	100	1396.6	100	91.2
қазақтар	743.1	48.6	781.7	56.0	105.2
орыстар	694.7	45.4	561.2	40.2	80.8
украиндықтар	15.7	1.0	7.1	0.5	45.2
немістер	32.1	2.1	14.1	1.0	43.9
өзге этностар	45.4	3.0	32.5	2.3	71.6

Дереккөз: Национальный состав населения Республики Казахстан. 4-том, 1-бөлім. Население Республики Казахстан по национальности, полу и возрасту/Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник /Под ред. А.Смаилова/. – Алматы, 2000. 6, 237 б.; Перепись населения Республики Казахстан 2009 года. Краткие итоги. Статистический сборник /Под ред. А.А.Смаилова/. Астана, 2010. 11 б. 2009 жылғы халық санағының деректері бойынша Шығыс Қазақстан құрамына Шығыс Қазақстан облысы кірді.

Республиканың шығысында қазақтар санының дәстүрлі түрде төмен өсу қарқыны (Оңтүстік Қазақстанға қарағанда 5,2% немесе 5,9 есе төмен) және орыстар санының ең жоғары азаю қарқыны (19,2%-ға) болды.

Нәтижесінде шығыс аймақ халқының саны 1999-2009 жылдары 9,8%-ға қысқарды. Басқа этностардың демографиялық эволюциясы олардың аздығына байланысты аймақтық үрдістерге үлкен әсер еткен жоқ.

Осылайша 1999-2009 жылдары Қазақстан Республикасындағы демографиялық үрдістер оң серпінді көрсетті. Авторлардың пікірінше, әлеуметтік-экономикалық тұрақтандыру аясында болып жатқан «демографиялық үдеудің» себебі келесі факторлар болып табылады:

- көп балалы отбасыларды қолдау, бала туу бойынша әлеуметтік жәрдемақылар төлеу және т.б. бойынша әлеуметтік бағдарламалар көлемінің біртіндеп артуы;

- жас құрылымының сәтті жағдаятының сақталуы, халықтың елеулі тобының балиғат жаста болуы;

- азайып бара жатқан эмиграция демографиялық үрдістердің мәнін анықтай алмайды. Сонымен бірге мемлекеттің иммиграциялық саясаты демографиялық жемісін бере бастайды. Этникалық репатрианттардың арасында дәстүрлі репродуктивті қатынастар, көп балалы отбасылар жиі кездеседі;

- халықтың этникалық құрамының өзгеруі, қазақтардың басқа этностардан басым болуы. Этникалық құрамның сандық өзгерістері жаңа сапаға көшті, – мемлекеттегі демографиялық жағдайды жоғары репродуктивті орындарды сақтап отырған қазақ этносының өкілдері айқындайды.

XXI ғасырдың алғашқы онжылдығы Қазақстанның этнодемографиялық тарихындағы өзгеріске толы кезең болды. Көптеген ондаған жылдар бойы сыртқы негізде дамып келе жатқан демографиялық үрдістер ішкі факторлармен анықталды. Қазақ этносының әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-мәдени артықшылықтарына негізделген егеменді демографиялық жүйеге барған сайын сенімді қалыптастырып келеді.

2.3. Егеменді демографиялық жүйенің ерекшеліктері: қазақ этносының шешуші рөлі (2009-2019 жж.)

Егеменді демографиялық жүйенің ерекшеліктері көбіне өткенге байланысты. Қазақстанның жиырмамыншы ғасырдың басынан кешкен этнодемографиялық сілкіністері КСРО-ның саяси, әлеуметтік, экономикалық дамуының салдары болды. Республикаға көші-қон ағынының нәтижесінде оның этникалық құрамы түбегейлі өзгерді. Бұл үрдісте негізгі рөлді кеңес заманында Қазақстан халқының көпшілігін, ең алдымен қалаларда құраған славян халықтары атқарды. Нәтижесінде қазақтардың демогра-

фиялық даму ерекшелігі КСРО-ның еуропалық бөлігіне тән стандарттарға жақындатылған орташаланған республикалық көрсеткіштерде жойылды.

Қазіргі уақытта мемлекет халқының көпшілігі қазақтар болып табылады, сыртқы көші-қонның халық санының серпініне әсері барынша аз. Демографиялық дамудың негізгі нұсқалары ел ішінде және қазақ этносының мәдени, әлеуметтік ерекшеліктеріне шоғырландырылған. Жаңа тарихта алғаш рет республиканың демографиялық жүйесі егеменді негізде жұмыс істей бастады. Оның қалыптасуының негізгі кезеңдерін анықтайық.

Кеңестік кезең Қазақстанның егеменді дамуына елеулі әсер етті. КСРО-ның ыдырауы және жаңа ұлттық мемлекеттердің құрылуы бұрынғы одақтас республикалардың титулдық этностарының демографиялық, экономикалық, әлеуметтік, саяси құрылымда шешуші болатын мемлекет құрушы қызметтерді орындауға дайындығы туралы мәселені өзекті етті. Қазақстан үшін бұл мәселелер, біздің ойымызша, аса өзекті болды. Мемлекеттің этнодемографиялық дамуында «өткен шақ» көбіне қазіргі мен болашақтың мәнін анықтайды.

Республика халқының «кеңестік» тарихын екі кезеңге бөлуге болады, олардың шартты шекаралары халық санағы күндері болып табылады (80-кестені қараңыз).

80-кесте

1926, 1939, 1959, 1970, 1979 және 1989 жылдардағы Бүкілодақтық халық санақтарының деректері бойынша Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	1926		1939		1959		1970		1979		1989	
	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%
барлық халық	6198,0	100	6151,0	100	9294,7	100	13008,7	100	14684,3	100	16464,5	100
қазақтар	3637,5	58,5	2327,7	37,8	2787,3	30,0	4234,2	32,5	5289,3	36,0	6534,6	39,7
орыстар	1275,8	20,6	2458,7	40,0	3972,0	42,7	5521,9	42,4	5991,2	40,8	6227,5	37,8
украиндықтар	860,0	13,9	658,3	10,7	741,3	8,2	933,5	7,2	898,0	6,1	956,2	5,8
немістер	51,1	0,8	92,6	1,5	659,8	7,1	858,1	6,6	887,4	6,1	957,5	5,8
өзге этностар	254,2	4,1	613,7	10,0	1134,3	12,2	1461,0	11,2	1618,4	11,0	1788,7	10,9

Дереккөз: Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т.8. Казахская АССР. – М., 1928. – 15-46 б., 126-153; Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ. Ф. 1562, оп. 336, д. 338-402; Всесоюзная перепись населения 1959 г. ЦАРК. Ф. 1568, оп. 21, д. 4; Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. Алма-Ата, 1991. – 7-70 б.

Бірінші кезеңнің жұмысы кезінде (1926 және 1959 жылдардағы халық санақтары) ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың бірінші ширегінде қалыптасқан халықтың этникалық құрылымы елеулі өзгерістерге ұшырады. Мәселен, 1959 жылы қазақтар саны 1926 жылмен салыстырғанда 23,2%-ға қысқарды, бұл ретте халық 1930 жылдардың басындағы ашаршылық кезінде ең көп шығынға ұшырады. КСРО-ның басқа өңірлерінен (депортация, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы эвакуация, тың және тыңайған жерлерді игеру, индустриялық даму) келген ағым халықтың жалпы санының серпініндегі сәтсіздіктерді біршама тегістеді, бірақ республиканың этникалық құрамын түбегейлі өзгертті. 1959 жылғы халық санағының деректері бойынша Қазақстан халқы құрамындағы қазақтардың үлес салмағы 30,0%-ды құрады (80-кестені қараңыз). Әсіресе қалаларда қазақ тілінің, ұлттық мәдениетінің маңызы едәуір азайды.

Сонымен қатар Қазақстан халқының құрамындағы әртүрлі этностардың үлес салмағын салыстыру қазақтардың өздерінің демографиялық даму барысын тікелей анықтайтын үрдістерді талдауды ғылыми ойдың шеткері аймағына қалдырады. Статистика деректері бір демографиялық ұрпақ ішінде (1959-1989 жылдардағы халық санақтары арасындағы отыз жыл) қазақ этносының саны 2,34 есе ұлғайғанын анықтады. Неғұрлым жоғары өсу қарқыны (51,9%) 1960 жылдары байқалды (1959-1970 жылдардағы халық санағы) (80-кестені қараңыз). Осылайша 1950-60 жылдары қазақтар демографиялық жарылыс жағдайын басынан кешірді. Біздің ойымызша, сол уақытта қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық қызметтің этникалық саралануы шешуші мәнге ие болғанын атап өткен жөн. Индустриялық-өнеркәсіптік қызметтерді негізінен «титулдық емес» этностар атқарды. Қазақтардың көпшілігі ауыл тұрғындары болып қала берді. Мемлекеттің әлеуметтік преференциялары (тегін медицина және білім беру, түрлі жәрдемақылар, көп балалы отбасыларды қолдау және т.б.) қолдаған бала туу дәстүрлері этностың демографиялық сипаттамаларының сапалы өзгеруіне әкелді. Бала туудың сақталып отырған деңгейі аясында өлім-жітімнің (бірінші кезекте нәрестелік) тез төмендеуінің салдары халық санының қарқынды өсуі болды. 1950-80 жылдары қазақтар жинақтаған демографиялық әлеует өткен жылдардағы шығындардың орнын толтыруға ғана емес, сонымен бірге егеменді демографиялық жүйенің табысты жұмыс істеуінің негізі болуға да мүмкіндік берді (81-кестені қараңыз).

81-кесте

1989, 1999, 2009 жылдардағы халық санақтарының және 2019 жылғы ағымдағы статистиканың деректері бойынша Қазақстан халқының саны мен құрамы (мың адам)

	1989		1999		2009		2019	
	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%
барлық халық	16464,5	100	14953,1	100	16009,6	100	18395,5	100
қазақтар	6534,6	39,7	7985,0	53,4	10096,8	63,1	12587,5	68,4
орыстар	6227,5	37,8	4509,6	30,2	3793,8	23,7	3471,0	18,9
украиндықтар	956,2	5,8	547,1	3,7	333,0	2,1	270,9	1,5
немістер	957,5	5,8	353,4	2,3	178,4	1,1	178,6	1,0
өзге этностар	1788,7	10,9	1558,0	10,4	1607,6	10,0	1887,5	10,2

Дереккөз: Статистический сборник по отдельным показателям всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. – Алма-Ата, 1991. – 7-70 б.; Национальный состав населения РК. Т. 1. Итоги переписи населения 1999 г. в РК. – Алматы, 2000. – 6-8 б.; Национальный состав, вероисповедание и владение языками в РК. Итоги национальной переписи населения 2009 г. в РК. Статистический сборник. – Астана, 2010. – 4-6 б.; Численность населения Казахстана по отдельным этносам на начало 2019 г. Комитет по статистике Министерство Национальной экономики РК. Нур-Султан, 2019.

Статистикалық деректер көрсеткендей, ХХ ғ. соңы мен ХХІ ғ. басында Қазақстанның этникалық құрамының кезекті түбегейлі өзгеруі орын алды. 2019 жылдың құрылымы 1926 жылдағыдай болды, тек қазақтардың үлес салмағы ол кезден көп болды. 1990 жылдары еуропалық халықтардың эмиграциясы республикадағы тұрғындар санының азаюына әкелді. Кейіннен мемлекет халқы санының неғұрлым сенімді серпінін қазақтар айқындады. 1989-2019 жылдары Қазақстанда тұрғындар саны 11,2%-ға өсті. Бұл ретте қазақтар саны 1,9 есе ұлғайды, ал орыстар – 1,8 есе, украиндықтар – 3,5 есе, немістер – 5,4 есе қысқарды. Нәтижесінде 2019 жылы халық құрамындағы қазақтардың үлес салмағы 68,4%-ды құрады.

Посткеңестік кезеңде халықтың серпіні егеменді дамудың әлеуметтік, саяси, экономикалық ерекшеліктерін көрсететін әртүрлі компоненттердің көбірек немесе азырақ әсерінен өзгерді (82-кестені қараңыз).

82-кесте

1990-2019 жылдардағы Қазақстан халқы санының өзгеру компоненттері (мың адам)

жылдар	жалпы өсім	оның ішінде			
		табиғи өсім	көші-қон өсімі	оның ішінде	
				эмиграция	иммиграция
1990-2019 оның ішінде	3625,7	5860,4	-2234,7	3969,2	1734,5
1990-2003	-522,6	1678,6	-2201,1	3364,5	1163,4

2004-2011	1516,6	1417,3	99,3	331,9	431,2
2012-2019	2631,7	2764,6	-132,9	272,8	139,9

Дереккөз: <http://stat.gov.kz/faces/wcnavexternalld/homeNumberspopulation> (дата обращения: 20.06.18); Демографический ежегодник Казахстана. 2017. Статистический сборник/на казахском и русском языках. Министерство национальной экономики РК. Комитет по статистике. Гл. редактор Айдапкелов Н. – 5, 83 б.; Central Asia Monitor, 2020, 9 марта.

XX ғасырдың соңы-XXI ғасырдың басында халық санының серпінінің эволюциясындағы жетекші компоненттер сыртқы көші-қон болды. Бұл кезеңнің (1990-2003 жж.) айрықша ерекшелігі сыртқы көші-қонның теріс сальдосы халықтың табиғи өсімінен асып кетті, нәтижесінде мемлекет халқының саны азайды.

Екінші кезеңнің хронологиялық шеңбері (2004-2011 жж.) демографиялық жағдайдағы елеулі өзгерістерді тіркейді. Бұл уақытта Қазақстан халқының саны сыртқы көші-қонның оң сальдосы есебінен де, табиғи өсім есебінен де өсті.

Қазіргі үшінші кезеңнің (2012-2019 жж.) ерекшелігі – сыртқы көші-қонның теріс сальдосын бірнеше рет жабатын табиғи өсу қарқынының ел халқы санының серпініне шешуші әсер етуі.

Берілген кезеңдердің әртүрлі хронологиялық шеңберлеріне байланысты жағдайды 83-кестеде көрсетілген орташа жылдық көрсеткіштер айқын көрсетеді.

83-кесте

1990-2019 жылдардағы Қазақстан халқы санының өзгеру компоненттерінің орташа жылдық көрсеткіштері (мың адам)

жылдар	жалпы өсім	оның ішінде			
		табиғи өсім	көші-қон өсімі	оның ішінде	
				эмиграция	иммиграция
1990-2016 оның ішінде	107,8	187,5	-79,7	142,4	62,7
1990-2003	-37,3	119,9	-157,2	240,3	83,1
2004-2011	189,6	177,2	12,4	41,5	53,9
2012-2019	329,0	345,6	-16,6	34,1	17,5

Дереккөз: Демографический ежегодник Казахстана. 2017. Статистический сборник. Министерство национальной экономики РК. Комитет по статистике. – 5, 83 б.; Central Asia Monitor. 2020. 9 марта.

83-кестенің деректерінен көші-қон қозғалыстарының қарқындылығы күрт төмендегенін көруге болады. Мәселен, 2012-2019 жылдары эмигранттардың орташа жылдық саны 1990-2003 жылдарға қарағанда 7,0 есе, иммигранттар саны 4,7 есе қысқарды. Сонымен бірге табиғи өсімнің

орташа жылдық көрсеткіштері 2012-2019 жылдары 1990-2003 жылдарға қарағанда 2,9 есе, 2004-2011 жылдарға қарағанда 1,9 есе көп болды.

Республикада денсаулық сақтау жүйесінің жақсаруының салдарынан болған халықтың өмір сүру ұзақтығының ұлғаюы табиғи өсім көрсеткіштерінің өсуіне айтарлықтай ықпал етті. 10 жылда (2009-2019 жж.) Қазақстанда орташа өмір сүру ұзақтығы 4,58 жылға көбейді (84-кестені қараңыз).

84-кесте

Қазақстанда 2009-2019 жылдары туылған кезде күтілетін өмір сүру ұзақтығы, жас

	2009	2019
барлық халық	68.69	73.18
ер адамдар	63.62	68.82
әйел адамдар	73.55	77.30
қала халқы	68.35	73.08
ер адамдар	62.79	68.39
әйел адамдар	73.58	77.23
ауыл халқы	68.94	73.35
ер адамдар	64.67	69.42
әйел адамдар	73.51	77.43

Дереккөз: Женщины и мужчины Казахстана. Статистический сборник: Астана, 2010. – 11 б.; (www.stat.gov.kz)

2019 жылы ер адамдар 2009 жылға қарағанда 5,20 жылға, әйелдер 4,78 жылға ұзағырақ өмір сүрді. Қалалық ер адамдар өмір сүру ұзақтығында үлкен жетістіктерге жетті, олар 5,60 жылға ұзақ өмір сүре бастады. Өмір сүру ұзақтығының өсуі көп жағдайда республикадағы сәби өлімінің қысқаруының салдарынан болып табылады, 2019 жылы ол 8,35 промиллені құрады [11].

Осылайша көбею үрдістерінің призмасы арқылы мәселені зерттеудің өзектілігі жыл сайын артып келеді. Сонымен бірге бұл демографиялық жүйенің қазіргі заманғы жұмыс параметрлерін қалыптастыруға айтарлықтай үлес қосқан сыртқы көші-қон болды. Қазақстаннан негізінен қалалардан, көшіп кету нәтижесінде халықтың көбею үрдістеріне өз үлесін қосқан еуропалық компоненттің едәуір бөлігі (бала туудың төмен көрсеткіштері және өлім-жітімнің жоғары көрсеткіштері) жойылды. Иммиграция елге дәстүрлі қасиеттің қазақ компонентін көшірді (этникалық репатрианттардың негізгі шығу орындары – Өзбекстанның, Қытайдың, Моңғолияның ауылдық жерлері екенін еске алсақ та жеткілікті). Кейбір бағалау-

лар бойынша тәуелсіздік кезеңінде Қазақстанға елдегі демографиялық жағдайға айтарлықтай әсер еткен 1,1 миллионға жуық этникалық репатрианттар келді. Ішкі көші-қон, өз кезегінде, қоныстандыру жүйесінің этникалық құрамын айтарлықтай өзгертті. Қазір ауыл халқының да, қала халқының да көпшілігі қазақтар.

85-кесте

2009-2019 жылдардағы халықтың сыртқы көші-қоны (мың адам)

жылдар	иммиграция	эмиграция	миграциялық сальдо
2009	41.5	34.0	7.5
2010	42.1	26.5	15.6
2011	38.0	32.9	5.1
2012	28.3	29.7	-1.4
2013	24.1	24.4	-0.3
2014	16.8	28.9	-12.1
2015	16.6	30.0	-13.4
2016	13.8	34.9	-21.1
2017	15.6	37.7	-22.1
2018	12.7	41.9	-29.2
2019	12.5	45.2	-32.7
барлығы	262.0	366.1	-104.1

Дереккөз: www.stat.gov.kz

Біртіндеп этникалық репатриацияның демографиялық үрдістерге әсері азаяды (85-кестені қараңыз). 2009-2019 жылдары ол 3,3 есе қысқарды. Осы кезде эмиграция 1,3 есе өсті. Нәтижесінде 2012 жылдан бастап сыртқы көші-қонның біртіндеп өсіп жатқан теріс сальдосы қайтадан байқалды.

Сонымен республиканың демографиялық дамуы эндогендік этникалық негізде айқын байқалады. Қалай болғанда да, табиғи өсімнің 90%-ын қазақтар айқындайды. Бірақ егеменді мәнді сипаттайтын түпкілікті тұжырымдар айту ертерек, өйткені көбею үрдістерінің эволюциясы белгілі бір дәрежеде кеңестік Қазақстанда болған оқиғалардың салдары болып табылады. Әңгіме 1950-60 жылдары қазақ этносының басынан кешкен демографиялық жарылыс және халықтың жас құрылымының өзгеруіне әлі де әсер ететін оның толқындары туралы болып отыр. «Кеңестік» демографиялық өткен кезең толқынның «шыңы» құлаған ХХІ ғасырдың оныншы жылдарында айқын көрінді (86-кестені қараңыз).

86-кесте

2010, 2016 жылдардағы Қазақстан халқының жас құрылымы (мың адам)

Жас	2010			2016			2016 жылдан 2010 (%)		
	барлық халық	оның ішінде		барлық халық	оның ішінде		барлық халық	оның ішінде	
		қала	ауыл		қала	ауыл		қала	ауыл
барлығы	16203,3	8819,6	7383,7	17669,9	10035,6	7634,3	9,1	13,8	3,4
0-4	1643,2	780,3	862,9	1912,7	1090,1	822,6	16,4	39,7	-4,7
5-9	1191,3	563,4	627,9	1648,4	869,7	778,7	38,4	54,4	24,0
10-14	1169,4	546,3	623,1	1233,4	614,5	618,9	5,5	12,5	-0,7
15-19	1498,8	784,3	714,5	1132,1	568,4	563,7	-24,5	-27,5	-21,1
20-24	1630,5	943,6	686,9	1425,5	801,9	623,6	-12,6	-15,0	-9,2
25-29	1379,6	792,6	587,0	1641,2	1029,5	611,7	19,0	29,9	4,2
30-34	1231,3	696,2	535,1	1402,0	841,0	561,0	13,9	20,8	4,8
35-39	1153,0	649,3	503,7	1230,6	724,5	506,1	6,7	11,6	0,5
40-44	1061,1	591,4	469,7	1131,9	655,8	476,1	6,7	10,9	1,4
45-49	1108,0	620,9	487,1	1041,4	598,7	442,7	-6,0	-3,6	-9,1
50-54	916,4	517,0	399,4	1046,8	600,4	446,4	14,2	16,1	11,8
55-59	713,5	408,1	305,4	913,4	528,7	384,7	28,0	29,0	26,0
60-64	478,9	281,5	197,4	667,2	391,5	275,7	39,3	39,1	39,7
65-69	341,6	191,4	150,2	480,3	290,9	189,4	40,6	52,0	26,1
70+	686,7	455,3	233,4	763,0	430,0	333,0	11,1	-5,1	42,7

Дереккөз: Демографический ежегодник Казахстана. 2017 // Статистический сборник / на казахском и русском языках. Министерство национальной экономики РК, Комитет по статистике. Астана, 2017. – 22-23 бб.

Демографиялық жарылыстан туындаған жас құрылымының «толқын-дары» мен «сәтсіздіктері» ұзақ уақыт бойы демографиялық үрдістерге қысым жасай алады. Әсері айқын болатын негізгі жас топтарын бөліп алайық. Біріншіден, бұл өкілдері «оныншы» жылдардың ортасында негізінен 50-ден 69 жасқа дейін болған демографиялық жарылыс ұрпағы (86-кестені қараңыз). 2016 жыл 2010 жылмен салыстырғанда халық құрылымындағы осы топтың үлес салмағы 15,1%-дан 17,6%-ға дейін ұлғайды. Болашақта негізінен қазақтардан құралған демографиялық жарылыс ұрпағы, халықтың қартаю үрдістеріне, өлімнің жалпы коэффициентінің жоғарылауына әсер етеді.

Екінші жағынан, 1980 жылдары репродуктивті әлеуетті белсенді түрде жүзеге асырған «жарылыс ұрпағы» алғашқы демографиялық толқынды тудырды. 2016 жылғы жас құрылымында толқын негізінен 25-39 жастағы балалар тобында тіркелді. Халықтың репродуктивті белсенді бөлігінің көптігі бала туудың өсуіне әкелді. Мәселен, 2016 жыл 2010 жылмен салыстырғанда 0-9 жастағы балалар саны 51,3%-ға өсті. Егер 2010 жылы осы

жас тобының халық құрамындағы үлес салмағы 17,5%-ды құраса, 2016 жылы 20,1%-құрады. ХХІ ғасырдың басында бала туудың айтарлықтай өсуі 1950-60 жылдардағы демографиялық жарылыстан туындаған «Бірінші толқын» өкілдерінің репродуктивті белсенділігінің салдары болып табылады.

Жас құрылымына 1990 жылдардағы дағдарыстық оқиғалар да әсер етті. Бұл уақытта бала туу саны күрт төмендеді. Мәселен, егер 1986-1987 жылдары Қазақстанда 827,9 мың бала туылса (демография тарихындағы рекордтық көрсеткіштер), ал 1996-1997 жж. – 487,7 мың немес 1,7 есе аз [11; 93-б.; 12; 31-б.]. Нәтижесінде 2016 жылдың жас құрылымында алдағы жылдары көбею деңгейі тәуелді болатын репродуктивті ұрпақ (15-24 жас) өте аз. 2016 жыл 2010 жылмен салыстырғанда оның саны 18,3%-ға қысқарды (86-кестені қараңыз).

Осылайша кеңестік мұраның инерциясы модернизация дамуының қиындықтарымен бірге егеменді демографиялық жүйенің жұмысында өте қарама-қайшы үрдістердің пайда болуына әкеледі. Сонымен қалалық әлеуметтік тауашаларды табысты игеру үшін сапалы білім, кәсібилік және т.б. үлкен маңызға ие. Қалалық өмірдің осы және басқа стандартты өлшем шарттарының жиынтығы әрдайым туу деңгейінің төмендеуіне әкеледі. Бұл үрдіс Қазақстанда 1970-80 жылдары айқын көрінді. Бірақ оның «титұлдық емес» халқын, негізінен республика қалаларында саны жағынан басым болған орыстар айқындады.

Егеменді Қазақстанның КСРО құрамында еуропалық этникалық топтардың өкілдері болған жылдары құрылған әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-мәдени қалалық тауашаларды ауылдық жерлерде қалыптастырған репродуктивтік нормаларды жаңа тұрғылықты жерге көшіретін қазақтар құрады. Мұны 2000-2019 жылдардағы табиғи өсу көрсеткіштерінің серпіні дәлелдейді (87-кестені қараңыз).

87-кесте

2000-2019 жж. Қазақстанның қала және ауыл халқының бала туу, өлім-жітім, табиғи өсуі (1000 адамға шаққанда)

	2000	2010	2019
Туылғандар			
барлық халық	14,9	22,5	21,7
қала халқы	13,6	21,6	22,1
ауыл халқы	16,6	23,6	21,2
қайтыс болғандар			
барлық халық	10,1	8,9	7,2
қала халқы	11,3	9,4	7,5

ауыл халқы	8,5	8,4	6,7
табиғи өсім			
барлық халық	4,8	13,6	14,5
қала халқы	2,3	12,2	14,6
ауыл халқы	8,1	15,2	14,5

Дереккөз: Демографический ежегодник регионов Казахстана. Статистический сборник. Алматы, 2006. 211-213 б. (www.stat.gov)

87-кестеден көріп отырғанымыздай, 2000-2019 жылдары табиғи өсім коэффициенті 3,0 есе өсті. Бұл ретте қалаларда өсу қарқыны ауылдық жерлерге қарағанда 3,5 есе жоғары болды (қалаларда 6,3 есе, ауылдарда 1,8 есе). Ең үлкен өсім XXI ғасырдың бірінші онжылдығында байқалды.

Бұл бірінші демографиялық толқынның ұрпағы бала туу жасына енгендігімен түсіндіріледі, ал оның ең жоғары репродуктивті белсенділігі әлеуметтік-экономикалық тұрақтандыру кезеңімен сәйкес келді. Бала туудың жалпы коэффициенттерінің өсуіне, табиғи өсуге «этникалық алмастыру» деп аталатын әсер айтарлықтай маңызға ие. Мұның мәні – көбею деңгейі төмен тұрғындардың эмиграция нәтижесінде елден кетуі. Қазақтардың үлес салмағының артуы табиғи өсім коэффициенттерінің тез өсуіне алып келеді. Бірінші кезекте бұл этникалық құрамның ауысуы анағұрлым айқын болған қазақстандық қалаларға қатысты. Егер тұтастай республика бойынша табиғи өсім көрсеткіші 2000-2010 жылдары 2,8 есе өссе, ал қалаларда 5,3 есе артты. Қазақ халқы әрдайым басым болған ауылдық жерлерде серпін онша айқын емес (өсу 1,9 есе).

2010-2019 жылдары халықтың көбею көрсеткіштері тұрақталды. «Еуропалық» стандарттарға негізделген бұрынғы демографиялық жүйеден егемендікке өту уақыты аяқталуда. Шамасы, сол кезде қалыптасқан үрдістер алдағы жылдары мәселенің мәнін анықтайды. Бұл үрдістер қазақстандық әйелдердің бала туу жасының коэффициенттерінде, бала туудың жиынтық коэффициентінде айқын көрінеді (88-кестені қараңыз).

88-кесте

2009-2019 жылдардағы Қазақстанның қала және ауыл халқының бала тууының жас коэффициенттері (балиғат жастағы 1000 әйелге шаққанда)

әйелдің жасы	2009			2019		
	барлық халық	оның ішінде		барлық халық	оның ішінде	
		қала	ауыл		қала	ауыл
15-49	77,63	71,51	85,92	88,63	86,06	92,68
15-19	28,83	26,46	31,66	23,20	20,65	25,99
20-24	149,17	130,22	176,43	166,31	155,93	180,96

25-29	152,44	142,81	165,94	172,71	161,36	194,52
30-34	107,00	100,12	116,48	124,33	118,73	134,53
35-39	58,46	53,74	65,02	74,50	73,28	76,51
40-44	14,90	13,66	16,58	20,28	20,01	20,71
45-49	0,66	0,59	0,77	1,03	1,18	0,80
бала туудың жиынтық коэффициенті	2,55	2,32	2,87	2,90	2,75	3,17

Дереккөз: Демографический ежегодник Казахстана. 2017. Статистический сборник. Министерство национальной экономики РК, Комитет по статистике. Астана, 2017. – 175-181 б., 189-190 (www.stat.gov.kz)

88-кестедегі деректер 2009-2019 жылдардағы бала туудың жас ерекшеліктерінің серпінін көрсетеді. Тиісті этникалық статистиканың болмауына байланысты репродуктивті жастағы барлық жас топтарында статистикалық қатарды анықтайтын қазақ әйелдері басым болады деп болжаймыз. Этнодемографиялық даму үрдісін ескере отырып, 2009 жылмен салыстырғанда 2019 жылы қазақ әйелдерінің жас құрылымындағы үлес салмағы одан да артуы тиіс еді. Нәтижесінде Қазақстандағы бала туудың жиынтық коэффициенті 13,7%-ға өсті (2009 жылы 2,55 және 2019 жылы 2,90). Көші-қон (ішкі және иммиграция) салдарынан репродуктивті әлеует қалаларға көшеді. Бала туудың жас көрсеткіштері Қазақстан қалаларында 20,3%-ға, ауылдарда 7,9%-ға өсті. Қалаларда бала туу қарқындылығы ауылдарға қарағанда 2,6 есе жоғары. Сондай-ақ қалаларда бала туудың жиынтық коэффициенті ауылдық жерлерге қарағанда неғұрлым жылдам қарқынмен өсуде (қалаларда 18,5%-ға, ауылдарда 10,4%-ға) (88-кестені қараңыз).

Бала туудың жиынтық коэффициенті көрсеткіштерінің серпіні Қазақстанның 1970 жылдардың соңы мен 1980 жылдардың басындағы қолайлы демографиялық жағдайға тез жақындап келе жатқанын көрсетеді. 1979 жылы ол 3,02-ге теңелді, ал 1980 жылдардың соңынан бастап біртіндеп төмендей бастайды: 1989 жылы – 2,81; 1995 жылы – 2,20; 1997 жылы – 1,86; 1999 жылы – 1,80 [13; 43-б.; 14; 272, 273-б.]. 2000 жылдары көрсеткіштің айтарлықтай өсуі байқалады. Нәтижесінде 20 жыл ішінде (1999-2019 жж.) бала туудың жиынтық коэффициенті 1,6 есе ұлғайды (1999 жылғы 1,80-нен 2019 жылғы 2,90-ге дейін).

Осылайша 2009-2019 жылдардағы бала туу коэффициентінің тез өсуі халықтың этнодемографиялық құрамының эволюциясының ерекшеліктерін көрсетеді. Бұл әртүрлі этникалық құрамы бар аймақтардың мысалында айқын көрінеді. Маңғыстау және Түркістан облыстарында қазақ халқы басым. Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстарында еуропа-

лық компоненттің үлес салмағы басым. Бұл фактор, авторлардың пікірінше, бала туу үрдісіне шешуші әсер етті (89-кестені қараңыз).

89-кесте

2019 жылы Қазақстанның кейбір өңірлерінде бала туудың жас коэффициенттері (балиғат жастағы 1000 әйелге шаққанда)

әйелдердің жасы	Маңғыстау облысы	Түркістан облысы	Қостанай облысы	Солтүстік Қазақстан облысы
15-49	124.12	126.73	53.17	55.04
15-19	33.98	31.97	18.48	19.15
20-24	226.69	275.81	107.83	98.44
25-29	240.99	262.42	102.04	126.32
30-34	166.71	172.39	75.33	94.07
35-39	104.79	91.54	45.19	46.55
40-44	29.33	22.23	11.81	10.33
45-49	1.91	0.82	0.64	0.43
бала туудың жиынтық коэффициенті	4.02	4.29	1.81	1.98

Дереккөз: www.stat.gov.kz

Маңғыстау және Түркістан облыстарында бала туудың жиынтық коэффициенті, 89-кестенің деректері бойынша, Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстарына қарағанда екі есе жоғары. Бұл ретте Түркістан облысында қалалық әйелдердің тууының жиынтық коэффициенті 7,27-ге тең (ауылдарда – 3,72). Яғни Түркістан облысының бір қалалық әйелі 2019 жылы статистикалық орташа бағаммен өмір бойы 7-ден астам бала туады. Маңғыстау облысында көрсеткіш біршама төмен, бірақ айтарлықтай – 4,39 (ауылдарда – 3,80). Шымкент қаласында бала туудың жиынтық коэффициенті орташа республикалық көрсеткіштен жоғары (3,32), Нұр-Сұлтанда ол 2,77-ге тең, Алматыда 1,78 [12].

Қала мен ауылға ортақ нәрсе – үрдістің үлкен (30 жастан асқан) жас топтарында әлдеқайда қарқынды жүруі. Осы жастағы әйелдерде әдетте үшінші, төртінші және т.б. балалар пайда болады. Жағдай көбіне олардың ықтимал ең жоғары репродуктивті белсенділік кезеңі негізінен 1990 жылдардағы дағдарыс кезіне сай келгендігімен түсіндіріледі. Нәтижесінде дәстүрлі ортада жиі қалыптасқан отбасындағы балалардың саны туралы идеялар толығымен қанағаттандырылмады. Олар әлеуметтік-экономикалық жағдай әртүрлі болған және бала тууды кейінге қалдыру барған сайын қиындаған қазіргі уақытта іске асады.

Сонымен Қазақстанда көп балалы отбасылардың саны өсуде, егде балиғат жастағы әйелдердің бала туудың жиынтық коэффициентіне қосқан

үлесі неғұрлым салмақты болуда. Жағдайдың екі ұштылығы – осы әйелдердің репродуктивті көзқарастарының көбіне кеңес заманында белгілі бір өмір сүру жағдайларында қалыптасуы. Ауылдық ортада «сақталған» дәстүрлі отбасылық-тұрмыстық стандарттар басқа этностардың өкілдері индустриялық-қалалық функцияларды орындаған, көпэтностық жағдайда өздерін неғұрлым жайлы сезінді. Моноэтносты қалыптастыру кезеңінде көп балалы болу, жоғары туу дәстүрлерін сақтау объективті түрде қиын болады, өйткені халықтың өсімін молайту параметрлері «қазақи» негізде жұмыс істейтін қалалық ортамен барған сайын айқындалатын болады.

Бала туу деңгейі жақын арада төмендеуі мүмкін. Бұл қалалық қазақтардың екінші, ішінара үшінші ұрпақта белсенді репродуктивті жасқа ене бастауымен түсіндіріледі. Бұл ұрпақтың негізін 1990 жылдардағы «урбанизация толқыны» өкілдерінің қалада туып, әлеуметтенген балалары құрайды. Олардың репродуктивті жағдайлары аға буынға қарағанда өзгеше. Қалай болғанда да, балиғат жастағы әйелдердің ең жас жастар тобында (20 жасқа дейін) бала туу көрсеткіші төмендейді (88-кестені қараңыз). Уақыт өте келе «урбанизация толқынының» өкілдері репродуктивті жастағы барлық негізгі топтарды анықтайды.

Сонымен қатар ауылдың ауқымды демографиялық әлеуеті үнемі жаңа урбандалу легін өндіреді. Қазіргі уақытта, біздің ойымызша, біз қалалық кеңістікті игерудің «сандық» нұсқасын байқаймыз. Тез өсіп келе жатқан қала халқын өз массасында кешегі ауыл тұрғындары құрайды, олар қалаға тиісті әлеуметтік-мәдени көзқарастардың едәуір бөлігін алып келді. Бұл көзқарастар жақын болашақта жаңа тұрғылықты жерде «ерімейді». Көптеген дәстүрлі құндылықтардың жоғалуы (соның ішінде репродуктивті) қалалық индустриалды қоғамның ұзақ, эволюциялық құрылысы үрдісінде жүреді. Бұл көбіне қазақстандық орыстарға тән болды. Қазақтар «индустриялық урбандалу» жолынан өткен жоқ, көбіне мемлекеттің қазіргі қала халқы – бұл қалаларда тұратын, тиісті менталитеті бар ауыл қазақтары. Оларға әлі де тұрғылықты жері бойынша ғана емес, шын мәніндегі қала тұрғындары болу керек.

Қазіргі уақытта дәстүрлі құндылықтарды көп жағдайда сақтаған қазақ халқы мемлекеттің қуатты демографиялық ресурсы болып табылады. Республика халқы санының өсу серпінін қалаларда да, ауылдық жерлерде де қазақтар айқындайды. 2019 жылы Қазақстанның барлық дерлік өңірлерінде (Солтүстік Қазақстан және Қостанай облыстарынан басқа) олар халықтың басым бөлігі болып табылады. Бұл ретте Атырау, Маңғыстау және Қызылорда облыстарында қазақтардың үлес салмағы 90 %-дан асады. Бұл көрсеткішке Ақтөбе облысы да жақын (90-кестені қараңыз).

90-кесте

2019 жылғы ағымдағы статистика деректері бойынша Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

облыстар	барлық халық		Қазақтар		орыстар		украиндықтар		немістер		өзге этностар	
	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%
Қазақстан	18395.5	100	12587.5	68.4	3471.0	18.9	270.9	1.5	178.0	1.0	1887.5	10.2
Ақмола	738.6	100	379.3	51.4	242.7	32.9	31.8	4.3	26.0	3.5	58.8	8.0
Ақтөбе	869.6	100	720.4	82.8	98.6	11.3	21.6	2.5	5.7	0.7	23.3	2.7
Алматы	2038.9	100	1469.5	72.1	271.9	13.3	3.6	0.2	8.6	0.4	285.3	14.0
Атырау	633.8	100	586.8	92.6	33.4	5.3	0.8	0.1	0.5	0.1	12.3	1.9
Батыс Қазақстан	652.3	100	498.0	76.3	125.6	19.3	9.2	1.4	1.3	0.2	18.2	2.8
Жамбыл	1125.4	100	818.5	72.7	110.0	9.8	2.7	0.2	4.3	0.4	189.9	16.9
Қарағанды	1378.5	100	714.1	51.8	488.9	35.5	40.1	2.9	32.0	2.3	103.4	7.5
Қостанай	872.8	100	355.7	40.8	357.6	41.0	71.8	8.2	27.2	3.1	60.5	6.9
Қызылорда	794.3	100	764.6	96.3	14.6	1.8	0.3	0.0	0.1	0.0	14.7	1.9
Маңғыстау	678.2	100	617.1	91.0	36.8	5.4	1.8	0.3	0.3	0.0	22.2	3.3
Павлодар	753.9	100	394.7	52.4	267.1	35.4	32.4	4.3	20.3	2.7	39.4	5.2
Солтүстік Қазақстан	554.5	100	194.2	35.0	274.6	49.5	22.9	4.1	19.7	3.6	43.1	7.8
Түркістан	1984.0	100	1508.2	76.0	35.5	1.8	0.9	0.0	1.3	0.1	438.1	22.1
Шығыс Қазақстан	1378.5	100	834.8	60.6	496.6	36.0	3.8	0.3	12.9	0.9	30.4	2.2
Нұр-Сұлтан қ.	1078.4	100	852.0	79.0	138.5	12.8	14.2	1.3	9.3	0.9	64.4	6.0
Алматы қ.	1854.7	100	1120.5	60.4	468.1	25.2	10.4	0.6	7.6	0.4	248.1	13.4
Шымкент қ.	1009.1	100	676.8	67.1	92.6	9.2	2.6	0.3	1.2	0.1	235.9	23.4

Дереккөз: Численность населения Казахстана по отдельным этносам на начало 2019 г. Комитет по статистике Министерства национальной экономики ([https:// data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey](https://data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey))

Нәтижесінде 2009-2019 жылдары Қазақстан халқының өсу қарқыны 14,9%-ды құрады, бұл алдыңғы онжылдықтағы (1999-2009 жж.) өсу қарқынынан 2,1 есе жоғары. Көшіп келу ағынының қысқаруы салдарынан қазақтар санының өсу серпіні 1999-2009 жылдардағы кезеңімен салыстырғанда біршама төмендеді (26,4%-дан 24,7%-ға дейін), бірақ орыстар санының азаю қарқыны да (1,9 есе) төмен болды. Басқа еуропалық топтардың демографиялық эволюциясы олардың санының аздығына байланысты жалпы жағдайға шамалы әсер етеді (91-кестені қараңыз).

91-кесте

2009 жылғы халық санағының деректері және 2019 жылғы ағымдағы статистика материалдары бойынша Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	2009		2019		2019 жылдан 2009 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	16009.6	100	18395.5	100	114.9
қазақтар	10096.8	63.1	12587.5	68.4	124.7
орыстар	3793.8	23.7	3471.0	18.9	91.5
украиндықтар	333.0	2.1	270.9	1.5	81.3
немістер	178.4	1.1	178.6	1.0	100.1
өзге этностар	1607.6	10.0	1887.5	10.2	117.4

Дереккөз: *Перепись населения Республики Казахстан 2009 г. Краткие итоги. Статистический сборник. / Под ред. А.А.Смаилова. Астана, 2010. – 11 б.; Численность населения Казахстана по отдельным этносам на начало 2019 г. Комитет по статистике Министерства национальной экономики ([https:// data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey](https://data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey)).*

Республика өңірлері дамуының этнодемографиялық саралануы сақталуда. Бұл көбіне халықтың этникалық құрамына байланысты. Қазақ этносының үлес салмағы көп Оңтүстік және Батыс Қазақстанда неғұрлым жоғары өсу қарқыны тіркелді.

Батыс Қазақстанда қазақтар халықтың 80%-дан астамын құрайды. Табиғи өсудің жоғары қарқыны аймақта өте аз еуропалық этникалық топтардың кетуінің орнын толтырады (92-кестені қараңыз).

92-кесте

2009 жылғы халық санағының деректері және 2019 жылғы ағымдағы статистика материалдары бойынша Батыс Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	2009		2019		2019 жылдан 2009 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	2352.4	100	2834.0	100	120.5
қазақтар	1927.4	81.9	2422.3	85.5	125.7
орыстар	312.3	13.3	294.4	10.4	94.3
украиндықтар	40.1	1.7	33.4	1.2	83.3
немістер	7.5	0.3	7.7	0.3	102.7
өзге этностар	65.1	2.8	76.2	2.6	117.0

Дереккөз: *Численность населения Казахстана по отдельным этносам на начало 2019 г. Комитет по статистике Министерства национальной экономики ([https:// data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey](https://data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey)). 2019 жылғы ағымдағы статистика деректері бойынша Батыс Қазақстан құрамына Ақтөбе, Атырау, Батыс Қазақстан, Маңыстау облыстары кірді.*

2009-2019 жылдардағы бұл көшіп кету егеменді демографиялық тарихтың алдыңғы кезеңдеріне қарағанда әлдеқайда аз болғанын айта кету керек. Мәселен, орыстардың саны 5,7%-ға қысқарды, ал немістердің саны 2,7%-ға ұлғайды. Бірақ бұл өсу украиндықтар санының 16,7%-ға төмендеуі сияқты осы этностардың аздығына байланысты аймақтағы демографиялық үрдістерге әсер етпеді.

Оңтүстік Қазақстанның ерекшелігі оның этникалық әртүрлілігі болып табылады, мұнда табиғи өсімнің жоғары қарқынымен сипатталатын қазақстандық өзбектер, ұйғырлар, дүнгендер жинақы өмір сүреді. Бұл этностардың өсу серпіні жоғары және орыс пен украин халқының кетуінің орнын айтарлықтай толтырады (93-кестені қараңыз).

93-кесте

2009 жылғы халық санағының деректері және 2019 жылғы ағымдағы статистика материалдары бойынша Оңтүстік Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	2009		2019		2019 жылдан 2009 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	7343.8	100	8806.4	100	119.9
қазақтар	5109.7	69.6	6358.1	72.2	124.4
орыстар	1034.6	14.1	992.7	11.3	95.9
украиндықтар	29.9	0.4	20.5	0.2	68.6
немістер	21.5	0.3	23.1	0.3	107.4
өзге этностар	148.1	15.6	1412.0	16.0	123.0

Дереккөз: Численность населения Казахстана по отдельным этносам на начало 2019 г.. Комитет по статистике Министерства национальной экономики ([https:// data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey](https://data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey)). 2019 жылғы ағымдағы статистика деректері бойынша Оңтүстік Қазақстанға Алматы, Жамбыл, Қызылорда, Түркістан облыстары және Алматы, Шымкент қалалары кірді.

Сондай-ақ оңтүстік өңірде екі қазақстандық мегополис – Алматы мен Шымкент орналасқан, оған бүкіл республика аумағынан халық келеді. Мәселен, 2009-2019 жылдары Алматы халқының саны 35,8%-ға өсті, бұл ретте мұнда қазақтар саны 54,7%-ға артты. Егеменді кезеңде алғаш рет статистика Алматыда орыстар санының (3,3%-ға) өсуін көрсеткенін атап өткен жөн.

Қазақ халқы санының ең жоғары өсу қарқыны Солтүстік Қазақстанда (31,4%-ға) байқалды (94-кестені қараңыз). Мұндай өсудің негізгі себебі ішкі көші-қон үрдістерімен түсіндіріледі. Солтүстік Қазақстан – «Серпін» бағдарламасы бойынша қоныс аударушыларды қабылдайтын маңызды

өңірлердің бірі. Қазақстанға басқа мемлекеттерден келетін этникалық репатрианттардың да едәуір бөлігі осы жерге жіберіледі.

94-кесте

2009 жылғы халық санағының деректері және 2019 жылғы ағымдағы статистика материалдары бойынша Солтүстік Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	2009		2019		2019 жылдан 2009 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	3575.1	100	3998.1	100	111.8
қазақтар	1655.7	46.3	2175.9	54.4	131.4
орыстар	1355.6	37.9	1280.5	32.0	94.5
украиндықтар	205.9	5.8	173.1	4.3	84.1
немістер	102.5	2.9	102.9	2.6	100.4
өзге этностар	255.4	7.1	265.7	6.6	104.0

Дереккөз: Численность населения Казахстана по отдельным этносам на начало 2019 г.. Комитет по статистике Министерства национальной экономики ([https:// data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkynu/v3?apikey=yourApiKey](https://data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkynu/v3?apikey=yourApiKey)). 2019 жылғы ағымдағы статистика деректері бойынша Солтүстік Қазақстан құрамына Ақмола, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан облыстары және Нұр-Сұлтан қаласы кірді.

Қазақстан Республикасының астанасы Нұр-Сұлтан қаласының қарқынды өсуінің де маңызы зор. 2009-2019 жылдары елорда халқының саны 75,9%-ға артып, өңірдің басқа елді мекендерінен кетудің орнын толтырды. Астаналық қазақтардың саны 10 жылда екі есеге артты. Солтүстік Қазақстандағы этнос санының 82%-ға өсуін Нұр-Сұлтан қаласы қамтамасыз етті. Астанада орыстар да көбейді (13,3%-ға).

Орталық және Шығыс Қазақстанның демографиялық дамуы оңтүстік, батыс және солтүстік өңірлерде байқалатын үрдістерден біршама ерекшеленеді. Мұндағы қазақтардың үлес салмағы бүкіл халықтың жоғары өсу қарқынын қамтамасыз ету үшін жеткіліксіз.

Орталық Қазақстанда халық саны тек 2,7%-ға өсті (95-кестені қараңыз). Бұл қазақтар санының салыстырмалы түрде жоғары емес өсу қарқынының (14,7%-ға) және Оңтүстік, Батыс және Солтүстік Қазақстанға қарағанда орыстар санының (7,8%-ға) неғұрлым қарқынды азаюының салдарынан болды. Өзге этникалық топтардың өкілдігі де қысқарды.

95-кесте

2009 жылғы халық санағының деректері және 2019 жылғы ағымдағы статистика материалдары бойынша Орталық Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	2009		2019		2019 жылдан 2009 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	1341.7	100	1378.5	100	102.7
қазақтар	622.3	46.4	714.1	51.8	114.7
орыстар	530.1	39.5	488.9	35.5	92.2
украиндықтар	50.0	3.7	40.1	2.9	80.2
немістер	32.8	2.5	32.0	2.3	97.6
өзге этностар	106.5	7.9	103.4	7.5	97.1

Дереккөз: Численность населения Казахстана по отдельным этносам на начало 2019 г.. Комитет по статистике Министерства национальной экономики ([https:// data.egov.kz/api/v4/kazakstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey](https://data.egov.kz/api/v4/kazakstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey)). 2019 жылғы ағымдағы статистика деректері бойынша Орталық Қазақстан құрамына Қарағанды облысы кірді.

Шығыс Қазақстан 2009-2019 жылдары халық саны қысқарған республикадағы жалғыз өңір болып табылады (96-кестені қараңыз).

96-кесте

2009 жылғы халық санағының деректері және 2019 жылғы ағымдағы статистика материалдары бойынша Шығыс Қазақстан халқының саны мен этникалық құрамы (мың адам)

	2009		2019		2019 жылдан 2009 (%)
	саны	%	саны	%	
барлық халық	1396.6	100	1378.5	100	98.7
қазақтар	781.7	56.0	834.8	60.6	106.8
орыстар	561.2	40.2	496.6	36.0	88.5
украиндықтар	7.1	0.5	3.8	0.3	53.5
немістер	14.1	1.0	12.9	0.9	91.5
өзге этностар	32.5	2.3	30.4	2.2	93.5

Дереккөз: Численность населения Казахстана по отдельным этносам на начало 2019 г.. Комитет по статистике Министерства национальной экономики ([https:// data.egov.kz/api/v4/kazakstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey](https://data.egov.kz/api/v4/kazakstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey)). 2019 жылғы ағымдағы статистика деректері бойынша Шығыс Қазақстан құрамына Шығыс Қазақстан облысы кірді.

Шығыс Қазақстанда өңірге бұрыннан тән демографиялық даму үрдістерінің үйлесімі сақталуда – республикада қазақтар санының ең төмен өсу қарқыны (6,8%-ға) және орыстар санының ең жоғары қысқару қарқыны (11,5%-ға). Ал қазақтар мен орыстар өңір халқының 96%-дан астамын құрайтындықтан, олардың демографиялық қылықтары дамудың жалпы векторын айқындайды.

Сонымен Қазақстан Республикасының 2009-2019 жылдардағы демографиялық дамуының негізгі ерекшелігі үрдістің мәнін қазақтар айқындап отырғандығында. Егер бұл бұрын еуропалық этникалық топтардың эмиграциясының нәтижесінде қысқару салдарынан болса, қазір сыртқы факторлар демографиялық үрдістерге іс жүзінде әсер етпейді. Республиканың демографиялық жүйесі эндогендік негізде толыққанды жұмыс істейді.

***

Осылайша XX ғ. соңы – XXI ғ. басында Қазақстан Республикасында жаңа демографиялық жүйе қалыптасады. Үрдістің екі ұштылығы – оның XX ғасырда салынған этнодемографиялық, әлеуметтік-саяси негізге негізделгендігінде. Сондықтан қызмет етудің бастапқы кезеңдері көп жағдайда кеңес заманындағы қазақтардың өмір сүру ерекшеліктерінің салдары болды. Айрықша ерекшелігі КСРО ыдырығанға дейін этнос өкілдерінің 60%-дан астамы демографиялық қылықтың дәстүрлі нұсқаларын сақтай отырып, ауылдық жерлерде өмір сүргендігі болып табылады. Қала халқының басым бөлігі Қазақстанға негізінен сыртқы көші-қон нәтижесінде келген еуропалық халықтар болды. 1990 жылдары халықтың еуропалық компонентінің едәуір бөлігі көшіп кетті. Бұл бірінші кезекте қазақтарда бала туудың төмендеуімен бірге Қазақстан Республикасында халық санының қысқаруына әкелді. «Кеңестік» демографиялық жүйенің негіздері тез құлдырап, егеменді жүйе өз дамуының басында болған еді. Нәтижесінде Қазақстан Республикасы үлкен демографиялық дағдарысқа ұшырады.

Жағдай біртіндеп өзгерді. XXI ғасырдың бірінші онжылдығында қазақ этносының әлеуметтік-мәдени өлшемдерінде айқынырақ жұмыс істейтін егеменді демографиялық жүйенің параметрлері жасалды. Бала туу көрсеткіші, табиғи өсім айтарлықтай жақсарды, халық саны тез өсе бастады. 1990 жылдардағы демографиялық дағдарыс жеңілді. Соған қарамастан Кеңес дәуірінің мұрасы егемен демографиялық жүйенің жұмысына әсер етуді жалғастырды. Біріншіден, ол XX ғасырдың ортасындағы жарылыспен анықталған қазақтардың жас құрылымының эволюциясы арқылы көрінеді.

XXI ғасырдың екінші онжылдығында Қазақстан толық негізде егеменді демографиялық жүйенің негізін қалады. Оның жұмыс істеу ерекшелігі – даму векторының негізінен тәуелсіздік кезеңінде қалыптасқан құбылыстармен анықталуы. Бұл кезде сыртқы көші-қонның рөлі барынша азайтылды, халық санының серпінін республикада, оның ішіндегі қалаларда халықтың көпшілігіне айналған қазақ этносының көбеюі айқындайды.

Қазіргі демографиялық ахуалдың өзіне тән ерекшелігі қазақтардың жылдам урбанизациясы болып табылады. Нәтижесінде қала халқының көбею көрсеткіштерінің серпіні ауылдық жерлерге қарағанда әлдеқайда жоғары. Қала халқының едәуір бөлігін тиісті репродуктивті ережелерді жаңа тұрғылықты жерге көшіретін кешегі ауыл тұрғындары құрайтын қалалық кеңістікті «сандық» игеру кезеңі байқалады. Уақыт өте келе жағдай өзгереді, өйткені жас репродуктивті жастар топтарындағы туу көрсеткіші төмендейді.

Егеменді демографиялық жүйенің өлшем шарттары орта, тіпті одан да алыс болашаққа қандай болатынын айту қиын. Бүгінде қазақ этносының тарихында алғаш рет оның даму векторы қалаларда орналасқаны көрініп тұр. Егеменді нұсқалар қазақстандық орыстардың «қалалық тәжірибесін» жаңғыртпайды деп болжауға болады. Қалалық орыстар, әсіресе КСРО аймақтарынан қоныс аудару нәтижесінде Қазақстанға келгендер қазақ ортасымен, жалпы қазақ мәдениетімен әлсіз байланыста болды. Кеңестік қалалық қазақстандық орта қазақтың ауылдық ортасымен іс жүзінде байланыспады, оның мәдениетімен қоректенбеді. Бір-бірімен байланыссыз «параллель әлемдер» болды. Қазір ауыл-қала кеңістігі көптеген отбасылық, әлеуметтік, экономикалық, мәдени ағымдармен тығыз байланысты біртұтас ағза ретінде жұмыс істейді. Бірте-бірте жаңа тұрғылықты жерде кеңейтілген көбею жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын дәстүрлі отбасылық-ұрпақ құрылым қалпына келтірілуде.

Осылайша мемлекеттің егеменді мәнін көрсететін қазақстандық демографиялық жүйенің қалыптасуы бірнеше күрделі кезеңдерден өтті. Қазіргі уақытта Қазақстанның демографиялық ырғағын, бір жағынан, өткеннің әлеуметтік-мәдени нормаларын сақтаған, екінші жағынан, жаңғыртудың жедел даму мәселелерін шешетін қазақтар айқындайды. Дәл осындай үйлесімде Қазақстан Республикасының әлеуметтік-демографиялық дамуының болашағы көрінеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

«Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасын іске асыру шеңберінде бірыңғай қазақстандық руханиятты қалыптастыру міндеті объективті этнодемографиялық жағдайды нақты білуді және таяу болашақта даму перспективаларын түсінуді талап етеді.

XX ғасырдың соңы – XXI ғасырдың басында Қазақстан Республикасында жаңа демографиялық жүйе қалыптасты. Процестің екіұштылығы бұл жүйенің XX ғасырда бой көтерген этнодемографиялық, әлеуметтік-саяси негізге құрылғандығында жатыр. Сондықтан демографиялық үдеріс қызмет етуінің бастапқы кезеңдері көп жағдайда кеңес заманындағы қазақтардың демографиялық даму ерекшеліктерінің салдары болды. КСРО ыдырағанға дейін этнос өкілдерінің 60%-дан астамының демографиялық мінез-құлықтың дәстүрлі нұсқаларын сақтай отырып, ауылдық жерлерде өмір сүргендігі айрықша ерекшелік болып табылады. Қала халқының басым бөлігі Қазақстанға негізінен сыртқы көші-қон нәтижесінде келген еуропалық халықтар болды.

1990 жылдары халықтың еуропалық құрамының едәуір бөлігі көшіп кетті. Бірінші кезекте бұл қазақтарда бала туудың төмендеуімен бірге Қазақстан Республикасындағы халық санының қысқаруына әкелді. «Кеңестік» демографиялық жүйенің негіздері тез құлдырады, егеменді жүйе өзінің дамуының басында болды. Нәтижесінде Қазақстан Республикасы ауқымды (мощный – қуатты??) демографиялық дағдарысқа ұшырады.

Жағдай біртіндеп өзгерді. XXI ғасырдың бірінші онжылдығында қазақ этносының әлеуметтік-мәдени өлшемдеріне қарай айқын жұмыс істейтін егеменді демографиялық жүйенің параметрлері жасалды. Бала туу көрсеткіші, табиғи өсім айтарлықтай жақсарды, халық саны тез арта бастады. 1990 жылдардағы демографиялық дағдарыс еңсерілді. Соған қарамастан кеңес дәуірінің мұрасы егемен демографиялық жүйенің жұмысына әсер етуді жалғастырды. Ең алдымен, ол XX ғасырдың ортасындағы дүмпумен анықталған қазақтардың жас құрылымының эволюциясы арқылы көрініс табуда.

XXI ғасырдың екінші онжылдығында Қазақстан толық негізде егеменді демографиялық жүйенің негізін қалады. Оның жұмыс істеу ерекшелігі негізінен даму векторының тәуелсіздік кезеңінде қалыптасқан құбылыстарымен анықталуында болып табылады. Бұл кезде сыртқы көші-қонның рөлі барынша азайтылды, халық санының серпінін республикада,

оның ішінде қалаларда халықтың көпшілігіне айналған қазақ этносының көбеюі айқындайды.

Қазіргі демографиялық ахуалдың өзіне тән ерекшелігі қазақтардың тез қалалануы (урбанизациясы) болып табылады. Нәтижесінде қала халқының көбею көрсеткіштерінің серпіні ауылдық жерлерге қарағанда әлдеқайда жоғары болуда.

Қазір қалалық кеңістікті «сандық» игеру кезеңі байқалады. Бұл игеруді тиісті репродуктивті ережелерді жаңа тұрғылықты жерге көшіретін кешегі ауыл тұрғындары жүзеге асыруда, әрі солар қала халқының едәуір бөлігін құрауда.

«Бүгін ... бизнес, менеджмент, ақпараттық технологиялар салаларының барлығында, ең беделді салаларда қалалық қазақ халқы кеңінен көрсетілген. Бұл өзгеріс қоғамда не болып жатқанын түсінуде аса маңызды. Қазақтардың ұлттық мәртебесі мен ұлттық өзін-өзі бағалау деңгейі мемлекет құраушы ұлт мәртебесіне сай келді», – деді ҚР-ның бірінші президенті Назарбаев Н.Ә. өзінің Қазақстан халықтары Ассамблеясының 12-сессиясындағы сөзінде [13].

Егеменді демографиялық жүйенің өлшемшарттары орта, тіпті одан да алыс болашақта қандай болатынын айту қиын. Бүгінде қазақ этносының тарихында алғаш рет оның даму векторы қалаларда орналасқаны көрініп тұр. Егеменді нұсқалар қазақстандық орыстардың «қалалық тәжірибесін» жаңғыртпайды деп болжауға болады. Қалалық орыстар, әсіресе КСРО аймақтарынан қоныс аудару нәтижесінде Қазақстанға келгендер қазақи ортамен, жалпы қазақ мәдениетімен тығыз байланыста болмады. Кеңестік қалалық қазақстандық орта қазақтың ауылдық ортасымен іс жүзінде байланыспады, оның мәдениетімен қоректенбеді. Бір-бірімен байланыссыз «қатар әлемдер» ретінде өмір сүрді. Қазір ауыл-қала кеңістігі көптеген отбасылық, әлеуметтік, экономикалық, мәдени ағымдармен тығыз байланысты біртұтас ағза ретінде жұмыс істейді. Бірте-бірте жаңа тұрғылықты жерде кеңейтілген көбею жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын дәстүрлі отбасылық-ұрпақ құрылымы қалпына келтірілуде

Осылайша мемлекеттің егеменді мәнін көрсететін қазақстандық демографиялық жүйенің қалыптасуы бірнеше күрделі кезеңдерден өтті. Қазіргі уақытта Қазақстанның демографиялық ырғағын, бір жағынан, өткеннің әлеуметтік-мәдени нормаларын сақтаған, екінші жағынан, жаңғыртудың жедел даму мәселелерін шешетін қазақтар айқындайды. Дәл осы үйлесімде Қазақстан Республикасының әлеуметтік-демографиялық дамуының болашағы көрінеді.

ҰСЫНЫСТАР

Қазіргі уақытта демографиялық үдерістерде халықтың көбеюі, ең алдымен туу деңгейі басты рөл атқарады. Дәл осы жерде елеулі өзгерістер болатыны күтілуде. Кетіп бара жатқан үрдістердің негізінде болжамдар жасауға болмайды. Халықтың өсімін молайту процестерінің жаңа трендтерінің мәнін айқындау және алынған нәтижелер негізінде елдің демографиялық стратегиясын әзірлеу қажет.

Қазақстандағы этнодемографиялық үдерістердің дамуындағы трендтерінің бірі қала халқының басым көпшілігі тарихта алғаш рет қазақтар болғандығы болып табылады. Алайда демографиялық даму бағдарламаларын әзірлеу кезінде қазақ әйелдерінің репродуктивті ұстанымдары, олардың өзгермелі әлемнің әлеуметтік, экономикалық, әлеуметтік-мәдени эволюцияларын қабылдауы жеткілікті түрде ескерілмейді. Жоғарыда айтылғанды ескере отырып, мемлекеттік құрылымдар «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасын іске асыру шеңберінде:

1) Қазақстанның қала халқының демографиялық мінез-құлқына мониторингі жүзеге асыру;

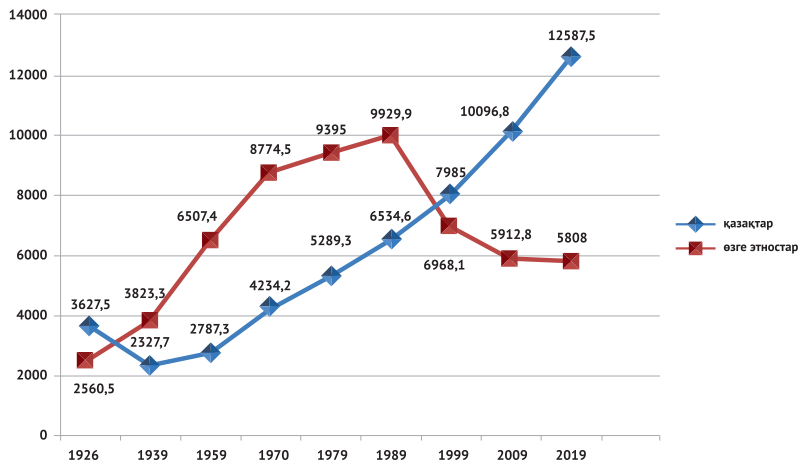
2) Репродуктивті мінез-құлық бойынша алынған деректер негізінде өңірлік ерекшеліктерді ескере отырып, елдің демографиялық дамуының ұзақ мерзімді бағдарламасын әзірлеу. Ол үшін қысқа мерзімде «Қазақстан әйелдерінің репродуктивтік ұстанымдары» жобасын әзірлеуге және іске асыруға кірісу керек, мұнда басты зерттеу нысаны қалалық қазақ әйелдері болады.

3) Аймақтық ерекшеліктерді ескере отырып, қалалану (урбанизация) және мүмкін қалпына келтіру (реурбанизация) үдерістерін зерттеу. Ол үшін «Қазақстан қалаларында ауыл көшіп-қонушыларының бейімделу проблемалары»; «Қазіргі қазақстандық қала және жастар»; «Қазақстанның қазіргі қалалық кеңістігі: әлеуметтік-мәдени бейімделу проблемалары»; «Қазақтарды демографиялық жаңғырту Қазақстандағы егеменді демографиялық жүйенің қалыптасу факторы ретінде» жобаларын әзірлеу және жүзеге асыру қажет.

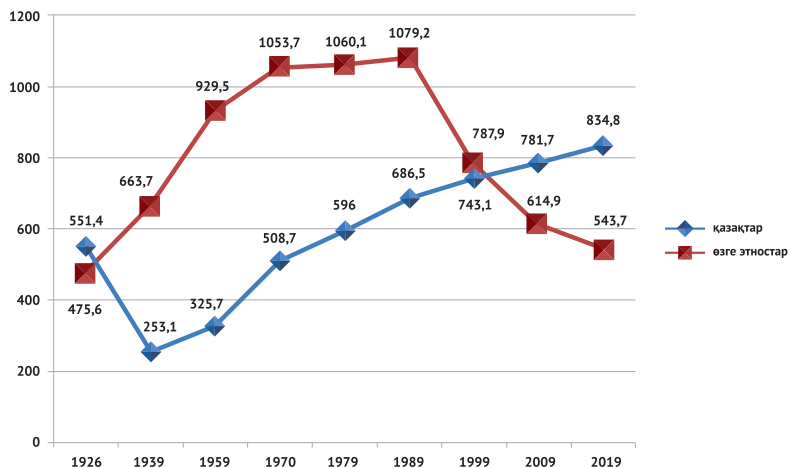
Әдебиеттер тізімі

1. Послание Президента страны народу Казахстана «Казахстан 2030: Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев», 1997 г. // [Электронный ресурс] <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K970002030>.
2. Национальный состав Республики Казахстан. Том 4, часть 1. Население Республики Казахстан по национальностям, полу и возрасту/ Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Ст. сб. – Алматы, 2000.
3. Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. – Алма-Ата, 1991.
4. Курганская В., Дунаев В. Стратегические приоритеты и региональные аспекты этнодемографической политики Республики Казахстан// Социальный портрет современного казахстанского общества: сб. ст. 2-й выпуск. ИМЭП при Фонде Первого Президента РК – Лидера Нации. – Астана-Алматы, 2016. – С. 111-112
5. http://demoscope.ru/weekly/ssp/emp_Lan_97_vezd.php?reg=566).
6. Краткие итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. – Алматы, 1999.
7. Народонаселение Казахстана. 2000. Сборник материалов по вопросам народонаселения. – Алматы, 2000.
8. Демографический ежегодник Казахстана. 2005: Статистический сборник. – Алматы, 2005.
9. Предварительные данные за 2009 г. Ст.сб. Астана, 2010. // www.stat.gov.kz.
10. Кожумов К. Здоровье: расходы увеличиваются, но «болячки» еще остаются. АиФ Казахстан. 2010. № 48.
11. www.stat.gov.kz.
12. Демографический ежегодник. 1990: Госкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1990.
13. Назарбаев Н.А. В каждом сердце – родная страна: речь на 12-й сессии Ассамблеи народа Казахстана // Казахстанская правда. – 2006. – 25 октября.

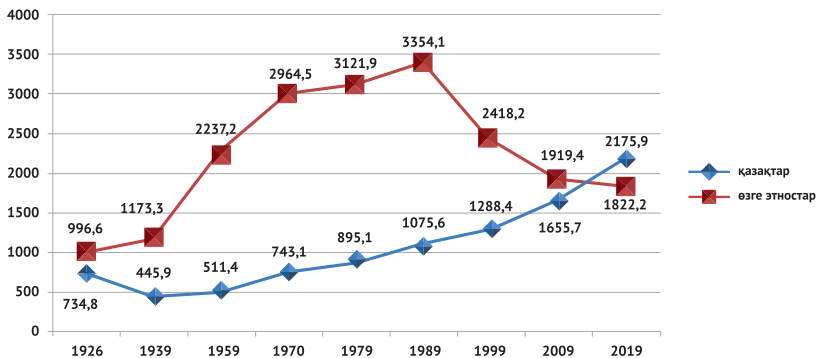
1-диаграмма. Қазақтар мен Қазақстандағы өзге этностар санының динамикасы (1926-2019 жж.), мың адам

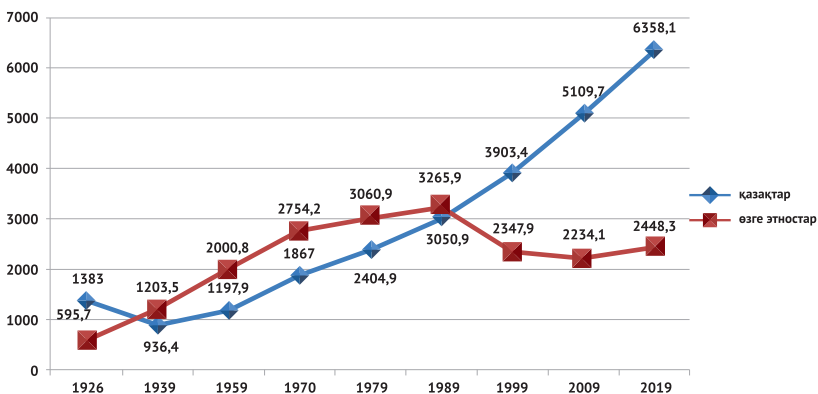
2-диаграмма. Шығыс Қазақстан қазақтары мен өзге этностары санының динамикасы (1926-2019 жж.), мың адам

3-диаграмма. Солтүстік Қазақстан қазақтары мен өзге этностары санының динамикасы (1926-2019 жж.), мың адам

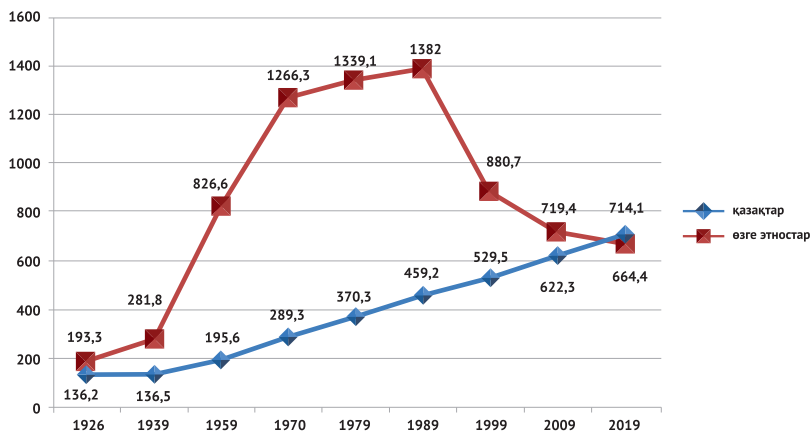

4-диаграмма. Оңтүстік Қазақстан қазақтары мен өзге этностары санының динамикасы (1926-2019 жж.), мың адам

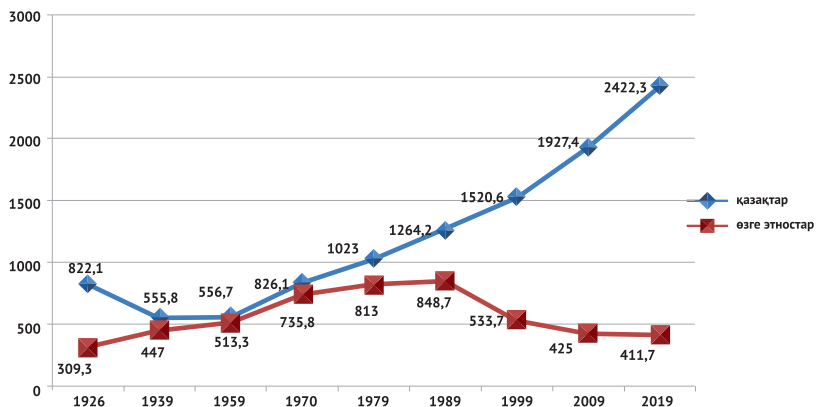

5-диаграмма. Орталық Қазақстан қазақтары мен өзге этностары санының динамикасы (1926-2019 жж.), мың адам

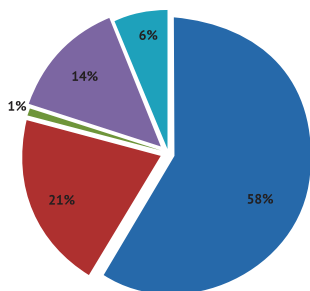

6-диаграмма. Батыс Қазақстан қазақтары мен өзге этностары санының динамикасы (1926-2019 жж.), мың адам

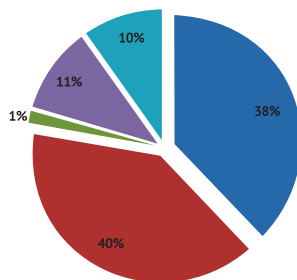

7-диаграмма. 1926 ж., 1939 ж. халық санағы мәліметтері бойынша Қазақстан халқының құрамындағы этностардың үлес салмағы, %

■ қазақтар ■ орыстар ■ немістер ■ украиндар ■ өзге этностар

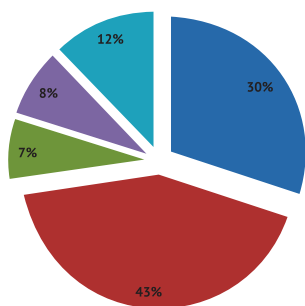
1926 жыл

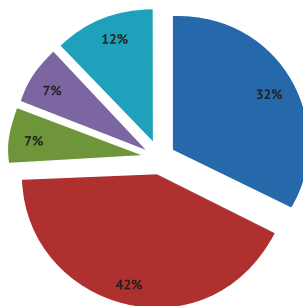
1939 жыл

8-диаграмма. 1959 ж., 1970 ж. халық санағы мәліметтері бойынша Қазақстан халқының құрамындағы этностардың үлес салмағы, %

■ қазақтар ■ орыстар ■ немістер ■ украиндар ■ өзге этностар

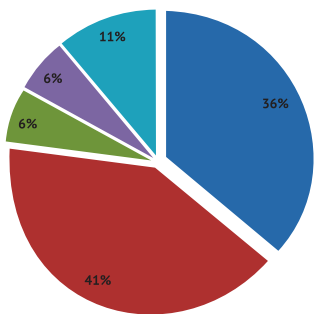
1959 жыл

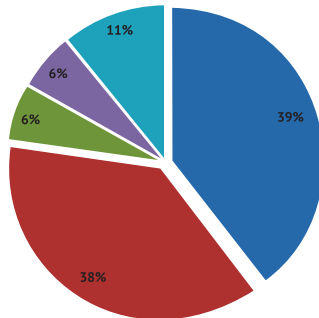
1970 жыл

9-диаграмма. 1979 ж., 1989 ж. халық санағы мәліметтері бойынша Қазақстан халқының құрамындағы этностардың үлес салмағы, %

■ қазақтар ■ орыстар ■ немістер ■ украиндар ■ өзге этностар

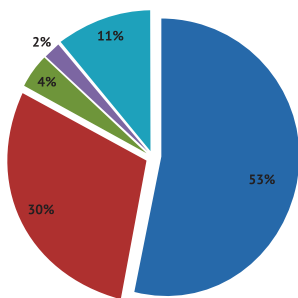
1979 жыл

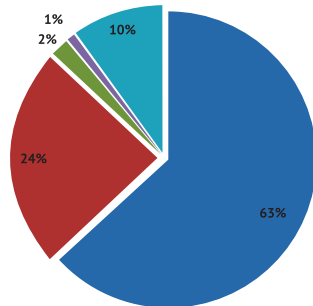
1989 жыл

10-диаграмма. 1999 ж., 2009 ж. халық санағы мәліметтері бойынша Қазақстан халқының құрамындағы этностардың үлес салмағы, %

■ қазақтар ■ орыстар ■ немістер ■ украиндар ■ өзге этностар

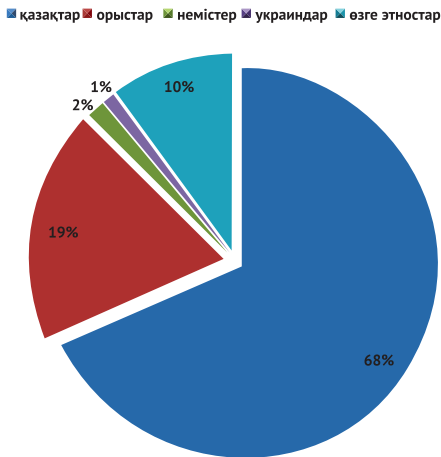

1999 жыл

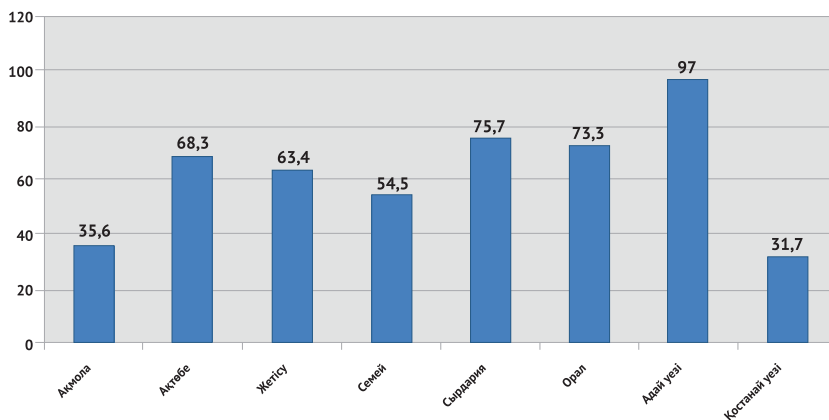

2009 жыл

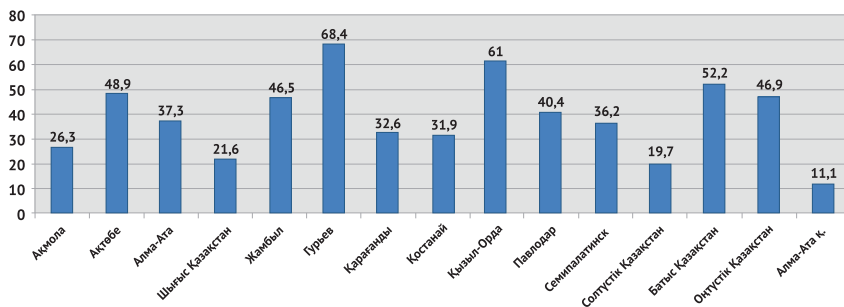
11-диаграмма. 2019 ж. ағымдағы статистика мәліметі бойынша Қазақстан халқының құрамындағы этностардың үлес салмағы, %

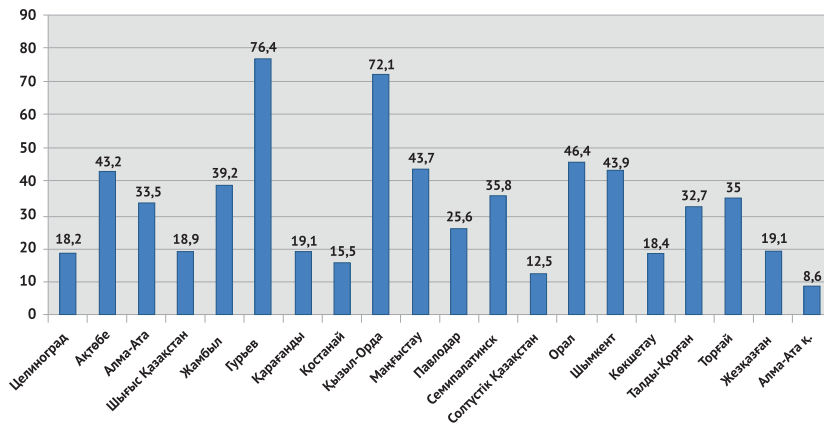
12-диаграмма. 1926 ж. халық санағы мәліметі бойынша губерниялар мен уездердегі қазақтардың үлес салмағы, %

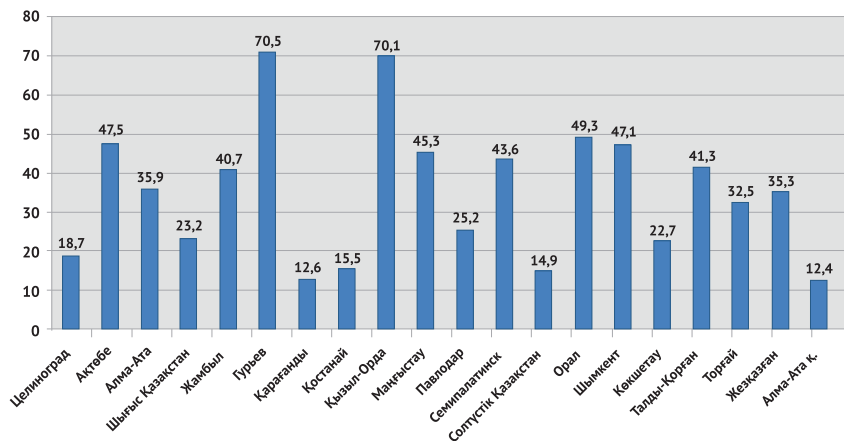
13-диаграмма. 1939 ж. халық санағы мәліметі бойынша облыстардағы қазақтардың үлес салмағы, %

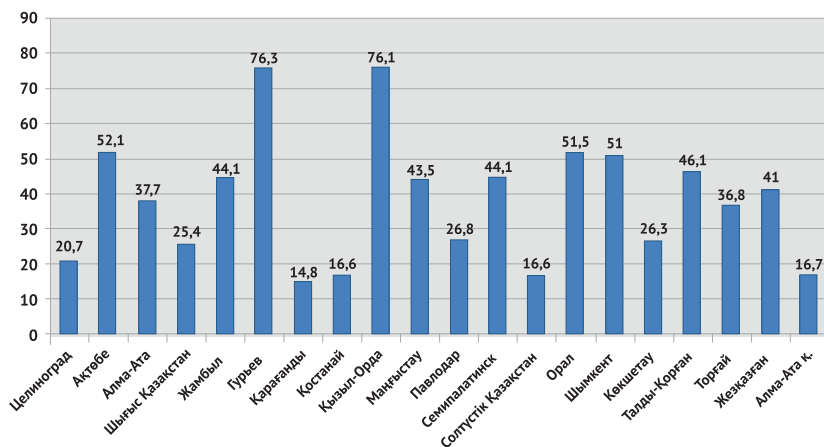
14-диаграмма. 1959 ж. халық санағы мәліметі бойынша облыстардағы қазақтардың үлес салмағы, %

15-диаграмма. 1970 ж. халық санағы мәліметі бойынша облыстардағы қазақтардың үлес салмағы, %

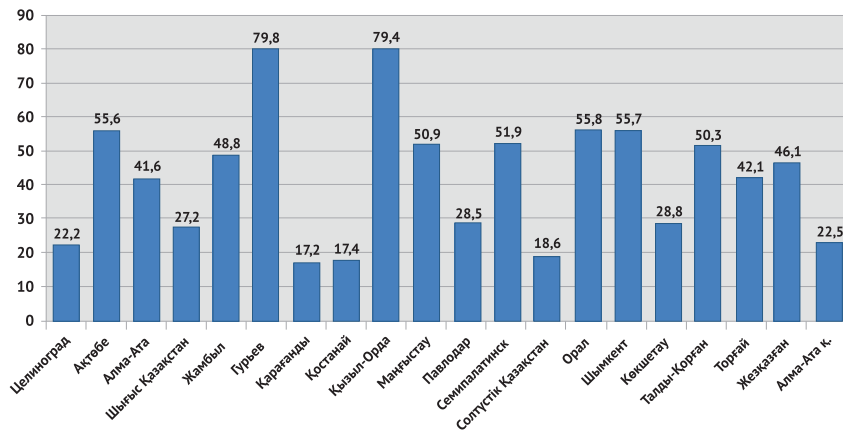

16-диаграмма. 1979 ж. халық санағы мәліметі бойынша облыстардағы қазақтардың үлес салмағы, %

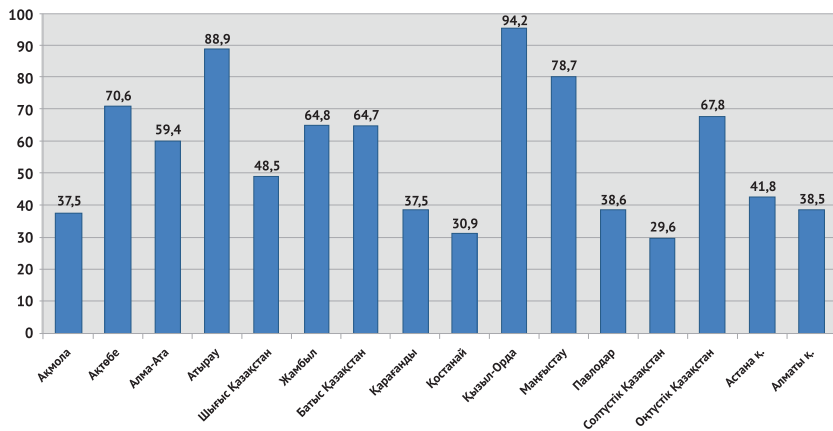

«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫ ШЕҢБЕРІНДЕ «ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТАРИХ КОНТЕКСТІНДЕГІ ҚАЗАҚТАР»

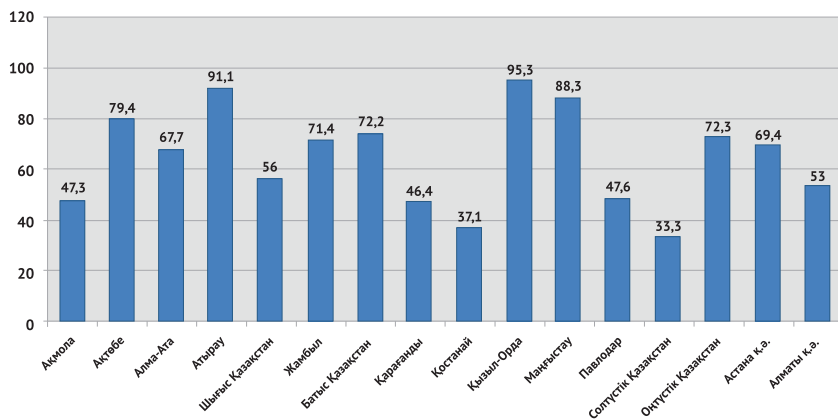
17-диаграмма. 1989 ж. халық санағы мәліметі бойынша облыстардағы қазақтардың үлес салмағы, %

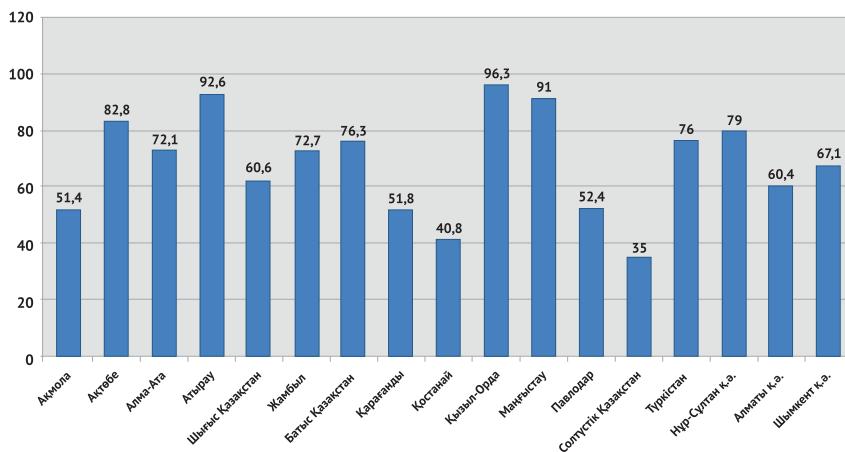
18-диаграмма. 1999 ж. халық санағы мәліметі бойынша облыстардағы қазақтардың үлес салмағы, %

19-диаграмма. 2009 ж. халық санағы мәліметі бойынша облыстардағы қазақтардың үлес салмағы, %

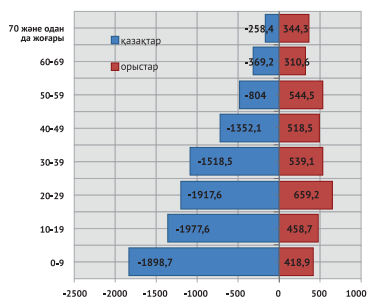
20-диаграмма. 2019 ж. ағымдағы статистика мәліметі бойынша облыстардағы қазақтардың үлес салмағы, %

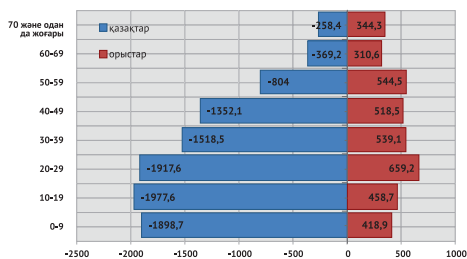
«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫ ШЕҢБЕРІНДЕ «ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТАРИХ КОНТЕКСТІНДЕГІ ҚАЗАҚТАР»

21-диаграмма. 1926 ж. және 2009 ж. халық санағы мәліметі бойынша қазақ және орыс халықтарының жас құрылымы, мың адам

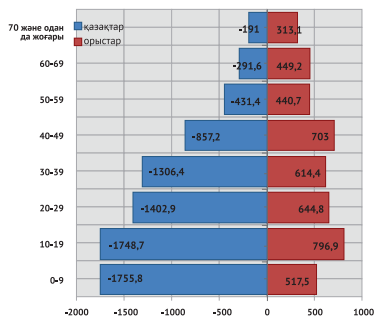

1926 жыл

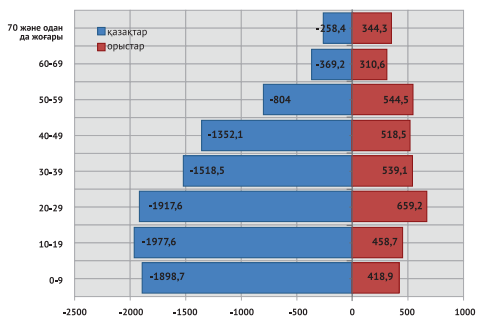

2009 жыл

22-диаграмма. 1999 ж. және 2009 ж. халық санағы мәліметі бойынша қазақ және орыс халықтарының жас құрылымы, мың адам

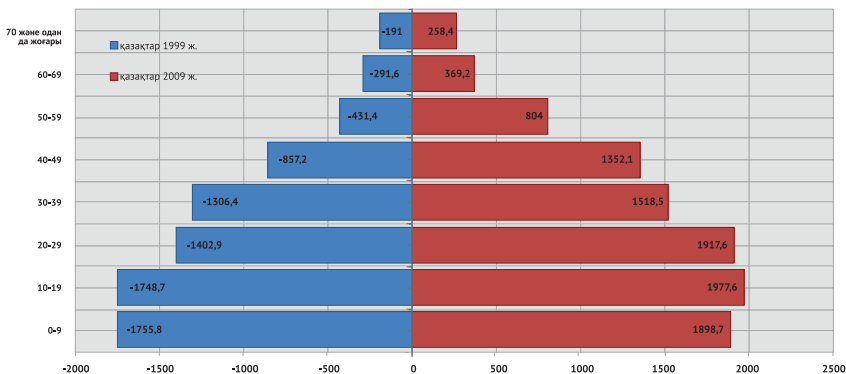

1999 жыл

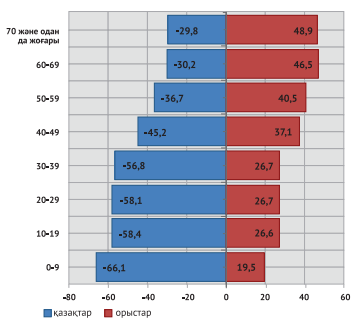

2009 жыл

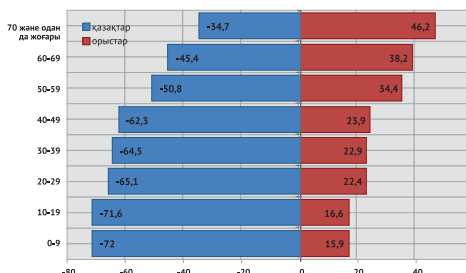
23-диаграмма. 1999ж. және 2009 ж. халық санағы мәліметі бойынша қазақ және орыс халықтарының жас құрылымы, мың адам

24-диаграмма. 1999 ж. және 2009 ж. халық санағы мәліметі бойынша Қазақстан халқының жасқа байланысты топтарындағы қазақтар мен орыстардың өкілдігі, %

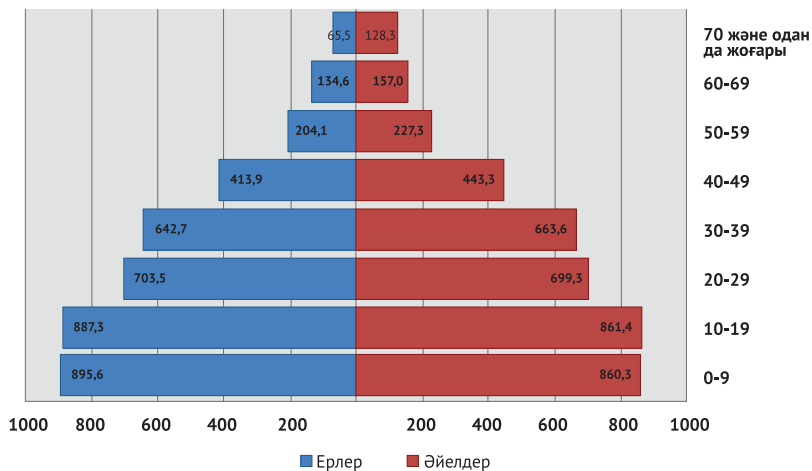

1999 жыл

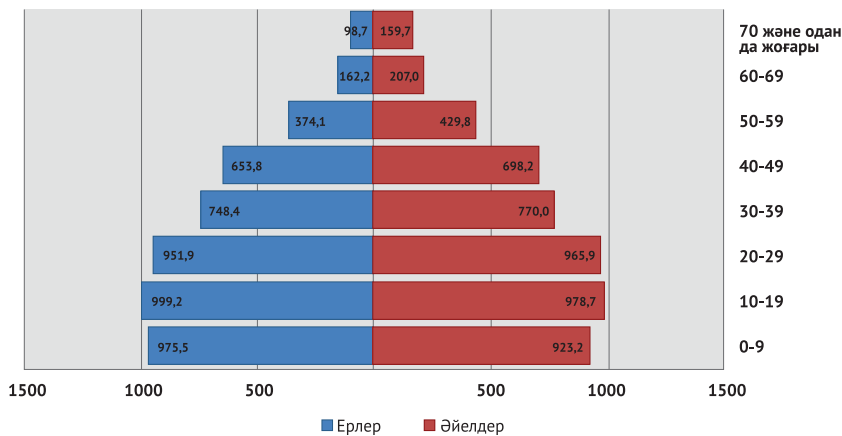

2009 жыл

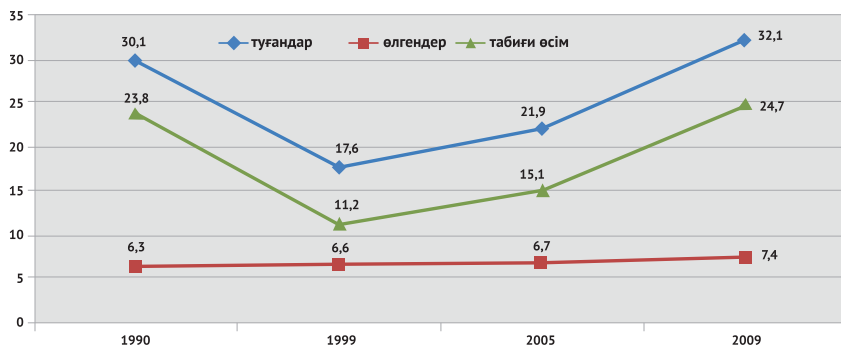
25-диаграмма. 1999 жылға қазақтардың жыныстық-жастық пирамидасы, мың адам

26-диаграмма. 2009 жылға қазақтардың жыныстық-жастық пирамидасы, мың адам

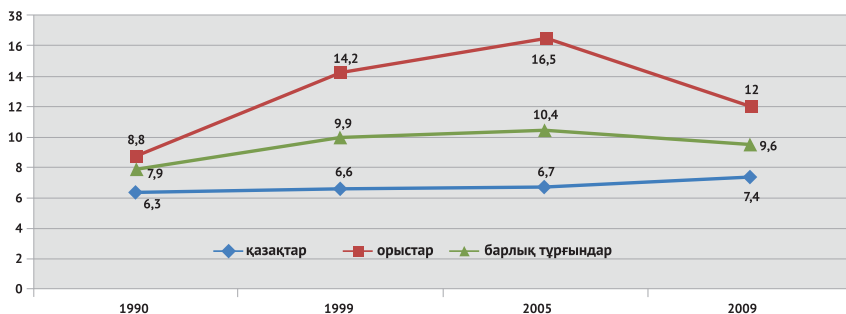
27-диаграмма. 1990-2009 жж. Қазақстанның табиғи өсімі, туғандар, өлгендер, 1000 адамға шаққанда

28-диаграмма. 1990-2009 жж. қазақтардың табиғи өсімі, туғандар, өлгендер, 1000 адамға шаққанда

29-диаграмма. Қазақстанның барлық халқымен салыстырмалы түрде алғанда қазақтар мен орыстардың туу деңгейі, 1990-2009 жж., 1000 адамға шаққанда

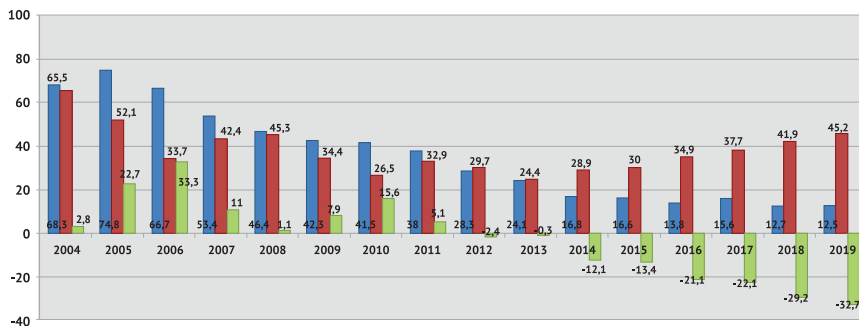
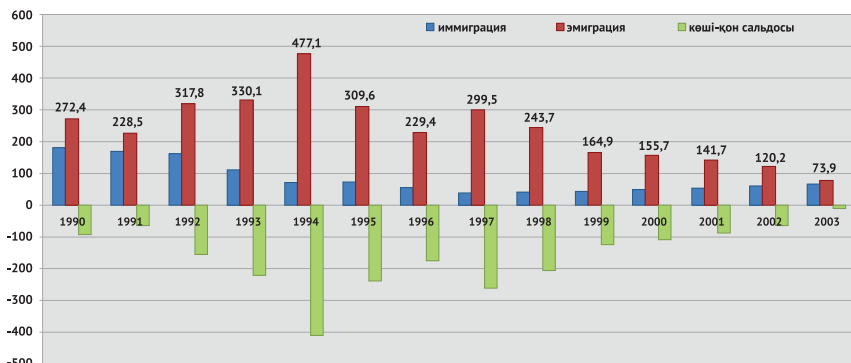

30-диаграмма. 1990-2009 жж. Қазақстанның барлық халқымен салыстырмалы түрде алғанда қазақтар мен орыстардың өлім-жітімінің деңгейі, 1000 адамға шаққанда

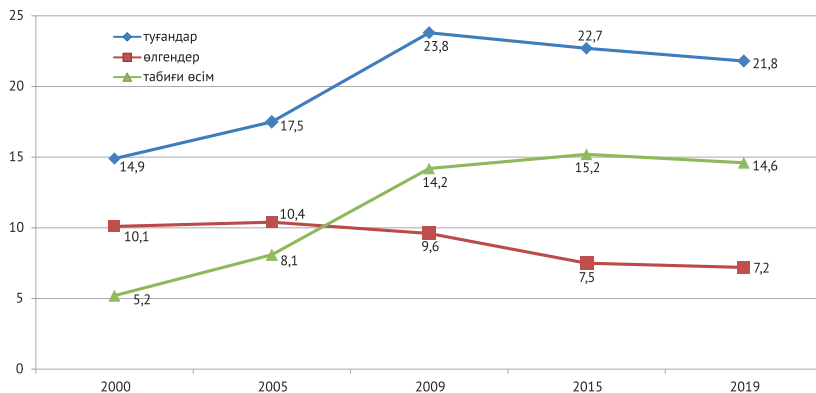

31-диаграмма. Қазақстанның барлық халқымен салыстырмалы түрде алғанда қазақтар мен орыстардың табиғи өсім деңгейі, 1000 адамға шаққанда

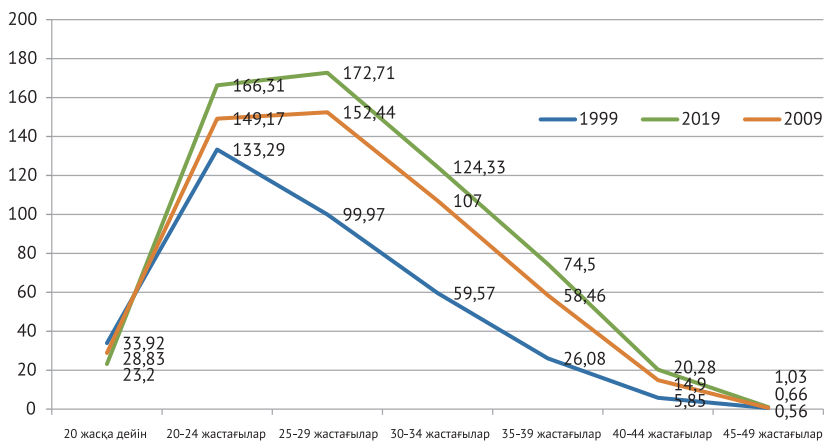
«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫ ШЕҢБЕРІНДЕ «ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТАРИХ КОНТЕКСТІНДЕГІ ҚАЗАҚТАР»

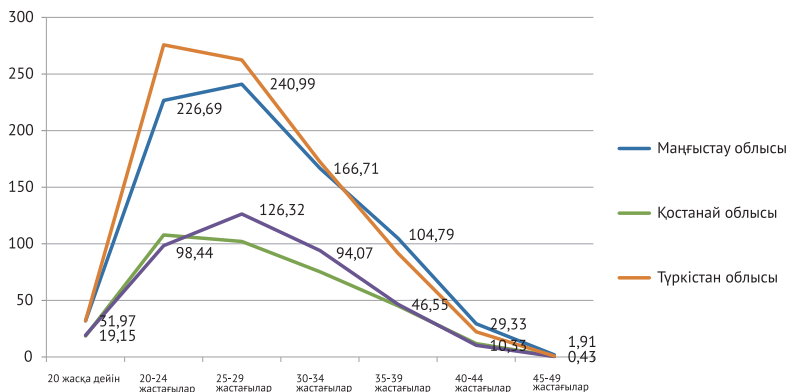
32-диаграмма. 1990-2019 жж. Қазақстан халқының көші-қон қозғалысы (мың адам)

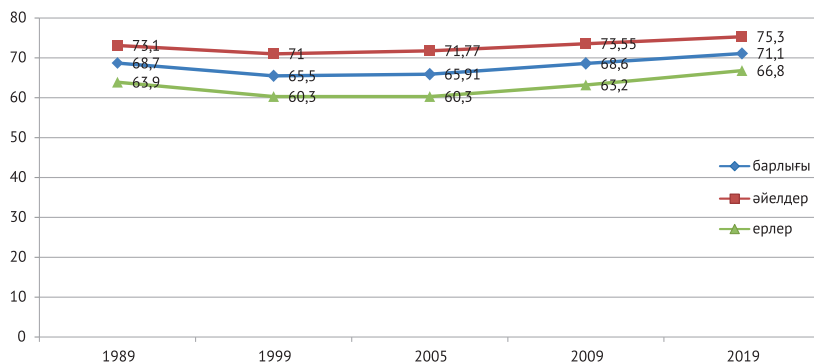
33-диаграмма. 1999- 2019 жж. жас шамасына қарай бөліну топтарына байланысты туу коэффициенті (репродуктивті жастағы 1000 әйелге туылғандар саны)

34-диаграмма. 2019 ж. Қазақстанның кейбір аймақтарындағы туудың жас коэффициенттері (репродуктивті жастағы 1000 әйелге туылғандар саны)

35-диаграмма. 1989-2019 жж. Қазақстанда туған кезде күтілетін өмір сүру ұзақтығы, жас

ГЛОССАРИЙ

Ажырасудың жалпы коэффициенті – орташа жылдық халықтың 1000 адамына шаққандағы бір жылдағы ажырасулар саны.

Ажырасудың жас бойынша коэффициенті – белгілі бір кезеңдегі (көбінесе бір жылдағы) осы жастағы ерлердің (әйелдердің) ажырасуы санының осы кезеңде некеде тұрған сол жыныстағы және жастағы адамдардың орташа (орташа жылдық) қатынасы. Әртүрлі жастағы адамдарда ажырасу жиілігін сипаттайды. Бұл ретте осы коэффициент есептелетін жастың төменгі және жоғарғы шектері шартты түрде анықталады.

Ажырасушылық – ерлі-зайыптылардың екеуінің өмірі кезінде неке қатынастарын екі жақты келісім бойынша немесе олардың біреуінің бастамасы бойынша АХАЖ органдарында немесе сот шешімімен бұзудың жаппай процесі.

Азаматтардың хал актілерін жазу (АХАЖ) – демографиялық оқиғалар (бала туу, өлім-жітім, неке және ажырасу) туралы алғашқы ақпарат көзі.

Азаматтық неке – жеке келісімге немесе екі адамның заңды түрде ресімделген келісімшартына негізделген тіркелмеген бірге тұру, ортақ үй шаруашылығын басқару және бала тәрбиелеу.

Ана өлімінің коэффициенті – 100 000 тірі туғанға шаққандағы жүктілікке, босануға және босанғаннан кейінгі кезеңге (босанғаннан кейінгі 6 апта ішінде) байланысты әйелдердің қайтыс болу жағдайларының саны.

Аналардың өлімі – жүктілікке, босануға және босанғаннан кейінгі кезеңге (босанғаннан кейінгі 6 апта ішінде) байланысты әйелдердің өлім-жітімі.

Анамнестикалық әдіс (грек. anamnesis – еске алу) – демографиялық және өзге де оқиғалар туралы мәліметтер адамдардың өткен өмір туралы естеліктеріне сәйкес сауалнама жүргізу арқылы жиналатын демографиялық процестерді өткенге шолу арқылы байқаудың бір түрі.

Ананың орташа жасы – баланың туылуындағы әйелдің орташа жасы.

Аурулар мен өлім себептерінің халықаралық жіктемесі – медицина ғылымы оны дамытудың жарияланған кезеңінде қабылдаған аурулар атауларының тізбегі. Бұл өлімнің себебін анықтауға арналған нормативтік құжат. Оған 21 ауру тобы және өлім себептері кіреді. Қазіргі уақытта 10-қайта қараудың аурулары мен өлім себептерінің халықаралық жіктемесі қолданыста.

Балалар өлімінің коэффициенті – 0-14 немесе 1-14 жастағы балалардың өлім-жітімін өлшейтін көрсеткіш.

Бала туудың жас бойынша коэффиценті – осы жастағы немесе осы жас тобындағы әйелдер туған балалардың жылдық санының осы жастағы немесе жас тобындағы әйелдер бір жыл ішінде өмір сүрген адам жылдарының санына немесе осы жастағы әйелдердің орташа жылдық санына қатынасы. Бұл ретте балиғат жастағы төменгі және жоғарғы шекара үшін әдетте 15 және 49 (44) жас алынады. 15 жасқа дейінгі әйелдердің және 50 (45) жастан асқан әйелдердің бала тууы осы жас топтарына кіреді.

Бала туудың жалпы коэффиценті – осы кезеңде халықтың өмір сүрген адам өмірінің жылдарының жалпы немесе орташа халық санына бөлінген кезеңдегі халықтың бала туу саны. Әдетте 1000 адамға шаққандағы бала туу саны ретінде көрінеді. Бір жылдық уақыт кезеңдері үшін бала туудың жалпы коэффиценті бала туудың жылдық санының орташа жылдық халыққа қатынасы ретінде есептеледі.

1 жыл үшін туудың арнайы коэффиценті туудың жылдық санын ұрпақты болу жасындағы әйелдердің орташа жылдық санына бөлу жолымен есептеледі.

Бірге тұру – жыныстық, эмоционалды және материалдық қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін ерлер мен әйелдердің уақытша тұруы.

Демография – халықтың көбеюінің әлеуметтік-тарихи, әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-этникалық және әлеуметтік-мәдени шарттылығындағы заңдары, заңдылықтары мен үрдістері туралы ғылым.

Демография пәні – демографиялық оқиғалар және бала туу мен өлім-жітім, некелесу мен ажырасу, халықты қоныстандыру мен көші-қон процестері.

Демографиялық ақпарат көздері – халық және демографиялық процестер туралы сандық ақпаратты қамтитын баспа басылымдары. Қамту дәрежесі (әлем, аймақ, ел немесе оның бөліктері – аймақ, аумақ немесе жеке елді мекен халқы), ұлттық тиесілігі (ұлттық және халықаралық), деректер сипаты (уақыт кезіндегі халықтың саны мен құрамы, кезеңге демографиялық оқиғалардың сипаттамалары, демографиялық процестердің аралас сипаттамалары), деректер жататын уақыт (тарихи-демографиялық, өткенді шолушы, ағымдағы, демографиялық болжамдар), деректерді алу тәсілі (ресми жарияланымдар, арнайы зерттеу материалдары), басылым сипаты (арнайы, жалпы типті) бойынша ерекшеленеді. Ақпараттың толықтығы мен сенімділігі тұрғысынан демографиялық ақпарат көздерін бастапқы – жиналған статистикалық деректерді өңдеу мен салыстырудың тікелей нәтижелерін және оларға негізделген есептік көрсеткіштерді қамтитын, екінші – бастапқы мәліметтер бойынша бағалау мен әртүрлі

есептеулердің нәтижесі болып табылатын кезеңдерге бөлу өте маңызды. Кейде демографиялық ақпарат көздеріне демографиялық оқиғаларды бақылаудың немесе есепке алудың бастапқы құжаттары – метрикалық кітаптардағы жазбалар, азаматтық хал актілері, санақ жүргізу немесе халықты зерттеу парақтары және палеодемографиялық зерттеу материалдары кіреді. Демографиялық құбылыстарды түсіндіру үшін құрамында тікелей сандық деректер жоқ басқа да көздер маңызды: әдеби, деректі, заңнамалық актілер және т.б.

Демографиялық ауысу – халықтың көбеюінің дәстүрлі (кеңейтілген) түрінен қазіргі заманғы (тарылған) түріне ауысуы туралы тұжырымдама.

Демографиялық ахуал – белгілі бір аумақтағы белгілі бір уақыт кезеңіндегі демографиялық процестердің жағдайы.

Демографиялық болжам – мынадай негізгі көрсеткіштер бойынша болашақ демографиялық ахуалдағы өзгерістердің негізгі өлшемдерін ғылыми негіздеген болжау: халық саны, халықтың жас-жыныстық құрылымы, бала туу, өлім-жітім, көші-қон.

Демографиялық дағдарыс – халықтың өмір сүруіне қауіп төндіретін сол халықтың көбеюінің терең бұзылуы. Адамзаттың бүкіл демографиялық тарихында XVIII ғасырдың соңына дейін демографиялық дағдарыстың себептері жиі орын алған ашаршылық, эпидемия және соғыс болды; олардың салдарынан күрт өскен өлім-жітім әлемнің кейбір елдері мен аймақтарының тұрғындарының азаюына, кейде жекелеген аумақтардың толық жойылуына әкелді. Кейбір индустриалды дамыған елдердегі репродуктивті мінез-құлықтың өзгеруінің тарихи процесі қазіргі демографиялық дағдарыстың мәнін құрайтын халықтың қарапайым көбеюі үшін қажет деңгейден төмен бала туу деңгейінің төмендеуі үрдісін көрсетеді.

Демографиялық жарылыс – халық санының өсу қарқынының жедел үдеуі.

Демографиялық жүктеме – халықтың жас құрылымының өнімді емес халықтың қоғамына жүктемені көрсететін жалпыланған сандық сипаттамасы. Үлкейтілген жас топтары санының әртүрлі арақатынасымен анықталады: балалар (0-14 жас), егде жастағы және қартайған (60 жас және одан үлкен), еңбекке қабілетті (шартты түрде 15-59 жас).

Демографиялық жүктеме коэффициенті – 16-59 жастағы 1000 адамға шаққандағы 0-15 жастағы және 60 жастағы және одан жоғары адамдардың саны. Экономикалық және әлеуметтік-белсенді емес халық пен еңбекке қабілетті халықтың арақатынасын білдіруге қызмет етеді және өнімсіз халықтың экономикасына «жүктемені» сипаттайды.

Демографиялық жүктеме коэффициентінің үш түрі бар:

- 1) балалар мен қарттардың жалпы санының еңбекке қабілетті халық санына қатынасы,
- 2) балалар санының еңбекке қабілетті халық санына қатынасы,
- 3) қарттар санының еңбекке қабілетті халық санына қатынасы.

Демографиялық заңнама – халықтың көбеюімен, оның әлеуметтік және аумақтық қозғалғыштығымен байланысты қоғамдық қатынастарды, адамзаттың сақталуы мен жұмыс істеуі саласында туындайтын қатынастарды тікелей немесе жанама түрде реттейтін құқықтық актілердің жиынтығы, халықтың санын ғана емес, оның құрамын да көбейтуге қажетті жағдайлар жасау, оның ішінде ұлттық, этникалық, әлеуметтік және т.б.

Демографиялық құбылыс – халықтың саны мен құрылымындағы немесе демографиялық процестердегі айтарлықтай өзгеріс, бұл адамдардың кейбір ұрпақтарының басқалармен өзгеру сипатына айтарлықтай әсер етеді.

Демографиялық өтемақы – өтемақы ережесі – ұрпақ өміріндегі демографиялық оқиғалар кейінге қалдырылған (немесе, керісінше, әдеттегіден қысқа мерзімде болған), олардың пайда болуының табиғи тәртібін бұзатын кейбір себептерге байланысты, осы себептер жойылғаннан кейін жоғары (екінші жағдайда – төмен) қарқындылықпен жүреді, бұл өтемақы әсерін тудырады.

Демографиялық процестің қарқындылығы – демографиялық процестің шиеленіс дәрежесі, оның негізгі сипаттамасы. Демографиялық процестің қарқындылығы туралы түсінік демографиялық талдау мен демографиялық процестерді модельдеуге негізделген.

Демографиялық саясат – мемлекеттік институттар мен қоғамдық ұйымдар ұсынатын және іске асыратын қазіргі демографиялық ахуалды өзгертуге бағытталған мақсаттар мен міндеттер, шаралар мен құралдар.

Демографиялық талдау – адам ұрпақтарының өзгеру процесін және оны анықтайтын факторларды іздеу.

Демографиялық толқын – еңбекке қабілетті жасқа кіретін және бір уақытта одан шығатын адамдар санының айырмашылығы.

Демографиялық төңкеріс – өзінің тарихи дамуы барысында халықтың көбеюіндегі түбегейлі өзгерістерді белгілеу үшін қолданылатын термин.

Жалпы көші-қон – жеке алынған бағыттар бойынша көшіп-қонушылар саны. Келгендердің жалпы саны – келу бойынша жалпы көші-қон, кеткендердің жалпы саны – кету бойынша жалпы көші-қон.

Жас – туғаннан өмірдің белгілі бір сәтіне дейінгі кезең. Демографияда жас, егер мүмкін болса, туған күні туралы сұраққа жауап ретінде немесе егер сұраққа жауап беруші өзінің туған күнін білмесе, соңғы туған күніндегі жас саны туралы сұраққа жауап ретінде алынған соңғы туған күндегі жылдардың жалпы санын білдіреді.

Жас арақатынасы – осы жас тобындағы халық санының көршілес екі жас тобындағы халықтың орташа арифметикалық санына қатынасы.

Жас аралығы – жас аралығы (лат. intervallum – аралық), жастың келесі және алдыңғы мәндерінің айырмашылығы. Әдетте бұл нақты жастың жылдық мәндерін білдіреді.

Жас халық – халықтың жас құрылымының жалпыланған сипаттама-сы, онда 65 және одан жоғарғы жастағы адамдардың үлесі 4%-дан аз (БҰҰ өлшемшартына сәйкес).

Жас шкаласы – белгілі бір демографиялық оқиғалардың пайда болу жасын, демографиялық процестердің ағымын немесе жас құрамын өлшеу үшін қолданылатын жас сипаттамаларының жүйесі. Ол дәл жас немесе жас аралықтарының дәйекті мәндеріне сәйкес келетін бірдей қашықтықта орналасқан нүктелері бар түзу сызықпен бейнеленеді.

Жастық-жыныстық пирамида – ел халқының жынысы мен жасына қарай бөлінуінің жолақ диаграммасы.

Жыныстардың арақатынасы – 100 немесе 1000 әйелге келетін ерлер санының қатынасына немесе (сирек) 100 немесе 1000 ер адамға келетін әйелдер санының қатынасына тең көрсеткіш. Бастапқы (тұжырымдама кезіндегі ерлер мен әйелдер гаметаларының ара қатынасы), екінші (екінші жыныстық ара қатынасты қараңыз) және үшінші (репродуктивті жастағы ерлер мен әйелдердің сандық ара қатынасы) жыныстық ара қатынасы ажыратылып қарастырылады.

«Зиялылардың жылыстауы» («утечка умов») – ғылыми-техникалық кадрлардың дамушы елдерден экономикалық дамыған елдерге қарай көшуі, халықтың қазіргі халықаралық көші-қонының өзіндік түрі.

Иммиграция – басқа елдің азаматтарының тұрақты немесе уақытша (әдетте ұзақ) тұру үшін елге кіруі (қоныстануы).

Интергенетикалық аралық (лат. inter – арасында және грек. genesis – туу) – ұрпақтағы бірізді бала туулар арасындағы орташа аралық (көрші кезектегі балалардың туылуы). Интергенетикалық аралықтың таралуын талдау көбінесе анамнестикалық зерттеулердің нәтижелері бойынша жүзеге асырылады және протогенетикалық аралықты қарастырумен қатар отбасының қалыптасу қарқынын бағалауға мүмкіндік береді.

Картографиялық әдіс – халықты географиялық карталарды құру және зерттеу арқылы зерттеу – ерекше бейнелі-таңбалық кеңістік модельдер. Картографиялық әдіс статистикалық және математикалық әдістермен қатар халықты зерттеу әдістерінің жүйесіне кіреді және бастапқы ақпаратпен оны өңдеу әдістеріне қатысты олармен тығыз байланысты.

Кәрі (қартайған) халық – халықтың жас құрылымының жалпыланған сипаттамасы, онда 65 және одан жоғары жастағы адамдардың үлесі 7% - дан асады (БҰҰ өлшемшарттарына сәйкес).

Кезең ішіндегі туу көрсеткіші – әйелдердің шартты ұрпағы үшін бір жылға немесе басқа тиісті уақыт кезеңіне қатысты есептелген туу көрсеткіші.

Кезең ішіндегі халық өсімінің коэффициенті – кезең ішіндегі халық санының артуының (азаюының) абсолюттік шамасының осы кезеңде халық өмір сүрген адам өмірінің жалпы санына (немесе, басқаша айтқанда, сол кезеңдегі орташа халыққа) қатынасы.

Кеңейтілген отбасы – балалары мен немерелерімен бірге тұратын үш, сирегірек төрт ұрпақты (ата – әжесі, ұлы атасы, үлкен әжесі бар) отбасы.

Келу және кету парақтары – бастапқы құжаттар, олардың негізінде халықтың ағымдағы есебі кезінде халықтың көші-қоны туралы мәліметтер алынады.

Компонент әдісімен халықты болжау – болашақ деңгейлер мен өзгеру үрдістері туралы гипотезаларға негізделген халықтың болашақ саны мен құрылымын есептеу әдісі, халық санының өзгеру компоненттері, яғни бала туу, өлім-жітім және көші-қон көрсеткіштері.

Көші-қон ағыны – осы уақыт кезеңі ішінде келу мен кетудің жалпы аудандары бар көшіп-қонушылардың (немесе көші-қонның) жиынтық саны; көші-қон бағытының көрсеткіштерінің бірі.

Көші-қон мінез-құлығы – демографиялық мінез-құлықтың бірі, халықтың көші-қонына логикалық түрде әкелетін әрекеттер немесе амалдар жиынтығы, нәтижесінде мигранттың өмірлік жағдайының кейбір немесе көптеген сипаттамалары өзгереді. Көші-қон мінез-құлқын зерттеу барысында тұрғылықты мекенін өзгертуге жеке, топтық және жаппай көзқарастың әлеуметтік-психологиялық заңдылықтары белгілі болады.

Көші-қон сальдосы – белгілі бір уақыт аралығында келгендер мен кеткендердің айырмашылығы.

Қала халқы – қалалық елді мекендерде тұратын халық. Қала мен ауыл халқының арақатынасы елдің немесе ауданның урбанизация дәрежесін сипаттайды, дегенмен бұл көрсеткіштер елді мекендерді қалаға жатқызу-

дың әртүрлі өлшемдеріне байланысты елдер бойынша мүлдем салыстыруға келмейді.

Қатынамалы көші-қон – халықтың бір елді мекеннен екіншісіне жұмысқа немесе оқуға тұрақты қозғалысы. Тұрақтылық жұмыс немесе оқу режиміне сәйкес келеді. Қатынамалы көші-қон урбанизация жағдайында пайда болды және дамыды. Оның негізінде – өндірісті орналастыру мен халықты қоныстандырудағы сәйкессіздік жатыр. Негізгі бағыттары – ауылдан қалаға, шағын қаладан ірі қалаға.

Нақты халық – осы елді мекенде немесе осы аумақта тұрып жатқан, халық санағы кезінде ескерілетін халықтың негізгі санаты. Оған уақытша келгендер кіреді және уақытша жоқ адамдар кірмейді: осы аумақтың тұрақты тұрғындары.

Нәресте өлімі – өмірінің бірінші жылындағы балалар өлімі.

Нәресте өлімінің коэффициенті – 1 жасқа дейінгі (0 жас) балалардың өлім-жітім деңгейін өлшейтін көрсеткіш, осы жастағы өлім ықтималдығы. Белгілі бір салмақта алынған, осы және өткен жылдары туылған 1000 балаға шаққандағы 0 жастағы балалардың өлімінің жылдық саны ретінде есептеледі.

Неке – еркек пен әйел арасындағы қатынастардың қоғам санкциялайтын және реттейтін, олардың бір-біріне және балаларға қатысты құқықтары мен міндеттерін анықтайтын нысан.

Некелесудің жалпы коэффициенті – орташа жылдық халықтың 1000 адамына шаққандағы бір жылдағы некелер саны.

Некелесудің жас бойынша коэффициенті – некеде тұрмаған осы жастағы 1000 ер немесе әйел адамға шаққандағы осы жастағы ерлер немесе әйелдердің некелесу саны. Некелесудің жас бойынша коэффициенті белгілі бір ең төменгі жастан асқан жастағы адамдар үшін есептеледі. Кейде осы коэффициент есептелетін жастың жоғарғы шегі белгіленеді.

Некелі туудың арнайы коэффициенті – репродуктивті жастағы тұрмыс құрған әйелдердің орташа жылдық санына шаққанда некеде тұрған әйелдерден туған балалардың жылдық саны.

Некелілік – халық арасында некелік (ерлі-зайыптылық) жұптардың қалыптасуының жаппай стохастикалық процесі. Сөздің кең мағынасында – жесір және ажырасу процестерін қамтитын халықтың неке құрылымын көбейту процесі.

Нуклеар отбасы – бір немесе екі ұрпақтың өкілдерінен тұратын отбасы (ата-аналар мен балалар).

Математикалық әдістер демографиялық процестерді сандық және са-

палық талдау үшін қолданылады, әртүрлі демографиялық көрсеткіштерді есептеу кезінде қолданылады.

Медианалық жас – ел бойынша халықтың орташа жасы.

Мигрант – көшіп-қонатын адам.

Миграция – тұрғылықты мекенін өзгерту мақсатында адамдардың көшуі.

Микродемография – азшылық деп аталатын, яғни мүшелерінің саны аз қосалқы популяцияларды зерттеуге бағытталған демографиялық зерттеулердің кейде қолданылатын түсінігі

Нақты неке – заңда белгіленген тәртіппен ресімделмеген ерлі-зайыптылық қатынастар.

Неке деңгейі – халықтың арасында неке деңгейінің таралу дәрежесі. Некедегі өмір сүру ұзақтығының нақты немесе болжалды ұрпақтағы жалпы өмір сүру ұзақтығына қатынасы арқылы өлшенеді.

Некелесу кестелері – уақыт өте келе кесте түбірі деп аталатын белгілі бір бастапқы саны бар кез келген популяцияға жататын адамдардың некеге тұру процесін сипаттайтын сандық ықтималдылық үлгісі.

Отбасы – бұл халықты көбейтуге және отбасылық ұрпақтардың сабақтастығына арналған әлеуметтік топ және әлеуметтік институт.

Отбасы өзегі – бұл отбасының өзегі, негізгі отбасы, ерлі-зайыптылар немесе балалары бар ерлі-зайыптылардың бірі.

Отбасылық үй шаруашылығы – ең болмағанда кейбір мүшелері ерлі – зайыптылық – ата-ана-туыстық қатынастармен байланысты үй шаруашылығы. Оның құрамына отбасымен туыстық немесе тән қатынастармен байланысы жоқ адамдар да кіруі мүмкін. Отбасылық үй шаруашылықтарының саны отбасылардың санына тең.

Отбасын жоспарлау – 1) ерлі-зайыптылардың (индивидтің) отбасындағы балалардың саны және олардың дүниеге келу мерзімдері туралы шешім қабылдауы және іске асыруы; 2) мемлекеттік және мемлекеттік емес агенттіктердің әрбір отбасының қалаған мерзімде балалардың қалаулы санына қол жеткізуі үшін жағдай жасауға бағытталған қызметі.

Отбасындағы балалардың күтілетін саны – жеке адам өз отбасының қазіргі жағдайында немесе басқаша айтқанда, белгілі бір өмірлік жағдайды және жеке қалауын ескере отырып, өз отбасында қалайтын балаларының саны. Отбасындағы балалардың күтілетін санының мөлшері «Сіз отбасында қанша балалы болуды жоспарлайсыз?» немесе «Жақын арада сіз отбасыңызда тағы қанша балалы болуды жоспарлап отырсыз?» деген сұраққа жауап ретінде есептеледі.

Отбасындағы балалардың күтілетін орташа саны – ерлі-зайыптылардың өмірлерінің нақты жағдайларын ескере отырып, олардың отбасындағы балалар санын нақты жоспарлауы мен ниеті.

Отбасындағы балалардың қалаулы саны – жеке тұлға тұрғысынан барлық қажетті жағдайлар болған кезде жеке тұлға немесе отбасы қалайтын балалардың саны. Отбасындағы балалардың қалаулы санының мөлшері «Барлық қажетті жағдайлар болғанда қанша балалы болғыңыз келеді?» деген сұраққа жауап ретінде алынады.

Отбасындағы балалардың мінсіз саны – адамның нақты өмірлік жағдай мен жеке қалауын ескерместен немесе барлық адамдар үшін мінсіз, ең жақсы жағдайларда отбасындағы балалардың ең жақсы саны туралы түсінігі. Отбасындағы балалардың мінсіз санының мөлшері «Отбасында қанша бала болу керек?» деген сұраққа жауап ретінде алынады.

Отбасындағы балалардың орташа идеалды саны – бұл ер немесе әйелдің отбасының орташа, бірақ табыс деңгейіндегі балалардың мүмкін саны туралы түсінігі, бірақ өз табысы ғана болуы міндетті емес.

Отбасындағы балалардың орташа саны (қалайтын, ықыласты) – егер бұл қажеттілікті қанағаттандыруға ештеңе кедергі келтірмесе, ер адамның немесе әйелдің өз отбасында белгілі бір санды балалы болу қажеттілігі.

Отбасының орташа мөлшері (шамасы) – отбасыларда (отбасылық үй шаруашылықтарында) тұратын адамдардың жалпы санының соңғыларының санына қатынасы.

Орташа жылдық халық саны – бір жылдағы халықтың орташа саны. Әдетте жылдың ортасына (1 шілдеге) немесе жылдың басындағы және соңындағы халық санының арифметикалық ортасы ретінде немесе жылдың басындағы халық санының және жылдық өсімнің жартысының сома-сы ретінде есептеледі. Орташа жылдық халық – бұл жыл ішінде халықтың өмір сүрген жылдарының адам санын бағалаудың бір түрі.

Орташа жылдық өсу қарқыны (өсім) – екі мерзім арасындағы оның өзгеру жылдамдығын сипаттайтын халық санының көбеюінің немесе азаюының орташа жылдық пайызы.

Орташа халық саны – кезең ішіндегі халық санының жалпылама көрсеткіші. Орташа халық-бұл белгілі бір кезең ішінде халықтың өмір сүрген жылдарының адам санын бағалаудың бір түрі. Орташа халықты есептеу әдісі кезеңдегі халық санының өзгеруі туралы қолда бар ақпаратқа байланысты.

Өлім – өлім-жітім, қандай да бір аурудан (жарақат және т.б.) қайтыс болғандар санының осы аурумен ауырғандар (жараланғандар және т.б.) санына қатынасы; медициналық статистика көрсеткіші.

Өлім-жітім – бұл әртүрлі жастағы және әртүрлі себептермен болатын көптеген өлім-жітімнен тұратын жаппай процесс.

Өлім-жітімнің жалпы коэффициенті – осы кезеңде халықтың өмір сүрген адам өмірінің жылдарының жалпы немесе орташа халық санына бөлінген кезеңдегі халықтың өлім-жітімінің саны. Әдетте 1000 адамға шаққандағы өлім-жітім саны ретінде көрінеді. Бір жылдық уақыт кезеңдері үшін өлім-жітімнің жалпы коэффициенті өлім-жітімнің жылдық санының орташа жылдық халыққа қатынасы ретінде есептеледі.

Өлім-жітімнің жас бойынша коэффициенті – белгілі бір жыныстағы және жастағы немесе жас тобындағы адамдардың белгілі бір уақыт кезеңінде қайтыс болу санының белгілі бір жастағы немесе жас тобындағы халықтың өмір сүрген адам жылдарының санына немесе белгілі бір жастағы халықтың орташа жылдық санына қатынасы. Өлім-жітім мен халық саны әдетте 5 немесе 10 жастағы жас топтарына қатысты.

Өлім-жітім кестелері – белгілі бір болжалды ұрпақтың белгілі бір бастапқы саны мен жойылу процесін сипаттайтын сандық ықтималдылық үлгісі.

Өлім-жітімнің типтік кестелері – өлім-жітімнің ұқсас деңгейі бар популяцияларға тән осы процестің жалпы заңдылықтарын көрсететін өлім-жітім кестелері. Өлім-жітімнің типтік кестелері өлімнің нақты (бақыланытын) кестелерін топтастыру негізінде есептеледі.

Өлім себебі – өлімге әкелген ауру немесе жағдай. Өлімнің себебі аурулардың, жарақаттардың және өлім себептерінің халықаралық статистикалық жіктемесіне сәйкес белгіленеді.

Өлім себептері бойынша өлім-жітім коэффициенті – орташа жылдық халықтың 100 мың адамына шаққандағы осы себептен болған өлім-жітімнің жылдық саны.

Өлімнің экзогендік себептері – сыртқы ортаның әсерімен, өлімнің экзогендік факторларымен байланысты өлім-жітім себептерінің шартты түрде бөлінетін тобы. Оларға жазатайым оқиғалар, жарақаттар мен уланулар, жұқпалы және паразиттік аурулар, тыныс алу органдарының жіті аурулары және ас қорыту аурулары және басқалар жатады.

Өлімнің эндогендік себептері – өлім-жітімнің эндогендік факторларымен (яғни адам ағзасындағы процестермен) байланысты аурулардан туындаған өлім себептерінің шартты түрде бөлінетін тобы. Оларға қан айналымы жүйесінің аурулары, туа біткен ақаулар, тұқым қуалайтын және басқа да аурулар жатады.

Өмір сүру ұзақтығы – адамның туған күнінен бастап қайтыс болған күніне дейін өмір сүрген жылдарының саны.

Өмір сүрудің болжалды ұзақтығы – қалған өмірі бойында осы жылға есептелген өлім кестесінен жасына байланысты ықтималдығына сәйкес келетін өлім қаупін сезінген жағдайда белгілі бір жасқа жеткен адамға өмір сүруге тура келетін жылдар саны.

Өсімталдық – ер адамның, әйелдің, ерлі-зайыптылардың жүкті болуға және бала тууға физиологиялық қабілеті.

Өткенге шолу жасалған зерттеу – міндеті – бұрын болған демографиялық оқиғалар туралы ақпарат алу болып табылатын зерттеу. Мысалы, жүктілік тарихы, туу тарихы және т.б.

Перинаталдық өлім-жітім – перинаталдық кезеңдегі балалар өлімі.

Популяцияны зерттеудің центрографиялық әдісі, әртүрлі геодемографиялық орталықтарды табу арқылы популяцияны зерттеудің аналитикалық және графикалық әдістерінің жиынтығы.

Прогрессивті жас құрылымы – «балалардың» үлес салмағы «ата-бабалардың» үлес салмағынан асатын құрылым.

Регрессивті жас құрылымы – «ата-бабалардың» үлес салмағы «балалардың» үлес салмағынан асатын құрылым.

Репатриация – соғыс қимылдары нәтижесінде отанынан тыс қалған әскери тұтқындар мен азаматтық адамдарды, сондай-ақ азаматтық құқықтарын қалпына келтіре отырып, эмигранттардың отанына қайтару.

Репродуктивті кезең – әйел бала тууға қабілетті уақыттың әдеттегі кезеңі. Әдетте 15-49 жас аралығына (кейбір елдерде 15-44 жас) немесе ең төменгі неке жасынан 49 (44) жасқа дейінгі уақыт аралығына тең деп қабылданады. Бала туатын және репродуктивті кезеңнен тыс әйелдерге қатысты «бала туу кезеңі» туралы айтылады.

Репродуктивті мақсат – мінез-құлықтың психикалық реттеушісі, белгілі бір балалар санының туылуына оң немесе теріс көзқараспен байланысты әртүрлі әрекеттердің үйлесімділігін анықтайтын жеке тұлғаның бейімділігі.

Репродуктивті мінез-құлық (балиғаттық) – баланың некеде немесе некеден тыс тууына делдал болатын іс-әрекеттер мен қатынастар жүйесі.

Репродуктивті ұстаным – балалардың белгілі бір санының туылуына оң немесе теріс қатынасты анықтайтын әлеуметтік психикалық реттеуші.

Санақ, халықты зерттеу материалдары – санақ, халықты зерттеу нәтижесінде алынған бастапқы немесе жиынтық деректер. Мынадай түрлері бар: 1) Нақты (немесе бастапқы) санақ материалдары, яғни санақ парақтары немесе жеке адамдар немесе отбасылар туралы ақпаратты қамтитын басқа құжаттар. Олар санақ материалдарын әзірлеу арқылы ха-

лықтың саны, құрамы, орналасуы және көбеюі туралы мәліметтер алуға негіз болады. 2) санақ материалдарын әзірлеу қорытындылары, яғни халық туралы статистикалық деректерді қамтитын кестелер жүйесі түріндегі жекелеген аумақтың және (немесе) тұтастай елдің халқы туралы жиынтық деректер.

Стерильділік – ағзаның бала көтеруге қабілетсіздігі.

Табиғи бала табушылық – бала көтертпейтін дәрілер мен жасанды түсік түсірумен шектелмеген бала табушылық, сондай-ақ репродуктивті мінез-құлық бұрын туылған балалардың санына «тәуелді емес» деп аталатын бала тууды әдейі шектеуді қолданбайтын халықтарда байқалатын бала туудың жастық бөлінуі.

Табиғи өсім коэффициенті – сол кезеңде халық өмір сүрген адам өмірінің жалпы санына жататын белгілі бір уақыт кезеңіндегі бала туу саны мен өлім-жітім саны арасындағы айырмашылық. Сандық тұрғыдан бала туудың жалпы коэффициенті мен өлім-жітімнің жалпы коэффициенті арасындағы айырмашылыққа тең.

Тарихи демография – демографиялық оқиғалар мен процестердің өткенді шолу серпінінің, халықтың көбеюінің тарихи заңдылықтары мен үрдістерін, сондай-ақ демографияның ғылым ретінде қалыптасуы мен даму тарихын зерттейтін сала.

Тарылған көбею – ата-аналар ұрпағының саны балалар ұрпағының санынан едәуір асатын немесе көші-қон ағыны қайтыс болғандардың санын өтемейтін көбею.

Тиімді туу (бала) – сәби мен бала өлімін ескере отырып есептелген туу көрсеткіші.

Толық отбасы – ата-анасы мен балалары бар отбасы.

Толық емес отбасы – бұл ата-анасының біреуі немесе балалары жоқ отбасы.

Туу уақыты (туу күнтізбесі) – тууды әйелдің жасына және оның отбасылық жағдайына қарамастан, бүкіл ұрпақты болу кезеңінде бірінші және одан кейінгі балалардың тууы арасындағы аралықтары бойынша бөлу.

Туу тәртібі бойынша туудың арнайы коэффициенті – ұрпақты болу жасындағы 1000 әйелге осы кезектің (1, 2, 3, 4 және т.б.) жылдық туу саны.

Туудың арнайы коэффициенті – бір жылдағы туудың абсолюттік санының бала көтеретін жастағы (фертильді) әйелдердің орташа жылдық санына қатынасы.

Туудың жалпы коэффициенті немесе туудың жалпы коэффициенті – бұл жас құрылымына тәуелсіз болжалды ұрпақтың туу қарқындылығының

жалпы көрсеткіші. Бала туудың жасына байланысты коэффициенттерінің қосындысына тең (атауы да содан шыққан). Ол болжалды ұрпақтың әйелі бүкіл өмірінде туа алатын балаларының орташа санын сипаттайды, егер өлім болмаса және осы жылдың жасына байланысты туу коэффициенті оның бүкіл өмірінде сақталса.

Туылған балалар саны – санақ немесе сауалнама басталғанға дейін өмір бойына әйелден туылған балалар саны. Өлі туу, әдетте, осы түсініктің аясына кірмейді.

Туылған балалардың орташа саны – бүкіл репродуктивті кезеңде болжалды шоғырланған әйелдерден туылған балалардың орташа саны. Ол жасына байланысты байқалған туу коэффициенті туралы мәліметтер негізінде есептеледі.

Тұрақты халық – халық санағы кезінде ескерілетін халықтың негізгі санаты, оған осы елді мекен осы уақытта әдеттегі тұратын жерін білдіретін адамдар кіреді. Оған осы аумақтың уақытша жоқ тұрақты тұрғындары кіреді және уақытша келгендер кірмейді. Тұрақты халық санатын 1846 жылы бельгиялық демограф және статист А.Кетле (1796-1874) енгізді. Халық санағын өткізу кезеңінде нақты қай жерде екеніне қарамастан, елді мекенде тұратын адамдардың жиынтығы. Бұл туу мен өлім-жітімнің жасқа байланысты қарқындылығы, сондай-ақ халықтың жас-жыныстық құрылымы өзгермейтін жабық халықтың математикалық моделі.

Тұрғылықты халық – халық, бірқатар әлеуметтік ғылымдардың негізгі ұғымдарының бірі, халық туралы білім жүйесінің орталық категориясы. Жалпы анықтама бойынша халық – тікелей өмірді өндіру мен көбейту процесінде табиғи және тарихи түрде қалыптасып, үздіксіз жаңарып отыратын адамдар жиынтығы, адамзат қоғамының негізгі материалдық компоненті.

Урбанизация – бұл өндіргіш күштердің орналасуындағы, ең алдымен халықтың қоныстануындағы, оның әлеуметтік-кәсіби, демографиялық құрылымындағы, өмір салтындағы, мәдениетіндегі және т.б. өзгерістерді қамтитын қоғамның дамуындағы қалалардың рөлін арттырудың Тарихи процесі. Урбанизация – әлеуметтік және аумақтық еңбек бөлінісінің тарихи қалыптасқан формалары негізінде жүретін көпжақты әлеуметтік-экономикалық, демографиялық және географиялық процес. Тар мағынада, демографиялық-статистикалық тұрғыдан урбандалу – бұл қалалардың, әсіресе үлкен қалалардың өсуі, елдегі, өңірдегі, әлемдегі қала халқының үлес салмағының артуы (халықтың урбанизациясы).

Ұрпақ – жалпы сипаттамалары бар халық, бір жылда немесе бір уақыт кезеңінде туылған адамдар жиынтығы. Бір ұрпаққа жататын адамдар бір-

дей немесе жақынырақ жаста болады және бір уақытта өмір сүреді. Демографиялық талдауда нақты және болжамды ұрпақтар бар.

Үй шаруашылығының орташа шамасы – үй шаруашылығында тұратын адамдардың жалпы санының соңғыларының санына қатынасы.

Феминизация – демографияда: халықтың құрамын жынысы бойынша әйелдердің үлесін арттыру жағына өзгерту.

Халық – белгілі бір аумақта тұратын адамдардың өзін-өзі көбейту жиынтығы.

Халық заңдары – халық дамуының объективті процестерінің ішкі, маңызды, тұрақты, үнемі қайталанатын өзара байланысы.

Халық карталары – халықтың орналасуын және оның аумақ бойынша орналасу ерекшеліктерін, құрамын, көбеюі мен көші-қон қозғалғыштығын, ұлттық сипаттамалары мен әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктерін көрсететін тақырыптық карталар. Халық карталары: нақты географиялық (халықты қоныстандыру мен орналастыру), демографиялық, этногеографиялық және әлеуметтік-экономикалық сияқты негізгі топтарға бөлінеді.

Халық қозғалысы (халық саны) – халықтың сандық және сапалық сипаттамаларының өзгеруін білдіретін ұғым. Халықтың табиғи, механикалық (көші-қон) және әлеуметтік қозғалысын ажырату қабылданған. Қазіргі уақытта «халық қозғалысы» ұғымы негізінен тарихи мәнге ие.

Халық санағы – белгілі бір уақытта елдегі барлық адамдарға немесе елдің нақты шектелген бөлігіне қатысты демографиялық, экономикалық және әлеуметтік деректерді жинаудың, жалпылаудың, бағалаудың, талдаудың, жариялаудың немесе өзге жолмен таратудың бірыңғай процесі.

Халық санағы бағдарламасы – халық санағын өткізу рәсімдерінің тізімі.

Халық санағының сыни сәті – халық санағының басталған бірінші күні 00 сағ. 00 мин.

Халық саны – бұл халық ретінде қарастырылатын кез келген популяциядағы адамдар саны.

Халық санының кемуі – халық санының жүйелі азаюы. Халық санының кемуінің негізгі себебі – бала туудың өте төмен деңгейге дейін төмендеуі.

Халық статистикасы халық туралы деректерді жинау және жүйелеу.

Халық тығыздығы – аумақтың халық санының оның ауданына бөлінген жалпы мөлшері. Әдетте бір шаршы шақырымға келетін адамдар саны ретінде көрсетіледі.

Халық тіркелімі – елдің аумағында немесе одан тыс жерлердегі барлық азаматтары туралы деректерді есепке алудың компьютерлендірілген жүйесі.

Халықтардың жер аударуы – халықтарды, сондай-ақ бірқатар ұлт өкілдерін байырғы туған жерлерінен немесе олардың жинақы тұратын аумағынан кең ауқымда күштеп көшіру.

Халықты болжау – халықтың болашақ саны мен құрылымын ғылыми негізделген болжау.

Халықты есепке алу – 1) қандай да бір аумақ тұрғындарының саны туралы деректер жинау; 2) халық туралы мәліметтер алудың нақты түрі.

Халықты қоныстандыру саясаты – 1) демографиялық саясат сияқты; 2) мемлекеттің халықтың дамуын реттеуге бағытталған қызметін белгілеу үшін 1960-1980 жылдары қолданылған термин. Халықтың көбеюін реттеумен қатар халықты қоныстандыру саясатының құрамына жас ұрпақтың әлеуметтену процесін реттеуді, еңбек жағдайларын реттеуді, халықтың көші-қоны мен аумақтық құрылымын реттеуді, сондай-ақ халықтың барлық топтарының жалпы өмір сүру жағдайларына әсер етуін кіргізді.

Халықтың қартаюы – халықтың қарт адамдары мен қарттарының үлесінің артуы (60 немесе 65 жастан асқан).

Халықтың абсолютті саны – қазіргі уақытта белгілі бір аумақта тұрып жатқан адамдардың саны.

Халықтың ағымдағы есепке алынуы – нақты аумақта тұратын тұрғындарды тіркеу.

Халықтың білімділік деңгейіне қарай ажыратылған құрамы – білім деңгейі бойынша халықты құрайтын халықты бөлу.

Халықтың жалпы өсімі – белгілі бір уақыт аралығының басындағы және соңындағы халық санының айырмашылығы. Абсолютті сандармен көрсетіледі, оң және теріс болуы мүмкін.

Халықтың жас құрылымы – халықты әртүрлі жас топтарына бөлу.

Халықтың жас-жыныстық құрылымы – әр жас-жыныстық топқа келетін халықтың абсолютті саны немесе үлесі.

Халықтың кеңейтілген көбеюі – ата-аналар ұрпақтарымен салыстырғанда балалар ұрпағының көбеюі немесе иммигранттар санының тұрақты халық санынан асып кетуі.

Халықтың көбеюі – бала туу және өлім-жітім процестері арқылы ұрпақтың үнемі жаңаруы.

Халықтың көбеюін молайту тәртібі – белгілі бір уақытта қарастырылатын халықтың көбею үрдісінің нақты сандық сипаттамаларының жиынтығын білдіретін демографиялық санат.

Халықтың көбеюінің брутто-коэффициенті – өлім-жітімді ескермейтін ұрпақты алмастыру көрсеткіші. Халықтың көбеюінің Брутто-коэффи-

циенті егер өлім-жітім болмаса және белгілі бір жылдың жас ерекшелік коэффициенті оның бүкіл өмірінде сақталса, болжамды ұрпақ әйелі туатын қыздардың орташа санына тең.

Ол бала туудың жалпы коэффициентін жаңа туған нәрестелер арасындағы қыздардың үлесіне көбейту арқылы есептеледі.

Халықтың көбеюінің нетто-коэффициенті – аналар ұрпағын қыздар ұрпағымен алмастырудың сандық шамасы. Ол бала туу мен өлім-жітімнің жасына байланысты деңгейлерінде әйел өз өмірі бойында туған және туылған кезде анасының жасына дейін өмір сүрген қыздардың орташа саны. Халықтың көбеюінің нетто-коэффициенті өлім кестесінен тірі қалған сандардың көмегімен түзетілген халықтың көбеюінің брутто-коэффициентіне тең.

Халықтың қарапайым көбеюі – ата-аналар ұрпағының санын балалар ұрпағының тең санымен немесе қайтыс болғандардың санын иммигранттардың тең санымен алмастыру.

Халықтың неке құрамы – халықты неке жағдайы санаттары бойынша бөлу: ешқашан некеде болмаған, некеде болған, жесір қалған және ажырасқан.

Халықтың механикалық қозғалысы – халықтың аумақтық қозғалысының әртүрлі түрлері.

Халықтың механикалық өсу коэффициенті – келген және кеткен адамдар айырмашылығының халықтың жылдық орташа санына қатынасы.

Халықтың өңірлік құрылымы – аумақтық жіктелімде-экономикалық, демографиялық және басқа да әлеуметтік сипаттамалары бойынша халықтың құрамы, халықтың географиялық құрылымының бір түрі.

Халықтың өсімі – кезең соңындағы халық саны мен кезең басындағы оның саны арасындағы айырмашылық. Жалпы өсім халықтың табиғи өсімі мен көші-қон өсімінен құралады.

Халықтың табиғи қозғалысы – халықтың бала туу және өлім-жітім процестерінің өзгеруі.

Халықтың табиғи өсімі – белгілі бір уақыт аралығында осы аумақта туылған және қайтыс болған адамдардың саны арасындағы айырмашылық.

Халықтың тілдік құрамы (құрылымы) – жекелеген аудандардың, елдердің, құрлықтардың және тұтас әлемнің халқын әртүрлі тілдік көрсеткіштер, Ана тілі, ауызекі тіл, сауаттылық бойынша, осы көрсеткіштердің бір-бірімен үйлесуі бойынша, сондай-ақ этностық (ұлттық) тиістілік белгілері бойынша бөлу.

Халықтың ұдайы өсіп-өнуінің түрі – халықтың өсіп-өнуінің тарихи түрі, көп немесе аздап ұқсас тарихи, экономикалық, әлеуметтік және басқа жағдайларда халықтың өсіп-өнуінің маңызды сапалық белгілерінің ортақтығын көрсететін санат.

Халықтың этникалық құрамы (құрылымы) – халықтың санағы және жаппай статистикалық есепке алудың басқа да нысандары кезінде ескерілетін, этностық тиесілік белгісі (немесе ұлт белгісі бойынша) бойынша халықтың бөлінуі.

Шоғырланым – бір кезеңде бірдей оқиғаларды бастарынан кешіретін адамдар тобы. Мысалы, жас шоғырланымы немесе ұрпақ – бір уақытта туылған адамдар тобы. Неке шоғырланымы – бір уақытта үйленген адамдар тобы.

Экзогамия – бұл туыстық топ мүшелері арасындағы неке қатынастарына тыйым салуға негізделген әдет-ғұрып.

Эмиграция – азаматтығын алу мақсатында өз елінен басқа мемлекетке тұрақты тұруға кету.

Эпидемиологиялық ауысу – өлім-жітімнің экзогендік себептерін біртіндеп жою және денсаулықтың эндогендік әлеуетін арттыру процесі.

Этникалық демография – этникалық қауымдастықтардың көбею ерекшеліктерін зерттейтін сала.

Этникалық аумақ – бұл этникалық топтың басым орналасқан аумағы, әдетте оның қалыптасу және ықшам қоныстану аймағын, сондай-ақ басқа этникалық топтармен араласатын аймақтарды қамтиды.

Этникалық көші-қон – белгілі бір этникалық (ұлттық) адамдар қатысатын халықтың көші-қоны, яғни этникалық фактордың рөлі бірінші орынға шығады.

Этникалық статистика – халықтың этникалық (ұлттық) құрамы туралы деректерді жинау мен өңдеуді қамтитын демографиялық статистиканың бөлімі.

Этникалық процестер – жекелеген этникалық элементтердің, этнос пен жалпы этностар бөліктерінің өзгеруі. Эволюциялық және түрленімді этникалық процестер ажыратылып қарастырылады. Біріншілері этникалық топтың кез - келген негізгі элементтерінің, ең алдымен тілі мен мәдениетінің айтарлықтай өзгеруімен көрінеді; оларға этникалық топтың әлеуметтік құрылымындағы өзгерістер, оның жыныстық және жас құрамы және т.б. Түрленімдік этникалық процестерге этникалық элементтердің өзгеруіне әкелетін этникалық элементтердің өзгеруі жатады; олардың соңғы кезеңі-этникалық өзіндік сана мен өзін-өзі атаудың өзгеруі, оны халық санағында жазуға болады.

- ГЛОССАРИДІ құрастыруда мына дереккөздер пайдаланылды:
- 1) В. М. Медков. «Демография». – М. 2004.
  - 2) Демографический энциклопедический словарь. – М., 1985.
  - 3) Народонаселение: Энциклопедический словарь. – М., 1994.
  - 4) Manual X. Indirect Techniques for Demographic Estimation. Annex XII. United Nation. N.Y., 1983.
  - 5) Multilingual Demographic Dictionary. English Section. 2nd Ed. Liege, 1982.
  - 6) Он-лайн демографический словарь // <https://rus-demography-dict.slovaronline.com/>
  - 7) Алексеенко Н.В. Статические источники по демографии Казахстана. – Усть-Каменогорск, 1999.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Абенова А.А. Казахская семья в годы советской модернизации 20-30-е гг. XX века // Сборник научных трудов XVII Международной научно-практической конференции «Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях». – Усть-Каменогорск, 2018. – С. 6-10.
2. Абдреева Ш.Т. Современные демографические и миграционные процессы на примере Южного Казахстана // Население Казахстана на рубеже веков. Сборник научных статей / Отв.ред. М.Сдыков. – Уральск: Издательство ЗКГУ, 2002. – 3-4-бб.
3. Абжанов Х. М. Ұлттық идея: тағдыры мен болашағы. – Алматы, 2012.
4. Абсаттаров Р. Миграционные процессы в Евразии: проблемы и судения // Саясат. – 1996. – № 2. – 20-30-бб.
5. Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия // Вопросы истории, 1989, №7. – 66-бб.
6. Абылхожин Ж. Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. – Алматы: Ун-т Туран, 1997.
7. Аимбетов С.М. О некоторых изменениях в составе населения Казахстана в 1926-1939 гг. // Демографические процессы на Урале, в Сибири, Средней Азии и Казахстане в 19-20 вв. – Целиноград, 1991. – С. 124-126.
8. Айдарбаева Р.Қ. Шыңжан қазақтар: тарихы мен бүгіні «Қазақстандағы және шектес аумақтардағы этнодемографиялық процестер» атты ХІ халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның ғылыми еңбектер жинағы». – Өскемен, 2010. – 20-25-бб.
9. Айтказина З.Н. Сравнительная характеристика репродуктивных установок городских и сельских женщин Восточно-Казахстанской области // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Материалы V Международной научно-практической конференции (20-21 октября 2003 г.) – Усть-Каменогорск: Издательство «Медиа-Альянс», 2004. – 24-33-бб.
10. Аймагамбетова Г.Т. Репродуктивное поведение населения Казахстана в 90-е гг. // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Материалы международной научно-практической конференции (6-7 апреля 2001 г.). – Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ, 2001. – 99-101-бб.
11. Алексеенко А.Н. Надежды и реальность этнической репатриации в Казахстан // Диаспоры. - 2014. – №2. – 6-39-бб.
12. Алексеенко А.Н. Население Казахстана. 1920-1990 гг. – Алматы, «Гылым», 1993.

13. Алексеенко Н.В., Алексеенко А.Н. Демографические последствия голода 1920х гг. в Казахстане: оценка потерь казахского этноса// Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: Сб. науч. трудов XII Международной научно - практической конференции 26-27 мая 2011 г., г. Усть-Каменогорск – Усть-Каменогорск: Либриус, 2011. – 267-271-бб.

14. Алексеенко А.Н., Аубакирова Ж.С., Жанбосинова А.С. Этнодемографические эволюции и становление суверенной демографической системы в Казахстане // Вестник Санкт-Петербургского государственного университета. История. 2019. Т. 64. Вып. 4. – 1368-1385-бб.

15. Алексеенко Н. В., Алексеенко А. Н. Население Казахстана за 100 лет (1897–1997 гг.). – Усть-Каменогорск: Изд-во ВКТУ, 1999.

16. Алексеенко А.Н. Этнодемографические эволюции и проблема формирования суверенного социокультурного пространства Республики Казахстан // «Социальный портрет современного казахстанского общества». Сборник статей. Институт мировой экономики и политики (ИМЭП) при Фонде Первого Президента РК – Лидера нации. – Астана-Алматы, 2015. – 25-50-бб.

21. Алексеенко А.Н. Казахстанский путь модернизации: этнодемографический аспект // Вестник Евразии. – 2004. – №1 (24). – 122-152-бб.

22. Алексеенко А.Н. Migrations and evolution of the visual space Ust-Kamenogorsk // Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta -History. – 2015. – №5. – P. 44-51. DOI: 10.17223/19988613/37/6

23. Алексеенко А.Н., Алексеенко Н.В., Козыбаев М.К., Романов Ю.И. Этноты Казахстана. – Астана: Елорда, 2001.

24. Алексеенко А.Н., Аубакирова Ж.С. Население Казахстана в 50-80-е годы XX века: демографический взрыв и особенности этносоциальных эволюций // Вестник Новосибирского государственного университета. История. Филология. 2017. – Т.16. – 127-142-бб.

25. Алексеенко А.Н., Аубакирова Ж.С., Сарсембаева Г. Демографические успехи Казахстана. Демоскоп Weekly. – №451-452. 24 января – 6 февраля 2011. [Электронный ресурс]. <http://www.demoscope.ru/weekly/2011/04>

26. Алексеенко А.Н., Аубакирова Ж.С. Демографическое измерение социальных процессов современного Казахстана. Учебное пособие. – Усть-Каменогорск, 2016.

27. Алексеенко А.Н., Аубакирова Ж.С. Этнодемографические процессы в Казахстане. Учебное пособие. – Алматы, 2019.

27. Алексеенко А.Н., Аубакирова Ж.С. К вопросу о численности казахов в XIX-XX вв. // Сборник научных трудов XVIII Международной

научно-практической конференции «Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях». – Усть-Каменогорск, 2018. – 20-25-бб.

28. Алексеенко А.Н., Аубакирова Ж.С., Столярова Э.О. Тенденции миграционного развития суверенного Казахстана // Вестник государственного Университета имени Шакарима города Семей. – 2019. – №3. – 375-379-бб.

29. Алексеенко А.Н., Аубакирова Ж.С., Столярова Э.О. Истоки социальной модернизации Казахстана: особенности демографического и этнокультурного развития в 60-80 гг. XX века. Вестник КазНПУ. Серия исторические и социально-политические науки. №4(63), 2019. – 273-278-бб.

30. Алексеенко Н.В. Население дореволюционного Казахстана. Алма-Ата, 1981.

31. Алексеенко Н.В. К вопросу о численности казахского населения во второй половине XIX-XX вв. // Известия КазССР. Серия общественных наук. – 1976. – №6. – 31-38-бб.

32. Алексеенко Н.В. Размещение казахского населения Российской империи в конце XIX-XX вв. // Исторические науки. 1974. – вып.1 – 5-12-бб.

33. Алексеенко Н.В. Статистические источники по демографии Казахстана. – Усть-Каменогорск: ОАО «Шығыс Баспа», 1999.

34. Алексеенко Н.В. Историческая демография Казахстана. – Усть-Каменогорск: Издательство ВКГУ, 2001.

35. Алексеенко Н.В. Изучение истории населения Казахстана в XVIII-XX вв. – Усть-Каменогорск: ГКП Облгазета «Рудный Алтай», 2003. – 84-б.

36. Алексеенко Н.В., Алексеенко А.Н. Демографические кризисы в Казахстане. XX век. – Усть-Каменогорск: Изд-во «Медиа-Альянс», 2007.

37. Арын Е.М., Абенов Е.М., Бодаханулы К. Вопросы регулирования миграции казахской диаспоры (на основе социологического опроса репатриантов, прибывших из Монголии в 1991-1996 гг.) // Саясат: события, проблемы, анализ, прогнозы. – 1997. – №3. – 40-47-бб.

38. Арын Е.М., Абенов Е.М., Бодаханулы К. Иммиграционная политика в Казахстане на примере репатриантов из дальнего зарубежья / Ответ. редакторы М.Ауэзов, С.Жусупов. – Алматы, 2000.

39. Асанбаев М. Анализ внутренних миграционных процессов в Казахстане: выводы, меры, рекомендации. – Алматы, 2010.

40. Асылбеков М.Х., Құдайбергенова А.И. Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық жағдайы (1939-1959 жж.). – Алматы: Өркениет баспасы, 2005. – 160-б.

41. Асылбеков М.Х., Козина В.В. Демографическое развитие Республики Казахстан в условиях суверенитета. – Алматы: Оркениет, 2001.

42. Асылбеков М.Х., Козина В.В. Демографические процессы современного Казахстана. – Алматы: Атамұра, 1995.
43. Асылбеков М.Х., Козина В.В. Казахи. Демографические тенденции 80-90х годов. – Алматы: Оркениет, 2000.
44. Асылбеков М. Х., Галиев А. Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980). – Алма-Ата: Гылым, 1991.
45. Асылбеков М. Х., Козина В. В. Народонаселение Казахстана в условиях суверенитета. – Алматы, 2009.
46. Асылбеков М.Х., Алтаев А.Ш. Историко-демографические исследования в Казахстане: традиции, современное состояние и перспективы // Отечественная история. – 2001. – № 1. – 28-33-бб.
47. Аубакирова Ж.С. Воспроизводство населения Казахстана: этнорегиональный аспект. Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2010.
48. Аубакирова Ж.С. Демографическое районирование Казахстана. Усть-Каменогорск: издательство «Берел», 2017.
49. Аубакирова Ж.С. Казахская семья: трансформация семейных ценностей и демографического поведения как объект исследования // Материалы Международной науч.-практ. конф. «Казахи в евразийском пространстве: история, культура и социокультурные процессы», посвященная 25-летию Региональной общественной организации «Сибирский центр казахской культуры «Молдір», 13-15 мая 2014 г. – Омск: Амфора, 2014. – 20-23-бб.
50. Аубакирова Ж.С. Эволюция семейных ценностей и демографическое поведение в казахской семье: постановка проблемы // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: Сб. науч. трудов XV Междунар. науч.-практ. конф. (15-16 октября 2015 г., Усть-Каменогорск). – Усть-Каменогорск: «Медиа-Альянс», 2015. – 31-35-бб.
51. Аубакирова Ж.С. Демографическое развитие и безопасность Казахстана (2000-2015гг.): SWOT-анализ // Вестник НАН РК. – №3. – 2016. – 79-88-бб.
52. Аубакирова Ж.С. Анализ демографической безопасности Казахстана: потенциал, риски и угрозы // Отан тарихы. №2 (74). – 2016. – 80-88-бб.
53. Aubakirova Zh.S. Regional Segment in the Demographic Processes in Kazakhstan in the Context of Cluster Division into Districts (1999-2009) // Oriente Moderno Volume 96, Issue 1, 2016 P.99-117.DOI: 10.1163/22138617-12340097
54. Аубакирова Ж.С. Новые тренды в демографическом развитии Казахстана (2000-2015гг.) // Вестник государственного Университета имени Шакарима города Семей». – №2 (74). Том. 2 – 2016. – 77-82-бб.

55. Аубакирова Ж.С. Анамнестический анализ этнодемографических процессов: возможности использования // Вестник государственного Университета имени Шакарима города Семей. – №3 (75). – 2016. – 264-269-бб.

56. Аяған Б. Ф. Қазақстанның қазіргі заман тарихы: 1991-2014. – Алматы: Атамұра, 2014. – 336-б.

57. Базанова Ф.И. Формирование и развитие структуры населения КазССР. Национальный аспект. – Алма-Ата: Казахстан, 1987. – 156-б.

58. Байкенева М.М., Королькова Н.Н., Садовская Е.Ю. Социально-экономические факторы миграции // Труд и занятость в Республике Казахстан в условиях перехода к рынку: сборник научных трудов. – Алматы: Ғылым, 1995. – 64-72-бб.

59. Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и северной Киргизии в эпоху капитализма (последняя четверть XVIII – 60-е годы XIX в.). – М., 1981.

60. Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX в. – 1917 г.). – М., 1986.

61. Бошанов К.С. Шығыс Қазақстан обылысындағы репатрианттар: адаптация мәселелері // Сборник научных трудов XVII Международной научно-практической конференции «Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях». – Усть-Каменогорск, 2018. – 26-29-бб.

62. Булғынбаева А.К. XX ғ. 20-30 жж. Шығыс Қазақстан қазақ байларын сайлау құқығынан айыру мен тәркілеу және оның салдары // Сборник научных трудов XVIII Международной научно-практической конференции «Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях». – Усть-Каменогорск, 2018. – 65-72-бб.

63. Бургарт Л.А. Немецкое население Казахстана в конце XIX-XX вв. (по материалам всеобщих переписей населения). – Усть-Каменогорск: Универсальное сервисное агентство, 2002.

64. Бургарт Л.А. Демографические процессы среди немецкого населения Казахстана (историография проблемы) //Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Материалы международной научно-практической конференции (6-7 апреля 2001 г.). – Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ, 2001. – 74-76-бб.

65. Валитова З.Х. Репродуктивное поведение семьи в Казахстане: роль социальных сетей // Тезисы докладов и выступлений на III Всероссийском социологическом конгрессе 21-24 октября 2008 г. – М.: Институт социологии РАН, Российское общество социологов, 2008.

66. Ғали Ә., Ғали Д. Этнодемография және саясат сыры. – Астана, 2001. – 170-б.

67. Галиев А.Б. Развитие историко-демографических исследований в Казахстане / Вопросы историографии Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1983. – 152-167-бб.

68. Галиев А.Б. Этнодемографические и эмиграционные процессы в Казахстане. Политологический аспект //Евразийское сообщество: экономика, политика, безопасность. – 1995. – № 2. – 59-62-бб.

69. Григоричев К. Внутриказахстанская миграция русского населения в 1990-е – начале 2000-х годов: опыт картографического анализа // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: VI Международная научно-практическая конференция. Усть-Каменогорск, 27-28 ноября 2004 года – сборник научных трудов, Часть I. – Усть-Каменогорск, 2005. – 110-117-бб.

70. Григоричев К.В., Зимовина Е.П. Беженцы и вынужденные мигранты: Международные правовые документы и законодательство Республики Казахстан. Сборник документов / составители: К.В. Григоричев, Е.П. Зимовина. – Караганда: «Экожан», 2004. – 224-б.

71. Камерон С. Голодная степь. Голод, насилие и создание советского Казахстана. – М., 2020.

72. Есетов С.К. Некоторые аспекты демографической ситуации в Северо-Казахстанской области / Молодые ученые о демографических проблемах в Казахстане (сборник научных статей). – Алматы: Раритет, 2000. – 11-24-бб.

73. Есимова А.Б., Валитова З.Х. Региональные особенности демографического развития современного Казахстана // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. XV Международная научно-практическая конференция: Сборник научных трудов. – Усть-Каменогорск, 2015. – 142–151-бб.

74. Есимова А.Б. Стереотипы и феномены в репродуктивном поведении населения Казахстана // Гендерные исследования, гендерная политика и женское движение в странах Центральной Азии: попытка диагноза. – Алматы, 2005. – 246-252-бб.

75. Есимова А.Б. Репродуктивное поведение женщин Казахстана (этнический аспект) // Тезисы докладов и выступлений Всероссийского социологического конгресса «Глобализация и социальные изменения в современной России». – М., МГУ им. М.В.Ломоносова, 2006. – 108-111-бб.

76. Есимова А.Б. Основные направления социолого-демографических исследований репродуктивного поведения индивидов, семей // Состояние

гендерных исследований в Казахстане: политика, образование, культура / отв. ред. З.К.Шаукенова. – Алматы: Казак университеті, 2010. – 99-104-бб.

77. Есимова А.Б. Семейно-родственные связи как социальный капитал в реализации репродуктивного поведения // Вестник ПГУ. Серия гуманитарная. №2. Павлодар, 2010. – 8-14-бб.

78. Ешекенева Р.Ч. Шет елден келген қандастарымызға жергілікті халықтың көзқарасы // Сборник научных трудов XVII Международной научно-практической конференции «Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях». – Усть-Каменогорск, 2018. – 90-93-бб.

79. Ертаев М.А., Жетібаев К.М. Қазақстандағы көші-қон үдерістері мен этнодемографиялық саясат мәселелері // «Қазақстандағы және шектес аумақтардағы этнодемографиялық процестер» атты VIII халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның ғылыми еңбектер жинағы». – Өскемен, 2007. – 98-105-бб.

80. Жумасұлтанов Т.Ж., Ибраев А.Т. Население Казахстана с древнейших времен до наших дней. – Алматы, 2000.

81. Жумасұлтанов Т.Ж. Народ Казахстана: современное состояние народонаселения в РК. – Алматы, 2005.

82. Забирова А.Т. Миграция, урбанизация и идентификация у казахов. – Астана: Nits Ghylum, 2002. – 134-б.

83. Забирова А.Т. Тенденции миграционной подвижности казахов (на примере Астаны) // Социологические исследования. 2002. – №9. – 93-100-бб.

84. Зимовина Е.П. Процессы воспроизводства населения на территории Семипалатинского региона экологического бедствия (1959-1999 гг.) // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Материалы международной научно-практической конференции (6-7 апреля 2001 г.). – Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ, 2001. – 91-93-бб.

85. Зимовина Е. Процессы урбанизации в Казахстане в постсоветский период и их демографическая составляющая [Электронный ресурс] // <http://demascope.ru/weekly/2009/0363/analit02.php>.

86. Иватова Л.М. Қазақстан Республикасындағы миграциялық процестер және саясат: оқу құралы. – Алматы: Қарасай, 2006. – 172-б.

87. Ижанов З. Қазақстандағы аштық жайы: 1923 ж. Аштық жайлы сол жылдардағы баспасөз беттеріндегі мәліметтерден // Ақпарат. – 400-б.

88. Игибаев С.К. Расселение казахских родов и племен на территории Восточного Казахстана в XVIII-XX вв. // Взаимосвязи и взаимовлияние народов Восточного Казахстана в хозяйственной и культурной деятельности

XVIII-XXI вв. Материалы Международной научно-практической конференции (11-12 октября 2001 г.). – Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ, 2002. – 4-14-бб.

89. Игнатъева Л.Н. Роль миграции в формировании населения Казахстана (1926-1959 гг.). – Усть-Каменогорск, 2015.

90. Искаков У.М. Города в системе расселения Казахстана (экономико-географический аспект). – Алма-Ата: Ғылым, 1992.

91. Искаков У.М. Перепись населения и ее социально-экономическое значение. – Алматы: Агентство РК по статистике, 1996.

92. Искаков У.М. Учет и перепись населения мира и Казахстана: Агентство РК по статистике. – Алматы: Агентство РК по статистике, 1996.

93. История переписей населения и этнодемографические процессы в Казахстане. – Алматы: Агентство РК по статистике, 1998. – 87-б.

94. Қазақ: оқу құралы. – Алматы, 1994. – 176-б.

95. Какенова А.А. Особенности демографического развития населения Северного Казахстана в послевоенный период (1946-1959 гг.) // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Материалы международной научно-практической конференции (6-7 апреля 2001 г.). – Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ, 2001. – 87-91-бб.

96. Қалыш А.Б. Қазіргі Қазақстандағы этникалық және этномәдени процестер: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 254-б.

97. Калыш А.Б. Семейная жизнь населения Жетысу // Материалы Международной научно-практической конференции «Всемирная история: проблемы исследования и преподавания, посвященной 75-летию академика К.Н.Нурпеиса в рамках «Нурпеисовских чтений». – Алматы, 2010. – 374-380-бб.

98. Калыш А.Б. Современная семья казахов Туркестана // Традиционный IV Международный тюркологический конгресс, посвященный 20-летию независимости Республики Казахстан. Туркестан, 2011. – 316-319-бб.

99. Калышев А.Б. Об этническом аспекте многонациональных семей в Казахстане // Известия АН КазССР, серия общественных наук. – 1991. – № 4. – 48-52-бб.

100. Қарасаев Ғ.М. Патшалық Ресейдің қоныстандыру саясаты 19-20 ғасыр басындағы империялық арнайы жинақтар мен басымдыларда (Қазақстанның шығыс өнері деректерінен) // «Қазақстандағы және шектес аумақтардағы этнодемографиялық процестер» атты VIII халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның ғылыми еңбектер жинағы». – Өскемен, 2007. – 142-147-бб.

101. Каратаева Т.Е. Тарихи демография. – Астана, 2009.

102. Карибаев М. Шығыс Қазақстан облысындағы репатрианттар тарихындағы әлеуметтік-мәдени бейімделеуінің негізгі бағыттары // Сборник научных трудов XVII Международной научно-практической конференции «Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях». – Усть-Каменогорск, 2018. – 131-138-бб.

103. Кариева Т. Ашаршылық зардаптары. 20-30-жылдардағы туралы // Қазақ тарихы. – 2001. – №5. – 35-36-бб.

104. Кариева Т. Ашаршылық; 1921 жылы болған ашаршылық жайлы деректер // Қазақ батырлары. – 2001. – №8. – 14-б.

105. Кариева Т. Жиырмасыншы жылдардың басындағы ашаршылық // Абай. 2001. – №3. – 70-72-бб.

106. Каримбаева Е.Б. Региональная концепция регулирования демографическими процессами в Казахстане // Вестник КазГУ, серия экономическая. – 2000. – № 5. – 45-47-бб.

107. Касымбаев Ж.К. Численность и состав населения Семипалатинска в XVIII-XIX вв. // Известия АН КазССР. Серия общественных наук. – 1971. – №3. – 75-78-бб.

108. Койгельдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді? – Алматы, 1993. – 208-б.

109. Койгельдиев М. Ұлттық саяси элита. – Алматы: Жалын баспасы, 2004. – 400-б.

110. Козина В.В. Население Центрального Казахстана (конец XIX – 30-е гг. XX вв.) книга I. – Алматы: Өркениет, 2000.

111. Козина В.В. Народонаселение Центрального Казахстана (конец XIX-XX вв.). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук: 07.00.02. – Алматы, 2002.

112. Козина В.В. Некоторые аспекты социально-демографического развития Казахстана в межпереписной период 1979-1989 гг. // Вестник НАН РК. – 1993. – № 5. – 74-80-бб.

113. Козина В. В. Миграционные процессы в современном Казахстане // Вестник НАН РК. – 1996. – № 1. – 74-76-бб.

114. Куандыков А. Феномен миграции: кто и почему уезжает из Казахстана // Евразийское сообщество: экономика, политика, безопасность. – 1995. – № 6-7. – 136-143-бб.

115. Қуандық Е.С. Қазақстан тарихы: XX және XXI ғасырдың алғашқы жылдарындағы республика тарихының өзекті мәселелері бойынша лекциялар: жоғары оқу орындарында несие жүйесі бағдарламасымен оқитын студенттерге арналған оқулық. – Алматы: Дәуір, 2009. – 488-б.

116. Курганская В., Дунаев В. Стратегические приоритеты и региональные аспекты этнодемографической политики Республики Казахстан // Социальный портрет современного казахстанского общества: сб. ст. 2-й выпуск. ИМЭП при Фонде Первого Президента РК – Лидера Нации – Астана-Алматы, 2016. – 99-149-бб.

117. Құрманов Ф.С. Шығыс Қазақстан облысының тұрғындарың ұлттық құрамы (1989-1999 жылдар) // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Материалы международной научно-практической конференции (6-7 апреля 2001 г.). – Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ, 2001. – 110-112-бб.

118. Кронгарт Г.К. Национальный состав населения Южного Казахстана в конце XIX в. – Алма-Ата, 1976. – Вып. 3. – 33-37-бб.

119. Масанов Н. Э. Взаимодействие миграционных систем Казахстана, России, Китая и Средней Азии // Современные этнополитические процессы и миграционная ситуация в Центральной Азии. М., 1998. – 55–66-бб.

120. Мәден А.Т. Батыс Қазақстанның қала халқы: этнодемографиялық дамуын талдау (1897-1945 жж.): тарих ғылым. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дис. автореф.: 07.00.02 – Отан тарихы (Қазақстан Республикасының тарихы). – ҚАЛАСЫ? 2009. – 30-б.

121. Мейірманов С.Т. Демографиялық саясат: оқу құралы. – Алматы: Эверо, 2016. – 392-б.

122. Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность. – Алматы: Всемирная Ассоциация казахов, 2000. – 119-б.

123. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры: происхождение и развал. – Алматы, 1997.

124. Мушанова Р.М. Основные угрозы демографической безопасности государств постсоветского пространства // Вестник КазНУ, серия философия, политология, культурология. – №2 (35). – 2010. – 53-57-бб.

125. Мұхамедов М.Б. Қазақстан тарихы: оқу құралы. – Алматы: Қарасай, 2009. – 344-б.

126. Нысанбаев Ә. Еуразиялық интерация жүйесіндегі қазақ диаспоры // Қазақ диаспоры бүгінгі мен ертені. – Астана, 2006. – 5-42-б.

127. Ниязханқызы Г. 1990 жылдардағы Қазақстандағы көші-қон құбылыстары // «Қазақстандағы және шектес аумақтардағы этнодемографиялық процестер» атты XII халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның ғылыми еңбектер жинағы». – Өскемен, 2011. – 241-245-бб.

128. Ниязханқызы Г. 1991-2005 жылдар аралығындағы Қазақстанға басқа республикалардан көшіп келудің кейбір себептері, деңгейі, көлемі туралы // «Қазақстандағы және шектес аумақтардағы этнодемографиялық

процестер» атты VII халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның ғылыми еңбектер жинағы». – Өскемен, 2007. – 251-258-бб.

129. Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: көмекші оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 320-б.

130. Омарбеков Т. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. – Алматы: Қазақпарат, 2001. – 404-б.

131. Омарбеков Т.О. Ашаршылық ақиқаты // Ақиқат. – 1997. – №5. – 24-25-бб.

132. Панковская Г.И. Городское население Восточного Казахстана в конце XIX- начале XX вв. // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Материалы международной научно-практической конференции (6-7 апреля 2001 г.). – Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ, 2001. – 67-70-бб.

133. Погодин С.О. О некоторых изменениях в численности городского населения Казахской ССР в 1946-1959 гг. // Известия АН Казахской ССР. Серия общественных наук. 1980. №5. – 44-47-бб.

134. Поправко И.Г. Чужие среди своих: репатрианты, аутентичность и повседневные границы в Восточном Казахстане // Известия Иркутского государственного университета. – 2014. – Т.10. – 206-216-бб.

135. Репродуктивные установки женщин Восточно-Казахстанской области. – Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2006.

136. Романова Н. Этнопсихологические аспекты миграционных процессов в Казахстане // Евразийское сообщество: общество, политика, культура. – 1999. – №1. – 135-139-бб.

137. Савин И.С. Этнодемографические процессы в Южно-Казахстанской области // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Материалы международной научно-практической конференции (6-7 апреля 2001 г.). – Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ. – 2001. – 109-110-бб.

138. Садовская Е. Миграция в Казахстане на рубеже XXI века: основные тенденции и перспективы. Алма-Ата, 2001.

139. Садовская Е.Ю. Международная трудовая миграция в Центральной Азии в начале XXI века (на примере Республики Казахстан). – М.: Восточная книга, 2013.

140. Садуақасова Ж.А. Демографиялық саясаттың репродуктивті іс-әрекетке әсері // «Қазақстандағы және шектес аумақтардағы этнодемографиялық процестер» атты XI халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның ғылыми еңбектер жинағы». – Өскемен, 2010. – 355-362-бб.

141. Садвокасова А.К. Отношение населения Казахстана к интеграционным проектам // Евразийская экономическая интеграция. – 2015. – №3 (28). – 5-11-66.

142. Садвокасова А.К., Кошман Т.В., Ракишева Б.И. История межэтнических, межконфессиональных отношений в Республике Казахстан, включая историю наиболее крупных этносов // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» № 4(08).

143. Сарсембаева Г.А. Казахи и городское пространство Казахстана в современный период (на примере г. Усть-Каменогорска) // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: сб. науч. трудов XVIII международной научно-практической конференции. – Усть-Каменогорск: «Медиа-Альянс», 2019. – 291-306-66.

144. Сарсембаева Г.А. Демографическое развитие казахского этноса в Республике Казахстан в конце XX – начале XXI вв. – Барнаул, 2013.

145. Сарсембаева Г.А. Особенности демографических процессов казахского населения в 1970-1989 гг. // Материалы Международной научно-практической конференции «Аманжоловские чтения – 2007». Усть-Каменогорск, 15 июня 2007 г. Усть-Каменогорск: изд-во ВКГУ им. С.Аманжолова, 2007. часть V. – 259-263-66.

146. Сарсембаева Г.А. Республика Казахстан: эволюции рождаемости казахов в конце XX – начале XXI веков // Известия Иркутского государственного университета. Серия Политология. Религиоведение. – 2012. – №2 (9). – Ч.2. – 68-75-66.

147. Сарсембаева Г.А. Репродуктивное поведение казахского населения Восточно-Казахстанской области в современный период (1999-2009 гг.) (по материалам социологического исследования // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Сб. научных трудов XIII Международной научно-практической конференции. – Усть-Каменогорск: «Сальменова Д.М.», 2014. – 294-308-66.

148. Сдыков М. Н. История населения Западного Казахстана. – Алматы, 2004.

149. Сдыков М.Н. Формирование населения Западного Казахстана в XVIII-XIX вв. – Алматы: Атамұра, 1996.

150. Сдыков М.Н. Формирование многонационального населения: исторический опыт и тенденции развития (на примере Букеевской орды) //Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Материалы международной научно-практической конференции (6-7 апреля 2001 г.). – Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ, 2001. – 65-67-66.

151. Социальный портрет современного казахстанского общества (сборник статей). Институт мировой экономики и политики (ИМЭП) при Фонде Первого Президента РК – Лидера нации. – Астана-Алматы, 2015.
152. Старшее поколение: взгляд в будущее. Отчет о человеческом развитии Казахстана – 2005. Программа Развития ООН, Фонд народонаселения ООН. – Алматы, 2005.
153. Султанғалиева А. Город и люди: опыт социокультурной трансформации в Казахстане. – Алматы, 2010.
154. Султанмуратов Н. Особенности урбанизации казахов // Социальный портрет современного казахстанского общества. Сборник статей. ИМЭП. – Астана-Алматы, 2015. – 105-151-бб.
155. Султанмуратов Н. Процесс урбанизации в вопросе демографического перехода в казахском обществе // Социальный портрет современного казахстанского общества: сб. ст. 2-й выпуск. ИМЭП. – Астана-Алматы, 2016. – 75-99-бб.
156. Тәтімов М.Б. Ауылдағы демографиялық ахуал. – Алматы: Қайнар, 1990.
157. Тәтімов М. Қазақ әлемі: Қазақ саны қанша? Қазақ қашан, қайдан қуылған, қырылған және атылған? – Алматы: Қазақстан – Атамұра, 1993.
158. Тәтімов М. Отыз жылға созылған ойран [Text] / М. Тәтімов // Жалын. – 2009. – №5. – 51-58-бб.
159. Тәтімов М.Б. Халыққа немесе сан мен сапа. – Алматы: Жазушы, 1992. – 184-б.
160. Тәтімов М. Өркені өскен өлке: немесе демографиялық «тасқынның» қайта жаңғырығы туралы. – Алматы: Мектеп, 1984. – 80-б.
161. Тәтімов М. Дербестігіміз – демографияда. – Алматы: Жеті жарғы, 1999. – 264-б.
162. Татимов М.Б. Грозит ли Казахстану демографический кризис? // Евразия. – 2002. – № 2. – 22-31-бб.
163. Татимов М.Б. Демографическая депопуляция: стратегические последствия сложившейся ситуации в Казахстане // Мысль. – 1997. – №3. – 30-35-бб.
164. Татимов М.Б. Влияние демографических и миграционных процессов на внутривнутриполитическую стабильность РК // Саясат. – 1995. – №5. – 18-23-бб.
165. Татимов М.Б. Развитие народонаселения и демографическая политика. – Алма-Ата: Изд-во «Наука» КазССР, 1978.
166. Татимов М.Б. Глобализация демографии. – Алматы, 2010.

167. Татимов М.Б. Развитие народонаселения и демографическая политика. Социально-философские аспекты системного изучения и комплексной разработки. – Алма-Ата: Наука, 1978.
168. Татимов М.Б. Социальная обусловленность демографических процессов. – Алма-Ата: Наука, 1989.
169. Татимов М.Б. Летопись в цифрах (О численности и составе казахского народа). – Алма-Ата, 1968.
170. Татимов М.Б. Рост и развитие народонаселения. – Алма-Ата, 1975.
171. Татимов М.Б. Урбанизация казахов // Заря. 1991. – №7. – 12-13-бб.
172. Токтаров Е. Этнодемографические изменения и проблемы национальной интеграции казахстанского общества // Электронный ресурс: <https://e-history.kz/>
173. Тулекова М.К. Жетісу өңірі халқының әлеуметтік-демографиялық дамуы (1897-1999 жж.). – Тарих ғыл. доктор. диссер. – Алматы, 2003. – 395-б.
174. Уалиева С.К. Семейно-брачные отношения населения Казахстана на рубеже веков: историко-демографический аспект. – Издательство «Lambert», Германия. – 2014. – 282-б.
175. Уалиева С.К. Тенденции межэтнических браков в Казахстане // Мир Большого Алтая. – 2017. – №3. – 405-413-бб.
176. Шотбакова Л.К. Национальный аспект переселенческой политики и коренизации в Казахстане в 1917-1941 годы // Автореферат диссертации на соискание.. кандидата исторических наук. М., 1995. – 12-б.
177. Шокаманов Ю.К. Тенденции человеческого развития в Казахстане. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2001.
178. Шумбалов Н.М. Современные тенденции медико-демографических процессов в Актюбинской области //Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Материалы международной научно-практической конференции (6-7 апреля 2001 г.). – Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ, 2001. – 112-115-бб.
179. Хизат А. Моңғолия қазақтары: Шығыс Қазақстан облысында көшу тарихынан // Сборник научных трудов XVII Международной научно-практической конференции «Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях». – Усть-Каменогорск, 2018. – 247-253-бб.

ДЕРЕККӨЗДЕР

1. Всесоюзная перепись населения 1926 г. – М., 1930. – Т. 42.
2. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т.8. Казахская ССР. – М., 1928.
3. Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ. Ф. 1562, оп. 336. Д. 388-402.
4. Всесоюзная перепись населения 1959 г. ЦГАРК. Ф. 1568. Оп. 21. Д.4
5. Демографический ежегодник. 1990: Госкомстат СССР / отв.ред. Е.Г. Гончаров. – М.: Финансы и статистика, 1990.
6. Демографический ежегодник Казахстана. Статистический сборник / отв. ред. Б.Султанов. – Алматы, 1998.
7. Демографический ежегодник Казахстана. Статистический сборник. Министерство Национальной экономики РК, Комитет по статистике / отв. ред. Н.С. Айдапкелов. – Астана, 2017.
8. Демографический ежегодник Казахстана. – Алматы: Госкомстат РК, 1996.
9. Демографический ежегодник СССР. 1990. – М., 1990.
10. Демографический ежегодник Казахстана. – Алматы, 1996.
11. Демографический ежегодник Казахстана. 2005. Статистический сборник. – Алматы, 2005. – С. 31
12. Демографический статистический ежегодник Казахстана, 1999. Ст. сб. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000.
13. Демографический ежегодник Казахстана. 2017. Статистический сборник/на казахском и русском языках. Министерство национальной экономики РК. Комитет по статистике. Гл. редактор Айдапкелов Н. // Central Asia Monitor. 2020. 9 марта.
14. Демографический ежегодник Казахстана. 2005. Статистический сборник. – Алматы, 2005.
15. Демографический ежегодник СССР 1990 / Госкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1990.
16. Демографический ежегодник Казахстана. – Алматы: Казинформ-центр, 1994.
17. Демографический ежегодник КазССР, 1989. – Алма-Ата: Республиканский информационно-издательский центр, 1990.
18. Демографический ежегодник Казахстана: Статистический сборник /Госкомстат РК. – Алматы: Нацстатагентство РК, 1996.
19. Демографический ежегодник Казахстана. – Алматы: Казинформ-центр, 1993.

20. Демографический ежегодник КазССР, 1990. – Алма-Ата: Республиканский информационно-издательский центр, 1991.
21. Демографический ежегодник Казахстана / Нацстатагентство РК. – Алматы, 1997.
22. Демографический ежегодник Казахстана. 2017. Статистический сборник. Министерство национальной экономики, Комитет по статистике. – Астана, 2017.
23. Демографический ежегодник. – Алматы, 1996.
24. Женщины и дети Казахстана. Ст. справочник. – Алматы: Казинформцентр, 1997.
25. Женщины и дети Казахстана. Ст. справочник. – Алматы: Казинформцентр, 1998.
26. Женщины и дети в СССР: Ст. сб. – М.: Финансы и статистика, 1985.
27. Женщины и дети РК. – Алматы: Казинформцентр, 1993.
28. Женщины и мужчины Казахстана. Статсборник. – Астана, 2010.
29. Женщины и мужчины Казахстана: Краткий ст. сб. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2002.
30. Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года по Казахской ССР. – Алма-Ата: Казахстан, 1981.
31. Итоги сельскохозяйственной переписи КССР в 1924 г. – Оренбург, 1925.
32. Итоги сельскохозяйственной переписи в 1924 г. – Оренбург, 1924.
33. Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 г. Ст. сб., Т. 1 Численность населения СССР, союзных и автономных республик, краев и областей. – М.: Финансы и статистика, 1989.
34. Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 г. Ст. сб., Т. 2 Пол, возраст и состояние в браке населения СССР, союзных и автономных республик, краев и областей. – М.: Финансы и статистика, 1989.
35. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. Национальный состав населения КазССР, областей и г. Алматы. – Алма-Ата: Республиканский информационно-издательский центр, 1991.
36. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 года по Казахской ССР. Пол, возраст и состояние в браке (раздел II). – Алма-Ата: Республиканский информационно-издательский центр, 1990.
37. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. по КазССР. Раздел 1. Часть 2. Численность и размещение населения. – Алматы: Республиканский информационно-издательский центр, 1994.
38. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. В 3 т. – Алматы: Республиканский информационно-издательский центр. – 1991. – Т. 1.

39. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. – Алма-Ата: Республ. информ.-изд. центр, 1992. – Т. 2.
40. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. – Алма-Ата: Республ. информ.-изд. центр, 1992. – Т. 3.
41. Казахстан за 50 лет. Статистический сборник. – Алма-Ата: Статистика, 1971.
42. Казахстан за 40 лет. Статистический сборник. – Алматы, 1960.
43. Календарь-справочник и записная книжка на 1924 год. – Оренбург, 1924.
44. Краткий статистический ежегодник Казахстана 1995: Статистический сборник Госкомстат РК. – Алматы: Казинформцентр, 1996.
45. Краткий статистический ежегодник Казахстана, 1998: Статистический сборник Агентство РК по статистике. – Алматы: Казинформцентр, 1999.
46. Краткий статистический ежегодник Казахстана. – Алматы: Казинформцентр, 1999.
47. Краткие итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. – Алматы, 1999.
48. Казахстан: 1991-2001 гг.: Информационно-аналитический сборник. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2001.
49. К обзору Семипалатинской области: ведомость о численности населения Семипалатинской области по вероисповеданию за 1903 г. – Семипалатинск, 1904.
50. Население СССР. 1973. Стат. сб. – М.: Статистика, 1975.
51. Население СССР, 1975. – М., 1976.
52. Население СССР, 1988. – М., 1977.
53. Население Казахской ССР. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. – Алма-Ата: Госстатиздат, 1960. – 279 с.
54. Население СССР. 1973. Стат. сб. – М.: Статистика, 1975.
55. Население СССР. 1987. Стат. сб. – М.: Финансы и статистика, 1988.
56. Народное хозяйство Казахстана в 1925-1926 гг. – Кызыл-Орда, 1927.
57. Народное хозяйство Казахстана за 70 лет: Стат. сб. – Алма-Ата: Казахстан, 1990.
58. Народное хозяйство Казахстана в 1980: Статистический ежегодник. – Алма-Ата: Казахстан, 1981.
59. Народное хозяйство Казахстана в 1985: Статистический ежегодник. – Алма-Ата: Казахстан, 1986.

60. Народное хозяйство областей КазССР (Статистический сборник). – Алма-Ата: Казахстан, 1987.

61. Национальный состав населения Республики Казахстан. Население Республики Казахстан по национальности и владению языками. Итоги переписи населения 1999 г. в Республике Казахстан. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000. – Т. 2.

62. Национальный состав, вероисповедание и владение языками в Республике Казахстан. Итоги национальной переписи населения 2009 г. в Республике Казахстан. Стат. сб. / Под ред. А. А. Смаилова. – Астана: Агентство РК по статистике, 2010.

63. Национальный состав Республики Казахстан. Том 4, часть 1. Население Республики Казахстан по национальностям, полу и возрасту/ Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник. / Под ред. А.Смаилова/. – Алматы, 2000.

64. Национальный состав населения Республики Казахстан. Том 4. Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. – Алматы, 2000.

65. Народонаселение Казахстана. 2000. Сборник материалов по вопросам народонаселения. Алматы, 2000. С. 38; Демографический ежегодник Казахстана. 2005: Статистический сборник. – Алматы, 2005.

66. Национальный состав, вероисповедание и владение языками. 2009. – Астана, 2010.

67. Национальный состав населения Республики Казахстан. Том 4. Итоги переписи населения 1999 г. в РК. – Алматы, 2000.

68. Национальный состав, вероисповедание и владение языками в Республике Казахстан. Итоги переписи населения 2009 г. в РК. Статистический сборник / Под ред. Смаилова А.А./ – Астана, 2010.

69. Народонаселение стран мира. Справочник. – М., Финансы и статистика, 1984.

70. Народонаселение стран мира. Справочник. – М., Финансы и статистика, 1984.

71. Национальный состав населения РК. Т. 1. Итоги переписи населения 1999 г. в РК. – Алматы, 2000. – С. 6-8.

72. Национальный состав, вероисповедание и владение языками в РК. Итоги национальной переписи населения 2009 г. в РК. Статистический сборник. - Астана, 2010. – С. 4-6.

73. Население СССР 1987: Статистический сборник /Госкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1988.

74. Население СССР. 1988. Статистический ежегодник /Госкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1989.

75. Население РК по национальностям, полу и возрасту. Итоги переписи населения 1999 г. в РК /Статистический справочник. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000. – Т. 4. – часть 1.

76. Население РК по национальностям и уровню образования. Итоги переписи населения 1999 г. в РК /Статистический справочник. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000. – Т. 4. – часть 2.

77. Население РК по полу и возрасту. Итоги переписи населения 1999 г. в РК /Статистический справочник. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000.

78. Национальный состав населения РК. Итоги переписи населения 1999 г. в РК /Статистический справочник. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000. – Т. 1.

79. Население РК по состоянию в браке. Итоги переписи населения 1999 г. в РК. Ст. сб. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000.

80. Обзор Сырдарьинской области за 1909 г. – Ташкент, 1909.

81. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения. Т.2. – СПб., 1905.

82. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н.Л.Тройницкого. – Т.86. – 1901.

83. Первые итоги переписи населения: Казахское население // Наше хозяйство. – 1927. – №3. – С. 3-19.

84. Прошлое Казахстана в источниках и цифрах. – Алма-Ата, 1935.

85. Республика Казахстан: 1997. Краткий ст. справочник. – Алматы: Казинформцентр, 1998.

86. Региональный статистический ежегодник Казахстана. – Алма-Ата: Республиканский информационно-издательский центр Госкомстата КазС-СР, 1991.

87. Региональный статистический ежегодник Казахстана 1991. – Алма-Ата: Казинформцентр, 1992.

88. Региональный статистический ежегодник Казахстана. Ст. сб. – Алматы: Казинформцентр, 1993.

89. Региональный статистический ежегодник Казахстана: Статистический сборник / Госкомстат РК. – Алматы: Казинформцентр, 1996.

90. Региональный статистический ежегодник Казахстана. Статистический сборник. – Алматы: Казинформцентр, 1997.

91. Региональный статистический ежегодник Казахстана 1996-1999 / Госкомстат РК. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000.

92. Региональный статистический ежегодник Казахстана: Статистический сборник (1997-2000) /Госкомстат РК. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2001.

93. Регионы Казахстана (краткий статистический справочник). – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000.

94. Справочник по административно-территориальному делению Казахстана (авг. 1920 – дек. 1936 гг.). – Алма-Ата, 1959.

95. Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939,1959,1970,1979 и 1989 гг. – Алма-Ата: Республиканский информационно-издательский центр, 1991.

96. Статистический сборник по отдельным показателям всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. – Алма-Ата, 1991. – С. 7-70.

97. Сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. – Алма-Ата, 1990.

98. Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. –Алма-Ата, 1991. – С. 7-70

99. Статистический ежегодник Казахстана в 1990 г. – Алма-Ата: Казинформцентр, 1991.

100. Статистический ежегодник Казахстана. Ст. Сб. – Алматы: Национальное статистическое агентство Министерства экономики и торговли РК, 1997.

101. Статистический ежегодник Казахстана. Ст. Сб. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000.

102. Статистический ежегодник Казахстана. Ст. сб. – Алматы: Нацстатагентство, 1998.

103. Статистический ежегодник Казахстана, 2003. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2003.

104. Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. – Алма-Ата: Республ. информ.-изд. центр, 1991.

105. Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. – М.: Финансы и статистика, 1984.

106. Численность, естественное движение и миграция населения КазССР в 1989 г. Ст. Сб. – Алма-Ата: Республиканский информационно-издательский центр, 1990.

107. Численность населения Казахстана по отдельным этносам на начало 2019 г. Комитет по статистике Министерство Национальной экономики РК. – Нур-Султан, 2019.

108. Численность и размещение населения в РК. Итоги переписи населения 1999 г. в РК: Ст. сб. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000. – Т. 1. – С. 100.

109. Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. Ст. сб. ЦСУ СССР. – М.: Финансы и статистика, 1984.

110. Этнодемографический ежегодник Казахстана. Ст. сб. / Под редакцией Шокаманова Ю.К. – Алматы, 2006.

**«РУХАНИ ЖАҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫ ШЕҢБЕРІНДЕ
«ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТАРИХ
КОНТЕКСІНДЕГІ ҚАЗАҚТАР»
МОНОГРАФИЯ**

Редакциялық-баспа ұжымы:

Аудармашы, редактор, корректор
Аубакирова Ж.С., Зекенова А.Ж.

Дизайн және беттеуші *Степанец Н.П.*

«Интеллсервис» ЖШС баспанаханасында басып, шығарылған
Алматы қ., Куратов көшесі, 15
Тел.: +7 (727) 335-61-75

Басуға __11.2020 ж. қол қойылды.
Қалыбы 60x84 1/16. Гарнитура PT Sans.
Көлемі 50 шартты б.т.
Таралымы ____. Тапсырыс № ____.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
АҚПАРАТ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ
ДАМУ МИНИСТРЛІГІ

МОНОГРАФИЯ

**«КАЗАХИ В КОНТЕКСТЕ
ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ»
В РАМКАХ ПРОГРАММЫ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ»**

Нур-Султан, 2020

УДК 314
ББК 60.7
А 93

Монография подготовлена в рамках реализации государственной программы «Рухани жаңғыру».

Одобрена протоколом №2 от 8 октября 2020 г. Методического совета «Казахстанского института общественного развития «Рухани жаңғыру»

Рецензенты: **Атантаева Б.Ж.**, доктор исторических наук, профессор университета имени Шакарима города Семей; **Галиев А.А.**, доктор исторических наук, профессор Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана (г.Алматы); **Ракишева А.К.**, кандидат экономических наук, руководитель Центра по изучению института семьи Казахстанского института общественного развития «Рухани жаңғыру»

ISBN 978-601-7887-44-5

А 93 «Казахи в контексте демографической истории» в рамках программы «Рухани жаңғыру». Монография. / Ж.С. Аубакирова, А.Н. Алексеевко. Нур-Султан: ТОО «Шаңырақ-Медиа», 2020. – 200 с.

В монографии, выполненной в рамках программы «Рухани жаңғыру», освещена демографическая история казахского этноса в длительной ретроспективе (конец XIX–XXI вв.). Выявлены региональные особенности и основные этапы демографической истории казахов в контексте развития населения всего Казахстана. Показан алгоритм создания суверенной демографической системы, базирующейся на социокультурных критериях казахского этноса. Монография рассчитана как на специалистов, так и широкий круг читателей.

УДК 314
ББК 60.7

ISBN 978-601-7887-44-5

© КИОР «Рухани жаңғыру», 2020
© ТОО «Шаңырақ-Медиа», 2020

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ	204
I. ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ КАЗАХСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЗА 100 ЛЕТ (конец XIX – конец XX вв.)	207
1.1 Демографическая история казахов в конце XIX – начале XX вв.	207
1.2 Демографические кризисы в истории казахского населения (1920 – конец 1940-х гг.)	216
1.3 Особенности демографического развития казахов во второй половине XX в. (1950-1990 гг.)	248
Список литературы	285
II. ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ КАЗАХСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В СУВЕРЕННЫЙ ПЕРИОД	291
2.1 Казахи и кризис советской демографической системы (1989–1999 гг.)	291
Становление демографической системы Республики	
2.2 Казахстан: казахи как основной демографический потенциал (1999–2009 гг.)	304
Особенности функционирования суверенной	
2.3 демографической системы: определяющая роль казахского этноса (2009–2019 гг.)	320
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	340
Рекомендации	342
Список литературы	343
Диаграммы-графики	344
Глоссарий	362
Библиография и источники	380

ВВЕДЕНИЕ

Историкам известно более сотни народов, исчезнувших в «песках времени» – некоторые подверглись истреблению, другие были ассимилированы, есть и такие, о судьбе которых доподлинно ничего не известно. Такая трагическая судьба могла постичь и казахский народ.

«Ни одна страна в мире, ни один народ не испытал на своей стране такой излом в демографической ситуации, и не стоял перед пропастью полного исчезновения как казахский народ. Мы выжили, смогли сплотиться как нация, мы не ожесточились, не озлобились, никогда никого не обвиняли в превратностях жестокой трагедии XX века», – говорил Елбасы в обращении 31 мая 2019 года [1].

Но, казахи оказались сильнее, они не только превозмогли все невзгоды, но и нашли в себе силы помогать другим народам, волею судьбы, оказавшимся в бескрайних казахских степях. Прошли десятилетия. И, наконец, в 1991 году удалось осуществить вековую мечту многих поколений – создать собственное государство, начать новый, суверенный этап в истории народа, ставить новые цели. Важнейшим аспектом этого этапа является всесторонняя модернизация казахстанского социума, его духовное обновление, концептуально оформленное в государственной программе «Рухани жаңғыру».

Одним из важнейших критериев независимости Казахстана стало обретение не только политического, но и демографического суверенитета, дающего государству возможность развиваться на собственной демографической основе. Вследствие этого, проблема формирования казахстанской демографической системы, стержнем которой является казахский этнос, приобретает первостепенное значение. Казахстан – страна с полиэтничным составом населения, в которой проживают представители более ста народов. Становление суверенной демографической системы Республики Казахстан происходило не только вследствие демографических эволюций казахов, но и изменений в численности других народов. Поэтому демографическую историю какого-либо этноса нельзя изучать вне общегосударственного контекста.

Для изучения этнодемографической ситуации в Казахстане в длительной ретроспективе авторами обозначены четыре этнические группы: казахи, русские, украинцы, немцы. Данный выбор объясняется тем, что названные этносы составляли подавляющее большинство населения Казахстана и его регионов во все исторические периоды. Именно они

определяли и определяют вектор развития как республиканских, так и региональных этнодемографических процессов. В статистических данных, оформленных в таблицы, нами не представлены некоторые многочисленные народы, например, узбеки, уйгуры, дунгане. Дело в том, что они, в массе своей, проживают в Южном Казахстане. В других регионах республики их численность невелика и не определяет тенденций демографического развития.

В монографии присутствуют разные подходы в освещении первой и второй частей монографии. Первая часть («Демографическая история казахского населения за 100 лет (конец XIX – конец XX вв.))» охватывает более чем столетний период истории, насыщенный большим количеством политических, экономических и других событий. Вследствие этого, наиболее логичным является применение исторического метода для ее освещения. Большое значение имеет и то, что качество демографической статистики большую часть этого периода оставляла желать лучше или отсутствовала полностью.

Вторая часть монографии («Демографическая история казахского населения в суверенный период») вмещает в себя всего три десятилетия суверенной истории. Тем не менее, каждое из этих трех десятилетий отражает важнейшие шаги по формированию суверенной демографической системы. Поэтому суверенный период освещается в основном методами демографическими. Тем более, что необходимый статистический материал для этого имеется. Использованы основные демографические данные, наиболее показательно представляющие суть происходящих изменений в демографической истории Республики Казахстан. К сожалению, объем этнической статистики, имеющейся в открытом доступе, не позволяет во всей полноте раскрыть особенности демографического развития народов Казахстана. В тоже время, представленные материалы дают возможность увидеть основные тенденции этнодемографических процессов как в целом по республике, так и в отдельных регионах. Помимо этого, перевод демографической истории Казахстана в русло статистических критериев, единых во всем мире, позволяет осуществить сравнительный анализ демографических процессов в Казахстане с ситуацией в других государствах мира.

Хронологический алгоритм монографии определен переписями населения, проходящими, чаще всего, один раз в десять лет. Демографический хронологический стержень адекватно отражает исторические особенности развития Казахстана, позволяет соединить воедино демографическую и историческую составные, увидеть их взаимосвязь.

В монографии используется описательный метод рассмотрения проблемы, фиксирующий статистические факты без авторских оценок. Сделано это для того, чтобы не допустить нового роста коннотаций, сопровождающих, и часто искажающих, демографическую историю Казахстана. Одна из наиболее важных задач, стоящая перед авторами, заключается в предоставлении возможности читателю создать собственное мнение, опирающееся не на чью-то точку зрения, а на самостоятельный анализ объективных статистических данных. Для этого в монографии представлен обширный статистический материал, оформленный в таблицы, схемы и диаграммы, а также глоссарий, дающий возможность разобраться в демографической терминологии и список трудов, освещающий историко-демографические проблемы Казахстана. При анализе демографических процессов в разные исторические периоды, используются только официальные статистические данные с предоставлением ссылок на источник информации.

Необходимость исследования особенно актуальна в рамках реализации программы «Рухани жангыру» [2], так как задача формирования единой казахстанской духовности требует конкретного знания объективной демографической ситуации и понимания перспектив этнического развития на ближайшее будущее.

I. ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ КАЗАХСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЗА 100 ЛЕТ (конец XIX – конец XX вв.)

Досуверенная демографическая история Казахстана делится на три периода, политическое, социально-экономическое содержание которых в значительной мере определяло и этнодемографические процессы. Рассмотрим их через призму особенностей демографического развития казахов.

1.1 Демографическое развитие казахов во второй половине XIX – начале XX вв.

Определить численность казахского населения в средневековый и новый периоды истории весьма затруднительно. Оценки исследователей, путешественников серьезно разнятся. Неполнота, недостоверность, несопоставимость статистических данных не дают целостной картины. Источники этого периода можно условно разделить на достатистические (включая дописьменные) и статистические. Проблема достатистических источников в том, что они, как и во всем мире, основаны на сказаниях, мифах, «богатырских песнях» и т.д. Надежных, достоверных данных, адекватно отражающих особенности демографического развития казахов в длительной исторической ретроспективе, нет. Лишь использование всей совокупности различных оценок, точек зрения может показать основные направления развития проблемы.

Постоянный передел территорий, переход улусных людей из-под власти одних правителей к другим и продолжающийся процесс этногенеза не позволяют достоверно оценить численность казахов в средневековый период. Приведем отдельные факты, показывающие численность казахов в разные исторические периоды.

Численность сторонников, откочевавших за Жанибеком и Кереем в середине XV в. составляла около 200 тыс. человек [3; с.41]. К концу XVIII века, по сведениям Г.Волконского, в трех жузах насчитывалось до 458 100 юрт [4; с.306]. Опираясь на эти данные, одни авторы допускают коэффициент «три человека на одну юрту». В результате общая численность казахов становится равной 1 371 300 человек [4; с.306]. На наш взгляд, совпадающий с мнением большинства исследователей, в одной юрте могло проживать не менее пяти человек. В этом случае численность населения трех жузов должна составить 2 290 500 человек.

Также сложно определить численность казахов и в дальнейшем. Левшин А.И., один из наиболее известных исследователей казахского народа («Геродот казахского народа», по мнению Ч.Валиханова) в 30-е годы XIX в. отмечал: «...Все, что ныне можно сказать о числе киргиз-кайсаков, заключается в сведениях ими же сообщенных и подлежащих великому сомнению, во-первых, по всегдашней наклонности их к преувеличению всех предметов, особенно в рассказах о могуществе своего народа, во-вторых, по невозможности, в которой они находятся, иметь о сем предмете основательные известия. Вот причины, по которым почти все или, по крайней мере, большая часть исчислений, донныне составленная чиновниками русскими на Оренбургской и Сибирской линиях о народонаселении степей киргиз-кайсацких, чрезвычайно увеличены» [5; с.287-288].

Учитывая точку зрения А.И.Левшина, отметим мнения и других исследователей, непосредственно занимавшихся историей казахского народа. Я.П.Гавердовский приводит сведения на начало XIX в. (1803 г.): «В отделениях Большой орды 70 000 семей... Всего в Средней орде – 169 400 семей. В меньшей орде – 169 500 семей. Во всех же трех ордах – 408 900» [6; с.406, 420]. С учетом того, что в каждой кибитке проживало 5 человек, общая численность казахов равнялась 2 044 500 человек.

По мнению А.И.Левшина, в 1830-е годы «все три орды киргиз-кайсацкы» должны составлять около 500 тысяч кибиток. Исходя из того, что в каждой кибитке живет 5 или 6 человек, общая численность казахского населения равнялась «... от 2 500 000 до 3 000 000 душ обоего пола» [5; с.288]. При этом в Большой орде проживало от 500 до 600 тысяч человек, в Средней – до 1 360 000. В Малой – около 1 100 000 [5; с.288].

Попытку определить численность казахов предпринимал и Ч.Валиханов: «Численность кайсаков определить трудно... Соединяя все новейшие сведения (1861-1863 г.), мы полагаем на Большую орду, в пределах Алау-тавского окр. (округа, Ж.А., А.А.), 100 т.д. об.п. (100 тысяч душ обоего пола. Ж.А., А.А.), на Среднюю, в пределах Семипалатинской обл., до 146 000 д.об.п., в обл. Сибирских киргизов, до 800 т. д.об.п., на Внутреннюю или Букеевскую 150 000 д.об.п. (30 000 кибиток), а на весь Кайсацкий народ от 1450 000 до 1,5 мил. д. об. п.» [7; с.203]

Предположения о численности казахского народа в конце XIX века высказывал и Абай: «Говорят, нынче на земле живет более двух миллиардов человек. Из них нас, казахов, более двух миллионов» [8; с.213]

Таким образом, опора на народные предания, предположения людей, даже очень известных, изучавших историю и быт народа, не могут дать

целостной картины о численности казахов, их демографической истории. Вследствие этого, источниковой основой для авторов являются опубликованные статистические данные, позволяющие сохранить логику учета населения в ретроспективе. Наиболее достоверные данные о численности, этническом составе населения любого государства предоставляют переписи населения. Классические переписи должны быть однодневными и проходить в рамках административно-территориальных границ (область, уезд, волость, населенный пункт). Проблема в том, что методика проведения переписи рассчитана на оседлый образ жизни. Так как казахское население находилось в постоянном движении, его учет был максимально затруднен. До первой Всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. численность казахского населения определялась по данным кибиточного сбора. Перепись кибиток проводилась раз в три года и давала очень приблизительные сведения о численности этноса.

Точность сведений переписи населения 1897 г. об этническом составе Российской империи также весьма условна, так как вопрос об этнической принадлежности в ее программе отсутствовал. Этнический состав населения империи можно определить по данным о родном языке, вероисповедании. Из-за малограмотности счетчиков нередко были ошибки, просчеты. Так, например, в данных переписи 1897 г. казахское население Пржевальского и Пишпекского уездов Семиреченской области приводится вместе с киргизским. Поэтому точные сведения о численности казахов определить сложно. Наиболее распространенная точка зрения: численность казахского этноса по данным переписи населения Российской империи 1897 г. равнялась 3392, 8 тыс. человек [9; с.477].

Перед первой мировой войной, в 1914 г. численность казахского населения шести административных областей составляла 3 845,2 тыс. человек (Акмолинская – 489,3 тыс., Семипалатинская – 692,1 тыс., Сыр-Дарьинская – 1058,0 тыс., Семиреченская – 609,9 тыс., Тургайская – 486,6 тыс., Уральская – 509,3 тыс.) [10; с.29]. Таким образом, в период между переписью населения 1897 г. и 1914 г. число казахов увеличилось на 13,3%. Среднегодовой прирост составил 0,8%, что в значительной мере соответствует темпам естественного прироста в конце XIX-начале XX вв.

Но в 1914–1917 гг. произошли события, существенно нарушившие эволюционный ход демографического развития. 25 июня 1916 г. был обнародован царский указ о мобилизации «иностранческого» населения на тыловые работы. Мобилизация и последовавшее за ней восстание изменили численность казахского населения в канун революции 1917 г. В связи с отсутствием общепризнанных статистических данных в это слож-

ное время, ученые, исследовавшие проблему, опирались на собственные методики расчета. Неудивительно, что присутствуют различные точки зрения. В 1925 г. М.Т.Тынышпаев, используя массу статистических материалов, данные учета населения, проведенного в Казахстане в связи с выборами в Учредительное собрание, приводит цифру – 2 910 тыс. казахов по Акмолинской, Семипалатинской, Тургайской, Уральской, Букеевской губерниям, Адаевскому уезду и Алтаю [11; с.92]. Проблема в том, что статистические данные, приведенные М.Т.Тынышпаевым, не дают представления об общей численности казахов, так как в расчетах отсутствуют сведения о численности казахов в Семиреченской и Сыр-Дарьинской областях.

С.И.Брук и В.М.Кабузан определяют численность казахов на 1917 г. в 4 697 700 человек [12; с.89]. Но расчеты проведены по всей территории России, авторы представляют сведения о численности этноса во всей Российской империи.

Существуют и иные данные о численности казахов в 1917 г. Проблема в том, что авторы учитывают казахов на разных территориях (с учетом или не учетом проживающих в среднеазиатских регионах, Бухаре и Хиве). На наш взгляд, учет населения целесообразнее проводить на сопоставимых территориях в 1914 и 1917 гг. В этом случае появляется возможность увидеть демографические последствия, вызванные мобилизацией 1916 г. и последующим восстанием. В связи с этим, мы используем данные, представленные Н.В.Алексеевко. Для определения численности казахского населения в 1917 г. Н.В.Алексеевко разработал методику учета, опирающуюся на тенденции естественного прироста, числе не явившихся на призывные пункты во время мобилизации на тыловые работы и др. Результаты расчетов представлены в таблице 1.

Таблица 1

Численность казахского населения в 1914 и 1917 гг. (тыс. человек)

Области	Численность населения		1917 к 1914 гг.	
	1914	1917	Численность (тыс.человек)	%
Акмолинская	489.3	460.6	-28.7	94.1
Семипалатинская	692.1	634.2	-57.9	91.6
Семиреченская	609.9	546.8	-63.1	89.7
Сыр-Дарьинская	1058.0	991.9	-66.1	93.8
Тургайская	486.6	457.5	-29.1	94.0
Уральская	509.3	479.4	-29.9	94.2
Всего	3845.2	3570.4	-274.8	92.9

Источник: Алексеевко Н.В., Алексеевко А.Н. Население Казахстана за 100 лет (1897-1997 гг.). – Усть-Каменогорск, 1999. – С. 29, 31.

Как видно из таблицы 1, за три года численность казахов сократилась на 7,1% (274,8 тыс. человек). В число потерь входят жертвы восстания 1916 г., откочевавшие за пределы обозначенных регионов.

В определенные исторические периоды, связанные с какими-либо катастрофическими явлениями, динамика численности казахов в значительной степени зависела от «приливов» в Российскую империю и «отливов» за ее пределы. Изучение миграционных процессов казахов затруднено вследствие кочевого образа жизни этноса. Определение термина «миграция» более адекватно для оседлого образа жизни. Постоянные сезонные перемещения казахов, часто на очень большие расстояния, довольно далеки от классических «миграционных» дефиниций, учет внутрироссийских перемещений этноса фактически отсутствовал. В тоже время, статистика населения, перемещающегося в другие государства (в основном, в Китай), Российской администрацией велась, поэтому термины «эмиграция», «иммиграция» вполне допустимы, несмотря на постоянные перекочевки казахов с территории одного государства, на территорию другого. Так, например, в конце 70-х годов XIX в. из Китая на Алтай откочевало около тысячи семей казахов. Впоследствии часть их вернулась в Китай, часть осталась на территории России [13; с.21]

На численность казахов влияла и демаркация Российско-Китайской границы в районе Синьцзяна. Так, в 80-е гг. XIX в. проведенная по географическому принципу граница, разделила казахов: часть осталась в Российской империи, часть (137 тыс. человек) оказалась в Синьцзяне [13; с.21]

В начале XX в. (1900-1913 гг.) интенсивность миграции в Китай значительно возросла. Основными причинами стал голод 1900 г. и изъятие у казахов земель вследствие реализации столыпинской аграрной реформы. В 1902-1913 гг. численность казахского населения сократилась на 8-9%, что составляло около 286 тыс. человек [14; с. 119]. Большинство казахов уходило в Синьцзян, в 1911 г. в Китае насчитывалось 224 900 казахов [14; с.120]

Новая волна миграций казахов в Китай связана с национально-освободительным движением 1916 г. Откочевки начались еще в мае 1916 г., а наиболее интенсивно проходили в июле-октябре. Спасаясь от карательных операций российской армии, казахи уходили в основном в приграничные области Синьцзяна. В Алтайском округе насчитывалось около 100

тыс. беженцев, Тарбагатайском – 60-70 тысяч, в Илийском – более 100 тысяч [14; с.123]. Всего, по мнению казахстанских исследователей, эмигрировало около 300 тысяч казахов и киргизов [15; с.578] Количество же населения, погибшего от рук карательных отрядов, до сих пор не установлено, констатирует профессор З.Сактаганова [16; с.43] В результате репатриации, к маю 1917 г. в Казахстан возвратилось более 160 тыс. человек [17; с.88]

Наибольшее влияние на динамику численности казахского населения оказывали процессы воспроизводства. При этом присутствует мнение о повсеместном распространении у казахов многодетных семей. Основанием для вывода о распространенной многодетности у казахов в далеком прошлом, служат отдельные примеры существования таких семей, обобщающиеся до уровня явления, присущего всему народу. Но статистических подтверждений этому нет.

Проблема в том, что налаженного статистического учета процессов воспроизводства кочевого населения не было ни в XVIII, ни в XIX, ни в начале XX вв. Отрывочные статистические данные появляются в середине XIX века, но какие-либо научно обоснованные выводы на этом основании сделать невозможно. Несколько лучше велась статистика естественного движения православного населения Российской империи, так как опиралась на метрические записи духовенства. В 1865 г. явление было распространено и на другие вероисповедания. Результаты ежегодно публиковались Центральным статистическим комитетом в специальном издании – «Движение населения в Европейской России». Однако материалы о движении населения Сибири, Казахстана, Средней Азии и других окраин не приводились.

В 70-х годах XIX века метрические книги для регистрации рождаемости, смертности и брачности казахского населения были введены во всех казахстанских областях, но велись они крайне плохо. Не произошло существенных изменений в статистике движения населения и в начале XX века. В отчете губернатора Сыр-Дарьинской области за 1909 г. говорится: «Данные о числе населения области и его движения имеют лишь приблизительную точность, так как у туземцев, составляющих 93,5% всего населения области, не ведется никаких метрических записей как относительно рождения, так и смертности» [18].

По свидетельству российского демографа С.А.Новосельского: «Совершенно неудовлетворительно ведется регистрация естественного движения населения среди мусульманского и языческого населения Азиатской России, особенно среди кочующих народностей, таких как киргизы и

калмыки, статистика естественного движения которых, можно сказать, совершенно отсутствует. Имеющиеся здесь цифры представляют случайные, отрывочные, крайне неполные сведения, лишенные какого бы то ни было статистического значения» [19].

Причины неудовлетворительного состояния демографической статистики кроются в слабой организации статистической службы, сложности статистического учета кочующего по огромной территории населения, недоверия казахов к российским чиновникам, религиозных установках: «В основном нормы ислама не одобряли ведение учета естественного движения населения, состава его по полу и возрасту, регистрации заключения и расторжения браков, рождения детей, их количества и т.д.» [20].

Таким образом, ведя речь о естественном движении населения Казахстана в конце XIX – начале XX вв., необходимо помнить, что вследствие своей неполноты имеющиеся статистические данные не всегда способны адекватно отражать реальную демографическую ситуацию. Так, например, российский историк-демограф В.А.Зверев, анализируя процессы естественного движения населения в Степном крае (Акмолинская и Семипалатинская области) в конце XIX-начале XX вв., приходит к выводу, что в Акмолинской области среднегодовые величины естественного прироста были в 2,3 раза выше, чем в Семипалатинской. На первый взгляд, суть проблемы в национальном составе областей – в Акмолинской области было гораздо больше русских, показатели рождаемости у которых намного выше, чем у казахов. Но автор объясняет это тем, что в Акмолинской области учет смертности и рождаемости был поставлен значительно лучше, чем в преимущественно казахской Семипалатинской [21]. Таким образом, далеко идущие выводы на основе имеющейся информации делать не стоит, так как представленные статистические данные в большей мере фиксируют не демографическое явление, а состояние учета оседлого и кочевого населения

Итак, точных, статистически подтвержденных сведений о процессе воспроизводства у казахов, нет. О том, что уровень рождаемости был довольно высок, можно, в определенной мере, судить по опосредованным данным, часто основанным на оценке отдельных наблюдений. Так, Я.П.Гавердовский отмечает: «Нам самим неоднократно случалось видеть, что даже и между киргизцами находятся семейства, в которых сынов и внуков с женским полом простирается до 200 человек, у которых сам отец или дед еще в самом лучшем состоянии своего здоровья. Тот, кто имеет у себя не более 10 (детей), не заслуживает между ними никакого уважения» [6; с.368.] Поддержания определенного уровня рождаемости

требовали социально-экономические условия: «Родовые распри, тяжба, борьба за пастбища, уголья, воду, скот, промысел, а также само юридическое и сословное положение семьи требовали определенное количество детей» [20]. Отсутствовало и какое-либо планирование семьи, так как: «Моменты внутрисемейного регулирования деторождения казахами не соблюдались, да и вообще какое-либо регулирование рождаемости каралось по мусульманскому вероисповеданию, основных канонов которого казахская семья придерживалась» [20; с.3].

С другой стороны, росту рождаемости не способствовали некоторые традиции казахского народа. Из-за невозможности уплатить калым часть мужского населения из бедняков не могла вступить в брак. На это обстоятельство неоднократно указывали передовые представители казахской интеллигенции, группировавшиеся вокруг журнала «Айкап». Выступая за равноправие казахской женщины, они подвергали критике калым и аменгерство. Е.Есенгельдин в статье «Почему не растет казахское население» писал: «Для того, чтобы жениться, самое малое нужно 15-20 голов скота и 150-200 руб. денег. Поэтому многие наши мужчины не женятся до 30-40 лет» [22].

Ранние браки приводили к негативным демографическим последствиям: «Очень раннее материнство, частые роды, бремя многодетности в сочетании с тяжелыми условиями кочевой жизни рано подрывали здоровье женщин» [20; с.3].

Помимо тяжелейших условий выживания в зимнее время, приводящих к тяжелым заболеваниям, важнейшей причиной высокой смертности были массовые эпидемии: «В дореволюционные годы Россия являлась постоянной ареной эпидемических вспышек. Отсутствовало санитарное законодательство, чрезвычайно слабо была развита сеть необходимых лечебных и санитарных учреждений в стране. Государство почти не участвовало в расходах на эти цели. Борьба с заразными болезнями была поручена местным органам – земствам и городам. Особенно в тяжелых условиях находились окраины страны – Сибирь, Средняя Азия, Кавказ, Север» [23; с.63].

Эпидемии чумы, холеры, оспы, тифа, дифтерии, малярии, сибирской язвы были частым явлением. Казах-кочевник практически не получал медицинской помощи. Ч.Валиханов отмечает: «Много гибнет народа оттого только, что некому подать больным разумную медицинскую помощь. У нас полагается один доктор на округ и, кажется, для того только, чтобы писать медицинские свидетельства и рассекать трупы. Доктора эти обязаны прививать киргизам оспу, но киргизы боятся их... На доктора киргизы

смотрят как на чиновника, и пользы от него не ждут. От оспопрививания убегают или откупаются» [24; с.75].

В конце XIX в. ситуация не изменилась. Так, например: «... в некоторых волостях Южного Казахстана в среднем из каждой 1000 человек населения умирало от малярии 33,6 человек» [20; с.4]. По данным материалов переписи населения 1897 г. в Средней Азии и Казахстане один гражданский врач должен был обслуживать 113,9 тыс. человек. При этом в городах на одного врача приходилось 22,8 тыс. человек, а в сельской местности – 272,5 тыс. человек [25; с.263].

Исходя из вышесказанного (высокие показатели рождаемости и смертности), несмотря на все недостатки статистического учета в конце XIX – начале XX вв., можно, с известной долей условности, определить среднегодовой прирост казахского населения по отдельным областям. С учетом того, что границы областей в указанный период не менялись, а сколько-нибудь заметного прилива или отлива казахского населения не было, среднегодовой прирост можно отнести к естественному. По Акмолинской области он составлял 0,8%, Семипалатинской – 0,8%, Тургайской – 1,0%, Уральской – 0,7%, Семиреченской – 1,0%, Сыр-Дарьинской – 0,9% [26; с.138].

У оседлого населения показатели естественного прироста были несколько выше, но также не свидетельствовали о том, что многодетность была массовым явлением среди русско-славянского населения. По данным Н.Е.Бекмахановой, в начале XX в. он составлял 1,7–1,9% в год [27; с.170].

Итак, каких-либо серьезных оснований, подтверждающих повсеместное распространение у казахов многодетной семьи в XIX – начале XX вв., нет. Суть процесса воспроизводства в это время определяла смертность. При фактическом отсутствии медицины лишь высокая рождаемость, компенсирующая смертность, могла поддерживать процесс воспроизводства на более или менее приемлемом уровне. Социально-культурные нормы были приспособлены именно к такому типу воспроизводства, в течение многих столетий характерного для населения всего мира.

Таким образом, точные данные о количестве казахского населения в «достатистический» период определить сложно. Примерные оценки о численности этноса давали исследователи разных лет, при этом разброс мнений довольно велик. Отдельные статистические сведения, наиболее активно публиковавшиеся с начала 80-х гг. XIX века (переписи населения некоторых городов и уездов, «Обзоры областей» и т.д.) были разрозненны, часто несопоставимы, что существенно затрудняет процесс раскрытия

проблемы. Сравнительно точные сведения, с некоторыми оговорками, представлены в материалах первой Всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. Исходя из вышесказанного, мы можем говорить лишь об общем векторе демографического развития казахов. Он свидетельствует, что динамика численности этноса в XIX – начале XX вв. была невелика. И хотя рождаемость была довольно высокой, в значительной степени она перекрывалась большой смертностью населения, особенно младенческой и детской.

В начале XX в., в результате переселения на территорию Казахстана крестьян из европейской части России и изъятия земель у кочевников, демографическая ситуация значительно ухудшилась. Была нарушена привычная хозяйственная деятельность, следствием чего стал голод, рост смертности. Восстание 1916 г., жестоко подавленное царской администрацией, привело к гибели и эмиграции в Китай сотен тысяч казахов.

1.2 Демографические кризисы в истории казахского населения (1920-1950 гг.)

Первые тридцать лет советской власти в истории Казахстана являются временем становления государственности, социально-экономического ускорения. Но рассмотрение этого тридцатилетия через призму демографических процессов заставляет характеризовать его по-другому. Период с 1920 по 1950 гг. является «черным тридцатилетием» в истории казахов: национально-освободительное восстание 1916 г., переходящее в гражданскую войну, голод 1920-х годов, голод 1930-х годов, репрессии, Великая Отечественная война и голодные послевоенные годы унесли жизни сотен тысяч людей. Огромное число представителей этноса, спасаясь от смерти, вынуждены были мигрировать за пределы родины. Прямые и косвенные потери казахов исчисляются миллионами.

Рассмотрим основные исторические периоды, более всего повлиявшие на динамику численности казахского населения.

Население Казахстана в 1917-1920 гг. Рассмотрение демографических последствий гражданской войны более адекватно в хронологических рамках 1917-1920 гг. Проблема в том, что при изучении численности населения в этот период существенно изменилось административно-территориальное устройство Казахстана. В состав образованной в августе 1920 г. Киргизской АССР (в 1925 г. – Казакская АССР, в 1936 г. – Казахская ССР) были включены (в дореволюционных административных границах) Семипалатинская, Акмолинская, Тургайская, Уральская губернии,

Мангышлакский уезд, 4-я и 5-я Адаевские волости Красноводского уезда Закаспийской области, Синеморская область Астраханской губернии, Букеевская орда (Букеевская степь) и территории бывших оброчных казенных земель, прилегающих к 1-му и 2-му Приморским округам, населенных казахами. 22 сентября 1920 г. ВЦИК новым декретом дополнительно ввел в состав КАССР Оренбургскую губернию, а г. Оренбург стал столицей республики. Так же, из состава Алтайской, Тюменской и Омской губерний в состав Казахстана перешли волости с общей численностью населения в 370,6 тыс. человек [10; с.5].

Вследствие вышесказанного, абсолютные показатели будут неточными, поэтому более объективно отразят сущность явления показатели относительные. Численность населения, проживавшего на сопоставимых территориях в 1917 и 1920 гг. (Оренбургская, Актюбинская, Кустанайская, Тургайская, Букеевская, Уральская Акмолинская, Семипалатинская), сократилась на 13,2% [10; с.8]. Самое существенное сокращение наблюдалось в местах наиболее ожесточенных боев периода гражданской войны и расселения казаков. Так, в Уральской области численность населения уменьшилась на 21,5%, Семипалатинской – на 20,1% [10; с.6]. Причину сокращения представителей казачества, в первую очередь уральского, во многом объясняет секретная директива Оргбюро ЦК РКП (б), подписанная 24 января 1919 г. председателем ВЦИК Я.М.Свердловым: «Учитывая опыт гражданской войны против казачества, признать единственным политическим ходом массовый террор против богатых казаков, истребив их поголовно. Провести беспощадный массовый террор по отношению ко всем вообще казакам, принимавшим какое-либо прямое или косвенное участие в борьбе с советской властью» [28; с.177-178]. Начался массовый исход уральских казаков из своих станиц. В телеграмме Уральского комитета РКП(б) в ЦК в сентябре 1919 г. говорится: «Из Уральской области ушло почти все казачье население, а также восемь тысяч перебежчиков, давших подписку о признании Советской власти» [29; с.87].

Голод 1921-1922 гг. Огромное влияние на изменение численности населения Казахстана имел голод 1921-1922 гг. Основной причиной голода являлась засуха. Большое значение имели и разрушительные последствия гражданской войны. Внесли свою лепту и мероприятия советской власти, вернувшей казахам земли, изъятые у них в период столыпинской аграрной реформы. По мнению английского историка Э.Карра: «... существовали веские причины для отказа от передела обработанных участков земли с целью возвращения их казахским кочевникам... поскольку такая мера, какой бы она ни была справедливой и политически целесообраз-

ной, неизбежно повлекла бы за собой немедленный упадок сельскохозяйственного производства» [30; с.261-262].

Во второй половине мая 1921 г. стало ясно, что урожая не будет. Осенью выяснилось, что собранным хлебом вместе с запасом прошлых лет можно обеспечить население по мизерной норме – два пуда в год (32,7 килограмма) на душу. В первую очередь голод коснулся западных регионов Казахстана. По сравнению с ними неплохой урожай был собран в Семипалатинской губернии. Но все хлебные «излишки» находились под жестким контролем партийных и советских органов. Крестьяне-переселенцы, несмотря на категорические запреты, стали уходить в Туркестан, Украину. СТО (Совет Труда и Оборона) КАССР констатировал: «По имеющимся далеко не полным данным число выселившихся переселенцев по отдельным районам колеблется от 60 до 20%. Наибольший процент падает на Уральскую губернию и Темирский уезд» [31; с.17]. Положение осложнялось тем, что неурожай и голод в Поволжье двинул встречную волну переселенцев, которые пополняли собой армию казахстанских голодающих.

Данные о числе голодавших в пострадавших губерниях весьма противоречивы. Сказался, видимо, различный подход к учету голодающих. В одних источниках учитывалось как местное, так и пришлое население, в других – только местное. Так, в отчете Кустанайского губернского экономического совещания Совету Труда и Оборона (СТО) КАССР, по губернии, на конец 1921 г. указывается 354340 человек голодающих [32; с.58]. В отчете СТО КАССР на это же время – 192340 человек [33; с.234-285]. В отчете Уральского губернского экономсовещания говорится о 285559 голодающих, а в отчете СТО КАССР – 400900 [34; с.309].

В западноказахстанских губерниях в апреле 1922 г. количество голодающих составляло 93% от общей численности населения [33; с. 234-235]. Декретом ВЦИК летом 1921 г. Уральская, Оренбургская, Актюбинская, Букеевская и Кустанайская губернии были включены в число голодающих и освобождены от продовольственных налогов [35]. К весне 1922 г. действовали 7 губернских, одна уездная на правах губернской (Адаевский уезд), 46 уездно-районных, 1127 волостных, аульных и сельских комиссий помощи голодающим. Функционировала Центральная комиссия Помощи голодающим (Помгол) при КазЦике. К середине 1922 г. различными органами ЦК обеспечивалось пищей 777192 человека, из них 422799 детей. В пяти губерниях были открыты 575 детских домов, 9 детприемников [36; с.2].

Неизбежным спутником голода были эпидемии. В отчете Актюбинской губернии говорится: «...заболеваемость на почве голода и эпидемий в губернии равнялась 50%, смертность достигла 28%. Точно учесть умерших по всей губернии на почве голода не представляется возможным в силу оторванности не только волостей, но и целых районов от центра губернии, связь с которыми в зимнее время была вовсе прекращена из-за свирепых буранов. Именно в этот период смертность достигла наивысшего процента» [37; с.205].

Причинами заболеваний были голод, движение голодающего населения из Поволжья, через Западные губернии Казахстана, в Туркестан, из сельской местности в города: «Наряду с бытовыми условиями этот фактор оказал настолько значительное влияние на общее санитарное состояние края, что обуславливал собой целый ряд явлений общественной санитарной жизни: переполнение городских центров, скученность на линии железной дороги, создание целого ряда эпидемических очагов, громадное переполнение лечебной сети республики» [38; с.105].

То, что смертность была велика, свидетельствуют следующие данные: в Кустанайской губернии «в январе (1922 г. ЖА., АА.) было 1200 голодных смертей, в феврале 500, в марте 1500... Смертность с начала голодной кампании по январь 1922 года достигла 40% по городу и 60% по районам от общей заболеваемости» [37; с.221]. В Оренбургской губернии «заболело на почве голода 29578 человек, из них умерло 22635 человек... В Уральской губернии заболело 5178 человек, из них умерло 3000 человек» [37; с.212].

Данные информационного бюллетеня Киргизского краевого чрезвычайного комитета свидетельствуют: Оренбургская губерния: «Падаль является лакомым куском, началось потребление кошек, собак, овчинных лоскутов... Цены на кошек и собак, как на продукты питания, растут: собака стоит 100 тысяч рублей, кошка – 15-18 тысяч рублей... В настоящее время едят мертвые тела людей, из 70 трупов съедено 38... В начале умерших хоронили в ямах, потом стали складывать в амбарах, из которых жители крали трупы для пищи... тела умерших приготавливаются как бараны, висят подвешенные с отрубленными головами и частями, туши которых поедаются родственниками. Почти в каждом доме села Юзеево имеется умерший, которого не хоронят, а пожирают сами» [39; с. 54]. Уральская губерния: «... на улицах вечером боязно показаться, проводится определенная охота на людей... Умиравших поедают те же голодающие. Когда умирают в доме члены семьи, то о смерти не заявляют, тайно съедают... житель поселка «Татищевский» А.Горбунова зарезала своих двух детей и съела, одному 5 лет, другому – 7 лет» [39; с.55].

Приведенные страшные подробности позволяют сделать вывод о том, что статистические данные партийных и советских органов, материалы архивов не в состоянии уточнить более или менее точное число жертв голода вследствие сокрытия умерших, массового движения населения.

Авторами предпринята попытка выяснить число жертв голода (погибших и безвозвратно откочевавших) среди казахского населения. Для этого применялась методика передвижки возрастных групп в 1920 и 1924 гг. в сочетании с данными о воспроизводстве населения (рождаемость, смертность, естественный прирост) [40; с.267-271]. Именно в обозначенном временном диапазоне наблюдалась массовая гибель, откочевка (в основном в 1921-1922 гг.) и возвращение на родину (преимущественно в 1923-1924 гг.) казахского населения. Таким образом, в предложенных временных рамках проблема демографических потерь вследствие голода отражается наиболее достоверно.

В результате проведенных расчетов, общая численность пострадавших от голода казахов (погибших и безвозвратно мигрировавших) составила 421,3 тысяч человек или 17,8% этноса (без учета казахского населения Джетысуйской и Сырдарьинской губерний, вошедших в состав Казахстана в 1924 г.).

События начала 20-х годов XX века тяжело сказались на состоянии сельского хозяйства Казахстана: «Неурожаем и джут 1921 года, последовавший за ними голод нанесли страшный удар по сельскому хозяйству, только начавшему оправляться от последствий разрушительных войн. И если в конце 1920 года оно оказалось на уровне конца XIX века, то в 1923 году было отброшено еще на 20-30 лет» [41; с.184].

Итоги подвел пленум Киргизского обкома РКП (б) в январе 1924 г. В постановлении пленума констатировалось сокращение крестьянских хозяйств за три года (1920-1923) на одну треть, уменьшение количества скота по сравнению с периодом 1915-1917 гг. в 4 раза, по сравнению с 1922 г. – на одну пятую часть. Посевная площадь по сравнению с 1915-1917 гг. сократилась в три раза [42; с.120-121]. Главными причинами такого падения сельского хозяйства являлись, наряду с мировой и гражданской войнами, неурожаем и голодом 1921-1922 гг.

Население Казахстана в 1920-е годы. Таким образом, динамику численности и этнический состав населения Казахстана в первой половине 1920-х гг. в значительной мере определяли голод 1921-1922 гг. и административно-территориальные изменения. Влияния миграций, серьезно нарушивших процесс формирования населения в первое десятилетие советской власти, по мнению авторов, не наблюдалось. Большого мигра-

ционного притока в Казахстан в это время не было. Более того, присутствовал миграционный отток. Для обоснования данной точки зрения привлечены материалы Всесоюзной переписи населения 1926 г.

Перепись 1926 г. зафиксировала в Казахстане 1416 тыс. «неместных уроженцев» [43; с.41]. Но не следует думать, что 22% населения республики были мигрантами. «Неместные уроженцы», согласно переписи, это люди, зарегистрированные не в том населенном пункте, где они родились. Человек, сменивший место жительства даже в пределах одной волости, числился уже «неместным уроженцем». В 1926 г. таковых насчитывалось 614,4 тыс. человек или 43,4% всех «неместных уроженцев» [43; с.108]. Тех же, кто родился за пределами Казахстана, но в декабре 1926 г. в нем проживал, было 801,5 тыс. человек [43]. В тоже время уроженцев Казахстана, проживающих за его пределами, перепись зафиксировала в количестве 162,7 тыс. человек [43]. На первый взгляд, миграционный приток в республику составил, таким образом, 638,8 тыс. человек, то есть прибывших было намного больше. Прокомментируем некоторые цифры. Во-первых, об уроженцах Казахстана, проживающих за его пределами. Дело в том, что перепись учла только уроженцев Казахстана, выбывших в другие регионы СССР, то есть не всех выбывших, а лишь тех, кто родился в Казахстане. Численность всех выбывших будет намного больше. Во-вторых, с начала XX века в Казахстане наблюдался активный миграционный обмен (столыпинская аграрная реформа, первая мировая война и восстание 1916 г., гражданская война, голод 1921-1922 гг.). Сотни тысяч людей, в том числе не родившихся в Казахстане, покидали его, а затем возвращались. Здесь сработал эффект «двойного зачета», то есть прибывшие в Казахстан в конце XIX – начале XX вв. и уже учтенные как «неместные уроженцы», покидали республику (наиболее интенсивно в период голода 1921-1922 гг.), а затем возвращались (особенно в 1923-1925 гг.). Они опять учитывались как вновь прибывшие.

Мы имеем основание утверждать, что абсолютное большинство «неместных уроженцев», прибывших в период 1920-1926 гг. (около 40% всех «неместных уроженцев», зафиксированных переписью 1926 г.) – это люди, возвратившиеся на родину после голодных лет. Свидетельствуют об этом и следующие цифры – 31,3% «неместных уроженцев» за 1921-1926 гг. составляли казахи (см. таблицу 2). Наблюдается закономерность: самая высокая доля «неместных уроженцев» среди казахов была в голодавших губерниях: Адаевском уезде – 88,7%, Уральской губернии – 50%, Актюбинской губернии – 45,7% [43; с.108-110].

Таблица 2

«Неместные уроженцы», поселившиеся в Казахстане в 1921-1926 гг.

народности	продолжительность проживания				
	1926	1925	1924	1921\23	итого
по КАССР	66866	85187	91909	278172	522134
казахи	10434	27361	28484	97176	163455
русские	35769	33979	36427	104159	210334
украинцы	12182	16647	19550	53659	102036
другие народы	8481	7200	7448	23268	46309

Источник: Всесоюзная перепись населения 1926 г. М., 1930. Т. 42. «Казакская ССР». – с. 108-110

Таким образом, миграционные процессы в первой половине 1920-х гг. не могли существенно повлиять на увеличение численности населения Казахстана. Для подтверждения этого вывода представим данные двух переписей населения – 1920 и 1926 гг. Сравнительный анализ проведен на сопоставимых территориях, то есть без учета населения регионов, вошедших в состав Казахстана после переписи 1920 г. (Сыр-Дарьинская, Джетысуйская губернии), так и вышедших из республики до переписи 1926 г. (Оренбургская губерния) (см. таблицу 3).

Таблица 3

Численность и этнический состав населения Казахстана в сопоставимых границах (по данным переписей населения 1920 и 1926 гг.) (тыс. человек)

губернии	все население		казахи		русские		украинцы		другие этносы	
	1920	1926	1920	1926	1920	1926	1920	1926	1920	1926
Казахстан	4038.8	4152.8	2208.4	2188.2	1114.1	1048.6	561.8	727.9	154.5	188.1
Акм-ая	1187.5	1211.5	445.3	430.8	458.2	394.1	222.1	312.3	61.9	74.3
Акт-ая	533.7	468.3	406.1	320.0	34.7	43.8	81.5	88.4	11.4	16.1
Сем-ая	1047.8	1310.2	565.9	714.6	380.4	398.6	68.5	140.2	33.0	56.8
Уральская	740.4	638.0	531.8	467.9	158.6	127.4	27.9	25.4	22.1	17.3
Кустанайский округ	428.0	389.3	160.0	123.4	80.5	82.6	161.8	160.8	25.7	22.5
Адаевский уезд	101.4	135.5	99.3	131.5	1.7	2.1	-	0.8	0.4	1.1

Источник: Календарь-справочник и записная книжка на 1924 год. Оренбург, 1924. – с. 25; Всесоюзная перепись населения 1926 г. М., 1928. Т. 8. «Казакская ССР». – с. 15-46

За 6 лет (1920-1926 гг.) численность населения увеличилась на 2,8%. В среднем за год рост оставил 0,47%. О большом миграционном притоке из-за пределов республики говорить не приходится. Численность основных этносов республики – казахов и русских – сократилась, соответственно на 0,9% и 5,9%. Уменьшилась и их доля в составе населения (казахов с 54,7% до 52,7%, русских – с 27,6% до 25,2%). Основное влияние на такие эволюции оказал голод 1921-1922 гг. В первую очередь это касается казахского населения. Данные таблицы 3 свидетельствуют о том, что наибольшие сокращения численности этноса наблюдались именно в голодающих регионах. Так, в Кустанайском округе казахов стало меньше на 22,9%, Актюбинской области – на 21,2%, Уральской области – на 12,0%. Многие из голодающих перемещались в регионы, менее затронутые голодом, вследствие чего в Семипалатинской области численность этноса увеличилась на 26,3%.

По мнению Г.Ф.Дахшлейгера: «Оценивая споры вокруг вопроса о переселении в Казахстан, следует признать, что вначале на землеустройстве они почти не сказались. Обстановка разрухи, неурожая и голода настолько ограничивала возможности крестьянства края, без различия национальностей, в расширении посевов или увеличении поголовья скота, что вопрос о земельных наделах в 1922-1923 годах не мог стоять уж очень остро, миграционные же процессы на первых порах шли главным образом по линии оттока крестьян-переселенцев из республики, а не притока в республику» [41; с.386].

Эволюции численности и этнического состава населения Казахстана в последующие годы во многом зависели от административно-территориальных изменений. В первую очередь это было связано с национально-государственным размежеванием Средней Азии. В итоге размежевания, завершившегося в конце 1924 г., в состав КАССР вошли Казалинский, Акмечетский, Туркестанский, Чимкентский уезды, большая часть Аулиеатинского уезда, часть Ташкентского и Мирзагульского уездов Сыр-Дарьинской области, шесть кочевых волостей Джизакского уезда Самаркандской области, а также Алмаатинский, Джаркентский, Лепсинский, Капальский (Талдыкурганский) уезды. В результате, территория Казахстана увеличилась на 685,9 тыс. кв. км, а население на 1468 тыс. человек [44; с.19].

После размежевания, при увеличении территории и чрезмерной удаленности южных областей от столицы республики г.Оренбурга, руководство хозяйственным строительством было затруднено. В апреле 1925 г. ВЦИК выделил Оренбургскую губернию из состава КАССР, а в октябре

этого же года установил границу между КАССР и Оренбургской губернией. Столицей Казахстана стал город Ак-Мечеть (Кзыл-Орда).

Процесс пересмотра республиканских границ отразился на этнической структуре населения Казахстана (см. таблицу 4).

Таблица 4

Численность и этнический состав населения Казахстана по данным Всесоюзной переписи населения 1926 г. (тыс. человек)

губернии	все население		казахи		русские		немцы		украинцы		другие этносы	
	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%
Казахстан	6198.0	100	3627.5	58.5	1275.8	20.6	51.1	0.8	860.0	13.9	383.6	6.2
Акмола-ая	1211.6	100	430.8	35.6	394.1	32.5	21.2	1.7	312.3	25.8	53.2	4.4
Актюб-ая	468.3	100	320.0	68.3	43.8	9.3	1.7	0.4	88.4	18.9	14.4	3.1
Джет-ая	887.8	100	563.1	63.4	144.0	16.2	0.5	0.1	88.9	10.0	91.3	10.3
Семип-ая	1310.2	100	714.6	54.5	399.3	30.5	11.9	0.9	140.2	10.7	44.2	3.4
Сырдар-ая	1157.2	100	876.2	75.7	82.4	7.1	4.4	0.4	43.2	3.7	151.0	13.0
Уральская	638.0	100	467.9	73.3	127.4	20.0	0.6	0.1	25.4	4.0	16.7	2.6
Адаевский уезд	135.6	100	131.5	97.0	2.1	1.5	0.0	0.0	0.8	0.6	1.2	0.9
Кустанайский округ	389.3	100	123.4	31.7	82.7	21.2	10.8	2.8	160.8	41.3	11.6	3.0

Источник: Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т.8. Казахская ССР. М., 1928. – С. 15-46, 126-153

В 1926 г. удельный вес неказахского населения республики в сравнении с 1920 г. сократился на 11%, в том числе русских – на 13,8%. В то же время, удельный вес казахского населения увеличился на 11%. Объясняется это тем, что в результате размежевания республик Средней Азии Казахстан в основном пополнился лицами казахской национальности. С другой стороны, в вышедшей из состава республики Оренбургской губернии большинством населения (более 70%) были русские.

Голод 1930-х гг. При рассмотрении проблемы необходим анализ статистических источников, на базе которых можно выстраивать логику исследования демографических последствий голода 1930-х гг.

В первую очередь следует выяснить численность казахского этноса по данным Всесоюзной переписи населения 1926 г. По мнению многих исследователей, итоги переписи населения 1926 г. нуждаются в критической оценке. Вследствие этого, уделено повышенное внимание анализу ее материалов, в первую очередь данных о численности казахского эт-

носа. Суть проблемы заключается в сравнительном анализе численности казахов по данным переписей населения 1926 и 1939 гг. Если принимать во внимание, что в 1926 г. казахов было больше, чем зафиксировала перепись (то есть, присутствовали «неучтенные»), то в сравнении с материалами 1939 г. отрицательная динамика численности этноса будет более высокой. Число пострадавших в результате голода начала 1930-х гг., политических репрессий автоматически вырастет.

Мнения о численности казахов в середине 1920-х гг. расходятся (по переписи 1926 г. – 3627,6 тыс. человек без Каракалпакской АО, вскоре вышедшей из состава Казахстана). Часть исследователей считают сведения переписи завышенными вследствие включения в эту графу киргизов и представителей некоторых других тюркоязычных групп. Другие (в основном казахстанские ученые) – заниженными. В связи с появлением большого числа версий, опубликованных в СМИ, в том числе электронных, не подкрепленных какими-либо убедительными источниками, учетны лишь точки зрения историков-демографов, профессионально изучавших проблему. Так, по мнению А.Б.Галиева и М.Х.Асылбекова перепись не учла 4-5% казахов, М.Б. Татимова – 6,7% или 15% кочевого и 20% полукочевого населения Казахстана [45; с.46; 46; с.66].

Основные аргументы казахстанских исследователей (в основном они представлены известным демографом М.Б.Татимовым), следующие. При сравнении возрастно-половой структуры казахского населения по данным переписей 1897 и 1926 гг. в последней обнаружен недоучет детей, особенно грудного возраста, а также женщин. Причины этого в том, что перед 1926 г. были отменены калым и многоженство, и девушки скрывались от регистрации в ходе переписи. Скрывались также и мужчины молодых возрастов, так как у населения сохранились воспоминания о мобилизации на трудовые работы в годы первой мировой войны. Недоучет получился и вследствие сложности административно-территориальной структуры края и распыленности кочевого и полукочевого населения: «... а если учет населения все же и осуществлялся, то нередко по заочным декларациям с использованием всевозможных условных и средних коэффициентов, что в конечном итоге тоже искажало картину» [46; с.66].

С большинством положений, высказанных М.Б.Татимовым, А.Б.Галиевым и другими авторами, можно согласиться. Известно, что в 1920-е годы в СССР имелся недоучет рождений, что подтверждают многие исследователи (Ю.А.Корчак-Чепурковский, С.Максудов и др.). Историки-демографы Е.М. Андреев, Л.Е. Дарский, Т.А. Харькова после сложных расчетов пришли к выводу о том, что среднюю необходимую поправку к численности насе-

ления СССР по переписи 1926 г. в возрасте 0, 1 и 2 года можно принять в 10%. Признается и недоучет женщин младших возрастов в азиатской части страны вследствие указанных выше причин. В результате этого половая пропорция при переписи на территории Средней Азии и Азербайджана была искажена и содержала дефицит женщин в возрастах от 8 до 27 лет. Но явление это, по мнению вышеназванных авторов, не имеет отношения к Казахстану и автономиям Северного Кавказа, потому что недоучет по имеющимся данным здесь был незначительным [47; с.20, 24].

Тем не менее, мы распространяем на Казахстан поправку на недоучет женщин в возрасте 8-27 лет в 5%, характерную для Средней Азии. В тоже время мы не учитываем предполагаемый М.Б.Татимовым недоучет казахского населения вследствие сложности административно-территориальной структуры края и распыленности кочевого и полукочевого населения, так как здесь на равных присутствует и возможность его переучета, завышения реальной численности.

После введения соответствующих поправок в данные переписи 1926 г. выяснилось следующее. Недоучет детей в возрасте 0, 1 и 2 года составил 34,5 тысяч, недоучет женщин 8-27 лет – 31,9 тысяч. Принято во внимание также мнение М.Б.Татимова о диспропорции полов (недостаточное количество мужчин в некоторых возрастных группах), и выправлена половая структура в возрасте 20-24 года (именно в этой возрастной группе наблюдался наиболее ощутимый дефицит мужчин), в результате чего численность населения увеличилась еще на 24,2 тысяч человек. Всего, таким образом, возможный недоучет составил 90,6 тысяч человек. Численность этноса на территории Казахстана после данных расчетов составила около 3 718 тысяч человек (без Каракалпакской АО). Недоучет – примерно 2,5%. Помимо этого возрастно-половая структура казахстанских русских была спроецирована на казахское население. Возможный недоучет составил около 2,6%.

Конечно, даже после всевозможных расчетов картина возрастно-половой структуры населения Казахстана (казахов в том числе) далека от идеала. Но достаточно вспомнить события, предшествующие переписи 1926 г.: первая мировая война и национально-освободительное восстание 1916 г., гражданская война, голод 1921-1922 гг., активное миграционное движение, которые не могли сохранить эту структуру в классическом виде. По мнению авторов, Всесоюзная перепись населения 1926 г. (с учетом необходимых поправок) показала истинное положение дел, зафиксировав реальное состояние демографического развития Казахстана. Исходя из этого, и будет произведена попытка выяснения численности пострадавших от голода, репрессий 1930-х гг. казахов.

Демографические последствия голода 1930-х гг. К концу 1920-х гг. население Казахстана оставалось преимущественно сельским. Существенные сдвиги в размещении населения произошли в 1930-е годы. Между переписями 1926 и 1939 гг. численность всего населения увеличилась на 2,6%, а численность городского – на 268% (почти в 2,7 раза). Среди союзных республик в Казахстане были самые высокие темпы роста городского населения [48]. При этом сельских жителей стало меньше на 21,9%. Определенное значение в росте численности городского населения и сокращения сельского сыграло преобразование наиболее крупных сел в города и поселки городского типа. За 1926–1938 гг. в Казахстане образовалось 7 городов и 29 поселков городского типа [49; с.5-253]. Сыграли свою роль и принятые правительством постановления, направленные на стимулирование отхода сельских жителей в города. Эти постановления преследовали задачу обеспечения индустрии кадрами путем перераспределения трудовых ресурсов. Но основная причина столь существенных изменений, произошедших в 1930-е годы, заключается не в индустриальном ускорении, сопровождавшемся обвальской урбанизацией казахского этноса. Люди спасались в городах от голода, ставшего следствием политики седентаризации (оседания кочевников) и коллективизации.

В конце 1920-х гг. в СССР насчитывалось около 700 тысяч кочевых и полукочевых хозяйств, более 80% которых приходилось на Казахстан [50; с.4]. В период НЭПа сельское хозяйство Казахстана переживало подъем, но в 1928 г. начинается иная экономическая политика. Плановые поставки зерна по республике в 1,6 раз превысили реальные возможности крестьянских хозяйств. Объем мясозаготовок по крупному рогатому скоту возрос в 9 раз, по мелкому – в 17 раз [51]. Затем началась коллективизация.

25 декабря 1931 г. вышло постановление Крайкома и СНК Казахстана, призывавшее полностью завершить оседание кочевников в 1933 г. [50; с.6]. В результате, в июне 1932 г. в республике было коллективизировано 73,1% крестьянских хозяйств. По уровню обобществления посевных площадей крестьянских хозяйств (97,8%) Казахстан занимал первое место в стране [50; с.6]. Скот обобществлялся административными методами. Возможности обеспечивать собранный в одном месте скот кормами, помещениями не было. В результате, если в 1928 г. в Казахстане насчитывалось 6509 тыс. голов крупного рогатого скота, то в 1932 г. – 965 тысяч. Из 18566 тыс. овец в 1932 г. осталось 1386 тыс. Из конского поголовья, составлявшего в 1928 г. 3516 тысяч, в 1941 г. осталось 885 тысяч голов [46; с.63].

На XVII съезде ВКП (б) представитель Казахстана Амосов говорил: «В предыдущие годы мы теряли 60% поголовья за каждый год... Животноводство Казахстана за последние годы потерпело исключительный урон. В данный момент, к началу 1934 г. в Казахстане сохранилась очень незначительная часть того поголовья, которое имелось в 1929-1930 годы» [52; с.58]. В июне 1933 г. на пленуме Крайкома были приведены данные о том, что если в конце 20-х гг. в республике насчитывалось 36-40 млн. всех видов голов скота, то в феврале 1933 г. осталось не более 4 млн. голов. Всего лишь за два с небольшим года республика потеряла около 90% поголовья скота [50; с.7]. Но самое главное, жертвами голода стали сотни тысяч жителей Казахстана. Более всего пострадали казахи.

Проблема голода начала 1930-х гг. и демографические потери казахского этноса остается одной из наиболее актуальных в отечественной истории. Среди казахстанских демографов, историков и общественных деятелей нет пока единого мнения о числе пострадавших от голода казахов, можно лишь отметить тенденцию к постоянному увеличению числа жертв. Статистическим аргументом, определяющим эту тенденцию, служит предположение о недооценке числа казахов в материалах переписи 1926 г. (о чем говорилось выше). Но чрезмерная активность специалистов по демографическим последствиям голода 1930-х гг. в данном вопросе оставляет не у дел исследователей последствий голода 1921-1922 гг. Если допустить, что казахов в 1926 г. было намного больше, то голод 1920-х гг. вообще не отразится на численности этноса. Сопоставление переписей населения 1920 и 1926 гг. никаких катастрофических явлений не выявит.

Вследствие вышесказанного, мы считаем необходимым представить собственные расчеты по данной проблеме. При этом следует учесть, что в число потерь входят не только погибшие от голода, но и мигрировавшие, репрессированные, сосланные, то есть это общие потери казахского этноса в 1930-е гг. Методика основана на передвижке возрастов в 1926 и 1939 гг. Данные о численности этноса в 1926 г. приведены с учетом поправок.

В первую очередь были приведены в сопоставимый вид административные границы Казахстана в 1926 и 1939 гг. [53; с.15-16, 126-159; 54; л. 388-402]. Республика была разделена на пять сопоставимых экономических районов – Западный (по административному делению 1939 г. сюда входили Гурьевская, Западно-Казахстанская, Актюбинская области), Южный (Джамбулская, Кызыл-Ординская, Южно-Казахстанская, Алма-Атинская области), Центральный (Карагандинская область), Северный (Ак-

молинская, Павлодарская, Кустанайская, Северо-Казахстанская области), Восточный (Семипалатинская, Восточно-Казахстанская области).

За основу расчетов взяты изменения в возрастной структуре населения в 1926 и 1939 гг. Суть проблемы заключается в том, чтобы проследить, какое количество людей из каждой возрастной группы доживает с 1926 по 1939 гг. (данная методика была применена нами и при определении голода начала 1920-х гг.). Были составлены две таблицы возрастной структуры населения – на 1926 г. по общепринятой схеме (0-4, 5-9, 10-14 лет и т.д.). На 1939 г. – с учетом 12-летнего перерыва (между переписями 1926 и 1939 гг. прошло 12 лет и один месяц) То есть, если в 1926 г. это была возрастная группа 0-4 года, то в 1939 г. – 12-16 лет, или 5-9 лет в 1926 г. и 17-21 в 1939 г. и т.д. Проводится сверка по возрастным группам, выясняется, на сколько человек стало меньше в определенных возрастах за межпереписной период. Естественная смертность в 1920-е годы составляла 25 промилле [46; с. 67]. Подобный уровень смертности возможен только для одного года, затем он становится ниже. Происходит это потому, что рассматриваются возрастные группы старше одного года, где не учитывается младенческая смертность, удельный вес которой в общей смертности населения доходил до 40% (а иногда и более) [55; л. 104]. Также, людей старших возрастов, дающих повышенный коэффициент естественной смертности, в составе казахского населения было немного. Исходя из вышесказанного, определены следующие общие коэффициенты естественной смертности: на первый год 25 промилле, на последующие в среднем 15 промилле. Получив данные о числе умерших естественной смертью в 1926-1939 гг., вычитаем эту цифру из числа потерь, обнаруженных при сверке возрастных групп. Полученные сведения и будут числом жертв в 1930-е годы (погибшие в результате голода, безвозвратно откочевавшие, высланные, репрессированные). Но в 1939 г. появилось население, не учтенное переписью 1926 г., так как эти люди родились после нее. Нас интересуют те, кто появился на свет в 1927-1934 гг. (к началу 1939 г. им должно было быть 4-11 лет) и также существенно пострадал от катастрофы (определяя возрастной состав данной группы, мы учитываем мнение казахстанских исследователей о том, что 1934 г. является последним годом голода) [56; с.106]. Выясняется, какой должна была быть доля данной возрастной группы в 1939 г. (с учетом той же доли в составе населения, что и в 1926 г.). Коэффициент естественного прироста, в случае безкризисного развития, определен в 1,5% в год (как это сделала специальная комиссия Госплана Республики) [57; с.61]. Разница между прогнозной и реальной цифрой и составляет число пострадавших

в 1930-е годы детей. Сумма данных во всех возрастных группах является числом погибших, безвозвратно мигрировавших, репрессированных в 1930-е годы казахов.

Необходимо, также, учитывать, что в предкризисном 1930 г. численность казахского этноса, по нашим расчетам, должна составлять 3886 тыс. человек (на начало года). Расчеты основаны на следующем. Численность этноса по данным переписи 1926 г. (со всеми поправками) определена в 3718 тыс. человек. С учетом естественного прироста за три года (4,5% за 1927-1929 гг.) мы получаем цифру 3886 тыс. человек.

Таким образом, с учетом всех возможных поправок потери казахского населения в 1930-е годы составили 1839,4 тыс. человек или 47,3% от численности этноса в 1930 г. Более всего пострадали казахи востока республики. Потери составили здесь 379,4 тыс. человек или 64,5% от численности этноса в 1930 г. В данном регионе наблюдалась наиболее значительная миграция, в первую очередь в пограничные районы Китая и Российской Федерации. Более половины представителей этноса было потеряно в Северном Казахстане – 410,1 тыс. человек или 52,3%. Западный Казахстан потерял 394,7 тыс. казахов или 45,0% этноса, Южный – 632,7 тыс. или 42,9%. Наименьшие потери были в Центральном Казахстане – 22,5 тыс. человек или 15,6% этноса данной территории. Произошло это не потому, что голод миновал регион, а вследствие миграции сюда населения из других областей Казахстана, частично компенсировавших потери. В 1930-е годы в Центральном Казахстане формировался Карагандинский угольный бассейн, где было более или менее сносное обеспечение продовольственными товарами по сравнению с другими регионами.

Вновь отметим, что значительную часть этноса, пострадавшего от голода, составляли откочевники. Об откочевках казахов за пределы республики говорят такие факты: численность казахского населения, проживавшего в соседних с Казахстаном республиках, увеличилась в 1926-1939 гг. в 2,5 раза и составила 794 тыс. человек. Около 200 тыс. человек ушли за рубеж – в Китай, Монголию, Афганистан, Иран, Турцию [46; с.67].

Исправление положения начинается с приходом нового руководства республики – вместо Ф.И.Голощекина секретарем Казкрайкома стал Л.И.Мирзоян. Предпринимается ряд мер к хозяйственному устройству возвращающихся откочевников. При совнаркоме республики и облисполкомах были созданы особые комитеты оседания и хозяйственного устройства откочевников. На XVII съезде ВКП (б) Л.И.Мирзоян рассказал об изменениях, произошедших к концу 1933 г.: «Если еще в конце 1932 г. в Казахстане имели место огромные откочевки, то за последний 1933

год... мы добились обратного возвращения огромного количества откочевавших хозяйств. В 1933 году нам удалось в Казахстане обратно вернуть в колхозы, заселить, хозяйственно обустроить, закрепить около 100 тысяч хозяйств откочевавших» [52; с.89].

Выявить число пострадавших от голода представителей других этносов республики очень сложно из-за активных миграционных перемещений в 1930-е годы. Так, например, в 1933 г. в сравнении с 1931 г. численность украинцев сократилась с 859,4 тысяч до 658,1 тысяч, узбеков с 228, 2 тысяч до 103,6 тысяч, уйгуров с 62,3 тысяч до 36,6 тысяч [58]. Казахстан покинуло более 200 тыс. семей [59], многие погибли. Тем не менее, в 1939 г. в сравнении с 1926 г. удельный вес и абсолютная численность неказахского населения Казахстана (особенно русских) значительно увеличились благодаря активному миграционному притоку в 1930-е гг.

Миграции и воспроизводство населения в 1930-е гг. Как говорилось ранее, в первой половине 1920-х гг. серьезных миграционных перемещений на территорию Казахстана не наблюдалось. Миграция (в первую очередь насильственная и организованная) началась позже. До 1925 г. территории ряда республик, в том числе и Казахстана, официально были закрыты для переселения. Первые ориентировочные цифры по плановому переселению были заложены в пятилетнем плане развития народного хозяйства СССР. В Казахстан должны были прибыть 6 тысяч переселенцев в 1930 г. и 43 тысячи в 1931 г., в основном из Украины и России [60; с. 12]. Но голод и огромные демографические потери, прежде всего казахского населения, изменили в начале 1930-х гг. вектор миграционных потоков. Казахстан стал зоной гораздо более активного миграционного притяжения.

В 1931-1940 гг. в СССР проводился оргнабор в промышленность. Ряды промышленных рабочих Казахстана пополнили 509 тыс. человек [61; с. 148-149]. Конечно, не все эти люди прибыли из-за пределов Казахстана, достаточно вспомнить, что масса сельского населения просто спасалась в городах от голодной смерти в первой половине 1930-х гг. Многие уезжали в Сибирь. Так, в 1933-1937 гг. в сибирские города перебрались 112,5 тыс. человек [62; с.66].

Прибывающие в Казахстан люди стали основой городского населения республики. В период между переписями населения 1926-1939 гг. на карте Казахстана появились 6 новых городов и 23 рабочих поселка [63]. Число городских русских увеличилось в это время в 4,1 раза, казахов – в 5,1 раза [64; с.126-149; 65]. Формируется слой рабочих-казахов. Если в 1927 г. их было 66,4 тыс., то в 1936 г. – 246,9 тыс. [66; с.301-307]. Но

стремительный рост численности городских казахов в 1930-е гг. не свидетельствовал о становлении устойчивой урбанизационной тенденции, – люди спасались в городах от голода – численность сельского казахского населения сократилась в это время в 1,8 раза [64].

В начале 1930-х гг. в СССР начинаются переселения, связанные с ликвидацией кулачества как класса. В 1930-1931 гг. было выселено (с отправкой на спецпоселение) 381026 семей общей численностью 1803392 человека [67; с.25]. До 1934 г. крестьяне, направленные в «кулацкую ссылку», назывались спецпереселенцами, в 1934-1944 гг. – трудпоселенцами, с 1944 г. – спецпоселенцами.

Численность спецпереселенцев (трудпоселенцев) в Казахстане изменялась, и довольно значительно, каждый год. Так, на 1 января 1932 г. на учете состояло 180708 человек, на 1 января 1933 г. – 140383 человека, на 1 января 1934 г. – 134579 человек, на 1 июля 1938 г. – 134655 человек, на 1 января 1939 г. – 120395 человек, на 1 января 1940 г. – 137043 человека [68; с.4-5, 8-9]. Наконец, на 1 апреля 1941 г. в Казахстане проживала 46091 семья или 180015 трудпоселенцев [69; с.7]. Связано это с новыми поступлениями в «кулацкую ссылку», высокой смертностью выселенных крестьян и массовыми побегам.

Казахстан не был местом, куда только ссылали. В 1931 г. отсюда было выселено 5500 баев и кулаков [70; с.35]. Тем не менее, в гораздо большей степени республика принимала, чем отдавала свое население в другие регионы.

В 1930-е годы стала проводиться политика насильственного переселения людей по национальному признаку. В 1935 г. из Ленинградской области было депортировано 30 тысяч финнов ингерманландцев, часть которых попала в Казахстан [71]. По постановлению СНК СССР от 28 апреля 1936 г. из пограничных районов Украинской ССР были высланы поляки и немцы. Всего было переселено 35820 поляков, из них 35739 – в Казахстан, в основном в северные области [72; с. 14].

В 1937 г. в Казахстан и Среднюю Азию было переселено корейское население. В 1920-е гг. в Приамурье насчитывалось около 200 тыс. корейцев. На территорию Казахстана было выслана 20141 семья корейцев (95421 человек). Размещены они были в следующих областях: Алма-Атинской – 1721; Южно-Казахстанской – 8693; Актюбинской – 1874; Кустанайской – 877; Западно-Казахстанской – 1839; Северо-Казахстанской – 2702; Карагандинской – 2425 [73; с.151, 153]. И если по переписи 1926 г. в Казахстане проживало всего 42 человека корейской национальности, то в 1939 г. – уже 96453 [64; с.16;74].

В 1937-1939 гг. в Казахстан переселялись также иранцы, курды, турки, армяне, китайцы и представители других народов, проживавших в основном в приграничных районах СССР.

Таким образом, на развитие населения советского Казахстана в 1920-30-е гг. большое влияние оказывали факторы административно-политического свойства, существенно менявшие численность и этнический состав региона (гражданская война, голод, административно-территориальные преобразования). В связи с этим, проблема воспроизводства населения оказалась на периферии исторического контекста. Необходимо помнить и о том, что в первые годы советской власти состояние учета процессов воспроизводства населения было немногим лучше, чем в до-революционное время. Поэтому катастрофические последствия гражданской войны, голода начала 20-х и начала 30-х годов статистикой рождаемости и смертности отражены не были.

После Всесоюзной переписи населения 1926 г. в Казахстане устанавливаются несколько коэффициентов рождаемости. По сельской местности: казахи – 37,0 на 1000 населения; «другие азиатские народности» – 52,6; европейцы – 56,4. По городам коэффициенты не устанавливались [75; с. 51]. Приведенные данные, скорее всего, не совсем адекватны истинному положению дел. Об этом можно судить по признанию видного статистика тех лет А.Н.Донича: «Надежных данных о брачности, рождаемости, смертности населения не имеется, так как в КССР не существует органа, объединяющего ЗАГСы, а в глубинных районах фактически отсутствует и самая запись актов, особенно среди мусульман... Мы вынуждены признать, что достаточных и надежных материалов для суждения о приросте населения за счет рождаемости не имеется» [75].

Данные слова характеризуют, в целом, уровень статистического учета и в следующем десятилетии, что не позволяет реально оценить состояние воспроизводства населения (в первую очередь казахского) во время голода начала 30-х гг. XX века.

Только к концу 1930-х годов текущий учет населения достиг достаточно высокой степени точности. Так, в 1940 г. число рожденных на 1000 населения составило 40,8, умерших – 21,4, естественный прирост – 19,4. Высокий уровень смертности перекрывался еще более высоким уровнем рождаемости [76; с.74]. Таким образом, исходя из имеющегося статистического материала, можно предположить, что в конце 1930-х годов в Казахстане доминировал традиционный тип воспроизводства, присущий всем аграрным обществам. Этническая дифференциация воспроизводства отсутствовала в силу того, что подавляющее большинство казахов и русских оставались сельскими жителями.

Совокупность вышеперечисленных явлений отразилась на этническом составе населения, зафиксированном Всесоюзной переписью населения 1939 г. (см. таблицу 5). Из данных таблицы видно, что этническая карта республики претерпела серьезные изменения. Численность и удельный вес казахов в составе населения снизились, в результате большинством жителей Казахстана стали русские. Произошли изменения и в представительстве других наиболее многочисленных этносов.

Таблица 5

Численность и этнический состав населения Казахстана по данным переписи населения 1939 г. (тыс. человек)

Области	все насел.		казахи		русские		немцы		украинцы		др. этносы	
	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%
Казахстан	6151.0	100	2327.7	37.8	2458.7	40.0	92.6	1.5	658.3	10.7	613.7	10.0
Актюбинская	339.1	100	165.9	48.9	82.0	24.2	1.6	0.5	68.4	20.2	21.2	6.2
Алма-Атинская	568.2	100	211.7	37.3	235.9	41.5	6.3	1.1	39.0	6.9	75.3	13.2
Акмолинская	458.5	100	120.5	26.3	207.9	45.3	10.1	2.2	81.8	17.8	38.2	8.3
Восточно-Казахстанская	538.2	100	116.1	21.6	369.8	68.7	4.0	0.7	27.3	5.0	21.6	4.0
Гурьевская	268.1	100	183.4	68.4	65.4	24.4	0.5	0.2	6.0	2.2	12.8	4.8
Джамбулская	321.6	100	149.6	46.5	97.6	30.3	2.7	0.8	31.1	9.7	40.6	12.6
Карагандинская	418.3	100	136.5	32.6	190.0	45.4	14.8	3.5	40.2	9.6	36.8	8.8
Қзыл-Ординская	328.1	100	200.0	61.0	67.5	20.6	0.6	0.2	10.3	3.1	49.7	15.1
Кустанайская	367.9	100	117.3	31.9	118.1	32.1	9.8	2.7	104.0	28.3	18.7	5.0
Павлодарская	251.3	100	101.4	40.4	86.4	34.4	6.6	2.6	45.4	18.1	11.5	4.5
Северо-Казахстанская	541.5	100	106.7	19.7	277.3	51.2	23.0	4.2	73.9	13.7	60.6	11.2
Семипалатинская	378.6	100	137.0	36.2	185.8	49.1	4.1	1.1	29.0	7.7	22.7	5.9
Западно-Казахстанская	395.6	100	206.5	52.2	138.7	35.1	1.7	0.4	27.6	7.0	21.1	5.3
Южно-Казахстанская	745.5	100	349.5	46.9	169.8	22.8	6.1	0.8	57.5	7.7	162.6	21.8
г.Алма-Ата	230.5	100	25.6	11.1	166.4	72.2	0.8	0.3	16.7	7.2	21.0	9.1

Источник: Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 388-402; Данные Всесоюзной переписи населения 1939 г. полностью не опубликованы до настоящего времени. Материалы переписи отложились в архивах ГАРФ и ЦГАРК. Но если в ГАРФ данные представлены по переписным листам, то в ЦГАРК – в пересчете на административно-территориальное деление Казахстана в 1959 г. В связи с этим сведения о численности и национальном составе населения республики в разных источниках отличаются, иногда весьма существенно. Для определения численности и национального состава населения мы использовали переписные листы, хранящиеся в ГАРФ.

Более наглядно динамика изменений численности и этнического состава населения республики видна в сравнении материалов переписей 1926 и 1939 гг. (см. таблицу 6).

Таблица 6

Численность и этнический состав населения Казахстана по данным переписей населения 1926 и 1939 гг. (тыс. человек)

	1926		1939		1939 к 1926 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	6298.0	100	6151.0	100	99.2
казахи	3637.5	58.5	2327.7	37.8	64.2
русские	1275.8	20.6	2458.7	40.0	192.7
украинцы	860.0	13.9	658.3	10.7	76.5
немцы	51.1	0.8	92.6	1.5	181.2
др. этносы	254.2	4.1	493.5	8.0	194.1

Источник: Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т.8. «Казакская ССР». – М., 1928; Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ. Ф. 1562, оп. 336. Д. 388-402

Как видно из данных таблицы 6, общая численность населения Казахстана в конце 1920-х – 30-е годы изменилась незначительно. Во всяком случае, катастрофические демографические явления, имевшие место в это время, не очень заметны. Оценка кардинально меняется при сравнительном анализе этнического состава населения. Так, численность казахов уменьшилась на 1309.8 тыс. человек (или на 35,8%). Реальные потери от голода (погибшие и безвозвратно откочевавшие), репрессий были значительно выше (о чем говорилось ранее), так как численность этноса частично восстановилась в результате естественного прироста в «послегодные» годы. И если в 1926 г. удельный вес казахов в составе населения Казахстана составлял 58,5%, то в 1939 г. – 37,8%. В значительной мере потери казахов компенсировал мощный приток в Казахстан русских – в 1926 – 1939 гг. их число увеличилось на 1182,9 тыс. человек, или почти в два раза. В результате, в конце 1930-х гг. русские стали самым многочисленным этносом в Казахстане (40,0% всего населения, тогда как в 1926 г. – 20,6%).

Демографические эволюции других народов Казахстана отразились на динамике численности всего населения в меньшей степени в силу их не очень большой представленности. Так, число украинцев сократилось на 23,5%, узбеков – на 6,7%. В тоже время, существенно больше стало

немцев, представителей других этносов (в основном в результате начавшейся депортации).

Общеказakhstanский вектор демографического развития в 1926-1939 гг. складывался из региональных особенностей. Для выявления региональных различий динамика численности и этнический состав населения рассматриваются в сопоставимых границах по экономическим районам, согласно административно-территориальному делению 1939 г. Таких районов пять: Южный экономический район (Алма-Атинская, Джамбулская, Южно-Казахстанская, Кызыл-Ординская области); Северный экономический район (Кустанайская, Павлодарская, Северо-Казахстанская, Акмолинская области); Западный экономический район (Актюбинская, Гурьевская, Западно-Казахстанская области); Восточный экономический район (Восточно-Казахстанская, Семипалатинская области); Центральный экономический район (Карагандинская область). Сравнительный анализ проводится по наиболее многочисленным этническим группам, присутствующих во всех экономических районах.

Наиболее радикально этнический состав населения изменился в Восточном и Северном регионах Казахстана, в первую очередь за счет сокращения численности и удельного веса в составе населения казахов.

Таблица 7

Численность и этнический состав населения Восточного Казахстана по данным переписей населения 1926 и 1939 гг. (тыс. человек)

	1926		1939		1939 к 1926 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	1027.0	100	916.8	100	89.3
казахи	551.4	53.7	253.1	27.6	45.9
русские	356.6	34.7	555.6	60.6	155.8
украинцы	85.5	8.3	56.3	6.1	65.8
немцы	11.0	1.1	8.1	0.9	73.6
др. этносы	22.5	2.2	43.7	4.8	194.2

Источник: Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т.8. «Казакская ССР». – М., 1928; – С. 128-131, 148-149; 74; Всесоюзная перепись 1939 г. ГАРФ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 401. Для сопоставления с данными переписи населения 1939 г. из состава Семипалатинской губернии было вычтено население Павлодарского уезда, г. Каркаралинск, а также волости: Катон-Балхашская, Баурская, Эдрейская, Четская Каркаралинского уезда. К населению Семипалатинской губернии прибавлены жители Аягузской, Урджарской, Маканчинской волостей Лепсинского уезда Джетысуйской губернии по данным переписи населения 1926 г.

Наибольшие потери казахи понесли в Восточном регионе Казахстана (см. таблицу 7). В 1939 г. в сравнении с 1926 г. их здесь стало меньше в

2,2 раза, удельный вес этноса в составе населения сократился с 53,7% до 27,6%. Большие потери казахов во многом объясняются откочевкой во время голода в приграничные районы России и Китая. Уменьшилось также число украинцев и немцев. Большинство населения на востоке республики стали русские (60,6%), численность которых увеличилась в 1,6 раза. Приток русского населения не смог компенсировать потерь, понесенных казахами, общая численность населения Восточного Казахстана уменьшилась на 10,7%.

Похожие процессы протекали и в Северном Казахстане. Разница лишь в том, что численность казахского населения сокращалась менее интенсивно (на 39,3%), в то время как русских стало больше на 73,9% (см. таблицу 8). В результате удельный вес казахов составил в 1939 г. 27,5%, русских – увеличился до 42,6%. Несмотря на существенное сокращение численности украинцев (на 39,7%) их представительство на севере Казахстана оставалось довольно ощутимым. Более чем в два раза увеличилась численность других этносов, в основном вследствие депортированного польского населения. Общая численность населения Северного Казахстана сократилась на 6,5%.

Таблица 8

Численность и этнический состав населения Северного Казахстана по данным переписей населения 1926 и 1939 гг. (тыс. человек)

	1926		1939		1939 к 1926 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	1731.4	100	1619.2	100	93.5
казахи	734.8	42.4	445.9	27.5	60.7
русские	396.6	22.9	689.7	42.6	173.9
украинцы	505.7	29.2	305.1	18.8	60.3
немцы	30.5	1.8	49.5	3.1	162.3
др.этносы	63.8	3.7	129.0	8.0	202.2

Источник: Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т.8. Казахская ССР. М., 1928. – С. 126-127, 130-131, 142-144, 146-147; Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ, ф. 1562, оп. 336. Д. 388, 398-400. Для сопоставления с данными 1939 г. к населению Акмолинской губернии и Кустанайского округа прибавлено население Павлодарского уезда Семипалатинской губернии. Из состава Акмолинской губернии вычтено население Карагандинской, Кургальджирской, Нуринской волостей Акмолинского уезда, Карсакапайской волости Атбасарского уезда, Балхашской волости Кокчетавского уезда, Интернациональной, Образцовой и Трудовой волостей Петропавловского уезда по данным переписи 1926 г.

Численность населения Казахстана увеличилась в двух экономических районах – Южном и Центральном. Но особенности роста были раз-

личны. Так, в Южном Казахстане рост достигался вследствие мощного притока населения из других регионов СССР, компенсирующего существенные потери казахского этноса (см. таблицу 9).

Таблица 9

Численность и этнический состав населения Южного Казахстана по данным переписей населения 1926 и 1939 гг. (тыс. человек)

	1926		1939		1939 к 1926 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	1978.7	100	2193.9	100	110.9
казахи	1383.0	69.9	936.4	42.8	67.7
русские	220.0	11.1	737.2	33.6	335.1
украинцы	117.9	5.9	154.6	7.0	131.1
немцы	3.8	0.2	16.5	0.7	434.2
др. этносы	254.0	12.9	349.2	15.9	137.5

Источник: Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т.8. Казахская ССР. М., 1928. – С. 142-145; Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ, ф. 1562, оп. 336, д. 396. Для сопоставления с материалами переписи 1939 г. из Лепсинского уезда Джетысуйской губернии вычтено население Аягузской, Маканчинской, Урджарской волостей по данным переписи 1926 г.

Именно в Южном Казахстане наблюдался самый большой в республике приток нетитульного населения. Так, русских здесь стало больше в 3,4 раза (на 517.2 тыс. человек), немцев – в 4,3 раза, украинцев – в 1.3 раза (хотя в целом по Казахстану украинцев в эти годы стало меньше на 23,5%). На 37.5% увеличилось представительство других этносов региона (в основном, корейцев). Все это позволило компенсировать демографические потери казахского этноса (казахов в 1939 г. в сравнении с 1926 г. стало меньше на 446.6 тыс. человек или на 32.3%). В результате, согласно данным переписи 1939 г., общая численность населения южного региона увеличилась на 10,9%, никаких катастрофических явлений официальная статистика не показала.

В Центральном Казахстане общая численность населения выросла еще более чем в Южном – на 26,9%, это был единственный регион республики, где увеличилось количество представителей всех этнических групп, в том числе и казахов (см. таблицу 10). Рост населения объясняется, в первую очередь, освоением Карагандинского угольного бассейна.

Таблица 10

Численность и этнический состав населения Центрального Казахстана по данным переписей населения 1926 и 1939 гг. (тыс. человек)

	1926		1939		1939 к 1926 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	329.5	100	418.3	100	126.9
казахи	136.2	41.3	136.5	32.6	100.2
русские	129.3	39.4	190.0	45.5	146.4
украинцы	38.8	11.8	40.2	9.6	103.6
немцы	4.4	1.3	14.8	3.5	336.4
др. этносы	20.3	6.2	36.8	8.8	181.3

Источник: Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т.8. Казахская ССР. М., 1928. – С. 142-145; Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ, ф. 1562, оп. 336, д. 396. В состав не существующей в 1926 г. Карагандинской области (Центральный экономический район) входили следующие (на 1926 г.) административные единицы, соответствующие административному устройству Казахстана в 1939 г.: Карагандинская, Кургальджинская, Нурунская волости Акмолинского уезда Акмолинской губернии; Карсакапайская волость Атбасарского уезда Акмолинской губернии; Балхашская волость Кокчетавского уезда Акмолинской губернии; Четская волость, г. Каркаралинск Каркаралинского уезда Семипалатинской губернии; Карагандинская волость Актюбинского уезда Актюбинской губернии; Интернациональная, Образцовая и Трудовая волости Петропавловского уезда Акмолинской губернии; Эдрейская, Баурская, Катон-Балхашская волости Каркаралинского уезда Семипалатинской губернии.

Темпы роста наиболее крупных этносов, казахов и русских, были разные – русских стало больше на 46,4%, казахов – на 0,2%, то есть динамика роста численности русских была в 232 раза выше. Удельный вес казахов в общем росте населения (88,8 тыс. человек) составил всего 0,45%, тогда как русских – 67,8%. В итоге большинством населения в Центральном Казахстане в 1939 г. стали русские (45,5%), представительство казахского этноса снизилось с 41,3% в 1926 г. до 32,6% в 1939 г.

В Западном Казахстане общая численность населения снизилась на 11,4%, в первую очередь за счет казахского этноса (см. таблицу 11). Казахов в 1939 г. в сравнении с 1926 г. стало меньше на 32,4%. Несколько сократилось число украинцев (на 9,0%). Частично общие потери населения компенсировали русские (рост на 65,6%) и представители других народов, но этого оказалось недостаточно для возмещения потерь казахского этноса.

Таблица 11

Численность и этнический состав населения Западного Казахстана по данным переписей населения 1926 и 1939 гг. (тыс. человек)

	1926		1939		1939 к 1926 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	1131.4	100	1002.8	100	88.6
казахи	822.1	72.7	555.8	55.4	67.6
русские	172.8	15.3	286.1	28.5	165.6
украинцы	112.1	9.9	102.0	10.2	91.0
немцы	1.4	0.1	3.8	0.4	271.4
др.этносы	23.0	2.0	55.1	5.5	236.6

Источник: Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т.8. Казахская ССР. М., 1928. – С. 142-147; Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ, ф. 1562. Оп. 336, д. 389, 393, 395. Для сопоставления данных с материалами переписи 1939 г. из состава Актыбинской, Уральской губерний и Адаевского уезда вычтено население Тургайского уезда и Карагандинской волости Актыбинского уезда Актыбинской губернии по данным переписи 1926 г.

Таким образом, в 1930-е гг. произошло существенное изменение этнического состава населения Казахстана. В результате демографической катастрофы казахов, вызванной голодом начала 1930-х гг. и компенсирующего притока в республику населения из других регионов СССР, большинством населения Казахстана стали русские.

Население Казахстана в 1940-е гг. Огромный след в демографической истории Казахстана оставила Великая Отечественная война. На защиту Отечества встали 1200 тыс. казахстанцев. На фронтах войны погибли 602 939 человек, в том числе 130 тысяч казахов, 97,5 тысяч которых были призваны из Казахстана [77; с.499].

Подвигам казахстанцев на фронтах войны и в тылу посвящено большое количество работ. В меньшей степени исследованы демографические процессы, имевшие место в Казахстане. Определялись они, в первую очередь, миграциями населения.

Тенденции миграционного притока населения в Казахстан сохранились и после переписи 1939 г., зафиксировавшей этнодемографические последствия событий 1920-30-х гг. В апреле 1940 г. ЦК ВКП (б) и СНК СССР принимают решение о переселении части населения в многоземельные районы, в том числе 25 тыс. хозяйств в северо-восточные районы Казахстана. К августу 1940 г. в Казахстан прибыло 19408 хозяйств (90007 человек). Размещены они были в основном в следующих областях: Акмолинская – 3753 хозяйства (17006 чел.); Восточно-Казахстанская – 1641 хозяйство (7445 чел.); Кустанайская – 4279 хозяйств (21079 чел.); Павлодарская – 3900 хозяйств (16646 чел.); Северо-Казахстанская

– 4059 хозяйств (19601 чел.); Семипалатинская – 633 хозяйства (3340 чел.); Джамбулская – 336 хозяйств (1567 чел.); Алма-Атинская – 771 хозяйство (3323 чел.) [9; с. 387]

К концу 1941 г. в республике насчитывалось уже 24239 переселенческих хозяйств (около 110 тыс. человек). В плановом порядке, организованно в Казахстан прибыли 13262 и самотеком – 10997 семей. Из 13262 плановых переселенческих семей из России прибыла 6581 семья, Украины – 6478 семей, Белоруссии – 203 семьи [9; с.387].

Продолжалась и депортация народов на территорию Казахстана. В 1940-начале 1941 гг. в восточные регионы СССР были высланы, по постановлению от 10 апреля 1940 г., «польские осадники». Так называли переселенцев из Польши, получивших в 1920-30-е годы земли в Западной Украине и Западной Белоруссии. Когда эти территории вошли в состав СССР, началось выселение «польских осадников». В Казахстан было переселено 60667 человек. Расселены они были в Актюбинской, Семипалатинской, Павлодарской и Северо-Казахстанской областях [60; с.14]. В 1940-1941 гг. шло переселение поляков из Прибалтики.

Уже после начала войны была ликвидирована автономия немцев в Поволжье. В 1941-1942 гг. в целом в СССР было переселено 1 209 430 немцев. В Казахстане насчитывалось 444005 человек [78; с.175]. В мае 1942 г. из Краснодарского края, Ростовской области, Крымской АССР, Армении, Азербайджана, Грузии было выселено 24670 греков [79; с.141], многие из которых затем проживали в Северном и Западном Казахстане. В ноябре 1942 г. из Саратовской области в Казахстан было выселено 2014 поляков [79; с.137]. В ноябре 1943 г. началась депортация карачаевцев. Всего было переселено 62842 карачаевца, в Казахстан попали 36309 человек [79; с.140]. В декабре 1943 г. была ликвидирована Калмыцкая АССР. После ее упразднения 91919 калмыков были переселены. Из них в Казахстане оказалось 2268 человек [79; с.139]. В 1944 г. была ликвидирована и Чечено-Ингушская ССР. В феврале этого года было выселено 310630 чеченцев и 78479 ингушей [79; с.140]. В марте в Казахстан из упраздненной республики прибыло 384589 человек. Основная масса была расселена в следующих областях: Джамбулской – 16565 человек; Алма-Атинской – 29089; Восточно-Казахстанской – 34167; Южно-Казахстанской – 20808; Северо-Казахстанской – 39542; Актюбинской – 20309; Семипалатинской – 31236; Павлодарской – 41230, Карагандинской области – 37938 человек [80; с.41]. К этим переселенцам прибавились тысячи чеченцев и ингушей, уволенных из рядов Красной Армии после февраля 1944 г. В Казахстан таковых прибыло свыше 60 тыс. человек [79; с.140]. В марте

1944 г. переселению подверглись балкарцы. В Казахской ССР было размещено 18219 человек [79; с.140]. В мае-августе 1944 г. с территории Крымского полуострова, Грузии на территорию Казахстана, Киргизии и Узбекистана были выселены крымские татары, турки, курды, хемшиды, представители других национальностей общей численностью более 100 тыс. человек [79; с.139-140].

Общую цифру спецпоселенцев в Казахстане назвать сложно, она менялась ежегодно. Так, на 1 января 1949 г. в республике насчитывалось 820 165 спецпоселенцев [81; с.10]. На 1 июля 1952 г. на учете состояло уже 974 469 человек. Из них в Акмолинской области было размещено 117183 человек, Актюбинской – 31618, Алма-Атинской – 55587, Восточно-Казахстанской – 45055, Гурьевской – 8128, Джамбулской – 68581, Западно-Казахстанской – 1335, Карагандинской – 133017, Кызыл-Ординской – 25225, Кокчетавской – 98128, Кустанайской – 81091, Павлодарской – 66680, Северо-Казахстанской – 47343, Семипалатинской – 52517, Талды-Курганской – 38115, в Южно-Казахстанской области – 104866 человек [82; с.162].

Менее чем через полгода, к 1 января 1953 г., в Казахстане находилось уже 988373 спецпоселенца или 35,9% общего числа спецпоселенцев, находившихся в СССР (2 753 356 человек) [82; с.154]. Национальный состав казахстанских спецпоселенцев был следующим: немцы – 448626 человек; с Северного Кавказа – 379104 (чеченцы – 244674, ингуши – 80844, карачаевцы – 35735, балкарцы – 16819, «другие» – 1082); с «Черноморского побережья» – 37218 человек (греки – 37114, турки – 18, «дашнаки» – 16, «другие» – 69); поляки – 35960; из Грузии в 1944 г. – 32619 (турки – 13260, курды – 5530, хемшиды – 422, «другие» – 13407; из Грузии в 1951-1952 гг. – 11685; «оуновцы» – 8011; из Крыма – 6560 (татары – 2511, болгары – 1868, греки – 1240, армяне – 575, «другие» – 366); из Краснодарского края и Ростовской области в 1942 г. – 6057; иранцы – 4707; кулаки из БССР в 1952 г. – 4431; из Молдавии в 1940-1941 гг. – 3681; «басмачи» – 2747; калмыки – 2472; кабардинцы – 1717; «власовцы» – 1327; из Западных областей УССР и БССР в 1940-1941 гг. – 657; иранской и афганской границ – 634; из Прибалтики в 1945-1949 гг. – 9; из Молдавии в 1949 г. – 5 [82; с.154].

Положение спецпоселенцев было очень тяжелым, им не хватало жилья, продовольствия, тысячи людей умирали от голода и болезней. По сведениям отдела спецпоселений НКВД, из всех переселенных чеченцев, ингушей, балкарцев и карачаевцев с 1944 по 1948 гг. умерло 144704 человек, или 23,7% от общего числа, в том числе в Казахской ССР – 101036 человек [80; с.33].

Ситуация осложнялась еще и тем, что в Казахстан во время Великой Отечественной войны прибыли сотни тысяч эвакуированных. К концу 1941 г. их общая численность составила 386492 человека, из них свыше 136,5 тыс. детей [83; с.70]. В 1942 г. в республику из Воронежской, Сталинградской, Ростовской областей и Северного Кавказа прибыло 109807 человек. В основном они были размещены в Северо-Восточных областях. К концу 1942 г. в Казахстане насчитывалось уже 532,5 тыс. эвакуированных [84; с.72]. В целом же в годы войны республика приняла около 1,5 млн. населения, эвакуированного из оккупированных районов СССР [85; с.66].

Прибытие в республику такого количества людей восполняло нехватку трудовых ресурсов. Если численность рабочих и служащих в 1943 г. по сравнению с довоенным 1940 г. в целом по СССР сократилась на 38%, то в Казахстане возросла на 7% [86; с. 45]. В тоже время на стройках и промышленных предприятиях Урала, Сибири и Центральной России работало свыше 200 тыс. человек из Казахстана [85; с. 69]. В трудовые колонны в общей сложности было призвано более 700 тыс. человек из Казахстана, главным образом переселенцев, которые работали на строительстве объектов оборонного значения Урала и Сибири [85; с.65].

Воспроизводство населения в 1940-е гг. Таким образом, именно миграции населения определяли динамику численности и состав населения Казахстана в годы Великой Отечественной войны. Процесс воспроизводства населения в это время сложно описать из-за отсутствия обобщающей статистической информации. Лишь к концу 1930-х гг. текущий учет населения достиг достаточно высокой степени точности и зафиксировал типичные показатели традиционной системы воспроизводства – высокие рождаемость и смертность. Начало Великой Отечественной войны коренным образом изменило демографическое поведение населения Казахстана.

Процесс воспроизводства населения в годы войны сложно характеризовать из-за отсутствия достоверной статистической информации по республике в целом. В некоторых изданиях содержатся определенные сведения, но их недостаточно для проведения полноценного исследования. Так, например, в сводном томе «Книги памяти» представлены данные о количестве родившихся и умерших в Казахстане в 1941-1945 гг. В 1941 г. родилось 226,9 тыс. человек, умерло 131,3 тыс., естественный прирост - 95,6 тыс. человек. В 1942 г. родилось 172,9 тыс. человек, умерло - 141,2 тыс., естественный прирост - 31,7 тыс. человек. В 1943 г. родилось 102,3 тыс. человек, умерло 98,2 тыс., естественный прирост - 4,1 тыс. человек.

В 1944 г. родилось 83, 8 тыс. человек, умерло – 90,8 тыс., естественный прирост отрицательный, умерло на 7,0 тыс. человек больше, чем родилось. В 1945 г. родилось 104,9 тыс. человек, умерло 60,8 тыс., естественный прирост – 44,1 тыс. человек [87; с.280-281].

Даже вышеприведенных данных достаточно для того, чтобы увидеть серьезные кризисные явления, имевшие место в глубоком тылу. За три года (1941-1944) рождаемость упала в 2,7 раза, смертность – в 1,4 раза (причина сокращения смертности будет объяснена несколько позже, на примере г. Усть-Каменогорска). Положительный естественный прирост быстро превратился в отрицательный, обозначив депопуляционные проблемы. Таким образом, события первой половины 1940-х гг. показали, как и с какой скоростью могут меняться демографические показатели в период войны.

Этнической дифференциации в показателях рождаемости, смертности, естественного прироста в это время не было. Во всяком случае, у казахов и русских они были примерно равны. Не существовало больших различий между городским и сельским населением, так как жители немногочисленных городов во многом воспроизводили сельский образ жизни. Исходя из этого, показана динамика рождаемости, смертности, естественного прироста населения Казахстана на примере города Усть-Каменогорска (применив т.н. метод интерполяции). По нашему мнению, тенденции демографического поведения населения Усть-Каменогорска в целом соответствовали республиканским показателям.

По данным переписи населения 1939 г. население Усть-Каменогорска составляло немногим более 20 тысяч человек. Тип воспроизводства населения города в 1930-е годы был традиционным. Действия факторов, ведущих к переходу к современному (индустриальному) типу воспроизводства, практически не наблюдалось. Тем более ярко на этом фоне проявляются катастрофические последствия Великой Отечественной войны. Так, в начале 1941 г. в городе был очень высокий общий коэффициент рождаемости – 46,8 промилле (число рождений на 1000 населения), в 1943 г. – 13,1 промилле, в 1944 г. – 9,8 промилле. Всего за три года войны (1941-1944 гг.) общий коэффициент рождаемости сократился в 4,8 раза.

В 1945 г. наметился некоторый подъем – общий коэффициент рождаемости составил 11,1 промилле¹.

1 Расчеты по воспроизводству населения в годы Великой Отечественной войны произведены Слугиной Г.В. по: Архив ЗАГС г. Усть-Каменогорска: 01: д. 52-54, 60-63, 68-79, 81-82, 85-88, 90-93; 04: д. 53-68, 70-71, 73, 75-76.

Суммарный коэффициент рождаемости (среднестатистическое число детей, рожденных женщиной за всю ее жизнь) сократился с 5,443 в 1941 г. до 1,348 в 1945 г. (в 1942 г. он составлял 3,193, в 1943 г. – 1,842, в 1944 г. – 1,157).

Напомним, что суммарный коэффициент рождаемости более 4,0 считается очень высоким, менее 2,15 – низким, ведущим к суженному воспроизводству (то есть поколение детей будет меньше поколения родителей).

Фактически, за три года войны произошел перепад от состояния, близкого к демографическому взрыву в начале 1940-х гг., до депопуляции (вымирание населения, когда смертность выше рождаемости) в 1944 г. Последствия такого скачка долгие годы сказываются на возрастно-половой структуре любого государства. Более четко это видно при анализе брутто-коэффициента воспроизводства (среднестатистическое число девочек, рожденных женщиной за всю ее жизнь). Коэффициент показывает численность потенциальных матерей в 1960-70-е гг. из числа рожденных в 1941-1945 гг. девочек. В 1941 г. брутто-коэффициент составил 2,54, в 1942 г. – 1,618, в 1943 г. – 0,913, в 1944 г. – 0,563, в 1945 г. – 0,633. То есть, если перед войной на 10 реальных мам приходилось 25 потенциальных (через 20-25 лет) мам, то в 1945 г. – 6. Необходимо учитывать, что далеко не все девочки дожили до репродуктивного возраста.

Таким образом, за годы войны в г. Усть-Каменогорске резко сократились показатели рождаемости, что привело в 1942-1944 гг. к депопуляции населения. Смертность была выше рождаемости. Произошло это не смотря на то, что общий коэффициент смертности (число умерших в течение года на 1000 населения) существенно сократился. Так, в 1941 г. он был равен 35,3 промилле, в 1942 г. – 38,1 промилле, в 1943 г. – 16,4 промилле, в 1944 г. – 11,5 промилле, в 1945 г. – 8,3 промилле. Об улучшении медицинского обслуживания в эти годы речи быть не может, дело в ином. Возрастная структура населения в 1940-е гг. была молодой – доля людей старшего возраста (60 и более лет) составляла менее 4%, детей (0-14 лет) – более 35%. Высокий уровень рождаемости перед войной (46,8 промилле) был обусловлен высоким уровнем смертности (35,3 промилле). Удельный вес умерших младенцев (дети до 1 года) составлял в 1941 г. 35,9% всех умерших. Вследствие резкого снижения рождаемости сократился и вклад младенцев в общую смертность, в результате чего снизился общий коэффициент смертности.

Возрастные группы, наиболее подверженные риску (младенцы и люди старшего возраста) к концу войны составляли гораздо меньшую часть на-

селения, чем несколько лет назад. Помимо этого, в процессе смертности не участвовали мужчины молодого и среднего возраста, находившиеся на фронте. И, наконец, в годы войны возможен и недоучет смертности (особенно младенческой) органами регистрации актов гражданского состояния.

В годы Великой Отечественной войны заметно преобладали (около 70%) экзогенные факторы смертности (внешние факторы, вызывающие преждевременную смерть), среди которых значительная часть приходилась на такие причины смерти, как инфекционные заболевания, болезни органов дыхания, пневмония, несчастные случаи, отравления и травмы, истощение и др.

Значительные изменения в рождаемости и смертности в годы войны привели к крайне неустойчивому режиму воспроизводства населения. Так, если в 1941 г. естественный прирост составлял плюс 11,5 промилле, то уже в 1942 г. – минус 11,3 промилле, в основном из-за резкого снижения рождаемости. Но вследствие снижения рождаемости уже в следующем, 1943 г., существенно уменьшился общий коэффициент смертности. Естественный прирост составил минус 3,3 промилле. В последующие военные годы эффект снижения рождаемости продолжает сказываться на сокращении общего коэффициента смертности. В 1944 г. естественный прирост составил уже минус 1,7 промилле, а в 1945 г. вышел в плюс (2,8 промилле).

Таким образом, война оказала решающее воздействие на процесс воспроизводства населения. Нарушились нормальные семейные отношения, упала рождаемость, изменился тип смертности. Качество функционирования демографической системы было крайне низким.

Население Казахстана во второй половине 1940-х гг. После Великой Отечественной войны реэвакуация населения, возвращение рабочих в освобожденные районы привели к сокращению численности населения. В 1945 г. в сравнении с 1943 г. жителей в Казахстане стало меньше на 5,3% [88; с.45].

В 1946-1947 гг. СССР переживал очередной голод. Засухой были поражены регионы Украины и Центрального Черноземья. Вследствие отсутствия в СССР достоверной демографической статистики в 1939-1959 гг., сведения о жертвах голода существенно разнятся – от 200 тыс. человек [89; с.100-108], до 1,5 млн. человек [90; с.197-198]. В Казахстане засухи не было, голод коснулся республики, как и других регионов СССР, опосредованно. В результате сверхплановых хлебозаготовок (в первую очередь это коснулось Казахстана, Урала и Западной Сибири), сокращения зара-

ботной платы, ухудшения социально-экономического положения повысились показатели смертности, заболеваемости населения [91; с.130-137]. Демографические показатели в республике существенно ухудшились.

Таким образом, в 1939-1949 гг. в этнической структуре Казахстана произошли значительные изменения. Но достоверных данных о составе населения республики в конце 1940-х гг. в открытом доступе нет. В 1949 г. перепись населения в СССР не проводилась. Адекватно зафиксировать демографические деформации, вызванные Великой Отечественной войной, депортациями, эвакуацией и реэвакуацией вряд ли возможно. О демографических процессах, происходивших в Казахстане в военные и первые послевоенные годы, мы можем судить на основе материалов переписи населения 1939 г. и архивных данных за 1949 г., учитывавших лишь общую численность населения (см. таблицу 12).

Таблица 12

Численность населения экономических районов Казахстана по материалам переписи населения 1939 г. и данным текущей статистики 1949 г. (тыс. человек)

Экономические районы	1939	1949	1949 к 1939 (%)
Казахстан	6151.0	6375.9	103.6
Южный	2193.9	2257.4	102.9
Центральный	418.3	579.9	138.6
Западный	1002.8	802.5	80.0
Северный	1619.2	1805.1	111.5
Восточный	916.8	931.0	101.5

Источник: Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ, ф. 1562, оп. 336, д. 388-402; ЦГА РК, ф. 689, оп. 14, д. 358; Игнатьева Л.Н. Роль миграции в формировании населения Казахстана (1926-1959 гг.). – Усть-Каменогорск, 2015. – С. 138.

Данные 1949 г. в некоторой степени реконструируют вариант возможной переписи населения (правда, весьма ограниченный). Как видно из таблицы 12, в предполагаемый межпереписной период численность населения в Казахстане увеличилась на 3,6%. Как говорилось ранее, это стало возможным в результате массовых перемещений на территорию республики населения из регионов СССР, компенсировавших потери казахстанцев. Существенное сокращение числа жителей произошло лишь в Западном Казахстане, нейтрализованное ростом в других районах, в первую очередь Центральном и Северном.

Таким образом, модернизационный напор советской власти в 1920-30-е гг., не обращающий внимания на социокультурные, социально-

экономические особенности этнических групп, входящих в состав СССР, привел к неоднозначным результатам. С одной стороны, явно заметны усилия по укреплению партийно-государственного аппарата коренным населением Казахстана. Так, в 1936 г. удельный вес казахов в КазЦИК равнялся 67%, руководстве наркоматов – 64%, руководящих работников исполкомов – 53% [66; с.301-307]. Быстро растет грамотность населения, в том числе казахского: из 7790 школ, имеющих в Казахстане в 1940-1941 учебном году, 4428 были казахскими [66; с.310-313]. Коренизация в Казахстане, как часть общесоюзной политики в 1920-30-е гг., постепенно приближала казахов к общесоюзным стандартам. В тоже время, ускоренное втягивание номадов в советские социально-экономические, административно-территориальные рамки (силовая седентаризация, коллективизация) привели к огромным демографическим потерям казахского населения. И, не случайно, особенностью современной общественной мысли является то, что 1920-40-е годы в значительной мере воспринимаются именно через призму демографических катастроф, пришедшихся на долю казахов, и считаются одним из наиболее страшных периодов в истории народа.

1.3 Особенности демографического развития казахов во второй половине XX века (1950-1990 гг.)

Демографическое развитие казахов во второй половине XX века значительно отличается от явлений, имевших место в первые десятилетия существования СССР. В прошлом остались демографические катастрофы, унесшие жизни сотен тысяч людей. В тоже время, преждевременно говорить о завершении демографического кризиса, он сохраняется, но проявляется по-другому. Основной особенностью демографических проблем становится превращение казахов в этническое меньшинство на своей исторической родине. И хотя численность народа довольно быстро увеличивалась, удельный вес казахов в составе населения республики снижался, достигнув минимума в конце 1950-х годов. Произошло это вследствие массовой миграции на территорию Казахстана представителей европейских этнических групп из республик СССР. Оставшись в численном меньшинстве, прежде всего в городах, казахи оказались перед опасностью потери национальной культуры, родного языка.

Население Казахстана в 1950-е годы. События, происходившие в Казахстане в 1950-е гг. составили особую страницу в демографической

истории республики. Февральско-мартовский пленум (1954 г.) поставил задачу освоения целинных и залежных земель в кратчайшие сроки.

В Казахстане целинные земли осваивались главным образом в Кустанайской, Акмолинской, Северо-Казахстанской, Павлодарской и Кокчетавской областях.

Период этот так насыщен событиями, приведшими к изменению численности и состава населения Казахстана, что необходимо рассмотреть погодные показатели.

Таблица 13

Численность населения Казахстана в 1950-1960-е гг. (тыс. человек)

годы	численность	в том числе		в % ко всему населению	
		городское	сельское	городское	сельское
1940	6146	1833	4315	30.0	70.0
1950	6522	2463	4059	37.8	62.2
1951	6733	2657	4076	39.5	60.5
1952	6987	2807	4180	40.2	59.8
1953	7084	2929	4155	41.3	58.7
1954	7252	3050	4202	42.1	57.9
1955	7596	3169	4427	41.7	58.3
1956	8174	3345	4829	40.9	59.1
1957	8457	3532	4925	41.8	58.2
1958	8748	3768	4980	43.1	56.9
1959	9654	4037	5117	44.1	55.9
1960	9678	4302	5376	44.5	55.1

Источник: Народное хозяйство Казахстана в 1968 г. Статистический сборник. Алма-Ата, 1968. – С.5

Как видно из данных таблицы 13, с 1940 по 1950 гг. численность населения республики увеличилась на 6,1%. Во многом этот рост был обеспечен за счет эвакуированных, депортированных. В конце 1940-х – 50-е годы. многие из них стали возвращаться в родные места. Но в 1950-е гг. эти потери были многократно компенсированы новой миграционной волной, вызванной освоением целинных земель и индустриальным развитием Казахстана. За 10 лет (1950-1960 гг.) численность населения республики увеличилась на 48,4%. Положительное сальдо межреспубликанской миграции составило в 1950-1959 гг. 773,8 тыс. человек [92; с.93; 93 с.5, 63]. При этом динамика численности городского населения была в 2,3 раза выше, чем сельского (горожан стало больше на 74,7%, сельских жителей – на 32,4%). На 58,3% численность населения республики росла за счет горожан. Таким образом, не смотря на программу освоения це-

линьных земель, динамика роста численности городского населения была намного выше. Строились новые города и поселки городского типа, «городской» статус приобретали сельские населенные пункты. Так, в 1939-1959 гг. на карте Казахстана появилось 19 новых городов и 63 рабочих поселка [94; с.6, 17-19, 30, 40-41, 48-49, 57-58, 64-65, 73, 79-80, 93, 111-113, 126, 136, 147-148, 157, 169, 183]

Следствием роста кадрового потенциала сельского хозяйства и промышленности за счет межреспубликанских миграций стало то, что к концу 1950-х гг. в республике сформировался так называемый «русскоязычный пояс» с высоким удельным весом в составе населения европейского компонента. В первую очередь это области Северного, Восточного и Центрального Казахстана. По данным Всесоюзной переписи населения 1959 г., удельный вес казахов составлял здесь лишь 18,3% [95]. Столь же небольшое представительство (16,7%) казахи имели и в городах республики [95].

В результате всех событий, произошедших в 1940-50-е гг., в численности и составе населения Казахстана произошли существенные изменения, зафиксированные данными переписи населения 1959 г. (см. таблицу 14). Как уже отмечалось, перепись населения в 1949 г. в СССР не проводилась. Вследствие этого мы вынуждены провести сравнительный анализ данных Всесоюзных переписей населения 1939 и 1959 гг. Особенность межпереписного периода 1939-1959 гг. в том, что в нем присутствуют две противоположные тенденции, оставившие разный след в демографической истории казахов: негативная, приведшая к потери десятков тысяч жизней (период между переписью 1939 г. и 1949 г.), и позитивная (1949 г. – перепись 1959 г.), следствием которой стал значительный рост численности этноса. Расширение статистического диапазона, таким образом, не вполне адекватно отразит, с одной стороны, потери казахов в результате демографических кризисов 1940-х гг., с другой, результаты демографического взрыва, переживаемого этносом в 1950-е г. и в значительной мере компенсировавшего негативные статистические итоги военных и первых послевоенных лет. В свою очередь, вследствие мощного миграционного притока на территорию республики представителей многих этнических групп, прежде всего русских, удельный вес казахов в составе населения Казахстана к концу 1950-х гг. достиг минимального значения.

Таблица 14

Численность и этнический состав населения Казахстана по данным переписи населения 1959 г. (тыс. человек)

области	все население		казахи		русские		немцы		украинцы		др.этносы	
	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%
Казахстан	9294.7	100	2787.3	30.0	3972.0	42.7	659.8	7.1	741.3	8.0	1134.3	12.2
Актюбинская	401.0	100	173.2	43.2	105.2	26.2	28.1	7.0	67.7	16.9	26.8	6.7
Алма-Атинская	433.0	100	145.0	33.5	152.9	35.3	43.3	10.0	14.3	3.3	77.5	17.9
Восточно-Казахстанская	734.9	100	139.2	18.9	521.1	70.9	22.7	3.1	17.2	2.3	34.7	4.7
Гурьевская	252.0	100	192.5	76.4	45.3	18.0	1.8	0.7	1.6	0.6	10.8	4.3
Джамбулская	558.6	100	218.9	39.2	175.0	31.3	37.8	6.8	36.4	6.5	90.5	16.2
Джезказганская	279.0	100	53.4	19.1	132.2	47.4	30.4	10.9	6.8	2.4	56.2	20.1
Карагандинская	743.2	100	142.2	19.1	351.9	47.3	80.6	10.8	71.5	9.6	97.0	13.1
Кзыл-Ординская	327.9	100	236.4	72.1	50.2	15.3	2.9	0.9	4.5	1.4	33.9	10.3
Кокчетавская	491.5	100	90.6	18.4	204.9	41.7	67.7	13.8	60.2	12.2	68.1	13.9
Кустанайская	654.2	100	101.3	15.5	275.9	42.2	78.7	12.0	145.0	22.2	53.3	8.1
Мангистауская	35.8	100	15.6	43.7	14.4	40.3	0.2	0.4	1.3	3.7	4.3	12.0
Павлодарская	455.0	100	116.4	25.6	178.8	39.3	55.1	12.1	65.9	14.5	38.8	8.5
Северо-Казахстанская	469.2	100	58.5	12.5	301.8	64.3	35.3	7.6	44.6	9.5	29.0	6.2
Семипалатинская	520.2	100	186.5	35.8	235.0	45.2	43.0	8.3	17.3	3.3	38.4	7.4
Талды-Курганская	480.4	100	157.0	32.7	221.7	46.1	-	-	15.9	3.3	85.8	17.9
Тургайская	126.9	100	44.4	35.0	42.6	33.5	-	-	20.5	16.1	19.4	15.3
Уральская	381.2	100	175.3	46.0	158.2	41.5	2.3	0.6	27.9	7.3	17.5	4.6
Целиноградская	551.7	100	100.2	18.2	236.7	42.9	96.6	17.5	59.2	10.7	59.0	10.7
Чимкентская	906.7	100	398.2	43.9	207.4	22.9	28.3	3.1	40.3	4.4	232.5	25.6
г. Алма-Ата	492.1	100	42.3	8.6	361.4	73.4	3.9	0.8	23.3	4.7	61.2	12.4

Источник: Всесоюзная перепись населения 1959 г. ЦГАРК. Ф. 1568. Оп. 21. Д.4

Более четко изменения численности и этнического состава населения Казахстана в 1940-50-е гг. видны при сравнении данных Всесоюзных переписей населения 1939 и 1959 гг. (см. таблицу 15).

Таблица 15

Численность и этнический состав населения Казахстана по данным переписей населения 1939 и 1959 гг. (тыс. человек)

	1939		1959		1959 к 1939 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	6151.0	100	9294.7	100	151.1
казахи	2327.7	37.8	2787.3	30.0	119.7

русские	2458.7	40.0	3972.0	42.7	161.5
украинцы	658.3	10.7	741.3	8.0	112.6
немцы	92.6	1.5	659.8	7.1	712.5
другие этносы	613.7	10.0	1134.3	12.2	184.8

Источник: Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 388-402; Всесоюзная перепись населения 1959 г. ЦГАРК. Ф. 1568. Оп. 21. Д. 4.

В межпереписной период 1939-1959 гг. численность населения СССР в сопоставимых границах (с учетом населения Прибалтики, Западной Украины и Западной Белоруссии, вошедших в состав СССР после переписи 1939 г.) увеличилась на 9,5%. В Казахстане темпы роста были в 5,4 раза выше общесоюзных (см. таблицу 15). Высокая динамика численности населения в первую очередь объясняется мощным миграционным притоком в Казахстан населения из республик СССР, в первую очередь Российской Федерации. Миграционный поток существенно изменил этнический состав Казахстана. И хотя в 1950-е гг. казахи переживали состояние демографического взрыва, их вклад в общий рост населения республики в 1939-1959 гг. составил лишь 14,6%, тогда как русских – 48,1%. Быстро росло представительство других этнических групп. Так, вследствие депортации, численность немцев увеличилась более чем в 7 раз (см. таблицу 15). В результате, в 1959 г. удельный вес казахов в составе населения республики составил 30,0%.

Наибольшие темпы роста численности населения наблюдались в Центральном Казахстане – в 1959 г. в сравнении с 1939 г. число жителей увеличилось здесь в 2,4 раза (см. таблицу 16).

Таблица 16

Численность и этнический состав населения Центрального Казахстана по данным переписей населения 1939 и 1959 гг. (тыс. человек)

	1939		1959		1959 к 1939 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	418.3	100	1022.2	100	244.4
казахи	136.5	32.6	195.6	19.1	143.3
русские	190.0	45.5	484.1	47.3	254.8
украинцы	40.2	9.6	78.3	7.7	194.8
немцы	14.8	3.5	111.0	10.9	750.0
другие этносы	36.8	8.8	153.2	15.0	416.3

Источник: Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ. Ф. 1562, оп. 336. Д. 388-402. Всесоюзная перепись населения 1959 г. ЦГАРК. Ф. 1568. Оп. 21. Д.4. В состав Центрального Казахстана вошли: Карагандинская и Джезказганская области по данным переписи населения 1959 г.

Объясняется такой рост ускоренными темпами развития Карагандинского угольного бассейна, становлением всесоюзного центра цветной металлургии в Джезказгане, нуждавшихся в трудовых ресурсах. На строительство предприятий приезжали люди со всего СССР. В результате численность русских в Центральном Казахстане выросла в 2,5 раза, украинцев в 1,9 раза, немцев в 7,5 раза (в основном вследствие депортации). Высокими темпами увеличивалась и число казахов (на 43,3%), принимавших активное участие в строительстве предприятий, но динамика роста численности других этносов была намного больше. В результате, удельный вес казахов в составе населения Центрального Казахстана с 32,6% в 1939 г. снизился до 19,1% в 1959 г.

Большая динамика роста численности населения наблюдалась и в северных областях Казахстана (см. таблицу 17).

Таблица 17

Численность и этнический состав населения Северного Казахстана по данным переписей населения 1939 и 1959 гг. (тыс. человек)

	1939		1959		1959 к 1939 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	1619.2	100	2748.6	100	169.7
казахи	445.9	27.5	511.4	18.6	114.7
русские	689.7	42.6	1240.0	45.1	179.8
украинцы	305.1	18.8	395.3	14.4	129.6
немцы	49.5	3.1	334.5	12.2	675.7
другие этносы	129.0	8.0	267.4	9.8	207.3

Источник: Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ. Ф. 1562, оп. 336. Д. 388-402. Всесоюзная перепись населения 1959 г. ЦГАРК. Ф. 1568. Оп. 21. Д.4. В состав Северного Казахстана вошли: Кокчетавская, Кустанайская, Павлодарская, Северо-Казахстанская и Целиноградская области по данным переписи населения 1959 г.

Численность населения Северного Казахстана увеличилась в 1939-1959 гг. на 69,7%, в основном вследствие освоения целинных земель. В результате массовых миграций на территорию региона, динамика численности русских, украинцев, немцев, представителей других национальностей в несколько раз превысила динамику численности казахов. Вклад казахов в увеличение численности населения региона в 1940-50-е гг. составил 5,8%. На 94,2% рост населения происходил за счет других этносов. В результате, в конце 1950-х гг. удельный вес казахов в составе населения региона составил лишь 18,6%.

Для Южного Казахстана всегда была характерна большая концентрация населения, в конце 1950-х гг. здесь проживало 34.4% населения Казахстана (см. таблицу 18).

Таблица 18

Численность и этнический состав населения Южного Казахстана по данным переписей населения 1939 и 1959 гг. (тыс. человек)

	1939		1959		1959 к 1939 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	2193.9	100	3198.7	100	145.8
казахи	936.4	42.8	1197.9	37.4	127.9
русские	737.2	33.6	1168.7	36.5	158.5
украинцы	154.6	7.0	134.7	4.2	87.1
немцы	16.5	0.7	116.2	3.6	704.2
другие этносы	349.2	15.9	581.2	18.2	166.5

Источник: Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 388-402; Всесоюзная перепись населения 1959 г. ЦГАРК. Ф. 1568. Оп. 21. Д. 4. В состав Южного Казахстана вошли: Алма-Атинская, Джамбулская, Кызыл-Ординская, Талды-Курганская, Чимкентская области и г. Алма-Ата по данным переписи населения 1959 г.

В областях Южного Казахстана не так явно, как в Центральном и Северном Казахстане, выражена диспропорция в динамике численности населения, в первую очередь казахского и русского. Тем не менее, темпы роста числа русских были здесь в два раза выше, чем темпы роста числа казахов. Особенностью Южного Казахстана также является его многонациональный состав, оказывающий немалое внимание на демографические процессы. Такие этнические группы, как узбеки, уйгуры, дунгане в подавляющем большинстве сконцентрированы именно в областях Южного Казахстана (Чимкентской, Алма-Атинской, Джамбулской).

Численность населения Восточного Казахстана в 1939-1959 гг. увеличилась на 36,9% (см. таблицу 19).

Таблица 19

Численность и этнический состав населения Восточного Казахстана по данным переписей населения 1939 и 1959 гг. (тыс. человек)

	1939		1959		1959 к 1939 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	916.8	100	1255.2	100	136.9
казахи	253.1	27.6	325.7	25.9	128.7

русские	555.6	60.6	756.1	60.2	136.1
украинцы	56.3	6.1	34.5	2.8	61.3
немцы	8.1	0.9	65.7	5.2	8111.1
другие этносы	43.7	4.8	73.2	5.8	167.5

Источник: Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 388-402; Всесоюзная перепись населения 1959 г. ЦГАРК. Ф. 1568. Оп. 21. Д. 4. В состав Восточного Казахстана вошли: Восточно-Казахстанская и Семипалатинская области по данным переписи населения 1959 г.

Казахов стало больше на 28,7%. Более высокими темпами росло русское население (36,1%). Именно два эти этноса составляют подавляющее большинство населения региона (86,1%) и определяют его демографические тенденции.

Таблица 20

Численность и этнический состав населения Западного Казахстана по данным переписей населения 1939 и 1959 гг. (тыс. человек)

	1939		1959		1959 к 1939 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	1002.8	100	1070.0	100	106.7
казахи	555.8	55.4	556.7	52.1	100.2
русские	286.1	28.5	323.1	30.2	112.9
украинцы	102.0	10.2	98.5	9.2	96.6
немцы	3.8	0.4	32.4	3.0	852.6
другие этносы	55.1	5.5	59.3	5.5	107.6

Источник: Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 388-402; Всесоюзная перепись населения 1959 г. ЦГАРК. Ф. 1568. Оп. 21. Д. 4. В состав Западного Казахстана вошли: Актыбинская, Гурьевская, Мангистауская и Уральская области по данным переписи населения 1959 г.

Схожая ситуация наблюдалась и в Западном регионе Казахстана (см. таблицу 20). Разница лишь в соотношении этнических групп. Если на востоке за явным преимуществом преобладали русские, то на западе – казахи. В Западном Казахстане в 1939-1959 гг. наблюдалась самая невысокая динамика роста численности населения (на 6,7%). При этом численность казахского этноса выросла всего на 0,2%.

Напомним, время между переписями населения 1939 и 1959 гг. – особое в демографической истории Казахстана. Особенность его в том, что в 1949 г. перепись населения в СССР не проводилась, вследствие чего в исследуемый исторический период (1939-1959 гг.) вошли явления, по-раз-

ному влиявшие на динамику численности и этнический состав населения. В условный межпереписной промежуток времени 1939-1949 гг. вошли такие события, как Великая Отечественная война, трудности послевоенных лет. В условный межпереписной период 1949-1959 гг. – освоение целины и миграции населения в Казахстан, начало демографического перехода у казахов.

Суммарным итогом многообразных явлений в эти 20 лет явилось то, что население Казахстана в основе своей формировалось не за счет казахов. Темпы их роста были в 3,1 раза ниже, чем темпы роста числа русских, ставших большинством населения республики. Удельный вес казахов в Казахстане снизился до минимального значения в демографической истории республики.

Население Казахстана в 1960-е годы. Согласно данным переписи населения 1970 г., численность населения республики увеличилось до 13008,7 тыс. человек (см. таблицу 21).

Таблица 21

Численность и этнический состав населения Казахстана по данным переписи населения 1970 г. (тыс. человек)

области	все население		казахи		русские		немцы		украинцы		другие этносы	
	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%
Казахстан	13008.7	100	4234.2	32.5	5521.9	42.4	858.1	6.6	933.5	7.2	1461.0	11.2
Актюбинская	550.6	100	261.6	47.5	145.2	26.4	31.5	5.7	77.1	14.0	35.2	6.4
Алма-Атинская	696.7	100	249.9	35.9	243.1	34.9	51.5	7.4	16.8	2.4	135.4	19.4
Восточно-Казахстанская	845.3	100	195.9	23.2	587.5	69.5	21.7	2.6	15.9	1.9	24.3	2.9
Гурьевская	340.3	100	240.0	70.5	76.3	22.4	1.9	0.5	6.0	1.8	16.1	4.7
Джамбулская	792.3	100	322.8	40.7	256.2	32.3	66.4	8.4	36.5	4.6	110.4	13.9
Джез-ая	411.4	100	145.2	35.3	166.6	40.5	24.4	5.9	37.7	9.2	37.5	9.1
Карагандинская	1145.8	100	144.7	12.6	620.8	54.2	122.1	10.7	115.4	10.1	142.8	12.5
Кзыл-Ординская	494.4	100	346.4	70.1	91.8	18.6	3.1	0.6	11.0	2.2	42.1	8.5
Кокчетавская	589.2	100	133.7	22.7	238.0	40.4	75.5	12.8	64.7	11.0	77.3	13.1
Кустанайская	889.6	100	137.6	15.5	408.1	45.9	90.4	10.2	169.5	19.1	84.0	9.4
Мангистауская	159.2	100	72.1	45.3	60.0	37.7	0.6	0.4	7.5	4.7	19.0	11.9
Павлодарская	697.9	100	175.7	25.2	310.0	44.4	73.6	10.5	85.8	12.3	52.8	7.6
Северо-Казахстанская	555.8	100	83.1	14.9	352.7	63.5	37.6	6.8	44.9	8.1	37.5	6.7
Сем-ая	717.6	100	313.0	43.6	294.0	41.0	47.4	6.6	19.0	2.6	44.2	6.1
Талды-Курганская	606.3	100	250.4	41.3	247.6	40.8	34.6	5.7	12.6	2.1	61.1	10.1

Тургайская	221.4	100	71.9	32.5	74.6	33.7	11.5	5.2	33.6	15.2	29.8	13.4
Уральская	513.1	100	253.1	49.3	197.2	38.4	4.1	0.8	32.0	6.2	26.7	5.2
Целин-ая	754.9	100	141.1	18.7	349.2	46.3	99.8	13.2	79.2	10.5	85.6	11.3
Чимкентская	1284.9	100	604.9	47.1	282.5	22.0	46.4	3.6	37.4	2.9	313.7	24.4
г. Алма-Ата	747.1	100	92.4	12.4	522.2	69.9	15.1	2.0	31.4	4.2	86.0	11.5

Источник: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. – С. 7-70

Период между переписями населения 1959-1970 гг. также обладает своими особенностями. В это время наблюдалась самая высокая динамика роста численности населения. Жителей Казахстана стало больше на 39,9%, в среднем на 3,6% в год. Большие темпы роста были характерны для всех этнических групп. В первую очередь это относится к казахам (рост на 51,9%) и русским (39,0%) (см. таблицу 22).

Таблица 22

Численность и этнический состав населения Казахстана по данным переписей населения 1959 и 1970 гг. (тыс. человек)

	1959		1970		1970 к 1959 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	9294.7	100	13008.7	100	139.9
казахи	2787.3	30.0	4234.2	32.5	151.9
русские	3972.0	42.7	5521.9	42.5	139.0
украинцы	741.3	8.0	933.5	7.2	125.9
немцы	659.1	7.1	858.1	6.6	130.0
другие этносы	1134.3	12.2	1461.0	11.2	128.8

Источник: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. – С. 7-70

Основные причины такого ускорения у казахов и русских были разными. Темпы роста численности казахского этноса объясняются, в первую очередь, большим естественным приростом, ставшим следствием демографического взрыва 1950-60-х гг. Численность этноса увеличилась на 1446,9 тыс. человек, существенно омолодилась его возрастная структура. Благодаря демографическому взрыву, численность казахов на уровне переписи населения 1897 г. (3392,8 тыс. человек), по расчетам авторов, смогла восстановиться только в середине 1960-х гг.

Демографические эволюции русского населения (так же как украинского, немецкого и некоторых других) в большей мере объяснялись миграционными факторами. В 1959-1968 гг. интенсивность миграционного притока в Казахстан из других республик СССР достигла максимума – по-

ложительное сальдо миграции в это время составило 823,8 тыс. человек [92]. Приток населения на целину в 1960-е гг. стал гораздо менее выраженным, чем в 1950-е. В связи с курсом КПСС на ускорение технического прогресса вновь прибывающие направлялись или в уже существующие города, или на строительство новых. В 1960-е годы на карте республики появились 33 города и 52 рабочих поселка [94].

Наибольшие темпы роста казахского населения в 1960-е годы наблюдались в Южном и Восточном Казахстане.

Таблица 23

Численность и этнический состав населения Южного Казахстана по данным переписей населения 1959 и 1970 гг. (тыс. человек)

	1959		1970		1970 к 1959 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	3198.7	100	4621.2	100	144.5
казахи	1197.9	37.4	1867.0	40.4	155.9
русские	1168.7	36.5	1643.1	35.5	140.6
украинцы	134.7	4.2	145.7	3.2	108.2
немцы	116.2	3.6	217.0	4.7	186.7
другие этносы	581.2	18.2	748.4	16.2	128.8

Источник: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991, С. 7-70. В состав Южного Казахстана вошли: Алма-Атинская, Джамбулская, Кзыл-Ординская, Талды-Курганская, Чимкентская области и г. Алма-Ата по данным переписи населения 1970 г.

В Южном Казахстане казахов в 1970 г., в сравнении с 1959 г., стало больше на 55,9% (см. таблицу 23). Довольно быстрыми темпами росла численность всех этнических групп: русских стало больше на 40,6%, немцев – на 86,7%. Необходимо отметить, что такие показатели роста числа немцев во многом объясняется так называемым «эффектом малых цифр», вклад немцев в общий рост населения составил лишь 7,1%, тогда как казахов – 47,0%, русских – 33,3%.

В Восточном Казахстане в 1960-е годы наблюдалась самая высокая в республике динамика роста числа казахов – 56,2%, и самая низкая – русских (16,6%). Не смотря на это, удельный вес русских в составе населения в 1970 г. был самым большим в сравнении с другими регионами (56,4%), тогда как казахов – 32,6% (см. таблицу 24).

Таблица 24

Численность и этнический состав населения Восточного Казахстана по данным переписей населения 1959 и 1970 гг. (тыс. человек)

	1959		1970		1970 к 1959 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	1255.2	100	1562.4	100	124.5
казахи	325.7	25.9	508.7	32.6	156.2
русские	756.1	60.2	881.3	56.4	116.6
украинцы	34.5	2.8	34.9	2.2	101.1
немцы	65.7	5.2	69.1	4.4	105.2
другие этносы	73.2	5.8	68.4	4.4	93.4

Источник: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. – С. 7-70. В состав Восточного Казахстана вошли: Восточно-Казахстанская и Семипалатинская области по данным переписи населения 1970 г.

Низкие темпы роста зафиксированы и у других крупных этносов региона. У украинцев они составили 1,1%, немцев – 5,2%. Численность других этнических групп сократилась на 6,6%. В результате, в Восточном Казахстане были самые низкие темпы роста населения в республике – 24,5%.

В Центральном, Северном и Западном регионах Казахстана темпы роста численности казахов были примерно одинаковыми. Особенность Центрального Казахстана в том, что у русских и украинцев они были существенно выше динамики роста числа казахов (см. таблицу 25).

Таблица 25

Численность и этнический состав населения Центрального Казахстана по данным переписей населения 1959 и 1970 гг. (тыс. человек)

	1959		1970		1970 к 1959 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	1022.2	100	1555.6	100	152.2
казахи	195.6	19.1	289.3	18.6	147.9
русские	484.1	47.3	787.1	50.6	162.6
украинцы	78.3	7.7	153.1	9.8	195.5
немцы	111.0	10.9	146.0	9.4	131.5
другие этносы	153.2	15.0	180.1	11.6	117.6

Источник: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. – С. 7-70. В состав Центрального Казахстана вошли: Карагандинская и Джезказганская области по данным переписи населения 1970 г.

Русских в 1970 г. в сравнении с 1959 г. стало больше на 62,6%, украинцев – почти в два раза (на 95,5%), тогда как казахов – на 47,9%. Во многом это объясняется строительством новых и расширением существующих предприятий (Джезказганский, Балхашский горно-металлургические комбинаты, Карагандинский металлургический завод и др.), для чего требовалось большое количество квалифицированной рабочей силы. В результате, в 1970 г. удельный вес казахского этноса составил лишь 18,6% – самый низкий показатель в республике.

В Северном Казахстане темпы роста всего населения региона были невысоки (34,9%) (см. таблицу 26). Целинная эпопея в основном завершилась, многие люди покидали Казахстан и возвращались в родные места.

Таблица 26

Численность и этнический состав населения Северного Казахстана по данным переписей населения 1959 и 1970 гг. (тыс. человек)

	1959		1970		1970 к 1959 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	2748.6	100	3707.6	100	134.9
казахи	511.4	18.6	743.1	20.0	145.3
русские	1240.0	45.1	1732.2	46.7	139.7
украинцы	395.3	14.4	477.2	12.9	120.7
немцы	334.5	12.2	388.0	10.5	116.0
другие этносы	267.4	9.8	367.1	9.9	137.3

Источник: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. – С. 7-70. В состав Северного Казахстана вошли: Кокчетавская, Кустанайская, Павлодарская, Северо-Казахстанская, Тургайская и Целиноградская области по данным переписи населения 1970 г.

Тем не менее, динамика роста численности русского населения (39,7%) была не намного ниже темпов роста числа казахов (45,3%). Удельный вес казахов в составе населения Северного Казахстана оставался, наряду с Центральным Казахстаном, на низком уровне (20,0% в 1970 г.).

В Западном Казахстане темпы роста числа казахов и русских были примерно одинаковыми (см. таблицу 27). Эти два этноса, составляющие подавляющее большинство населения, и определяли темпы роста численности населения всего региона (46,0%).

Таблица 27

Численность и этнический состав населения Западного Казахстана по данным переписей населения 1959 и 1970 гг. (тыс. человек)

	1959		1970		1970 к 1959 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	1070.0	100	1561.9	100	146.0
казахи	556.7	52.1	826.1	52.9	148.4
русские	323.1	30.2	478.2	30.6	148.0
украинцы	98.5	9.2	122.6	7.8	124.5
немцы	32.4	3.0	38.0	2.5	117.3
другие этносы	59.3	5.5	97.0	6.2	163.6

Источник: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. – С. 7-70. В состав Западного Казахстана вошли: Актыубинская, Гурьевская, Мангистауская и Уральская области по данным переписи населения 1970 г.

Таким образом, в 1960-е годы в Казахстане наблюдались самые высокие в его демографической истории темпы роста численности населения, как казахского, так и других этносов. У казахов динамика роста была обусловлена процессами воспроизводства. В результате накоплен солидный демографический потенциал, способный продуцировать и в далекой перспективе.

У представителей других этнических групп, русских, прежде всего, суть проблемы определяла миграция. Демографический потенциал, приобретенный в результате миграционных приливов, недолговечен, так как зависит от конъюнктурных факторов, в основном социально-экономического свойства. Изменение политической, экономической ситуации было способно привести к миграционному оттоку.

Население Казахстана в 1970-е годы. Тенденции развития демографических процессов в 1970-е гг. (межпереписной период 1970-1979 гг.) существенно отличались от тенденций предыдущего десятилетия, что и зафиксировали данные переписи населения 1979 г. (см. таблицу 28).

Таблица 28

Численность и этнический состав населения Казахстана по данным переписи населения 1979 г. (тыс. человек)

области	все население		казахи		русские		украинцы		немцы		другие этносы	
	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%
Казахстан	14684.3	100	5289.3	36.0	5991.2	40.8	898.0	6.1	887.4	6.1	1618.4	11.0
Актыубинская	630.4	100	328.4	52.1	158.3	25.1	74.8	11.9	30.1	4.9	38.8	6.2

Алма-Атинская	836.1	100	315.4	37.7	281.6	33.7	17.1	2.0	60.2	7.2	161.8	19.3
Восточно-Казахстанская	878.9	100	223.3	25.4	594.7	67.7	15.9	1.8	21.4	2.4	23.6	2.7
Гурьевская	373.6	100	285.1	76.3	68.0	18.2	3.9	1.0	1.7	0.4	14.9	4.0
Джамбулская	930.0	100	410.0	44.1	282.4	30.4	36.0	3.9	69.4	7.5	132.2	14.2
Джезказганская	449.2	100	184.3	41.0	172.9	38.5	31.0	6.9	23.7	5.3	37.3	8.3
Карагандинская	1260.3	100	186.0	14.8	686.2	54.4	112.5	8.9	130.9	10.4	144.7	11.5
Кзыл-Орд-ая	562.2	100	428.0	76.1	86.1	15.3	12.6	2.2	2.2	0.4	33.3	5.9
Кокчетавская	616.1	100	161.8	26.3	249.1	40.4	58.5	9.5	76.4	12.4	70.3	11.4
Кустанайская	942.9	100	156.2	16.6	444.3	47.1	162.2	17.2	94.6	10.0	85.6	9.1
Мангистауская	248.8	100	108.3	43.5	99.9	40.2	9.3	3.8	1.1	0.4	30.2	12.1
Павлодарская	807.2	100	216.1	26.8	370.9	45.9	83.2	10.3	81.5	10.1	55.5	6.9
Северо-Казахстанская	572.7	100	95.3	16.6	363.1	63.4	39.9	7.0	37.6	6.6	36.8	6.4
Семип-ая	777.2	100	372.7	44.1	304.3	39.1	20.3	2.6	44.1	5.7	35.8	4.6
Талды-Кур-ая	659.1	100	303.8	46.1	244.8	37.1	11.0	1.7	35.6	5.4	63.9	9.7
Тургайская	270.2	100	99.5	36.8	85.9	31.8	35.0	13.0	-	-	49.8	18.4
Уральская	585.5	100	301.6	51.5	217.7	37.2	32.1	5.5	4.7	0.8	29.4	5.0
Целин-ая	809.4	100	167.8	20.7	380.6	47.0	72.6	9.0	102.7	12.7	85.7	10.6
Чимкентская	1565.0	100	797.8	51.0	300.4	19.2	34.8	2.2	50.7	3.2	381.3	24.4
г. Алма-Ата	915.0	100	152.6	16.7	600.4	65.6	35.2	3.8	18.6	2.0	08.2	11.8

Источник: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. – С. 7-70.

В 1970-е годы темпы роста населения Казахстана резко сократились. В 1979 г. в сравнении с 1970 г. жителей в республике стало больше только на 12,9% – в 3,1 раза ниже темпов в 1959-1970 гг. Динамика роста численности казахов уменьшилась в 2,1 раза, русских – в 4,6 раза, немцев – в 8,8 раз. Украинцев в 1979 г., по сравнению с 1970 г., стало меньше на 3,8% (см. таблицу 29).

Таблица 29

Численность и этнический состав населения Казахстана по данным переписей населения 1970 и 1979 гг. (тыс. человек)

	1970		1979		1979 к 1970 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	13008.7	100	14684.3	100	112.9
казахи	4234.2	32.5	5289.3	36.0	124.9
русские	5521.9	42.5	5991.2	40.8	108.5
украинцы	933.5	7.2	898.0	6.1	96.2
немцы	858.1	6.6	887.4	6.1	103.4
другие этносы	1461.0	11.2	1618.4	11.0	110.8

Источник: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. – С. 7-70.

Причины подобных явлений во многом объясняются как постепенным завершением инерции факторов, положительно влиявших на демографические процессы в 1960-е гг., так и появлением новых, действие которых ведет к замедлению динамики численности населения.

Завершается фаза демографического перехода, переживаемого казахами в 1950-60-е гг., следствием которой стал большой естественный прирост (демографический взрыв). Показатели рождаемости уменьшаются, естественный прирост существенно сокращается. Помимо этого, в 1970-е гг. в активный репродуктивно/брачный возраст входит малочисленное поколение, рожденное в годы Великой Отечественной войны. Количество заключенных браков уменьшается, как следствие, уменьшается и количество рождений.

Определенное влияние на эти процессы оказывают и социально-экономические эволюции казахов, связанные с урбанизацией. В 1974 г. вышло Постановление Совета Министров СССР, согласно которому паспорта могли получать все граждане СССР, включая сельских жителей. Реализация Постановления началась в январе 1976 г. [97]. В результате, уже в конце 1970-х гг. «Миграционная подвижность казахов внутри республики была наивысшей среди национальностей союзных республик, что связано с ускоренными темпами урбанизации, усиленной миграции казахов из села в город» [98; с.18].

Казахи все более активно становились городской нацией. В 1970-1979 гг. число городских казахов увеличилось на 46,6%, что в 2,7 раза превысило темпы роста сельского населения (на 17,2%) [58; с.97]. Одним из следствий урбанизации, как известно, является сокращение рождаемости, переход от многодетной семьи к среднететной или даже малодетной.

В это же время, в конце 1960-х гг. (1968 г.), вектор межреспубликанской миграции стал другим, набирает силу процесс оттока населения из Казахстана. В 1970-е гг. (1969-1979 гг.) отрицательное сальдо межреспубликанской миграции составило 509,4 тыс. человек [92]. Период экстенсивного индустриально-промышленного развития завершился, потребности в многочисленных кадрах низкой квалификации больше не было. В 1970-1979 гг. на карте Казахстана появилось только 4 новых города и 26 поселков городского типа [94].

Сумма вышеперечисленных явлений привела к замедлению динамики численности населения Казахстана. Наиболее выражено процесс проходил в Восточном Казахстане (см. таблицу 30).

Таблица 30

Численность и этнический состав населения Восточного Казахстана по данным переписей населения 1970 и 1979 гг. (тыс. человек)

	1970		1979		1979 к 1970 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	1562.4	100	1656.1	100	106.0
казахи	508.7	32.6	596.0	36.0	117.2
русские	881.3	56.4	899.0	54.3	102.0
украинцы	34.9	2.2	36.1	2.2	103.4
немцы	69.1	4.4	65.6	4.0	94.9
другие этносы	68.4	4.4	59.4	3.5	86.8

Источник: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. – С. 7-70. В состав Восточного Казахстана вошли: Восточно-Казахстанская и Семипалатинская области по данным переписи населения 1979 г.

Самые низкие темпы роста в Казахстане были здесь как у казахов (17,2%), так и у русских (2,0%). Удельный вес этих этносов в составе населения Восточного Казахстана составлял более 90%, что и определило региональную динамику – общая численность населения увеличилась здесь всего на 6,0%.

Немного более высокие темпы роста населения наблюдались в Северном и Центральном Казахстане. Основные причины низких темпов заключались в этническом составе населения регионов. Здесь, также как и на востоке республики, численно преобладали русские, начавшие покидать Казахстан в 1970-е годы. Необходимо учесть и то, что показатели естественного прироста у европейских этнических групп были ниже, чем у казахов.

Таблица 31

Численность и этнический состав населения Северного Казахстана по данным переписей населения 1970 и 1979 гг. (тыс. человек)

	1970		1979		1979 к 1970 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	3707.6	100	4017.0	100	108.3
казахи	743.1	20.0	895.1	22.3	120.4
русские	1732.2	46.7	1894.0	47.2	109.3
украинцы	477.2	12.9	451.5	11.2	94.6
немцы	388.0	10.5	392.8	9.8	101.2
другие этносы	367.1	9.9	383.6	9.5	104.5

Источник: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. – С. 7-70. В состав Северного

Қазақстана вошли: Кокчетавская, Құстанайская, Павлодарская, Северо-Қазақстанская, Тұрғайская и Целиноградская обласі по данним переписи населения 1979 г.

В Северном Казахстане (см. таблицу 31) общая численность населения увеличилась на 8,3%, в основном благодаря росту числа казахов (на 20,4%). Численность русских выросла на 9,3%. В регионе, в отличие от Восточного Казахстана, определенное влияние на демографические процессы оказывают многочисленные группы украинцев, немцев, представителей других этносов. Динамика их роста была низкой, а численность украинцев сократилась на 5,4%.

В Центральном Казахстане темпы роста численности населения были несколько выше (см. таблицу 32).

Таблица 32

Численность и этнический состав населения Центрального Казахстана по данным переписей населения 1970 и 1979 гг. (тыс. человек)

	1970		1979		1979 к 1970 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	1555.6	100	1709.4	100	109.9
казахи	289.3	18.6	370.3	21.7	128.0
русские	787.1	50.6	859.1	50.3	109.1
украинцы	153.1	9.8	143.5	8.4	93.7
немцы	146.0	9.4	154.6	9.0	105.9
другие этносы	180.1	11.6	181.9	10.6	101.0

Источник: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. – С. 7-70, В состав Центрального Казахстана вошли: Карагандинская, Джезказганская обласі по данним переписи населения 1979 г.

Этническая структура региона в 1970-е гг. во многом напоминала этническую структуру Северного Казахстана. Сходны и демографические процессы, имевшие место в 1970-е гг. В тоже время, динамика роста числа казахов была одной из самых высоких в Казахстане (рост на 28,0%) вследствие притока населения на промышленные предприятия региона.

Наиболее быстрыми темпами численность населения республики увеличивалась в ее Южном регионе (на 18,3%) (см. таблицу 33).

Таблица 33

Численность и этнический состав населения Южного Казахстана по данным переписей населения 1970 и 1979 гг. (тыс. человек)

	1970		1979		1979 к 1970 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	4621.2	100	5465.8	100	118.3
казахи	1867.0	40.4	2404.9	44.0	128.8
русские	1643.1	35.5	1795.2	32.9	109.3
украинцы	145.7	3.2	146.8	2.7	100.7
немцы	217.0	4.7	236.8	4.3	109.1
другие этносы	748.4	16.2	882.1	16.1	117.9

Источник: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. – С. 7-70. В состав Южного Казахстана вошли: Алма-Атинская, Джамбулская, Кызыл-Ординская, Талды-Курганская, Чимкентская области и г. Алма-Ата по данным переписи населения 1979 г.

Необходимо отметить, что здесь росло представительство всех этнических групп, в первую очередь казахов (на 28,8%). Большое значение для появления таких показателей имело то, что в составе Южного региона находилась столица Казахстана – г. Алма-Ата. Темпы роста населения здесь были намного выше, чем в среднем по республике (в 3,75 раза). В связи с изменением паспортного режима в 1970-е гг., население Алма-Аты начало пополняться представителями всех регионов Казахстана. Активное участие в процессе принимали казахи, в 1970-1979 гг. число казахов в столице увеличилось на 65,2% (см. таблицу 29).

Сравнительно (с Восточным, Центральным и Северным Казахстаном) высокие темпы роста населения наблюдались на Западе республики (см. таблицу 34).

Таблица 34

Численность и этнический состав населения Западного Казахстана по данным переписей населения 1970 и 1979 гг. (тыс. человек)

	1970		1979		1979 к 1970 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	1561.9	100	1836.0	100	117.5
казахи	826.1	52.9	1023.0	55.7	123.8
русские	478.2	30.6	543.9	29.6	113.7
украинцы	122.6	7.8	120.1	6.5	98.0
немцы	38.0	2.5	37.6	2.1	98.9
другие этносы	97.0	6.2	111.4	6.1	114.8

Источник: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. – С. 7-70. В состав Западного

Казахстана вошли: Актюбинская, Гурьевская, Мангистауская, Уральская области по данным переписи населения 1979 г.

Особенностью региона является высокий удельный вес представителей казахского этноса, уровень воспроизводства у которых выше, чем у русских, украинцев и других европейских этнических групп. В тоже время, в Западном регионе – наибольшие в Казахстане темпы роста русского населения (13,7%) – в 6,9 раза выше, чем, например, в Восточном Казахстане. Региональные диспропорции в первую очередь связаны с миграционными процессами. На Западе республики продолжается активное строительство г. Шевченко (Ақтау), развивается ядерная промышленность, нефтедобывающая отрасль и т.д. Все это требовало притока кадров с соответствующим уровнем квалификации.

Таким образом, в 1970-е гг. темпы роста населения в Казахстане сократились, причем это коснулось всех этнических групп. У казахского этноса завершилось действие демографического взрыва, вследствие чего сокращается рождаемость, снижается естественный прирост. Также, в 1970-е гг. резко активизируется перемещение казахской молодежи в города республики, что ведет к снижению показателей рождаемости. В 1970-е гг. интенсифицируется отток из Казахстана представителей европейских этнических групп, в основном по причинам социально-экономического свойства. Итогом действия суммы всех этих факторов стало замедление роста численности населения.

Население Казахстана в 1980-е годы. Тенденции казахстанских демографических процессов, определившиеся в 1970-е гг., получают дальнейшее развитие в 1980-е гг., что и зафиксировала последняя Всесоюзная перепись населения 1989 г. (см. таблицу 35).

Таблица 35

Численность и этнический состав населения Казахстана по данным переписи населения 1989 г. (тыс. человек)

области	все население		казахи		русские		украинцы		немцы		др.этносы	
	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%
Казахстан	16464.5	100	6534.6	39.7	6227.5	37.8	956.2	5.8	957.5	5.8	1788.7	10.9
Актюбинская	732.7	100	407.2	55.6	173.3	23.6	74.5	10.2	31.6	4.3	46.1	6.2
Алма-Атинская	977.4	100	406.8	41.6	294.2	30.1	18.5	1.9	61.3	6.3	196.6	20.1
Восточно-Казахстанская	931.3	100	253.7	27.2	613.4	65.9	16.2	1.7	22.8	2.4	25.2	2.7
Гурьевская	424.7	100	339.0	79.8	63.7	15.0	3.7	0.9	1.4	0.3	16.9	4.0
Джамбулская	1038.7	100	507.3	48.8	275.4	26.5	33.9	3.3	70.2	6.7	151.9	14.6

Джезказганская	493.6	100	227.4	46.1	172.3	34.9	29.5	6.0	24.2	4.9	40.2	8.1
Карагандинская	1347.6	100	231.8	17.2	703.6	52.2	167.1	12.4	143.5	10.6	101.6	7.5
Кзыл-Ординская	645.0	100	512.0	79.4	86.0	13.3	11.5	1.8	2.1	0.3	33.4	5.2
Кокчетавская	662.1	100	191.3	28.8	261.8	39.5	55.6	8.4	82.0	8.4	71.4	10.8
Кустанайская	1051.8	100	183.6	17.4	494.2	47.0	166.0	15.6	107.4	10.2	100.6	9.6
Мангистауская	324.2	100	165.0	50.9	106.8	32.9	10.2	3.1	1.1	0.4	41.1	12.7
Павлодарская	942.3	100	268.5	28.5	426.8	45.4	86.7	9.2	95.3	10.1	65.0	6.9
Сев-Казахстанская	599.7	100	111.6	18.6	372.3	62.1	38.1	6.3	39.3	6.5	38.4	6.4
Семипалатинская	834.4	100	432.8	51.9	300.5	36.0	19.5	2.3	44.1	5.3	37.5	4.5
Талды-Курганская	716.1	100	360.5	50.3	235.3	32.9	12.2	1.7	5.3	4.9	102.8	14.4
Тургайская	301.4	100	127.0	42.1	87.4	29.0	32.7	10.8	14.4	4.8	39.9	13.2
Уральская	629.5	100	351.1	55.8	216.5	4.4	28.1	4.5	4.6	0.7	29.2	4.6
Целиноградская	872.3	100	193.7	22.2	400.9	46.0	73.7	8.4	112.3	12.9	91.7	10.5
Чимкентская	1818.3	100	1012.3	55.7	278.5	15.3	33.0	1.8	44.5	2.4	450.0	24.7
г.Алма-Ата	1121.4	100	252.1	22.5	663.3	59.1	45.6	4.1	20.1	1.8	140.3	12.5

Источник: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. – С. 7-70.

Векторы демографического развития основных этносов Казахстана – казахов и русских, становятся все более разными. Демографические процессы казахов определялись противоречивыми явлениями. С одной стороны, в репродуктивный возраст вступили «дети демографического взрыва», рожденные в 1950-1960-е гг. Поэтому число рождений в 1980-е годы существенно увеличилось, особенно во второй половине десятилетия. В тоже время, все более активная урбанизация представителей поколения снижала его демографический потенциал. В 1989 г. в сравнении с 1979 г. численность этноса увеличилась на 23,9% (см. таблицу 36) Темпы роста несколько ниже, чем в 1970-1979 гг. (24,9%), и уж тем более чем в 1959-1970 гг. (51,9%). Тем не менее, в конце 1980-х гг. впервые за многие десятилетия казахи стали самым многочисленным этносом в республике – 39,7% населения. Представительство русских в структуре населения снизилось до 37,8%.

Таблица 36

Численность и этнический состав населения Казахстана по данным переписей населения 1979 и 1989 гг. (тыс. человек)

	1979		1989		1989 к 1979 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	14684.3	100	16464.5	100	112.1
казахи	5289.3	36.0	6534.6	39.7	123.5
русские	5991.2	40.8	6227.5	37.8	103.9
украинцы	898.0	6.1	956.2	5.8	106.5

немцы	887.4	6.1	957.5	5.5	107.9
другие этносы	1618.4	11.0	1788.7	10.9	110.5

Источник: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. – С. 7-70.

Большое влияние на этнодемографические эволюции оказал миграционный отток населения из республики. Отрицательное сальдо межреспубликанской миграции в 1979-1989 гг. составило 784,3 тыс. человек [92]. Миграционные потери в сочетании с низким естественным приростом привели к тому, что динамика роста численности европейских этнических групп была небольшой. Численность русских за 10-летний период (1979-1989 гг.) увеличилась на 3,9%, что в 2,2 раза ниже темпов 1970-х гг. Демографические процессы у украинцев, немцев, других этносов были несколько выше, но на общую ситуацию влияли не очень сильно по причине небольшого удельного веса в составе населения Казахстана.

Наиболее высокие темпы роста численности казахов – 26,9% в 1979-1989 гг., наблюдались в Южном регионе республики (см. таблицу 37).

Таблица 37

Численность и этнический состав населения Южного Казахстана по данным переписей населения 1979 и 1989 гг. (тыс. человек)

	1979		1989		1989 к 1979 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	5465.8	100	6316.8	100	115.6
казахи	2404.9	44.0	3050.9	48.3	126.9
русские	1795.2	32.9	1832.8	29.0	102.1
украинцы	146.8	2.7	154.7	2.5	105.4
немцы	236.8	4.3	233.5	3.7	98.6
другие этносы	882.1	16.1	1044.9	16.5	118.5

Источник: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. – С. 7-70. В состав Южного Казахстана вошли: Алма-Атинская, Джамбулская, Кзыл-Ординская, Талды-Курганская, Чимкентская области и г. Алма-Ата по данным переписи населения 1989 г.

В тоже время, динамика роста численности русских была невелика – 2,1%. Фактически, весь рост численности русских осуществлялся в г. Алма-Ата – в 1989 г. в сравнении с 1979 г. их здесь стало больше на 10,5%. Еще более активными темпами город осваивали казахи, их число увеличилось в этот период на 65,2%. Быстро растет представительство и других этносов, населяющих Южный Казахстан.

Высокие темпы роста казахского населения и низкие – русского имели место в Центральном и Западном Казахстане. В Центральном Казахстане казахов в 1989 г. стало на 24,0% больше, чем в 1979 г. (см. таблицу 38).

Таблица 38

Численность и этнический состав населения Центрального Казахстана по данным переписей населения 1979 и 1989 гг. (тыс. человек)

	1979		1989		1989 к 1979 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все населения	1709.4	100	1841.2	100	107.7
казахи	370.3	21.7	459.2	24.9	124.0
русские	859.1	50.3	875.9	47.6	102.0
украинцы	143.5	8.4	196.6	10.7	137.0
немцы	154.6	9.0	167.7	9.1	108.5
другие этносы	181.9	10.6	141.8	7.7	78.0

Источник: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. – С. 7-70. В состав Центрального Казахстана вошли Карагандинская и Джезказганская области по данным переписи населения 1989 г.

Неким парадоксом видится стремительный рост (на 37,0%) числа украинцев. Тем не менее, высокие темпы роста численности казахов и украинцев не смогли обеспечить соответствующего уровня роста всего населения (на 7,7%), так как в регионе проживало довольно много русских (47,6% в 1989 г.) с низкими темпами воспроизводства и, помимо этого, подверженных миграционным процессам.

В этническом составе населения Западного Казахстана преобладают казахи (59,8% в 1989 г.) (см. таблицу 39).

Таблица 39

Численность и этнический состав населения Западного Казахстана по данным переписей населения 1979 и 1989 гг. (тыс. человек)

	1979		1989		1989 к 1979 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	1836.0	100	2111.1	100	115.0
казахи	1023.0	55.7	1262.4	59.8	123.4
русские	543.9	29.6	560.3	26.6	103.0
украинцы	120.1	6.5	116.5	5.5	97.0
немцы	37.6	2.1	38.7	1.8	102.9
другие этносы	111.4	6.1	133.2	6.3	119.6

Источник: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. – С. 7-70. В состав Западного Казахстана вошли: Актюбинская, Гурьевская, Мангистауская, Уральская области по данным переписи населения 1989 г.

Динамика роста численности этноса довольно высока (23,4%), и оказалась способной нейтрализовать низкие темпы демографического развития русских (3,0%), вследствие чего общая численность населения увеличилась на 15,0%. Второй в Казахстане (после Южного региона) показатель.

В Северном Казахстане демографические процессы, являясь большинством населения, определяли русские (см. таблицу 40).

Таблица 40

Численность и этнический состав населения Северного Казахстана по данным переписей населения 1979 и 1989 гг. (тыс. человек)

	1979		1989		1989 к 1979 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	4017.0	100	4429.7	100	110.3
казахи	895.1	22.3	1075.6	24.3	120.2
русские	1894.0	47.2	2044.1	46.1	107.9
украинцы	451.5	11.2	452.7	10.2	102.7
немцы	392.8	9.8	450.7	10.2	114.7
другие этносы	383.6	9.5	406.6	9.2	106.0

Источник: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. – С. 7-70. В состав Северного Казахстана вошли: Кокчетавская, Кустанайская, Павлодарская, Северо-Казахстанская, Целиноградская области по данным переписи населения 1989 г.

Число русских увеличилось здесь на 7,9% – самый высокий показатель в республике. Во многом это повлияло и на динамику роста населения всего региона (на 10,3%). Тем не менее, основной вклад в увеличение региональных показателей внесли казахи. В 1989 г., в сравнении с 1979 г., их стало больше на 20,2%. Отметим, что существенное демографическое влияние в регионе имеют и представители других этносов, численность которых увеличивалась.

Самые низкие темпы роста населения в 1979-1989 гг. (6,9%) были в Восточном Казахстане (см. таблицу 41).

Таблица 41

Численность и этнический состав населения Восточного Казахстана по данным переписей населения 1979 и 1989 гг. (тыс. человек)

	1979		1989		1989 к 1979 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	1651.0	100	1765.7	100	106.9
казахи	596.0	36.0	686.5	38.9	115.2
русские	899.0	54.3	914.4	51.8	101.7
украинцы	36.1	2.2	35.7	2.0	98.9
немцы	65.6	4.0	66.9	3.8	102.0
другие этносы	59.4	3.5	62.2	3.5	104.7

Источник: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. – С. 7-70. В состав Восточного Казахстана вошли Восточно-Казахстанская и Семипалатинская области по данным переписи населения 1989 г.

В Восточном регионе республики наблюдались самые низкие показатели как у казахов (рост на 15,2%), так и у русских (на 1,7%). Как говорилось ранее, в сумме удельный вес этих этносов в населении составляет более 90%, они и определяют ход демографического развития региона.

Таким образом, темпы роста населения в 1980-е гг. стали еще ниже (хоть и не намного), чем в 1970-е. Все более четко определяется этническая дифференциация развития демографических процессов. У казахов реализуется демографический потенциал, приобретенный во время демографического взрыва – в репродуктивный возраст вступает поколение, появившееся на свет в 1950-60-е гг. С другой стороны, усиливается миграционный отток из республики представителей европейских этнических групп, активно прибывавших в Казахстан в те же 1950-60-е гг. Казахи становятся большинством населения республики.

Социокультурные эволюции казахского этноса, происходившие в 1950-1980 гг. являлись следствием социально-экономических изменений, неоднозначно сказывавшихся на традиционных демографических установках. Считаю необходимым более подробно рассмотреть основные факторы социального развития, во многом определившие суть проблемы в эти годы.

До середины XX века в Казахстане доминировал традиционный тип воспроизводства, присущий всем аграрным обществам. Этническая дифференциация воспроизводства отсутствовала в силу того, что подавляющее большинство казахов и русских оставались сельскими жителями. Так, в 1940 г. число рожденных на 1 000 населения составило 40,8, умерших

– 21,4, естественный прирост – 19,4 (см. таблицу 42). Высокий уровень смертности перекрывался еще более высоким уровнем рождаемости.

Процесс воспроизводства населения в годы Великой Отечественной войны сложно описать из-за отсутствия обобщающей статистической информации. Можно лишь утверждать, что тенденции демографического развития для всех этнических групп республики были примерно одинаковы.

Качественно новая демографическая система начинает складываться в 1950-е гг. В 1960 г., в сравнении с 1950 г., общий коэффициент смертности уменьшился на 43,6%, показатели рождаемости оставались на том же уровне (см. таблицу 42). В результате естественный прирост увеличился за это десятилетие на 18,2% и достиг в 1960 г. наивысшего значения в истории Казахстана – 30,6 на 1 000 населения.

Таблица 42

Воспроизводство населения Казахстана в 1940-1990 гг. (на 1 000 населения)

годы	рождаемость	смертность	естественный прирост
1940	40,8	21,4	19,4
1950	37,6	11,7	25,9
1955	37,5	9,2	28,3
1960	37,2	6,6	30,6
1965	26,9	5,9	21,0
1970	23,4	6,0	17,4
1975	24,3	7,2	17,1
1980	23,8	8,0	16,9
1985	24,9	8,0	16,9
1990	21,7	7,7	14,0

Источник: *Население СССР. М., 1975. – С. 74; 100 Население СССР. М., 1988. – С. 116, 133; 101 Демографический ежегодник. Алматы, 1996. – С. 63,74.*

Фактически, в 1950-х – середине 1960-х гг. в Казахстане наблюдался демографический взрыв. Демографический взрыв является составной частью демографического перехода, суть которого в перемещении от одного типа воспроизводства к другому. Казахстан переживал состояние первого демографического перехода (от традиционного, аграрного типа воспроизводства – к современному, индустриальному). Особенностью демографического перехода в Казахстане является этническая дифференциация прохождения его фаз.

Во многом это объясняется тем, что к середине XX в. этносоциальная структура республики претерпела существенные изменения. В результате

демографических катастроф казахов в первой половине XX в. и миграционного притока из других республик СССР абсолютным большинством населения, особенно в городах, стали европейцы (русские, прежде всего). Казахи, в массе своей, по-прежнему проживали в сельской местности (по данным Всесоюзной переписи населения 1959 г. – 75,7% этноса, 1970 г. – 73,7%) [96; с.7–12]. Основы традиционного репродуктивного поведения в целом сохранялись.

Вследствие этого индустриальное развитие осуществлялось в основном прибывающими в Казахстан представителями европейских этнических групп, так как адаптация к городским условиям автохтонного населения требовала от государства значительных затрат [102]. Таким образом, в Казахстане присутствовала жесткая этническая дифференциация расселения и экономической деятельности. В демографическом плане подобное положение приводит к различным последствиям. Городские жители постепенно теряют традиционные репродуктивные установки, прежде всего социально-экономического свойства. Распространение получают малодетные и среднедетные семьи. Приобретение городских социальных преференций (рост образования, изменение положения женщины в обществе и т.д.) нейтрализует демографический потенциал населения.

Суть процесса воспроизводства в аграрном традиционном обществе на протяжении длительного времени определяла смертность. При слабом развитии медицины лишь высокая рождаемость, компенсирующая смертность, могла поддерживать процесс на более или менее приемлемом уровне. Социально-культурные нормы были приспособлены именно к такому типу воспроизводства. Включение Казахстана, вследствие освоения целинных земель, в зону особого социального внимания государства привело к улучшению медицины. Существенно сократилась смертность, в первую очередь младенческая и детская (см. таблицу 42). Рождаемость в селе при этом оставалась на прежнем уровне, так как ее нормы являются немаловажной частью традиционной культуры. В результате несоответствия тенденций эволюции смертности и рождаемости происходит быстрое увеличение естественного прироста.

Важным фактором повышения естественного прироста в 1950–60-е годы явилось и то, что в СССР начался процесс массового преобразования колхозов в совхозы, вследствие чего сельские жители попали в сферу действия государственной системы социального обеспечения. В Казахстане наиболее активно процесс проходил в 1954–1961 гг., когда 1 513 колхозов из 1 832 стали совхозами (82,6%) [103; с.5–6].

За переход в государственный сектор активно выступали сами колхозники, «так как он обеспечивал им гарантированную оплату труда, пенсию и другие социальные льготы» [103; с.7]. Бесплатные теперь образование и медицинское обслуживание, социальные гарантии государства существенно уменьшили расходы на содержание и воспитание детей. Сохранению высокого уровня рождаемости способствовала и экономическая целесообразность, так как дети в селе являются незаменимыми помощниками в ведение хозяйства. В результате растет суммарный коэффициент рождаемости (СКР). Так, в 1958–1959 гг. он составил 4,4, а у казашек был одним из самых высоких в СССР [10; с.100]. На наш взгляд, период 50–60-х гг. XX в. стал основой формирования традиции многодетности у казахов. Именно многодетности, а не высокой рождаемости, нейтрализованной в прошлом смертностью. Но дело в том, что состояние многодетности воспринимается на бытовом уровне как раз через призму рождаемости. Государственная поддержка (медицинское обслуживание и снижение младенческой смертности, бесплатное образование, социальные пособия и т.д.) является некоей абстракцией, остается на периферии бытового сознания и не видится ведущей причиной становления многодетности. Рождение же детей, их развитие происходит на глазах родителей, входит в систему семейных ценностей. Поэтому высокая рождаемость ощущается ведущим компонентом в конструировании традиции многодетности. А так как основная масса казахов по-прежнему проживала в сельской местности, складывается впечатление, что многодетность характерна именно для казахов, является их национальной особенностью.

Определить вклад этносов в показатели демографического взрыва в Казахстане сложно вследствие отсутствия достаточных статистических сведений, фиксирующих этнические характеристики воспроизводства населения. Для выяснения ситуации нами используются данные Всесоюзной переписи населения 1989 г. о распределении женщин по возрасту и числу рожденных детей по Казахской ССР. За основу были взяты возрастные группы женщин от 40 до 69 лет. К 1989 г. в обозначенном возрастном диапазоне репродуктивный период в целом уже был завершен, поэтому рассчитанные показатели (число детей, в среднем рожденных одной женщиной) являются конечными. «Ударный» репродуктивный цикл приходился на 1950–60-е гг., то есть на время действия демографического взрыва. В первую очередь это касается женщин, родившихся в диапазоне с 1925 г. по 1944 г. (возрастные группы от 45 до 64 лет в 1989 г.) (см. таблицу 43).

Таблица 43

Распределение женщин по возрасту и числу рожденных детей по Казахской ССР (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.)

возраст женщин в 1989 г. (лет)	годы рождения женщин	среднее число детей, рожденных одной женщиной	в том числе			
			казашки	русские	украинки	немки
40–44	1945–1949	3,0	4,6	2,1	2,3	2,7
45–49	1940–1944	3,5	5,9	2,2	2,4	3,1
50–54	1935–1939	3,6	6,4	2,3	2,6	3,4
55–59	1930–1934	3,6	6,4	2,4	2,6	3,9
60–64	1925–1929	3,5	5,9	2,5	2,7	3,7
65–69	1920–1924	3,5	5,3	2,6	2,8	3,5

Источник: Итоги Всесоюзной переписи населения 1989. Алма-Ата, 1992. – С. 357–364.

Данные таблицы 43 свидетельствуют о том, что наибольшая репродуктивная активность в 1950–60-е гг. была характерна для казашек. Среднее число детей, рожденных в этот период, было у них намного выше, чем, например, у русских (в 2,2–2,8 раза в разных возрастных группах). Показатели рождаемости в значительной мере определялись казашками (см. таблицу 44), несмотря на меньший, чем у русских, удельный вес в составе населения (по данным переписи 1959 г. удельный вес казахов составлял 30,0 %, русских – 42,7%) [105; с.18].

Таблица 44

Этнический аспект рождаемости в Казахстане в 50–60-е гг. XX в. (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.)

возраст женщин в 1989 г. (лет)	годы рождения женщин	всего рожденных ими детей		в том числе, представительницами отдельных национальностей (%)			
		абс. числ-ть	%	казашки	русские	украинки	немки
40–44	1945–1949	1 083 051	100	48,8	31,1	5,5	3,5
45–49	1940–1944	1 392 285	100	50,4	27,0	6,1	4,3
50–54	1935–1939	1 562 963	100	43,9	30,4	6,6	6,6
55–59	1930–1934	1 126 494	100	36,9	34,1	7,7	8,8
60–64	1925–1929	1 257 200	100	36,4	36,4	7,7	8,0
65–69	1920–1924	716 897	100	37,1	36,8	7,8	6,8
40–69	1920–1949	7 138 890	100	42,8	32,1	6,6	6,3

Источник: Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г.. Алма-Ата, 1992. – С. 357–364.

Таким образом, 50–60-е гг. XX в. характеризуются различными этническими вариантами динамики роста численности населения Казахстана. Так, число русских увеличивалось, в основе своей, благодаря миграци-

онному притоку из других союзных республик, в первую очередь РСФСР. Рост численности казахов осуществлялся за счет естественного прироста, складывающегося из высокой рождаемости и сокращающейся смертности.

Только за одно десятилетие (межпереписной период 1959–1970 гг.) численность казахов увеличилась на 51,9% (среднегодовой прирост – 4,7%). Налицо стремительное демографическое ускорение, в значительной мере компенсировавшее потери, ставшие следствием демографических трагедий 20–40-х гг. XX в. Немногим более чем за одно поколение (период между переписями 1959 и 1989 гг.) численность этноса увеличилась в 2,34 раза [96; с.7-70].

Численность русских в 1960–1980-е гг. выросла в 1,5 раза. Во многом сравнительно невысокая динамика роста численности этноса объясняется тем, что изначально была вызвана конъюнктурными факторами политического, экономического свойства (освоение целины, восточный вектор индустриального развития и т.д.). Инерция «миграционного потенциала» не была долговременной и иссякла к концу 60-х гг. С 1968 г. численность выбывающих из Казахстана в другие республики СССР стала превышать численность прибывающих.

Учитывая, что рождаемость русских была невелика, а смертность, вследствие стареющей возрастной структуры, почти равнялась уровню рождаемости, динамику численности населения Казахской ССР все в большей мере определяют казахи. Но взросление «поколения взрыва», постепенное вступление его представителей в социально активный возраст приводит к становлению новой тенденции в истории казахского этноса – все более четко обозначаются урбанизационные процессы, повлекшие за собой значительные социокультурные последствия.

Уже в 1960-е гг. темпы роста городского казахского населения превышали темпы роста сельского в 1,3 раза, в 1970-е – в 2,7 раза, в 1980-е – в 5,2 раза, и были самыми высокими среди крупных этносов Казахстана [58; с.96–97]. В период между переписями населения 1959 и 1970 гг. численность городских казахов выросла на 64,9% (русских – на 62,9%), в 1970–1979 гг. – на 46,6% (русских – на 15,9%), в 1979–1989 гг. – на 53,3% (русских – на 9,0%). В 1980-е гг. темпы роста численности городского казахского населения были почти в шесть раз выше, чем темпы роста городских русских [58]. Динамика во многом объяснялась так называемым «эффектом малых цифр». К концу 1980-х гг. в городах проживало лишь 38,3% казахов, 61,7% по-прежнему являлись сельскими жителями [58]. Тем не менее, с каждым десятилетием тенденция урбанизации выглядит все более убедительной, все в большей мере казахи определяют

суть городского пространства республики. Если в 1960-е гг. доля казахов в общем приросте городского населения составляла 17,8% (русских – 59,7%), то в 1970–1979 гг. – 39,5% (русских – 46,2%), а в 1980-е гг. – 56,3% (русских – 25,6%) [58].

Многочисленное молодое поколение стремится получить образование, добиться новых социальных статусов. Но особенностью советского казахстанского города являлось то, что его бытовое и социальное пространство были максимально русифицированы. Прибывающие в города молодые люди были вынуждены встраиваться в сложившиеся социальные конструкции, функционировавшие на русском языке. Процесс вхождения в русифицированное городское пространство был непросто. Важным негативным следствием «встречи» двух наиболее многочисленных этносов республики на «городском поле» были проявления бытового национализма со стороны горожан. Обиды надолго, если не навсегда, оставались в памяти пострадавших. А так как урбанизационный поток казахов впервые в истории носил столь массовый характер, печальный опыт оскорблений на этнической почве имели очень многие. Вольно или невольно складывалось впечатление об этнических притеснениях со стороны государства, советской системы.

На взгляд авторов, бытовое мнение не совсем адекватно отражает истинное положение дел. Подтверждением наших предположений является статистика, демонстрирующая социальные эволюции населения Казахстана. Так, одним из результатов урбанизации становится быстрый рост числа студентов высших учебных заведений (см. таблицу 45).

Таблица 45

Национальный состав студентов ВУЗов Казахской ССР в 1960–1980-е годы (на начало учебного года, тыс. чел.)

студенты	1960/61		1970/71		1980/81		1989/90	
	числ-ть	%	числ-ть	%	числ-ть	%	числ-ть	%
всего	77,1	100	198,9	100	260,0	100	285,6	100
казахи	31,4	40,7	79,6	40,0	129,5	49,8	154,8	54,2
русские	34,0	44,1	85,2	42,8	90,4	34,8	89,1	31,2
украинцы	3,9	5,1	11,4	5,9	11,5	4,4	11,4	4,0
татары	1,7	2,2	3,7	1,9	4,9	1,9	5,0	1,7
др. нац-ти	6,1	7,9	19,0	9,6	23,7	9,1	25,3	8,9

Источник: Народное хозяйство Казахстана в 1976. Алма-Ата, 1977. – С. 218; 107 Народное хозяйство Казахстана за 70 лет. Алма-Ата, 1990. – С. 100.

Как свидетельствуют данные таблицы 45, за 1960–1980-е гг. число студентов в Казахстане выросло в 3,7 раза. Наиболее высокие темпы ро-

ста были характерны для студентов казахской национальности: в 1990 г. в сравнении с 1961 г. их численность увеличилась в 4,9 раза. Рост числа студентов на 59,2% происходил за счет казахской молодежи, русской – на 26,4%, других этносов – на 14,4%. При этом с каждым десятилетием тенденция увеличения удельного веса казахов нарастала. В 1960-е гг. рост числа студентов обеспечивался казахами на 39,6%, в 1970-е – на 81,7%, в 1980-е – на 98,8%. Динамика роста числа русских студентов уменьшается: в 1960-е гг. она составила 42,0%, в 1970-е – 8,5%. В 1990 г., в сравнении с 1981 г., число русских студентов сократилось.

В значительной мере различные образовательные показатели наиболее многочисленных этнических групп являются следствием демографических процессов середины XX в. В 1970–1980-е гг. поколение демографического взрыва, более всего представленное казахами, начинает вступать в студенческий возраст. В возрастной же структуре русских гораздо больше людей взрослых, вышедших из студенческого возраста. Таким образом, налицо объективное социальное отражение различных вариантов эволюции возрастной структуры.

Материалы таблицы 45 дают неполное представление об охвате высшим образованием в этническом разрезе в силу разной представленности этносов в структуре населения Казахстана. Обозначенную проблему снимают данные таблицы 46.

Таблица 46

Численность студентов ВУЗов в 1960–1980-е гг. (на 10 000 чел. своего этноса)

этносы	1960/61	1970/71	1980/81	1989/90
казахи	113	188	245	241
русские	86	154	151	143
украинцы	51	122	128	127
татары	89	130	157	153

Источник: Народное хозяйство за 70 лет. Алма-Ата, 1990. – С. 11, 100.

Из таблицы видно, что наибольшее представительство студенческой молодежи наблюдается у казахов, что также объясняется особенностью возрастной структуры этносов Казахстана. Если для казахов во все эти годы была характерна молодая возрастная структура, то у русских все более явно проявлялись тенденции старения. Во всяком случае, значительная часть населения, начиная с 70-х гг. XX в., выходит за пределы студенческого возраста. И хотя общая численность русских превышала общую численность казахов, в молодых возрастных группах перевес последних был очевиден.

С течением времени начальные этапы процесса «взросления» начинают переживать и казахи. В конце 1980-х – начале 1990-х гг. численность студентов на 10 000 чел. этноса уменьшается (см. таблицу 46). Это означает, что поколение демографического взрыва постепенно выходит за пределы студенческого возраста и занимает новые социальные ниши.

Тем не менее, в результате удачной возрастной конъюнктуры, вызванной демографическим взрывом и социально поддержанной государством, к концу советского периода у казахов был наиболее высокий уровень высшего образования в республике (см. таблицу 47).

Таблица 47

Распределение населения отдельных национальностей, проживающих в Казахской ССР по уровню образования, по данным переписи населения 1989 г. (на 1 000 лиц в возрасте 15 лет и старше)

национальности	с высшим образованием		с незаконченным высшим образованием	
	городское	сельское	городское	сельское
казахи	150	70	42	10
русские	126	47	18	8
украинцы	117	40	16	7
белорусы	107	27	15	5
узбеки	75	54	13	8
немцы	66	30	12	5
азербайджанцы	81	31	19	7
татары (включая крымских)	113	47	20	8
уйгуры	79	40	23	8

Источник: Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. Алма-Ата, 1992. – С. 176–185.

Столь широкий слой образованного населения ведет к росту тиражей книг, журналов, газет. Наиболее высокая динамика была у изданий, выходящих на казахском языке (особенно в 1940–50-е гг.), так как у казахов наблюдался быстрый рост возрастной группы, активно проходящей стадии социального становления (см. таблицу 48).

Таблица 48

Выпуск книг, брошюр, журналов и газет в Казахстане в 1940–1980-е гг. (тыс. экз.)

годы	книги				журналы				газеты			
	всего		в том числе на казахском языке		всего		в том числе на каз. языке		всего		в том числе на казахском языке	
	числ	%	числ	%	числ	%	числ	%	числ	%	числ	%
1940	5 775	100	4 227	73,2	1 149	100	849	73,9	1 019	100	438	43,0
1950	11 489	100	8 498	74,0	1 763	100	1 033	58,6	787	100	362	46,0
1960	15 859	100	7 813	49,3	9 166	100	6 158	67,2	2 138	100	727	34,0

1970	22 309	100	12 742	57,1	40 800	100	18 531	45,4	4 166	100	1 557	37,4
1980	27 106	100	13 827	51,0	52 254	100	26 969	51,6	5 335	100	1 757	32,9
1989	33 500	100	14 000	41,8	47 000	100	38 200	81,3	6 700	100	2 030	30,3

Источник: Казахстан за 50 лет. Алма-Ата, 1971. – С. 180; Народное хозяйство Казахстана в 1987 г. Алма-Ата, 1988. – С. 289–290; Народное хозяйство в 1989 г. Алма-Ата, 1990. – С. 112.

Сведения, представленные в таблице 48, свидетельствуют также, что в 1980-е гг. тираж изданий на казахском языке книг, газет начинает снижаться. Данный факт является подтверждением глобальной проблемы, с которой сталкивалось все большее число городских казахов. Заключается она в том, что перспективы социального роста люди связывали с городским пространством, продолжающим функционировать на русском языке. Сфера применения казахского языка была достаточно узкой, поэтому родители отдавали детей в русские школы. Школ с казахским языком обучения становилось меньше, и располагались они в основном в сельской местности.

Все большее число казахов овладевает русским языком. Так, в 1970 г. свободно владели русским языком 41,6% казахов [106; с.6], в 1979 г. – 50,6% [110; с.117], в 1989 г. – 62,8% [104; с.149]. Тенденция имеет продолжение и в суверенный период. Данные переписи населения 1999 г. свидетельствуют, что русским языком владели 75,0% казахов Республики Казахстан [111; с.10]. В 2009 г. русским языком владеет уже 92,0% казахов, при этом 83,5% свободно читают, 79,1% – свободно пишут на русском [111; с.329].

На наш взгляд, причиной языковых (социокультурных в целом) эволюций являлся набирающий силу процесс модернизации «поколения демографического взрыва». Негативной стороной процесса являлось забвение многими представителями поколения национальной культуры, родного языка.

Модернизационные процессы сказались и в установках на рождаемость. Наиболее важной причиной явились изменения социально-экономического характера, появление новых потребностей у населения, изменение роли женщины в обществе и, как следствие, набирающий силу процесс планирования семьи, причем планирования на основе городского образа жизни. По мнению казахстанского демографа М.Б. Татимова, в Центральной Азии темпы снижения рождаемости у казахов были самыми высокими. При этом процесс шел намного быстрее, чем у русских на соответствующих стадиях перехода к новому типу рождаемости в 1925–1940 гг. [112; с.131].

Наблюдения демографа подтверждают данные о сокращающемся общем коэффициенте рождаемости (см. таблицу 42). Уменьшается и суммарный коэффициент рождаемости. Так, если в начале 1960-х гг. он был у казашек более семи, то в конце 1970-х – 4,8, а в 1989 г. – 3,6 [10; с.107].

Довольно четко обозначенные тенденции отражаются и в возрастных коэффициентах рождаемости (см. таблицу 49).

Таблица 49

Возрастные коэффициенты рождаемости в 1950–1980-е гг. (число родившихся на 1 000 женщин соответствующей возрастной группы)

репродуктивный возраст	1958–1959	1969–1970	1978–1979	1987–1988
15–49 лет, в том числе в возрасте, лет:	143,0	96,1	94,5	99,8
моложе 20	48,4	30,0	37,7	41,5
20–24	233,8	192,2	198,6	227,5
25–29	235,9	177,8	163,3	188,6
30–34	175,7	134,9	110,8	103,0
35–39	127,2	83,4	63,4	47,0
40–44	54,8	34,1	27,5	14,1
45–49	16,6	9,0	3,8	1,2

Источник: *Народное хозяйство в 1987 г. Алма-Ата, 1988.* – С. 189; *Народное хозяйство Казахстана в 1989 г. Алма-Ата, 1990.* – С. 13.

Динамика показателей возрастных особенностей рождаемости в определенной мере фиксирует социальные эволюции, наблюдавшиеся в Казахстане в 60–80-е гг. XX в. Так, состояние демографического взрыва наглядно демонстрируется статистикой конца 1950-х гг. Коэффициенты рождаемости в каждой группе репродуктивного возраста существенно превышают аналогичные в последующие десятилетия. Наиболее заметно это в старших возрастных группах (35–49 лет), когда происходит рождение третьего, четвертого и последующих детей. С течением времени все большее число рождений перемещается в младшие возрастные группы. Если в 1958–1959 гг. в возрасте до 30 лет происходило 58,0% рождений, то в 1969–1970 гг. – 60,5%, 1978–1979 гг. – 64,0%, в 1987–1988 гг. – 73,5%.

Довольно существенное повышение в конце 1980-х гг. общего коэффициента рождаемости, обеспеченного увеличением показателей в молодых возрастных группах, в значительной мере объясняется «помолодением» возрастной структуры населения республики. В брачный возраст все более активно вступает поколение демографического взрыва, в небольшой степени представленное казахами, еще сохранившими традиции

многодетной семьи. Продуцирование традиции было нейтрализовано в кризисные 1990-е гг., репродуктивный потенциал «поколения демографического взрыва» был реализован далеко не полностью.

Структура смертности также меняется, становясь все более прогрессивной, о чем свидетельствуют данные таблицы 50.

Таблица 50

Возрастные коэффициенты смертности в 1940–1980-е гг. (число умерших на 1 000 чел. населения соответствующей возрастной группы)

возраст	1939	1958–1959	1969–1970	1978–1979	1987–1988
всего умерших, в том числе в возрасте, лет	21,4	7,1	6,1	7,5	7,7
0–4	85,9	15,6	6,8	9,9	8,4
5–9	7,8	1,7	0,7	0,8	0,6
10–14	3,4	1,0	0,5	0,6	0,5
15–19	4,4	1,6	1,1	1,1	1,0
20–24	4,0	2,1	1,7	1,8	1,5
25–29	5,5	2,7	2,5	2,4	2,0
30–34	6,0	3,1	3,2	3,1	2,1
35–39	6,9	3,8	4,3	4,5	2,8
40–44	7,4	4,9	5,4	5,8	4,0
45–49	8,6	6,1	7,0	8,5	6,5
50–54	10,3	8,5	9,9	11,1	9,2
55–59	12,2	10,3	12,3	14,4	14,7
60–64	16,5	15,6	17,6	21,6	20,4
65–69	23,6	20,1	24,9	28,7	27,9
70 и старше	48,5	45,0	57,6	65,9	67,8

Источник: *Население Казахской ССР. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. – Алма-Ата: Госстатиздат, 1960. – 279 с. Народное хозяйство Казахстана в 1987 г. Алма-Ата, 1988. – С. 189; 107 Народное хозяйство Казахстана в 1989 г. Алма-Ата, 1990. – С. 14.*

И хотя статистические сведения говорят о некотором повышении общего коэффициента смертности в 1980-е гг. (с 6,1 промилле в 1969–1970 гг. до 7,7 промилле в 1987–1988 гг.), это отнюдь не свидетельствует об ухудшении здравоохранения. Дело в том, что общие коэффициенты смертности (число умерших на 1000 чел. населения), как и общие коэффициенты рождаемости (число родившихся на 1000 чел. населения), не вполне адекватно отражают тенденции смертности и рождаемости в силу эволюции возрастной структуры населения. Гораздо более точную картину дают возрастные коэффициенты смертности. Данные таблицы 50 показывают существенное снижение детской и подростковой смертности

(0–14 лет). Общей тенденцией является постепенное движение смертности в старшие возрастные группы населения, что свидетельствует об улучшении состояния медицины в обществе.

Ранее этнически дифференцированные демографические, социально-экономические, социокультурные показатели становятся все более однородными. При этом тенденцию определяют автохтоны, активно осваивающие городские социальные ниши. Демографический взрыв стал основой социальной модернизации значительной части казахов. Урбанизация, быстрое повышение уровня образования, эволюция тенденций воспроизводства населения набирали все большую динамику. Впервые в истории формировался солидный, статистически значимый слой образованной казахской молодежи, способной развивать городское пространство Казахстана на эндогенной основе. Демографический ресурс, обретенный в 50–60-е гг. XX в., в результате действия эффекта «демографических волн», послужил основой роста численности казахского этноса в последующие десятилетия, в том числе и в начале XXI в.

***

Демографическая история казахов в конце XIX – конце XX веков во многом определялась внешними факторами. Доминирующие политические системы формировали административно-территориальное устройство, векторы экономического развития, социальную структуру, которые не были характерны для казахского социума. Все это привело к демографическим катастрофам казахов, гибели сотен тысяч людей. Многие были вынуждены покинуть родину. Замещающие потери казахов миграции из других республик СССР принесли на территорию Казахстана разные культуры, языки, религии. Основную роль в процессе играли славянские народы, составившие большинство населения республики, в первую очередь в городах. С одной стороны, приток промышленных кадров способствовал социально-экономическому ускорению. С другой, этнический состав населения Казахстана кардинально изменился, в середине 1950-х гг. удельный вес казахского населения в составе населения составлял менее трети. Социокультурные особенности казахского этноса растворялись в иноязычной среде. Демографическая система Казахстана была выстроена на внешней, европеизированной основе. Таким образом, весь комплекс демографических, экономических, социокультурных проблем, обозначившихся в XX веке, предстояло решать уже в суверенном государстве – Республике Казахстан.

Список литературы

1. Обращение Елбасы Н.А. Назарбаева от 31 мая 2019 года / [Электронный ресурс] <https://yandex.kz/turbo/s/zakon.kz/4971718-nazarbaev-ni-odna-strana-ne-stoyal.html>
2. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания // [Электронный ресурс] <http://www.akorda.kz>
3. Абусейтова М. Х. Казахское ханство во второй половине XVI века / Академия наук Казахской ССР. Институт истории, археологии и этнографии им. Ч. Ч. Валиханова. – Алма-Ата: Наука, 1985.
4. История Казахстана. Т.2. – Алматы, 1997.
5. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы, 1996.
6. Гавердовский Я.П. Обзорение Киргиз-кайсацкой степи (часть 2-я) или Описание страны и народа киргиз-кайсацкого // История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Первые историко-географические описания казахских земель. Первая половина XIX века / сост. И.В.Ерофеева, Б.Т. Жанаев. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007, 2007.
7. Валиханов Ч.Ч. Статьи из «Географического-статистического словаря Российской империи» // Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985.
8. Абай. Слово двадцать четвертое. Книга слов. «Международный клуб Абая». – Семей, 2001.
9. История Казахстана: народы и культуры: Учебное пособие / Масанов Н.Э. и др. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000.
10. Алексеенко Н.В., Алексеенко А.Н. Население Казахстана за 100 лет. (1897-1997 гг.). – Усть-Каменогорск, 1999.
11. Тынышпаев М.Т. Казахское хозяйство в его естественно-исторических и бытовых условиях. – Алма-Ата, 1926.
12. Брук С.И., Кабузан В.М. Динамика и этнический состав населения России в эпоху империализма // История СССР. 1980. №3.
13. Аблажей Н.Н. С востока на восток: Российская эмиграция в Китае/Н.Н.Аблажей: отв. ред. В.А.Ламин; Российская академия наук, Спб. отделение, институт истории. – Новосибирск: изд-во СО РАН.
14. Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность. Алматы: Всемирная Ассоциация казахов, 2000.
15. История Казахской ССР: в 2 т. – Т 1. – Алма-Ата, 1957.
16. Сактаганова З. 1916. Предтеча // Mangi El. Международный научно-популярный исторический журнал. 2016, август.

17. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры: происхождение и развал. Алматы, 1997.
18. Обзор Сырдарьинской области за 1909 г. – Ташкент, 1909. – С. 1.
19. Новосельский С.А. Смертность и продолжительность жизни в России. – Петроград, 1916.
20. Байжомартов У.С., Нуркатова З.А. Брачность, рождаемость и смертность в дореволюционном Казахстане // Демографические процессы на Урале, в Сибири, Средней Азии и Казахстане XIX-XX вв. / Тезисы докладов и сообщений Всесоюзной научной конференции: Целиноград, 1991.
21. Зверев В.А. Степной край на рубеже XIX–XX веков: естественное движение населения, влияние на него политических и социальных конфликтов // Локальные сообщества Имперской России в условиях социальных конфликтов: (подходы и практики в современных региональных исследованиях): коллектив. Монография / А.С.Ахиезер, И.Г.Адоньева, М.Ф.Ершов, В.А.Зверев (и др.); под ред. В.Н.Худякова, Т.А.Сабуровой – Омск: Изд-во Омского педагогического университета, 2009.
22. Кабдиев Д.К. Развитие экономической мысли в Казахстане (конец XIX – начало XX вв.). – Алма-Ата, 1978.
23. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811-1913 гг.). – М., 1956.
24. Валиханов Ч. Ч. О мусульманстве в степи // Собр. соч. в пяти томах. Том 4. – Алма-Ата: Гл. ред. Каз. сов. энцикл., 1985.
25. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения. Т.2. – СПб., 1905.
26. Горюшкин Л.М. Аграрные отношения в Сибири периода империализма (1890-1917 гг.). – Новосибирск, 1976.
27. Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX в. – 1917 г.). – М., 1986.
28. Известия ЦК КПСС. – 1989. №6.
29. Сдыков М.Н. Население Западного Казахстана: история формирования и развития (1897-1989 гг.). – Алматы, 1995.
30. Карр Э. История Советской России. Кн.1: Том 1 и 2. Большевицкая революция. 1917-1923. Пер. с англ./ Ненарокова А.П. – М.: Прогресс, 1990. – 768 с.
31. Отчет СТО КАССР Совету Труда и Оборона РСФСР о деятельности с 1 января по 1 сентября 1921 г. – Оренбург, 1921.
32. Отчет кустанайского губернского экономического совещания за октябрь, ноябрь и декабрь 1921 г. Вып. 1. – Кустанай, 1922.
33. Отчет СТО КАССР за апрель-сентябрь 1922 г. – Оренбург, 1922.

34. Отчет Уральского экономического совещания за период с 1 октября 1921 г. по 1 октября 1922 г. – Уральск, 1922.
35. СУ РСФСР, 1921. – №62.
36. III сессия Киргизского Центрального Исполнительного Комитета. Полный стенографический отчет. – Оренбург, 1921.
37. Итоги борьбы с голодом в 1921-1922 гг.: Сб. статей и отчетов. – М., 1922.
38. Отчет СТО КССР за апрель-сентябрь 1922 г. – Оренбург, 1922.
39. ЦГАРК. Ф. 28, Оп. 1, д. 24, л. 165-169. Цитировано по: Назарова З.Ж. Новая экономическая политика в аграрном секторе Казахстана: опыт и уроки (1921-1929 гг.) // Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Астана, 2010 (рукопись).
40. более подробно см. методику: Алексеенко Н.В., Алексеенко А.Н. Демографические последствия голода 1920х гг. в Казахстане: оценка потерь казахского этноса // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: Сб. науч. трудов XII Международной научно-практической конференции 26-27 мая 2011 г. – Усть-Каменогорск: Либриус, 2011.
41. Дахшлейгер Г.Ф. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана. – Алма-Ата, 1965.
42. Коммунистическая партия Казахстана в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов. Т.1. – Алма-Ата, 1981.
43. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т. 42. – М., 1930.
44. Справочник по административно-территориальному делению Казахстана (авг. 1920 – дек. 1936 гг.). – Алма-Ата, 1959.
45. Справочник по административно-территориальному делению Казахстана (авг. 1920 – дек. 1936 гг.). – Алма-Ата, 1959.
46. Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия // Вопросы истории, 1989, №7.
47. Экспресс-информация. Серия «История статистики». Вып. 3-5 (часть 1). – М., 1990.
48. Правда. 2 июня, 1939 г.
49. Рассчитано по: Казахская ССР. Административно-территориальное деление. – Алма-Ата, 1986.
50. Зеленин И.Е. О некоторых «белых пятнах» завершающего этапа сплошной коллективизации // История СССР. 1989. – №2.
51. Казахстанская правда. 1990. 16 февраля.
52. XVII съезд ВКП (б). Стенографический отчет. – М., 1934.

53. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т.8. Казахская АССР. – М., 1928.
54. ГАРФ. Ф. 1562, оп. 336.
55. См. ЦГАРК. Ф. 698, оп. 14, д. 219.
56. Асылбеков М.Х., Галиев М.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980). Алма-Ата, 1991.
57. Казахское хозяйство в его естественно-исторических и бытовых условиях. – Алма-Ата, 1926.
58. Алексеенко А.Н. Население Казахстана. 1920–1990 гг. – Алматы, «Гылым», 1993.
59. Казахстанская правда, 1989, 16 сентября.
60. Шотбакова Л.К. Национальный аспект переселенческой политики и коренизации в Казахстане в 1917-1941 годы // Автореферат диссертации на соискание.. кандидата исторических наук. – М., 1995.
61. Платунов Н.И. Переселенческая политика советского государства и ее осуществление в СССР (1917 – июнь 1941 гг.). – Томск, 1976.
62. Московский А.С., Исупов В.А. Формирование городского населения Сибири (1926-1939 гг.). – Новосибирск, 1984.
63. Подсчитано по: Административно-территориальное деление.
64. Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Т.8. – М., 1928.
65. РГАЭ РФ. Ф. 1562. Оп. 336. Д. 388-402.
66. Казиев С.Ш. Советская национальная политика и проблема доверия в межэтнических отношениях в Казахстане (1917-1991 годы) // Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. – М., 2015.
67. Данилов В.П. Коллективизация сельского хозяйства в СССР // История СССР. 1990. – №5.
68. Земсков В.Н. «Кулацкая ссылка» в 30-е годы // Социологические исследования. – 1991. – №10.
69. Земсков В.Н. Спецпоселенцы (по документам НКВД – МВД СССР) // Социологические исследования. – 1990, № 11.
70. Зеленин И.Е. Осуществление политики ликвидации кулачества как класс (осень 1930-1932 гг.) // История СССР. 1990, №6.
71. Полян П. География насильственных миграций в СССР // Население и общество. Информационный бюллетень Центра демографии и экологии человека Института народнохозяйственного прогнозирования РАН. 1999 июнь – №37.
72. Шотбакова А.К. Национальный аспект переселенческой политики и коренизации в Казахстане в 1917-1941 годы: автореферат дис. ... кандидата исторических наук: 07.00.02. – Москва, 1995. – 27 с.

73. О выселении корейцев из Дальневосточного края. Составитель Н.Ф.Бугай //Отечественная история, 1992. №6.
74. Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ. Ф. 1562, оп. 336. Д. 388-402.
75. Народное хозяйство Казахстана. 1928. №11-12.
76. Население СССР. 1973. Стат. сб. – М.: Статистика, 1975.
77. История Казахстана в пяти томах. Т.4. – Алматы: Атамұра, 2010.
78. Бугай Н.Ф. 40-е годы: «Автономию немцев Поволжья ликвидировать...» // История СССР. 1991. – №2.
79. Бугай Н.Ф. К вопросу о депортации народов СССР в 30-х–40-х годах // История СССР. 1989. – №6.
80. Бугай Н.Ф. Правда о депортации чеченского и ингушского народов// Вопросы истории. 1990. №7.
81. Земсков В.Н. Спецпоселенцы (по документам НКВД-МВД СССР)// Социологические исследования. 1990. – №11.
82. Земсков В.Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные (статистико-географический аспект) // История СССР. – 1991. – №5.
83. История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том V. Алма-Ата: «Наука», 1980.
84. История Казахской ССР. Т.5. – Алматы, 2010.
85. Козыбаев М.К. История и современность. – Алма-Ата, 1991.
86. Оразов К. Рабочий класс Казахстана в Великой Отечественной войне. – Алма-Ата, 1975.
87. Книга памяти Казахстана. Сводный том. – Алматы: Казахстан, 1995.
88. Погодин С.О. О некоторых изменениях в численности городского населения Казахской ССР в 1946-1959 гг. // Известия АН Казахской ССР. Сер. общественных наук. – 1980. – №5.
89. Шалак А.В. К оценке масштаба голода 1946-1947 гг. // Историко-экономические исследования. 2009. – Т. 10. – №2.
90. Элман М. Голод 1947 г. в СССР // Экономическая история. Обзорное / под ред. Л.И.Бородкина. Вып. 10. – М., 2005.
91. Кондрашин В. Голод 1946-1947 гг. в России и Украине: общее и особенное// Журнал Российских и восточноевропейских исторических исследований. – 2012. – №1 (4).
92. Демографический ежегодник СССР. 1990. – М., 1990.
93. Демографический ежегодник Казахстана. – Алматы, 1996.
94. Казахская ССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1989 г. – 9-е изд. / Сост. Ю.А.Подосенов. – Алма-Ата: Казахстан, 1989.

95. Всесоюзная перепись населения 1959 г. ЦГАРК. Ф. 1568. Оп. 21. Д.4.
96. Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. Алма-Ата, 1991. – 198 с.
97. Попов В. Паспортная система советского крепостничества// Новый мир. – 1996. – №6.
98. Социально-культурный облик советских наций. По результатам этносоциологического исследования. – М., «Наука», 1986.
99. Население СССР. 1973. Ст. сб. – М.: Статистика, 1975.
100. Население СССР. 1987. Ст. сб. – М.: Финансы и статистика, 1988.
101. Демографический ежегодник Казахстана. – Алматы: Госкомстат РК, 1996.
102. Акимбеков С. Предисловие // Социальный портрет современного казахстанского общества. – Астана, Алматы. – 2015.
103. Тюрина А. П. К вопросу о преобразовании колхозов в совхозы // История СССР. – 1983. – №5. – С. 3–21.
104. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. – Алма-Ата: Республиканский информационно-издательский центр, 1992. – Т. 2.
105. Население Казахской ССР, 1959. – Алма-Ата, 1960.
106. Народное хозяйство Казахстана в 1976 г. Ст. ежегодник – Алма-Ата: Казахстан, 1977.
107. Народное хозяйство Казахстана за 70 лет: Ст. сб. – Алма-Ата: Казахстан, 1990.
108. Казахстан за 50 лет. Ст. сб. – Алма-Ата: Статистика, 1971.
109. Народное хозяйство Казахстана в 1987 г. Стат. ежегод. – Алма-Ата: Казахстан, 1988.
110. Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. – М.: Финансы и статистика, 1984.
111. Национальный состав, вероисповедание и владение языками в Республике Казахстан. Итоги национальной переписи населения 2009 г. в Республике Казахстан. Стат. сб. / Под ред. А. А. Смаилова. Астана: Агентство РК по статистике, 2010.
112. Татимов М. Б. Развитие народонаселения и демографическая политика. Социально-философские аспекты системного изучения и комплексной разработки. – Алма-Ата: Наука, 1978.
113. Население Казахской ССР. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. – Алма-Ата: Госстатиздат, 1960.

II. ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ КАЗАХСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В СУВЕРЕННЫЙ ПЕРИОД

Приобретение независимости и строительство суверенного Казахстана прошли сложный путь политических, социально-экономических, социально-культурных преобразований. При этом демографическое поведение населения государства во многом зависит от успешности этих преобразований. Демографическая история суверенного Казахстана прошла несколько этапов. Наиболее сложными для Республики стали 1990-е годы, что было отмечено президентом страны Н.А.Назарбаевым: «В ранг ведущих приоритетов национальной безопасности должна быть выдвинута сильная демографическая и миграционная политика. Если наши государственные органы по-прежнему будут относиться к этому безучастно, то мы на пороге XXI века войдем вслед за Россией в ситуацию «демографического креста», когда численность снижается уже не только из-за процессов внешней миграции, но и естественным образом. Эта тенденция должна быть немедленно приостановлена» [1].

Со времени первого послания президента страны прошло немногим более двадцати лет. С демографической точки зрения – меньше одного поколения. За этот краткий исторический период демографическая ситуация в Казахстане кардинально изменилась. В Республике выстроена суверенная демографическая система, функционирующая на автохтонной основе. Можно с уверенностью констатировать, что Казахстан достиг состояния демографического суверенитета.

2.1 Казахи и кризис советской демографической системы (1989-1999 гг.)

Конец XX века для Казахстана – время этнодемографических потрясений, ставших следствием политических, социальных, экономических изменений. Неоднозначность советского периода истории заключается, с одной стороны, в определенном экономическом, индустриальном ускорении, с другой, в превращении казахов в этническое меньшинство, в растворении социокультурных особенностей этноса в «советском» векторе развития.

Во многом это было связано с миграционными процессами. Миграционные притоки в Казахстан определяли суть социально-экономических, этнодемографических, социокультурных и других явлений на протяжении нескольких десятилетий.

В суверенное время вследствие нового вектора внешней миграции этнический состав населения Казахстана становится иным. С учетом того, что за каждой этнической группой находится своя культура, экономические привычки, особенности социальной структуры, значительные и быстрые изменения этнического состава способны на какое-то время привести к некоей социокультурной неопределенности. Этнодемографические эволюции, происходившие в Республике Казахстан в 1990-е годы, явились следствием сложнейших и противоречивых процессов переходного периода. На фоне политических, социальных, экономических, культурологических потрясений разрушается советская «европеизированная» демографическая система, закладывается фундамент суверенной системы, основанный на социокультурных, социально-экономических предпочтениях казахского этноса. Все эти явления негативно сказались на демографических процессах, численность населения Казахстана начинает сокращаться.

Данные первой казахстанской переписи населения 1999 г. зафиксировали существенные демографические изменения, произошедшие в республике в последнее десятилетие XX в. (см. таблицу 51).

Таблица 51

Численность и этнический состав населения Казахстана по данным переписи населения 1999 г. (тыс. человек)

области	все население		казахи		русские		украинцы		немцы		другие этносы	
	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%
Казахстан	14953.1	100	7985.0	53.4	4479.6	30.0	547.1	3.7	353.4	2.3	1588.0	10.6
Акмолинская	836.3	100	313.5	37.5	329.5	39.4	62.2	7.4	52.3	6.2	78.8	9.4
Актюбинская	682.6	100	482.3	70.6	114.4	16.7	46.8	6.9	10.7	1.6	28.4	4.2
Алма-Атинская	1558.5	100	926.1	59.4	340.0	21.8	13.5	0.9	18.9	1.2	260.0	16.7
Атырауская	440.3	100	391.3	88.9	38.0	8.6	1.4	0.3	0.7	0.2	8.9	2.0
Восточно-Казахстанская	1531.0	100	743.1	48.5	694.7	45.4	15.7	1.0	32.1	2.1	45.4	3.0
Жамбылская	988.8	100	640.3	64.8	179.3	18.1	10.0	1.0	11.4	1.1	147.8	14.9
Западно-Казахстанская	616.8	100	399.0	64.7	174.0	28.2	19.6	3.2	2.4	0.4	21.8	3.5
Карагандинская	1410.2	100	529.5	37.5	614.4	43.6	78.8	5.6	57.2	4.1	130.3	9.2
Костанайская	1017.7	100	314.8	30.9	430.2	42.3	130.4	12.8	57.4	5.6	84.9	8.3
Кызылординская	596.2	100	561.6	94.2	17.2	2.9	0.8	0.1	0.4	0.07	16.2	2.7
Мангистауская	314.7	100	247.6	78.7	46.6	14.8	4.1	1.3	0.5	0.1	15.9	5.1
Павлодарская	807.0	100	311.9	38.6	337.9	41.9	62.9	7.8	43.8	5.4	50.5	6.3
Северо-Казахстанская	726.0	100	214.7	29.6	361.5	49.8	47.0	6.5	41.2	5.7	61.6	8.4

Южно-Казахстан- ская	1978.4	100	1340.9	67.8	162.1	8.2	13.0	0.6	5.3	0.3	457.1	23.1
г.Алматы	1129.4	100	434.4	38.5	510.4	45.2	22.8	2.0	9.4	0.8	152.4	13.5
г.Астана	319.3	100	133.6	41.8	129.5	40.6	18.1	5.7	9.6	3.0	28.5	8.9

Источник: Национальный состав Республики Казахстан. Том 4, часть 1. Население Республики Казахстан по национальностям, полу и возрасту/Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник. / Под ред. А.Смаилова/. – Алматы, 2000. – С. 6-237

В 1999 г. в сравнении с 1989 г. общая численность населения сократилась на 9,2% (см. таблицу 52). При этом четко проявилась этническая дифференциация демографических процессов. Численность казахов увеличилась на 22,2%, в результате удельный вес этноса в составе населения впервые за многие годы превысил пятидесятипроцентную отметку (53,4%). Способствовало этому и то, что русских стало меньше на 27,6%, украинцев на 42,8%, а численность немцев сократилась в 2,7 раза. Уменьшилось и представительство других этнических групп. Темпы роста казахского этноса были не в состоянии компенсировать потери других народов, в результате чего уменьшается общая численность населения.

Таблица 52

Численность и этнический состав населения Казахстана по данным переписей населения 1989 и 1999 гг. (тыс. человек)

	1989		1999		1999 к 1989 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	16464.5	100	14953.1	100	90.8
казахи	6534.6	39.7	7985.0	53.4	122.2
русские	6227.5	37.8	4509.6	30.2	72.4
украинцы	956.2	5.8	547.1	3.7	57.2
немцы	957.5	5.8	353.4	2.3	36.9
другие этносы	1788.7	10.9	1558.0	10.4	87.1

Источник: Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. – С. 7-70. Национальный состав Республики Казахстан. Том 4, часть 1. Население Республики Казахстан по национальностям, полу и возрасту/Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник. / Под ред. А.Смаилова/. – Алматы, 2000. – С. 6-237

Таким образом, этнодемографическая структура населения, выстроенная в советский период истории, претерпевает кардинальные преобразования. Наибольшее влияние на значительные изменения численности и состава населения в 1990-е гг. оказали миграционные процессы (см. таблицу 53).

Таблица 53

Внешние миграции в Казахстане в 1990-1999 гг. (тыс. человек)

годы	иммиграция	эмиграция	миграционное сальдо
1990	179.9	272.4	-92.5
1991	170.8	228.5	-57.7
1992	161.5	317.8	-156.3
1993	111.1	330.1	-219.0
1994	70.4	477.1	-406.7
1995	71.1	309.6	-238.5
1996	53.9	229.4	-175.5
1997	38.1	299.5	-261.4
1998	40.6	243.7	-203.1
1999	41.3	164.9	-123.6
1990-1999	938.7	2872.5	-1933.8

Источник: Курганская В., Дунаев В. Стратегические приоритеты и региональные аспекты этнодемографической политики Республики Казахстан // Социальный портрет современного казахстанского общества: сб. ст. 2-й выпуск. ИМЭП при Фонде Первого Президента РК – Лидера Нации. – Астана-Алматы, 2016. – С. 111-112.

Данные таблицы 53 показывают, что в период с 1990 по 1999 гг. из Казахстана выбыло 2872,5 тыс. человек. Иммиграционный приток (938,7 тыс. человек) был не в состоянии компенсировать такую убыль. В результате, отрицательное сальдо внешней миграции составило 1933,8 тыс. человек. Наибольшая убыль населения наблюдалась в 1993-1995 гг. – 44,7% отрицательного сальдо за все 1990-е годы.

В монографии не ставилась задача выявлять причины, по которым люди покидали Казахстан. Констатируем лишь, что явление, когда «нетитульные» этносы (то есть не дающие названия (титула) стране) перемещались на свою «титульную» родину, было характерно для всего постсоветского пространства.

Необходимо отметить следующее. Сравнительный анализ миграционной ситуации в бывших советских республиках в 1990-е гг. в большинстве случаев производился на основе абсолютных данных. Результатом подобных исследований явился вывод об огромном или даже катастрофическом миграционном оттоке из Казахстана, намного превышающем миграционные потери большинства новых независимых государств. На наш взгляд, подобный подход к проблеме искажает ее суть. Сравнительный анализ миграционных потерь на основе абсолютных данных недопустим. Суть в численности населения бывших союзных республик и разном представительстве в его структуре «нетитульного», а потому потенциально миграционно активного компонента. Удельный вес такого в более

чем 16-миллионном Казахстане в 1989 г. составлял 60,3% (см. таблицу 35), а, например, в 3-х миллионной Армении – около 2% [5]. Сравнительный анализ абсолютных данных о количестве эмигрирующих на примере этих двух республик непременно приведет к выводу о катастрофических процессах в Казахстане. Относительные же показатели фиксируют, что среднегодовые темпы эмиграции в последнее десятилетие XX века составляли 1,8% населения республики.

В это же время Казахстан приступает к реализации этнической репатриационной политики. Первое государственное решение, регулирующее процессы иммиграции казахов в Казахстан, было принято 18 ноября 1991 года: «О порядке и условиях переселения в Казахскую ССР лиц коренной национальности, изъявивших желание работать в сельской местности, из других республик и зарубежных стран». В 1992 году был принят закон «Об иммиграции» – следующий шаг, направленный на регулирование организованного переселения казахов. С 1995 года стал упрощаться порядок приобретения гражданства для этнических репатриантов. В 1997 году вышел закон «О миграции населения», в котором был расширен круг лиц, желающих вернуться. В него входили не только казахи, подвергшиеся репрессиям, но и все те, кто проживал за рубежом до приобретения республикой суверенитета. В целях стимулирования прибытия репатриантов в РК, правительство стало ежегодно выделять прибывающим социальную помощь (бесплатный проезд к постоянному месту жительства и провоз имущества, выделение средств для приобретения жилья, выплаты единовременных пособий, обеспечение продуктами питания и т. д.). В результате принятых мер резко увеличился миграционный приток населения в Казахстан, позволивший несколько стабилизировать демографическую ситуацию (см. таблицу 53).

Необходимо напомнить, что отрицательное сальдо внешней миграции (в советское время – межреспубликанской), наметилось еще в 1968 г. Но в 1970-1980-е гг. миграционная убыль перекрывалась естественным приростом, вследствие чего численность европейских этносов увеличивалась. В 1990-е гг. небольшой естественный прирост был уже не в состоянии нейтрализовать миграционные потери, а затем смертность стала превышать рождаемость. В результате численность представителей европейских народов, в первую очередь русских, украинцев, белорусов сокращается под влиянием не только миграции, но и депопуляции.

Причины такого положения дел во многом скрыты в возрастно-половой структуре населения, изменения в которой в результате миграции негативно сказываются в первую очередь на процессах воспроизводства населения.

Сравнительный анализ возрастной структуры населения Казахстана по данным переписей населения 1989 и 1999 гг. показывает, что в последнее десятилетие XX в. значительно ускорился процесс старения населения. Причем идет он как «сверху» (увеличение доли старших возрастов в возрастной пирамиде), так и «снизу» (уменьшение доли детских возрастов). Количество детей (0-14 лет) за эти годы сократилось на 17,4%, а число пожилых (60 лет и старше) увеличилось на 8,2%. Изменилась и доля этих групп в составе населения. Если в 1989 г. возрастная группа 0-14 лет составляла 31,9% населения, то в 1999 г. – 28,5%. Доля группы 60 лет и старше увеличилась за те же годы с 9,2% до 10,8% [6; с 10].

Судя по итогам переписи 1999 г., процесс старения населения республики имеет четко выраженную этническую составляющую. Это хорошо видно на примере двух крупнейших этносов Казахстана. Как показывает анализ возрастного состава населения, казахи и русские находились на разных стадиях демографического перехода (см. таблицу 54).

Таблица 54

Возрастная структура казахского и русского населения по данным переписи населения 1999 г. (тыс. человек)

	казахи		русские	
	числ-ть	%	числ-ть	%
все население в том числе, лет	7985.0	100	4479.6	100
0-9	1755.8	22.0	517.5	11.6
10-19	1748.7	21.9	796.9	17.8
20-29	1402.9	17.6	644.8	14.4
30-39	1306.4	16.3	614.4	13.7
40-49	857.2	10.7	703.0	15.7
50-59	431.4	5.4	440.7	9.8
60-69	291.6	3.7	449.2	10.0
70 и старше	191.0	2.4	313.1	7.0

Источник: Национальный состав населения Республики Казахстан. Том 4. Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Алматы, 2000. – С. 13

Из данных таблицы 54 видно, что у казахов более молодая возрастная структура прогрессивного типа. Доля 60-летних и более старших возрастов составляет 6,1%, что свидетельствует, согласно шкале оценки демографического старения Ж.Боже-Гарнье и Э.Россета, о демографической молодости. Значительный удельный вес (41,9%) группы молодых возрастов (0-19 лет) позволяет надеяться на дальнейшее омоложение казахского населения.

На возрастную структуру русских большое влияние оказали миграционные процессы, так что о проблеме демографического старения можно говорить с определенной долей условности. Тем не менее, возрастная структура русских в 1999 г. – явно регрессивного типа. Группа 0-9 лет – одна из самых малочисленных, меньшая численность наблюдается лишь в возрастных группах, начиная с 50-летней отметки. Доля 60-летних и более старших возрастов в населении составляет 17,0%, что свидетельствует о высоком уровне демографического старения. Если у казахов коэффициент постарения А.Сови равен 13,8%, то у русских – 58,0%¹. Возрастная структура свидетельствует и о разных перспективах демографического развития двух основных этносов Казахстана. В репродуктивной группе населения (возраст 20-39 лет) численность казахов составляет 2709,3 тыс. человек, русских – 1259,2 тысячи или в 2,2 раза меньше. Зато в группе наиболее подверженной смертности (50 лет и старше) число русских в 1,3 раза превышает число казахов (соответственно 1203,0 тыс. человек и 914,0 тыс. человек).

В возрастной структуре населения 1999 г. заложены тенденции становления этнического состава населения Казахстана в средней перспективе. А если учесть, что в возрасте 0-19 лет численность казахов превышает численность русских почти в два раза, то и в дальней перспективе эти тенденции будут нарастать.

Подтверждают это и данные о представительстве основных этносов в разных возрастных группах населения республики (см. таблицу 55).

Таблица 55

Представительство казахов и русских в возрастных группах населения Казахстана по данным переписи населения 1999 г., %

возраст	все население	в том числе		
		казахи	русские	другие этносы
всего	100	53.4	30.0	16.6
в том числе в возрасте, лет				
0-9	100	66.1	19.5	14.4
10-19	100	58.4	26.6	15.0
20-29	100	58.1	26.7	15.2
30-39	100	56.8	26.7	16.5
40-49	100	45.2	37.1	17.7
50-59	100	36.7	40.5	22.8

1 индекс постарения А.Сови: отношение числа лиц в возрасте 60 лет и старше к числу лиц до 20 лет. Если это отношение составляет менее 20 лет, то степень постарения считается низкой, от 20 до 30% – средней, более 30% – высокой).

60-69	100	30.2	46.5	23.3
70 и старше	100	29.8	48.9	21.3

Источник: Национальный состав населения Республики Казахстан. Том 4. Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Алматы, 2000. – С. 13

Как видно из таблицы 55, тенденции формирования казахского и русского населения фактически противоположны: представительство казахов с каждой, более старшей возрастной группой уменьшается, представительство русских – увеличивается. Довольно четко вырисовывается тенденция демографического доминирования казахов в скорой перспективе. Фундамент суверенной демографической системы закладывается в 1990-е годы, и основой его является возрастная структура населения.

В процессах воспроизводства в 1990-е годы в Казахстане наметился весьма заметный кризис: общий коэффициент рождаемости снизился на 34,4%, общий коэффициент смертности вырос на 24,9%, естественный прирост сократился в 3 раза. Для десятилетнего периода это довольно большие темпы (см. таблицу 56).

Таблица 56

Воспроизводство населения Казахстана в 1990-1999 гг. (на 1000 населения)

годы	родившихся	умерших	естественный прирост
1990	22.20	7.90	14.30
1991	21.50	8.20	13.30
1992	20.50	8.40	12.10
1993	19.30	9.50	9.80
1994	18.90	9.90	9.00
1995	17.50	10.70	6.80
1996	16.30	10.70	5.60
1997	15.20	10.40	4.80
1998	14.80	10.20	4.60
1999	14.57	9.87	4.70

Источник: Курганская В., Дунаев В. стратегические приоритеты и региональные аспекты этнодемографической политики Республики Казахстан // Социальный портрет современного казахстанского общества: Сб. ст. 2-й выпуск. ИМЭП при Фонде Первого Президента РК – Лидера Нации. – Астана – Алматы, 2016. – С. 111-112

Обращают на себя внимание эволюционные темпы снижения рождаемости и прерывистое, скачкообразное поведение показателей смертности. Так, в 1990-95 гг. общий коэффициент смертности увеличился на 35,4%, а в 1995-99 гг. снизился на 7,8%. Основная причина таких перепа-

дов, на наш взгляд, в резком снижении рождаемости. В начале 1990-х гг. рождаемость в Казахстане была большой (см. таблицу 56). В эти же кризисные годы установился довольно высокий показатель младенческой и детской смертности, существенно повлиявший на общий коэффициент смертности. Другими словами, чем больше детей рождается, чем больше влияние детской смертности на общую смертность населения. Чем рождаемость ниже, тем меньше будут показатели общего коэффициента смертности в последующие годы. В возрастной структуре 1999 г. группа 0-4 года сократилась в сравнении с 1989 г. более чем на 730 тыс. человек. Соответственно, во второй половине 1990-х гг. сократился и общий коэффициент смертности.

Тенденции воспроизводства населения схожи во всех этнических группах, разница лишь в темпах развития процесса (см. таблицу 57).

Таблица 57

Родившиеся, умершие, естественный прирост населения по отдельным этносам в 1990 и 1999 гг. (на 1000 населения)

	1990	1999
рождаемость		
все население		14.6
казахи	22.2	17.8
русские	30.1	8.8
украинцы	14.5	9.6
немцы	16.1	19.3
15.5		
смертность		
все население	7.9	9.9
казахи	6.3	6.6
русские	8.8	14.2
украинцы	11.6	21.5
немцы	7.7	14.5
естественный прирост		
все население	14.3	4.7
казахи	23.8	11.2
русские	5.7	-5.4
украинцы	4.5	-11.9
немцы	7.8	4.8

Источник: Демографический ежегодник Казахстана. Алматы, 1996. – С. 56-58, 85, 86; Этнодемографический ежегодник Казахстана. Статистический сборник. / Под редакцией Шокаманова Ю.К./ Алматы, 2006. – с. 153

Обращают на себя внимание эволюции рождаемости. Тенденции сокращения рождаемости определились еще в «досуверенное» время и в

значительной мере были связаны с социально-экономическими изменениями. Более выпукло это обнаружилось в городах, менее – в сельской местности. Поэтому кризис 1990-х и сворачивание социальных программ поддержки семьи болезненнее сказались именно на сельских жителях. Рождаемость сократилась у всех этнических групп, населяющих Казахстан, но более всего процесс затронул казахов: общий коэффициент рождаемости сократился у них на 40,9%, тогда как у русских – на 39,3%, украинцев – 40,4%, а у немцев даже увеличился. И это несмотря на то, что эмиграция в значительной степени вымыла репродуктивный слой из возрастной структуры европейских этнических групп. Таким образом, процессы рождаемости, имевшие место у казахского этноса в конце XX века, свидетельствовали о серьезных демографических потрясениях.

В тоже время, смертность у казахов увеличилась незначительно (на 4.8%). Сочетание снижающихся показателей рождаемости и роста смертности привели к тому, что в 1999 г. в сравнении с 1990 г. естественный прирост снизился в 2.1 раза. У представителей европейских этнических групп ситуация складывалась еще более негативно вследствие быстрого роста смертности: у русских общий коэффициент смертности увеличился на 61,4%, украинцев – на 85,3% и т.д. В результате, в конце 1990-х гг. у русских, украинцев, белорусов показатели смертности превысили показатели рождаемости (см. таблицу 57). Обозначились процессы депопуляции.

Таким образом, в 1990-е гг. началось абсолютное сокращение численности некоторых европейских этносов, вызванное как миграционным оттоком, так и превышением показателей смертности над показателями рождаемости.

Динамика демографических процессов в регионах республики была неодинаковой. Одной из важных причин этого являлся сложившийся этнический состав населения.

Особенностью Южного Казахстана является то, что здесь довольно высокий удельный вес казахского населения с сохранившимся естественным приростом и сравнительно (с Северным, Восточным и Центральным Казахстаном) небольшой численностью подверженных эмиграции и депопуляции европейских этносов (см. таблицу 58).

Таблица 58

Численность и этнический состав населения Южного Казахстана по данным переписей населения 1989 и 1999 гг. (тыс. человек)

	1989		1999		1999 к 1989 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	6316.8	100	6251.3	100	99.0
казахи	3050.9	48.3	3903.4	62.5	127.9
русские	1832.8	29.0	1208.9	19.3	65.9
украинцы	154.7	2.5	60.2	1.0	38.9
немцы	233.5	3.7	45.7	0.7	19.6
другие этносы	1044.9	16.5	1033.1	16.5	98.9

Источник: Национальный состав Республики Казахстан. Том 4, часть 1. Население Республики Казахстан по национальностям, полу и возрасту / Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник. / Под ред. А.Смаилова/. – Алматы, 2000. – С. 6-237. В состав Южного Казахстана вошли: Алма-Атинская, Жамбылская, Кызылординская, Южно-Казахстанская области и г. Алматы по данным переписи населения 1999 г.

Вследствие этого, потери Южного региона республики были самыми небольшими в Казахстане. Численность казахов увеличилась на 27,9% (самый высокий показатель в стране), численность русских сократилась на 34,1% (самый высокий показатель). Наиболее динамично демографические процессы протекали в Алматы: численность казахов здесь в 1989-1999 гг. увеличилась на 72.2%, численность русских сократилась на 27,8%. Казахи все более концентрируются в крупных городах республики. Быстрыми темпами уменьшается представительство украинцев (в 2,6 раза) и немцев (в 5,1 раза)

Похожие процессы наблюдались и в Западном Казахстане (см. таблицу 59). Здесь также высок удельный вес казахского населения, сохранившего положительный естественный прирост, и невысок – европейского. Рост числа казахов на 20,4% почти компенсировал сокращение численности русских (на 33,4%), украинцев (на 38,2%), немцев (в 2,7 раза) и представителей других этносов (на 44,3%). Общая численность населения региона уменьшилась лишь на 2,7%.

Таблица 59

Численность и этнический состав населения Западного Казахстана по данным переписей населения 1989 и 1999 гг. (тыс. человек)

	1989		1999		1999 к 1989 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	2111.1	100	2054.3	100	97.3
казахи	1262.4	59.8	1520.6	74.0	120.4
русские	560.3	26.6	373.1	18.2	66.6
украинцы	116.5	5.5	72.0	3.5	61.8
немцы	38.7	1.8	14.4	0.7	37.2
другие этносы	133.2	6.3	74.2	3.6	55.7

Источник: Национальный состав Республики Казахстан. Том 4, часть 1. Население Республики Казахстан по национальностям, полу и возрасту / Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник. / Под ред. А.Смаилова/. – Алматы, 2000. – С. 6-237. В состав Западного Казахстана вошли: Актюбинская, Атырауская, Западно-Казахстанская, Мангистауская области по данным переписи населения 1999 г.

В Восточном, Северном и Центральном Казахстане демографическая ситуация развивалась по-иному. Темпы роста казахского населения здесь были ниже, чем в Южном и Западном регионах, а удельный вес европейских этносов – выше. Все это привело к более выраженному сокращению общей численности населения. Наибольшие темпы были отмечены в Центральном Казахстане (см. таблицу 60).

Таблица 60

Численность и этнический состав населения Центрального Казахстана по данным переписей населения 1989 и 1999 гг. (тыс. человек)

	1989		1999		1999 к 1989 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	1841.2	100	1410.2	100	76.6
казахи	459.2	24.9	529.5	37.5	115.3
русские	875.9	47.6	614.4	43.6	70.1
украинцы	196.6	10.7	78.7	5.6	40.0
немцы	167.7	9.1	57.1	4.0	34.0
другие этносы	141.8	7.7	130.5	9.3	92.0

Источник: Национальный состав Республики Казахстан. Том 4, часть 1. Население Республики Казахстан по национальностям, полу и возрасту / Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник. / Под ред. А.Смаилова/. – Алматы, 2000. – С. 6-237. В состав Центрального Казахстана вошла Карагандинская область по данным переписи населения 1999 г.

В 1989-1999 гг. жителей в Центральном регионе стало меньше на 23,4%. Рост числа казахов на 15,3% был не в состоянии нейтрализовать потери русских (на 29,9%), украинцев (на 60,0%), немцев (на 66.0%), других этносов (на 8,0%).

Особенность Северного Казахстана в следующем: с одной стороны, сюда была перенесена столица республики, что вызвало приток внутренних мигрантов, с другой – демографическую ситуацию во многом определяют многочисленные группы украинского и немецкого населения (см. таблицу 61). И если динамика сокращения численности русских в конце XX в. была самой низкой в Казахстане (на 22,3%), то немцев, в результате миграционного оттока, стало меньше в 2.2 раза, украинцев – в 1,4 раза. На 25,1% уменьшилось и внушительное представительство других этносов. В итоге численность населения региона сократилась на 16,3%, несмотря на увеличение числа казахов на 19,8%.

Таблица 61

Численность и этнический состав населения Северного Казахстана по данным переписей населения 1989 и 1999 гг. (тыс. человек)

	1989		1999		1999 к 1989 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	4429.7	100	3706.3	100	83.7
казахи	1075.6	24.3	1288.4	34.8	119.8
русские	2044.1	46.1	1588.5	42.9	77.7
украинцы	455.2	10.2	320.6	8.6	70.4
немцы	450.7	10.2	204.1	5.5	45.3
другие этносы	406.6	9.2	304.7	8.2	74.9

Источник: Национальный состав Республики Казахстан. Том 4, часть 1. Население Республики Казахстан по национальностям, полу и возрасту/ Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник. / Под ред. А.Смаилова/. – Алматы, 2000. – С. 6-237. В состав Северного Казахстана вошли: Акмолинская, Костанайская, Павлодарская, Северо-Казахстанская области и г. Астана по данным переписи населения 1999 г.

Демографическую ситуацию в Восточном Казахстане на протяжении многих десятилетий определяют казахи и русские, составляющие здесь около 90% всего населения (см. таблицу 62). В 1990-е гг. в регионе наблюдалась самая низкая в Казахстане динамика роста числа казахов (8.2% или в 3.4 раза ниже, чем в южных областях) и относительно небольшое сокращение численности русских (на 24.0%). В результате, численность населения региона сократилась на 13.3%.

Таблица 62

Численность и этнический состав населения Восточного Казахстана по данным переписей населения 1989 и 1999 гг. (тыс. человек)

	1989		1999		1999 к 1989 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	1765.7	100	1531.0	100	86.7
казахи	686.5	38.9	743.1	48.5	108.2
русские	914.4	51.8	694.7	45.4	76.0
украинцы	35.7	2.0	15.7	1.0	44.0
немцы	66.9	3.8	32.1	2.1	48.0
другие этносы	62.2	3.5	45.4	3.0	73.0

Источник: Национальный состав Республики Казахстан. Том 4, часть 1. Население Республики Казахстан по национальностям, полу и возрасту / Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник. / Под ред. А.Смаилова/. – Алматы, 2000. – С. 6-237. В состав Восточного Казахстана вошла Восточно-Казахстанская область по данным переписи населения 1999 г.

Таким образом, в конце XX в. в Казахстане происходила грандиозная ломка социально-экономических, политических, этнодемографических парадигм, складывавшихся десятилетиями. В советский период истории о Казахстане сложилось довольно устойчивое представление как о регионе с индустриально-аграрной экономикой, европеизированным населением. Республика воспринималась почти как союзное европеизированное пространство. Распад СССР и строительство суверенитета, сопровождаемое всеобъемлющим кризисом, привели к тому, что созданная в Казахстане этнодемографическая система, отражавшая советскую социально-экономическую суть, начала быстро разрушаться. Резкое снижение рождаемости, рост смертности, эмиграция привели к абсолютному сокращению численности населения. Итогом глобальных перемен стало то, что к началу XXI века в Республике Казахстан сложилась иная, чем в недавнем прошлом, этнодемографическая ситуация. Большинство населения республики теперь являлись казахи. Именно на этой этнической основе и предстояло выстраивать суверенную демографическую, социально-экономическую систему.

2.2 Становление демографической системы Республики Казахстан: казахи как основной демографический потенциал (1999-2009 гг.)

В конце XX века политический, социальный, экономический кризис, охвативший постсоветское пространство, привел к значительным демографическим изменениям. В Казахстане наблюдался интенсивный мигра-

ционный отток, лишь в малой степени компенсировавшийся естественным приростом, что привело к сокращению численности населения республики. В начале XXI века стали проявляться позитивные изменения, вызванные стабилизацией этнополитической, социально-экономической ситуации, что в первую очередь сказалось на существенном сокращении эмиграционного потока. Помимо этого, благодаря положительному воздействию возрастно-половой структуры значительно увеличились показатели рождаемости, как и естественного прироста в целом. Снижение интенсивности эмиграции и увеличение иммиграции впервые за многие годы привели к положительному сальдо внешней миграции. В результате совместного действия демографических и миграционных явлений произошел рост населения. При этом динамика процесса велика, так, среднегодовые темпы роста в 2005-2009 гг. были почти в 10 раз выше, чем в 1999-2005 гг.

Во многом это объясняется эволюциями этнического состава населения Казахстана. Доминирующие позиции в этнодемографической структуре занимают казахи, удельный вес этноса в составе населения увеличился в 2009 г. до 63,1% (см. таблицу 63).

Таблица 63

Численность и этнический состав населения Казахстана по данным переписи населения 2009 г. (тыс. человек)

области	все население		казахи		русские		украинцы		немцы		др. этносы	
	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%
Казахстан	16009.6	100	10096.8	63.1	3793.8	23.7	333.0	2.1	178.4	1.1	1607.6	10.0
Акмолинская	737.5	100	349.1	47.3	264.0	35.8	38.4	5.2	26.1	3.5	59.9	8.1
Актюбинская	757.8	100	601.5	79.4	103.1	13.6	25.5	3.4	5.5	0.7	22.2	2.9
Алматинская	1807.9	100	1223.2	67.7	306.4	16.9	6.5	0.4	8.7	0.5	263.1	14.5
Атырауская	510.4	100	465.0	91.1	33.6	6.6	0.8	0.2	0.5	0.1	10.5	2.1
Западно-Казахстанская	598.9	100	432.5	72.2	135.8	22.7	11.6	1.9	8.6	1.4	10.4	1.7
Жамбылская	1022.1	100	729.7	71.4	122.6	12.0	5.4	0.5	4.4	0.4	160.0	15.6
Карагандинская	1341.7	100	622.3	46.4	530.0	39.5	50.0	3.7	32.8	2.4	106.6	7.9
Костанайская	885.6	100	328.9	37.1	380.6	43.0	84.8	9.6	28.0	3.2	63.3	7.1
Кызылординская	678.8	100	646.6	95.3	16.1	2.4	0.4	0.1	0.2	0.03	15.5	2.3
Мангистауская	485.4	100	428.4	88.3	39.8	8.2	2.2	0.5	0.3	0.1	14.7	3.0
Южно-Казахстанская	2469.4	100	1786.0	72.3	136.5	5.5	5.8	0.2	2.5	0.1	538.6	21.8
Павлодарская	742.5	100	353.7	47.6	288.0	38.8	40.1	5.4	20.7	2.8	40.0	5.4
Северо-Казахстанская	596.5	100	198.6	33.3	300.8	50.4	29.8	5.0	20.8	3.5	46.5	7.8

Восточно-Казахстанская	1396.6	100	781.7	56.0	561.2	40.2	7.1	0.5	14.0	1.0	32.6	2.3
Астана г.а.	613.0	100	425.3	69.4	122.2	19.9	12.8	2.1	6.9	1.1	45.8	7.5
Алматы г.а.	1365.6	100	724.2	53.0	452.9	33.2	11.9	0.9	5.7	0.4	170.9	12.5

Источник: *Перепись населения Республики Казахстан 2009 года. Краткие итоги. Статистический сборник / Под ред. А.А.Смаилова/. Астана, 2010. – с. 11.*

Высокая динамика роста числа казахов стала определяющим фактором увеличения численности населения республики в 1999-2009 гг. (см. таблицу 64). В тоже время, существенно замедлились темпы сокращения других этносов Казахстана, в первую очередь русских.

Таблица 64

Численность и этнический состав населения Казахстана по данным переписей населения 1999 и 2009 гг. (тыс. человек)

	1999		2009		2009 к 1999 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	14953.1	100	16009.6	100	107.1
казахи	7985.0	53.4	10096.8	63.1	126.4
русские	4509.6	30.2	3793.8	23.7	84.1
украинцы	547.1	3.7	333.0	2.1	60.9
немцы	353.4	2.3	178.4	1.1	50.5
другие этносы	1558.0	10.4	1607.6	10.0	103.2

Источник: *Национальный состав населения Республики Казахстан. Том 4, часть 1. Население Республики Казахстан по национальности, полу и возрасту/Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник /Под ред. А.Смаилова/. – Алматы, 2000. – С. 6-237; Перепись населения Республики Казахстан 2009 года. Краткие итоги. Статистический сборник /Под ред. А.А.Смаилова/. Астана, 2010. – С. – 11.*

В результате, в 2009 г. почти восстановилась численность населения Казахстана на уровне 1989 г., но при этом его этнический состав кардинально изменился. Определяющим демографическую ситуацию большинством в первое десятилетие XXI в. стали казахи. Европейская этническая группа за тот же период уменьшилась почти в два раза, ее удельный вес в составе населения существенно снизился.

Таким образом, демографическое влияние европейских этнических групп, более века воздействовавших на динамику численности населения Казахстана, к 2009 г. стало минимальным. Демографическое поведение казахов в решающей степени определяет демографические тенденции в стране.

Большое влияние на изменение вектора развития народонаселения оказали миграции. В межпереписное десятилетие (1999-2009 гг.) мигра-

ционная ситуация в стране существенно изменилась, что определялось, в первую очередь, резким спадом эмиграции – в 3,1 раза в сравнении с периодом 1989-1999 г. (см. таблицу 65). В результате, отрицательное сальдо миграции сократилось в 6,2 раза, несмотря на некоторое уменьшение числа прибывших в республику. Более того, из миграционного донора Казахстан превратился в реципиента: в 2004-2009 гг. число прибывших превысило число выбывших на 78,5 тыс. человек.

Таблица 65

Внешние миграции населения Казахстана в 1999-2009 гг. (тыс. человек)

годы	иммиграция	эмиграция	миграционное сальдо
1999	41,3	164,9	-123,6
2000	47,4	155,7	-108,3
2001	53,5	141,7	-88,2
2002	58,2	120,2	-62,0
2003	65,6	73,9	-8,3
2004	68,3	65,5	2,8
2005	74,8	52,1	22,7
2006	66,7	33,7	33,0
2007	53,4	42,4	11,0
2008	46,4	45,3	1,1
2009	42,3	34,4	7,9
1999-2009	617,9	929,8	-311,9

Источник: Демографический ежегодник Казахстана. 2005. Статистический сборник. Алматы, 2005. – с. 6-67; www.stat.gov.kz.

Основное влияние на миграционные процессы в Казахстане всегда оказывали русские. Формировавшаяся десятилетиями (с конца XIX века до конца 1960-х гг.) русская иммиграционная ниша постепенно превращалась в эмиграционную, стремительно теряя свой потенциал в 1990-е гг. Но уже в начале 2000-х гг. в миграционном поведении русских произошли серьезные изменения. Если в 1994 г. из Казахстана выбыло 283,1 тысяч русских, то через 10 лет, в 2004 г. – 39,1 тысяч или в 7,2 раза меньше. Отрицательное сальдо миграции сократилось в 9,4 раза (с 251,9 тысяч в 1994 г. до 26,7 тысяч в 2004 г) [7; с.38; 8; с.69].

По нашему мнению, этнополитические причины миграции, игравшие важную роль в конце XX в., в первом десятилетии XXI в. в значительной мере исчерпали свой потенциал. Миграционные процессы развиваются в основном под влиянием экономического фактора. Экономическая, поли-

тическая стабилизация в Республике Казахстан существенно сократила внешний миграционный оборот.

На эволюции иммиграции в 2000-е годы наибольшее влияние оказывают потоки этнических репатриантов из Узбекистана, Монголии, Туркменистана, Кыргызстана.

Итак, в начале XXI в. значение внешней миграции, на протяжении десятилетий игравшей важную роль в процессе формирования населения, сводится к минимуму. Миграционные явления в Республике Казахстан развиваются на внутренней основе. Вектор внутренней миграции определяют казахи (81,4% внутреннего миграционного оборота) [9; с.30-31].

Все более наглядно казахи влияют и на возрастную структуру населения Казахстана (см. таблицу 66).

Таблица 66

Представительство казахов и русских в возрастных группах населения Казахстана по данным переписи населения 2009 г. (%)

возраст	все население	в том числе		
		казахи	русские	другие этносы
всего	100	63.1	23.7	13.2
0-9	100	72.0	15.9	12.1
10-19	100	71.6	16.6	11.8
20-29	100	65.1	22.4	12.5
30-39	100	64.5	22.9	12.6
40-49	100	62.3	23.9	13.8
50-59	100	50.8	34.4	14.8
60-69	100	45.4	38.2	16.4
70 и старше	100	34.7	46.2	19.2

Источник: Национальный состав, вероисповедание и владение языками. 2009. Астана, 2010. – С. 36-38

Как видно из данных таблицы, казахи преобладают во всех возрастных группах, кроме самой старшей. Наиболее явно преимущество проявляется в детском и молодом возрасте, что позволяет надеяться на репродуктивную активность этноса в перспективе. Возрастная структура предполагает и дальнейшие эволюции этнического состава населения в сторону увеличения удельного веса казахского этноса. В 2009 г. у казахов была молодая возрастная структура, особенно в сравнении с русскими, о чем говорят данные переписи населения 2009 г. (см. таблицу 67).

Таблица 67

Возрастная структура казахов и русских по данным переписи населения 2009 г. (тыс. человек)

возраст	казахи		русские	
	числ-ть	%	числ-ть	%
все население в том числе, лет	10096.8	100	3793.8	100
0-9	1898.7	18.8	418.9	11.0
10-19	1977.9	19.6	458.7	12.1
20-29	1407.5	13.9	659.2	17.4
30-39	1518.3	15.0	539.1	14.2
40-49	1352.1	13.4	518.5	13.7
50-59	804.0	8.0	544.5	14.4
60-69	369.2	3.7	310.6	8.2
70 и старше	258.4	2.5	344.3	9.1

Источник: Национальный состав, вероисповедание и владение языками. 2009. Астана, 2010. – С. 34,36

Возрастная структура казахов демонстрирует положительную репродуктивную ситуацию. Так, численность условного поколения детей (0-19 лет) в 1,3 раза превышает численность условного поколения их родителей (20-39 лет), что говорит о прогрессивном типе возрастной пирамиды (численность молодых возрастных групп превышает численность старших групп). У русских ситуация противоположная: численность условного поколения родителей (20-39 лет) в 1,4 раза превышает численность условного поколения их детей (0-19 лет), что свидетельствует о регрессивном типе возрастной пирамиды (численность старших возрастных групп превышает численность младших групп). Проблемы старения населения в 2009 г. гораздо больше выражены у русских: коэффициент постарения Сови составляет у них 74,6 (очень старое население), тогда как у казахов – 16,2 (молодое население).

Но молодая возрастная структура не может сохраняться вечно. С течением времени многочисленные молодые поколения постепенно будут перемещаться в старшие возрастные группы, в результате чего возникнут и новые вопросы этнодемографического развития (см. таблицу 68).

Таблица 68

Возрастная структура казахов по данным переписей населений 1999 и 2009 гг. (тыс. человек)

возраст	1999		2009		2009 к 1999 %
	численность	%	численность	%	
Всего	7985.0	100	10096.8	100	126.4

0-9	1755.8	22.0	1898.7	18.8	108.1
10-19	1748.7	21.9	1977.9	19.6	113.1
20-29	1402.9	17.6	1917.9	19.0	136.7
30-39	1306.4	16.3	1518.5	15.0	116.2
40-49	857.2	10.7	1352.1	13.4	157.7
50-59	431.4	5.4	804.0	8.0	186.4
60-69	291.6	3.7	369.2	3.7	126.6
70 и старше	191.0	2.4	258.4	2.5	135.3

Источник: Национальный состав населения Республики Казахстан. Том 4. Итоги переписи населения 1999 г. в РК. Алматы, 2000. – С. 13; Национальный состав, вероисповедание и владение языками в Республике Казахстан. Итоги переписи населения 2009 г. в РК. Статистический сборник /Под ред. Смаилова А.А./ Астана, 2010. – С.34, 36.

В первую очередь речь идет о проблеме старения казахского населения. Проблемы старения всегда были характерны для европейских этносов Казахстана, что сказывалось на показателях общего коэффициента смертности. Сравнительный анализ возрастной структуры 1999 и 2009 гг. предполагает, что с течением времени явление будет характерно и для казахов. Из таблицы 68 видно, что динамика роста населения в возрасте 40 лет и старше намного выше динамики роста в возрасте до 39 лет. А в таких возрастных группах, как 0-9 лет (в перспективе репродуктивный потенциал) и 50-59 лет (в перспективе пенсионеры и группа, влияющая на повышение показателей смертности) динамика роста отличается разительно – темпы роста 50-59-летних в 10,7 раза выше темпов 0-9-летних. Конечно, абсолютные данные не свидетельствуют о катастрофичности ситуации, численность молодых возрастных групп намного превышает численность людей старшего поколения. Тем не менее, тенденция обозначилась, и постепенно будет проявляться все более явно.

В тоже время, на возрастной структуре постепенно начинает сказываться влияние демографических последствий иммиграционной политики государства. Интенсивное прибытие в Казахстан этнических казахов, их репродуктивная активность на исторической родине в перспективе в состоянии оказать заметное влияние на изменения возрастной структуры населения.

Таким образом, политическая, социально-экономическая стабилизация, изменение вектора внешней миграции, эволюции возрастной структуры населения оказывают определяющее влияние на показатели воспроизводства населения в первое десятилетие XXI века (см. таблицу 69).

Таблица 69

Воспроизводство населения Казахстана в 1999-2009 гг. (на 1000 населения)

годы	родившихся	умерших	естественный прирост
1999	14.57	9.87	4.70
2000	14.90	10.06	4.84
2001	14.90	9.95	4.95
2002	15.29	10.05	5.24
2003	16.63	10.41	6.22
2004	18.19	10.14	8.05
2005	18.42	10.37	8.05
2006	19.71	10.27	9.44
2007	20.79	10.22	10.57
2008	22.75	9.74	13.01
2009	23.80	9.60	14.20

Источник: Курганская В., Дунаев В. Стратегические приоритеты и региональные аспекты этнодемографической политики Республики Казахстан // Социальный портрет современного казахстанского общества: сб. ст. 2-й выпуск. ИМЭП при Фонде Первого Президента РК – Лидера Нации. – Астана-Алматы, 2016. – С.112-113.

Общий коэффициент рождаемости в 1999-2009 гг. увеличился на 63.3%. При этом во второй половине «нулевых» динамика роста была в два раза выше, чем в первой. Смертность снизилась на 2.7%, и вновь более активно процесс протекал во второй половине десятилетия. В итоге естественный прирост увеличился за 10 лет в три раза. Благодаря такому стремительному росту показатели воспроизводства почти вышли на уровень 1990 г., демографический кризис конца XX в. был быстро преодолен. Естественный прирост стал главной составляющей демографического развития Казахстана. В 2008-2009 годах, например, рост численности населения на 98% происходил за счет естественного прироста [9; с.20].

Процессы воспроизводства, вследствие численного преимущества, особенно в молодых возрастных группах, определяют казахи. Помимо этого, у казахов гораздо лучше сохранились традиции многодетности. В 1999-2009 гг. общий коэффициент рождаемости вырос у них в 1,8 раза. В результате, естественный прирост увеличился в 2.2 раза, несмотря на некоторый подъем смертности. Демографическое развитие казахов во многом объясняется также подвижками в возрастной структуре – в начале 2000-х гг. начал реализовываться репродуктивный потенциал поколения, рожденного в 1980-е гг. (см. таблицу 70).

Таблица 70

Родившиеся, умершие, естественный прирост населения по отдельным этносам в 1999 и 2009 гг. (на 1000 населения)

	1999	2009
Рождаемость		
все население	14.6	23.8
казахи	17.8	32.1
русские	8.8	10.8
украинцы	9.6	9.3
немцы	19.3	13.3
Смертность		
все население	9.9	9.6
казахи	6.6	7.4
русские	14.2	12.0
украинцы	21.5	18.5
немцы	14.5	6.2
Естественный прирост		
все население	4.7	14.2
казахи	11.2	24.7
русские	-5.4	-1.2
украинцы	-11.9	-9.2
немцы	4.8	7.1

Источник: Этнодемографический ежегодник Казахстана. Статистический сборник / Под редакцией Шокаманова Ю.К. / Алматы, 2006. – С. 153; Демографический ежегодник Казахстана. 2017. Статистический сборник. Министерство национальной экономики, Комитет по статистике. Астана, 2017. – С. 95-96.

Данные таблицы 70 свидетельствуют о существенном улучшении показателей рождаемости и у русских, при уменьшении общего коэффициента смертности. Похожие тенденции наблюдаются и у других крупных этносов Казахстана. Таким образом, первое десятилетие XXI в. характеризуется демографическим ускорением, позволившим преодолеть последние кризиса 1990-х гг.

Необходимо отметить, что рост рождаемости, определивший это ускорение, происходил не только вследствие удачной возрастной конъюнктуры. Существенно увеличились и возрастные коэффициенты рождаемости, причем во всех возрастных группах, кроме самой младшей (до 20 лет) (см. таблицу 71).

Таблица 71

Коэффициенты рождаемости по возрастным группам (число родившихся на 1000 женщин репродуктивного возраста)

год	возрастные группы матерей, лет							
	До 20	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	15-49
1999	33,92	133,29	99,97	59,57	26,08	5,85	0,56	53,51
2005	26,74	139,44	132,79	87,08	45,88	10,22	0,55	64,71
2006	27,85	143,87	140,43	95,05	51,55	11,51	0,58	69,21
2007	29,32	146,49	147,62	101,81	54,95	12,85	0,60	73,20
2008	31,12	158,24	160,54	112,00	60,70	14,93	0,71	80,68
2009	31,38	157,02	157,73	110,77	60,82	15,28	0,68	80,93

Источник: www.stat.gov.kz.

Заметна тенденция, с каждой, более старшей группой, динамика процесса увеличивается. Так, в возрасте 20-24 года число рождений на 1000 женщин в 2009 г. в сравнении с 1999 г. выросло в 1,2 раза, 25-29 лет – в 1,6 раза, 30-34 года – в 1,9 раз, 35-39 лет – в 2,3 раза, 40-44 года – в 2,6 раза. Суммарный коэффициент рождаемости (среднестатистическое число рождений на одну женщину) в 2009 г. стал в 1,5 раза больше, чем в 1999 г. (2,66 и 1,80 соответственно).

На взгляд авторов, данная тенденция в первую очередь объясняется существенным улучшением социально-экономической ситуации в Казахстане, увеличением размера социальных выплат по рождению ребенка. Женщины старших репродуктивных групп, не рожавшие в сложные 1990-е гг., в «нулевые» реализовали планы о рождении второго, третьего и т.д. детей.

Определяют ситуацию эволюции этнического состава населения Казахстана, растущий удельный вес казахов, сохранивших более высокие репродуктивные установки. Подтверждают сказанное данные таблицы 72. Уровень рождаемости существенно различается по регионам Казахстана. В Мангистауской и Южно-Казахстанской областях, преимущественно заселенных казахами, суммарный коэффициент рождаемости более чем в два раза выше, чем в Костанайской и Северо-Казахстанской областях, где велик удельный вес европейского населения. Во всех группах репродуктивного возраста (кроме 15-19 лет) интенсивность рождений в Мангистауской и Южно-Казахстанской областях выше в два и более раз. Таким образом, среднеказахстанский показатель складывается часто под влиянием противоположных тенденций демографического развития. Но если ранее большее влияние на конечный результат имел «европейский» вариант, то в настоящее время ситуацию определяют демографические процессы, присущие «азиатской» группе.

Таблица 72

Коэффициенты рождаемости по возрастным группам в некоторых регионах Казахстана в 2009 году (на 1000 женщин репродуктивного возраста)

	возрастные группы матерей, лет								суммарный коэффициент рождаемости
	до 20	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	15-49	
Казахстан	31,38	157,02	157,73	110,77	60,82	15,28	0,68	80,93	2,66
области:									
Мангистауская	46,67	220,25	216,85	162,23	89,14	23,40	1,09	117,74	3,80
Южно-Казахстанская	29,59	233,68	222,89	149,71	83,02	21,52	1,29	114,02	3,71
Костанайская	29,45	101,87	100,09	66,74	33,85	8,10	0,43	50,38	1,70
Северо-Казахстанская	30,57	103,42	106,15	64,27	33,23	6,87	0,08	50,69	1,72

Источник: www.stat.gov.kz.

Определенное влияние на процессы воспроизводства в 1999-2009 гг. оказывало и снижение общего коэффициента смертности (на 2,7%) (см. таблицу 70). Как говорилось ранее, гораздо более явно положительная динамика демографического развития определилась во второй половине «нулевых» (2005-2009 гг.). Рассмотрим этот период более подробно.

Общий коэффициент смертности мог быть еще ниже, если бы не рост коэффициента младенческой смертности в 2005-2009 годах вследствие введения в 2008 году новых критериев живорождения, рекомендованных ВОЗ (см. таблицу 73). Рост рождаемости на фоне новой методики привел в 2010 году к увеличению удельного веса смертности до 1 года в общей смертности до 4,2%.

Таблица 73

Коэффициент младенческой смертности в 2005-2009 гг.

	всего	в том числе	
		мальчики	девочки
2005	15,15	16,81	13,38
2006	13,91	15,60	12,12
2007	14,57	16,73	12,29
2008*	20,76	22,92	18,48
2009*	18,23	20,14	16,19

Источник: Женщины и мужчины Казахстана. Статсборник. Астана, 2010, с.17 (www.stat.gov.kz).

* в 2008 г. введены новые критерии живорождения (мертворождения), рекомендованные ВОЗ

В связи с переходом на международные критерии живорождения и мертворождения, показатель младенческой смертности в 2008 году (20,76 промилле) увеличился на 42,5% по сравнению с 2007 годом (14,57 промилле). В 2009 году коэффициент несколько снизился, но в целом уровень младенческой смертности в Казахстане оставался достаточно высоким.

В тоже время, в 2005-2009 гг. предпринимается ряд мер по улучшению здравоохранения в республике. Так, расходы бюджета на здравоохранение увеличились в 3,1 раза – с 56283 млн. тенге до 176799 млн. тенге. Расходы по статье «Охрана здоровья населения» в 2004-2009 годах увеличились в 15,8 раза, по статье «Охрана материнства и детства» в 6,4 раза и т.д. В целом, доля расходов на здравоохранение в ВВП Казахстана увеличилась с 2,2% в 2004 году до 2,5% в 2009 году [10].

Принятые меры положительно сказались на увеличении продолжительности жизни населения Казахстана (см. таблицу 74).

Таблица 74

Ожидаемая продолжительность жизни в Казахстане при рождении, лет

	все население			городское население			сельское население		
	всего	в том числе		всего	в том числе		всего	в том числе	
		жен-щины	муж-чины		жен-щины	муж-чины		жен-щины	муж-чины
2005	65,91	71,77	60,30	65,05	71,62	58,66	67,33	72,22	62,85
2006	66,19	72,03	60,55	65,34	71,85	58,99	67,52	72,45	63,06
2007	66,34	72,58	60,70	65,81	72,74	59,43	67,03	72,30	62,31
2008	67,11	72,43	61,91	66,69	72,34	60,83	67,72	72,55	63,20
2009	68,60	73,55	63,62	68,35	73,58	62,79	68,94	73,51	64,67

Источник: Женщины и мужчины Казахстана. Статсборник. Астана, 2010, с. 11 (www.stat.gov.kz).

В 2005-2009 гг. продолжительность жизни в Казахстане увеличилась на 2,69 лет (4,1%). Рост ожидаемой продолжительности жизни при рождении в большей мере выражен в городах. При этом рост продолжительности жизни мужчин намного заметнее, чем женщин, опять же в городах (в 2,6 раза). Во многом это объясняется существенным снижением (на 25,8%) смертности от несчастных случаев, отравлений и травм, которой более подвержены мужчины.

Итак, в 2005-2009 годах в Республике Казахстан наблюдается рост общих и специальных коэффициентов рождаемости, снижение показа-

телей смертности. В итоге процессы естественного движения населения стали ведущим компонентом увеличения его численности, внешние миграции не оказывают серьезного влияния на демографические процессы. Демографическая ситуация государства определяется эндогенными, внутренними факторами.

Таким образом, численность населения Казахстана в результате нового соотношения компонентов демографического развития, начала увеличиваться. Детерминирующим фактором является этнический состав населения, разный в регионах государства. Положительная динамика наблюдалась в областях с большим численным преобладанием казахского этноса (Южный и Западный Казахстан). В регионах со значительным удельным весом нетитульного населения (прежде всего русского), численность населения сокращалась (Восточный, Центральный и Северный Казахстан).

Наиболее высокая динамика роста наблюдалась в Южном Казахстане (см. таблицу 75). В 1999-2009 гг. жителей здесь стало больше на 17,5%. Ситуацию определили темпы роста числа казахов (30,9%), компенсировавшие потери русских, украинцев и немцев. Определенный вклад в положительный результат внесли такие этнические группы, как узбеки, уйгуры, дунгане, проживающие на юге республики.

Таблица 75

Численность и этнический состав населения Южного Казахстана по данным переписей населения 1999 и 2009 гг. (тыс. человек)

	1999		2009		2009 к 1999 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	6251.3	100	7343.8	100	117.5
казахи	3903.4	62.5	5109.7	69.6	130.9
русские	1208.9	19.3	1034.6	14.1	85.6
украинцы	60.2	1.0	29.9	0.4	49.7
немцы	45.7	0.7	21.5	0.3	47.0
другие этносы	1033.1	16.5	1148.1	15.6	111.1

Источник: Национальный состав населения Республики Казахстан. Том 4, часть 1. Население Республики Казахстан по национальности, полу и возрасту/Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник /Под ред. А.Смаилова/. – Алматы, 2000. – С. 6-237; Перепись населения Республики Казахстан 2009 года. Краткие итоги. Статистический сборник /Под ред. А.А.Смаилова/. Астана, 2010. – С. – 11. В состав Южного Казахстана вошли: Алматинская, Жамбылская, Кызылординская, Южно-Казахстанская области и г. Алматы по данным переписи населения 2009 г.

Большое значение имеет и то, что в состав Южного региона входит г. Алматы, притягивающий население из всех областей Казахстана. В 1999-2009 гг. население Алматы увеличилось на 20,9%, при этом казахов стало больше на 66,7%. В результате, в 2009 г. удельный вес казахов в Алматы превысил пятидесятипроцентную отметку (53,0%). Казахи, таким образом, стали большинством населения города.

Численность русских на юге республики уменьшилась на 14,4%. Количество украинцев и немцев сокращалось гораздо более интенсивно, но в силу небольшой представленности (2,0% населения Южного Казахстана в 2009 г.), данные потери мало сказались на общих показателях и были компенсированы ростом числа других этносов, прежде всего узбеков.

В Западном Казахстане представительство казахского этноса в составе населения было еще более впечатляющим, чем в Южном (см. таблицу 76).

Таблица 76

Численность и этнический состав населения Западного Казахстана по данным переписей населения 1999 и 2009 гг. (тыс. человек)

	1999		2009		2009 к 1999 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	2054.3	100	2352.4	100	114.5
казахи	1520.6	74.0	1927.4	81.9	126.7
русские	373.1	18.2	312.3	13.3	83.7
украинцы	72.0	3.5	40.1	1.7	55.7
немцы	14.4	0.7	7.5	0.3	52.1
другие этносы	74.2	3.6	65.1	2.8	87.7

Источник: Национальный состав населения Республики Казахстан. Том 4, часть 1. Население Республики Казахстан по национальности, полу и возрасту/Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник /Под ред. А.Смаилова/. – Алматы, 2000. – С. 6-237; Перепись населения Республики Казахстан 2009 года. Краткие итоги. Статистический сборник /Под ред. А.А.Смаилова/. Астана, 2010. – С. 11. В состав Западного Казахстана вошли: Актюбинская, Атырауская, Западно-Казахстанская, Мангистауская области по данным переписи населения 2009 г.

Вследствие этого, высоких темпов роста численности казахов (на 26,7%) оказалось достаточно, несмотря на потери других этнических групп, для обеспечения положительной демографической динамики всего региона (рост на 14,5%).

В других регионах Казахстана в 1999-2009 гг. численность населения сокращалась, несмотря на увеличение числа казахов. В Северном Казахстане темпы роста численности казахов были одними из самых высоких в

республике (28,5%). Но традиционно высокая концентрация здесь «убывающих» европейских этносов нейтрализовала этот рост. Общая численность населения сократилась на 3,5% (см. таблицу 77).

Таблица 77

Численность и этнический состав Северного Казахстана по данным переписей населения 1999 и 2009 гг. (тыс. человек)

	1999		2009		2009 к 1999 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	3706.3	100	3575.1	100	96.5
казахи	1288.4	34.8	1655.7	46.3	128.5
русские	1588.5	42.9	1355.6	37.9	85.3
украинцы	320.6	8.6	205.9	5.8	64.2
немцы	204.1	5.5	102.5	2.9	50.2
другие этносы	304.7	8.2	255.4	7.1	83.8

Источник: Национальный состав населения Республики Казахстан. Том 4, часть 1. Население Республики Казахстан по национальности, полу и возрасту/Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник /Под ред. А.Смаилова/. – Алматы, 2000. – С. 6-237; Перепись населения Республики Казахстан 2009 года. Краткие итоги. Статистический сборник /Под ред. А.А.Смаилова/. Астана, 2010. – С. 11. В состав Северного Казахстана вошли: Акмолинская, Костанайская, Павлодарская, Северо-Казахстанская области и г. Астана по данным переписи населения 2009 г.

Произошло это не смотря на то, что в составе региона находилась столица республики – г. Астана, притягивающая население не только из Северного Казахстана. Жителей в столице за 10 лет стало больше почти в два раза. Такую динамику обеспечивали казахи, в 1999-2009 гг. в Астане их численность увеличилась в 3,2 раза. Астана обеспечивала 79,4% роста численности казахов во всем Северном Казахстане. Обращают на себя внимание и самые низкие в республике темпы сокращения численности русских (5,4%).

В Центральном Казахстане таких притягивающих центров нет, поэтому динамика роста численности казахов (на 17,5%) была не в состоянии компенсировать уменьшение количества многочисленных русских (на 13,7%) и представителей других этносов. Общая численность населения сократилась на 4,9% (см. таблицу 78).

Таблица 78

Численность и этнический состав населения Центрального Казахстана по данным переписей населения 1999 и 2009 гг. (тыс. человек)

	1999		2009		2009 к 1999 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	1410.2	100	1341.7	100	95.1
казахи	529.5	37.5	622.3	46.4	117.5
русские	614.4	43.6	530.1	39.5	86.3
украинцы	78.7	5.6	50.0	3.7	63.5
немцы	57.1	4.0	32.8	2.5	57.4
другие этносы	130.5	9.3	106.5	7.9	81.6

Источник: Национальный состав населения Республики Казахстан. Том 4, часть 1. Население Республики Казахстан по национальности, полу и возрасту/Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник /Под ред. А.Смаилова/. – Алматы, 2000. – С. 6-237; Перепись населения Республики Казахстан 2009 года. Краткие итоги. Статистический сборник /Под ред. А.А.Смаилова/. Астана, 2010. – С. 11. В состав Центрального Казахстана вошла Карагандинская область по данным переписи населения 2009 г.

Наименее удачное сочетание факторов, способных повлиять на рост численности населения, сложилось в Восточном Казахстане (см. таблицу 79).

Таблица 79

Численность и этнический состав населения Восточного Казахстана по данным переписей населения 1999 и 2009 гг. (тыс. человек)

	1999		2009		2009 к 1999 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	1531.0	100	1396.6	100	91.2
казахи	743.1	48.6	781.7	56.0	105.2
русские	694.7	45.4	561.2	40.2	80.8
украинцы	15.7	1.0	7.1	0.5	45.2
немцы	32.1	2.1	14.1	1.0	43.9
другие этносы	45.4	3.0	32.5	2.3	71.6

Источник: Национальный состав населения Республики Казахстан. Том 4, часть 1. Население Республики Казахстан по национальности, полу и возрасту/Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник /Под ред. А.Смаилова/. – Алматы, 2000. – С. 6-237; Перепись населения Республики Казахстан 2009 года. Краткие итоги. Статистический сборник /Под ред. А.А.Смаилова/. Астана, 2010. – С. 11. В состав Восточного Казахстана вошла Восточно-Казахстанская область по данным переписи населения 2009 г.

На Востоке республики традиционно низкие темпы роста численности казахов (5,2% или в 5,9 раза ниже, чем в Южном Казахстане) и самые высокие темпы сокращения числа русских (на 19,2%). В результате численность населения Восточного региона сократилась в 1999-2009 г. на

9,8%. Демографические эволюции других этносов большого влияние на региональные процессы не оказали в силу своей малочисленности.

Таким образом, в 1999-2009 гг. демографические процессы в Республике Казахстан демонстрировали положительную динамику. На взгляд авторов, причиной «демографического ускорения», происходящего на фоне социально-экономической стабилизации, являются следующие факторы:

- постепенно увеличивающийся объем социальных программ по поддержке многодетных семей, выплат социальных пособий по рождению ребенка и т.п.;

- сохраняется удачная конъюнктура возрастной структуры, в репродуктивном возрасте находится значительная группа населения;

- сокращающаяся эмиграция уже почти не определяет сути демографических процессов. В тоже время, начинает приносить демографические плоды иммиграционная политика государства. Среди этнических репатриантов в гораздо большей степени распространены традиционные репродуктивные установки, многодетные семьи;

- изменение этнического состава населения, доминирующим этносом становятся казахи. Количественные изменения этнического состава перешли в новое качество, – демографическая ситуация в государстве определяется уже представителями казахского этноса, сохраняющего более высокие репродуктивные установки.

Первое десятилетие XXI в. оказалось переломным в этнодемографической истории Казахстана. Демографические процессы, многие десятилетия развивающиеся на внешней основе, все больше детерминируются внутренними факторами. Все более уверенно складывается суверенная демографическая система, базирующаяся на социально-экономических, социокультурных предпочтениях казахского этноса.

2.3 Особенности функционирования суверенной демографической системы: определяющая роль казахского этноса (2009-2019 гг.)

Особенности суверенной демографической системы во многом зависят от прошлого. Этнодемографические потрясения, переживаемые Казахстаном в течение двадцатого столетия, являлись следствием политического, социального, экономического развития СССР. В результате миграционных приливов в республику кардинально изменился ее этнический состав. Основную роль в процессе играли славянские народы, составившие в советское время большинство населения Казахстана, в первую

очередь в городах. В результате специфика демографического развития казахов растворялась в усредненных республиканских показателях, приближавшихся к стандартам, характерных для европейской части СССР.

В настоящее время большинством населения государства являются казахи, влияние внешних миграций на динамику численности населения минимально. Основные варианты демографического развития находятся внутри страны и сконцентрированы в культурологических, социальных особенностях казахского этноса. Впервые в новейшей истории демографическая система республики начала функционировать на суверенной основе. Выявим основные этапы ее формирования.

Советское прошлое оказало существенное влияние на суверенное развитие Казахстана. Распад СССР и строительство новых национальных государств актуализировали вопрос о готовности титульных этносов бывших союзных республик выполнять государствообразующие функции, быть определяющими в демографической, экономической, социальной, политической структуре. Для Казахстана данные вопросы были, на наш взгляд, наиболее актуальны. В этнодемографическом развитии государства «прошлое» во многом определяет суть настоящего и будущего.

«Советскую» историю населения республики можно разбить на два этапа, условными границами которых служат даты переписей населения (см. таблицу 80).

Таблица 80

Численность и этнический состав населения Казахстана по данным Всесоюзных переписей населения 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. (тыс. человек)

	1926		1939		1959		1970		1979		1989	
	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%
Все население	6198,0	100	6151,0	100	9294,7	100	13008,7	100	14684,3	100	16464,5	100
казахи	3637,5	58,5	2327,7	37,8	2787,3	30,0	4234,2	32,5	5289,3	36,0	6534,6	39,7
русские	1275,8	20,6	2458,7	40,0	3972,0	42,7	5521,9	42,4	5991,2	40,8	6227,5	37,8
украинцы	860,0	13,9	658,3	10,7	741,3	8,2	933,5	7,2	898,0	6,1	956,2	5,8
немцы	51,1	0,8	92,6	1,5	659,8	7,1	858,1	6,6	887,4	6,1	957,5	5,8
др. этносы	254,2	4,1	613,7	10,0	1134,3	12,2	1461,0	11,2	1618,4	11,0	1788,7	10,9

Источник: Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т.8. Казахская АССР. – М., 1928. – С. 15-46, 126-153; Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ. Ф. 1562, оп. 336, д. 338-402; Всесоюзная перепись населения 1959 г. ЦАРК. Ф. 1568, оп. 21, д. 4; Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. Алма-Ата, 1991. – С. 7-70

Во время действия первого этапа (переписи населения 1926 и 1959 гг.) сложившаяся в конце XIX – первой четверти XX вв. этническая структура населения подверглась серьезным изменениям. Так, численность казахов в 1959 г., в сравнении с 1926 г., сократилась на 23,2%, при этом наибольшие потери народ понес во время голода начала 1930-х годов. Приток из других регионов СССР (депортации, эвакуация в годы Великой Отечественной войны, освоение целинных и залежных земель, индустриальное развитие) несколько сгладил провалы в динамике общей численности населения, но кардинально изменил этнический состав республики. По данным переписи 1959 г., удельный вес казахов в составе населения Казахстана составлял 30,0% (см. таблицу 80). Существенно уменьшилось, особенно в городах, значение казахского языка, национальной культуры.

В тоже время, сопоставление удельного веса различных этносов в составе населения Казахстана, оставляет на периферии научной мысли анализ процессов, определявших ход демографического развития непосредственно самих казахов. Данные статистики свидетельствуют о том, что фактически за одно демографическое поколение (тридцатилетие между переписями населения 1959-1989 гг.) численность казахского этноса увеличилась в 2,34 раза. Наиболее высокие темпы роста (51,9%) наблюдались в 1960-е годы (переписи населения 1959-1970 гг.) (см. таблицу 80). Таким образом, в 1950-60-е гг. казахи переживали состояние демографического взрыва. Отметим, что определяющее, на наш взгляд, значение имела сложившаяся в это время этническая дифференциация социально-экономической деятельности. Индустриально-промышленные функции выполняли в основном «нетитульные» этносы. Большинство казахов оставались сельскими жителями. Сохранившиеся традиции высокой рождаемости, поддержанные государственными социальными предпочтениями (бесплатная медицина и образование, различные пособия, поддержка многодетных семей и т.д.), привели к качественному изменению демографических характеристик этноса. Следствием быстрого снижения смертности (в первую очередь младенческой) на фоне сохраняющегося уровня рождаемости стал стремительный рост численности населения. Демографический потенциал, накопленный казахами в 1950-80-е годы, позволил не только компенсировать потери прошлых лет, но и стать основой успешного функционирования суверенной демографической системы (см. таблицу 81).

Таблица 81

Численность и состав населения Казахстана по данным переписей населения 1989, 1999, 2009 гг. и текущей статистики 2019 г. (тыс. человек)

	1989		1999		2009		2019	
	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%
все население	16464,5	100	14953,1	100	16009,6	100	18395,5	100
казахи	6534,6	39,7	7985,0	53,4	10096,8	63,1	12587,5	68,4
русские	6227,5	37,8	4509,6	30,2	3793,8	23,7	3471,0	18,9
украинцы	956,2	5,8	547,1	3,7	333,0	2,1	270,9	1,5
немцы	957,5	5,8	353,4	2,3	178,4	1,1	178,6	1,0
др.этносы	1788,7	10,9	1558,0	10,4	1607,6	10,0	1887,5	10,2

Источник: Статистический сборник по отдельным показателям всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. – Алма-Ата, 1991. – С. 7-70; Национальный состав населения РК. Т. 1. Итоги переписи населения 1999 г. в РК. – Алматы, 2000. С.6-8; Национальный состав, вероисповедание и владение языками в РК. Итоги национальной переписи населения 2009 г. в РК. Статистический сборник. – Астана, 2010. – С.4-6; Численность населения Казахстана по отдельным этносам на начало 2019 г. Комитет по статистике Министерство Национальной экономики РК. – Нур-Султан, 2019.

Как свидетельствуют статистические данные, в конце XX – начале XXI вв. происходит очередная кардинальная смена этнического состава Казахстана. Его структура в 2019 г. стала почти такой же, как и в 1926 г., с еще большим удельным весом казахов. Эмиграция европейских народов в 1990-е годы привела к сокращению числа жителей в республике. В последующем все более уверенно динамику численности населения государства определяют казахи. В 1989-2019 гг. жителей в Казахстане стало больше на 11,2%. При этом, численность казахов увеличилась в 1,9 раза, русских – сократилась в 1,8 раза, украинцев – в 3,5 раза, немцев – в 5,4 раза. В результате, в 2019 г. удельный вес казахов в составе населения составил 68,4%.

В постсоветский период динамика численности населения менялась под большим или меньшим влиянием различных компонентов, отражавших социальные, политические, экономические особенности суверенного развития (см. таблицу 82).

Таблица 82

Компоненты изменения численности населения Казахстана в 1990-2019 гг. (тыс. человек)

годы	общий прирост	в том числе			
		естественный прирост	миграционный прирост	в том числе	
				эмиграция	иммиграция
1990-2019 в том числе	3625.7	5860.4	-2234.7	3969.2	1734.5
1990-2003	-522,6	1678,6	-2201,1	3364,5	1163,4
2004-2011	1516,6	1417,3	99,3	331,9	431,2
2012-2019	2631.7	2764.6	-132.9	272.8	139.9

Источник: <http://stat.gov.kz/faces/wcnavexternalld/homeNumberspopulation> (дата обращения: 20.06.18); Демографический ежегодник Казахстана. 2017. Статистический сборник/на казахском и русском языках. Министерство национальной экономики РК. Комитет по статистике. Гл. редактор Айдапкелов Н. – С. 5, 83; Central Asia Monitor, 2020, 9 марта.

В конце XX – начале XXI вв. ведущим компонентом в эволюциях динамики численности населения была внешняя миграция. Отличительной чертой этого периода (1990-2003 гг.), является то, что отрицательное сальдо внешней миграции превышало естественный прирост населения, в результате чего численность населения государства сокращалась.

Хронологические рамки второго периода (2004-2011 гг.) фиксируют значительные изменения в демографической ситуации. В это время численность населения Казахстана росла как за счет положительного сальдо внешней миграции, так и естественного прироста.

Специфика современного, третьего периода (2012-2019 гг.) в том, что определяющее влияние на динамику численности населения страны оказывают темпы естественного прироста, многократно перекрывающие отрицательное сальдо внешней миграции.

Вследствие разных хронологических рамок обозначенных периодов, более наглядно ситуацию демонстрируют среднегодовые показатели, представленные в таблице 83.

Таблица 83

Среднегодовые показатели компонентов изменений численности населения Казахстана в 1990-2019 гг. (тыс. человек)

годы	общий прирост	в том числе			
		естественный прирост	миграционный прирост	в том числе	
				эмиграция	иммиграция
1990-2016 в том числе	107,8	187,5	-79,7	142,4	62,7

1990-2003	-37,3	119,9	-157,2	240,3	83,1
2004-2011	189,6	177,2	12,4	41,5	53,9
2012-2019	329,0	345,6	-16,6	34,1	17,5

Источник: Демографический ежегодник Казахстана. 2017. Статистический сборник. Министерство национальной экономики РК. Комитет по статистике. – С. 5, 83; Central Asia Monitor. 2020. 9 марта.

Из данных таблицы 83 видно, что интенсивность миграционных перемещений резко снизилась. Так, например, в 2012-2019 гг. среднегодовое число эмигрантов сократилось, в сравнении с 1990-2003 гг., в 7,0 раза, иммигрантов – в 4,7 раза. В тоже время, среднегодовые показатели естественного прироста в 2012-2019 гг. были в 2,9 раза выше, чем в 1990-2003 гг. и в 1,9 раза, чем в 2004-2011 гг.

Немаловажное влияние на рост показателей естественного прироста имеет увеличение продолжительности жизни населения, ставшее следствием улучшения системы здравоохранения в республике. За 10 лет (2009-2019 гг.) средняя продолжительность жизни в Казахстане стала больше на 4,58 года (см. таблицу 84).

Таблица 84

Ожидаемая продолжительность жизни при рождении в Казахстане в 2009-2019 гг., лет

	2009	2019
все население	68.69	73.18
мужчины	63.62	68.82
женщины	73.55	77.30
городское население	68.35	73.08
мужчины	62.79	68.39
женщины	73.58	77.23
сельское население	68.94	73.35
мужчины	64.67	69.42
женщины	73.51	77.43

Источник: Женщины и мужчины Казахстана. Статистический сборник: Астана, 2010. – С. 11; (www.stat.gov.kz)

Мужчины в 2019 г. живут дольше, чем в 2009 г., на 5,20 лет, женщины – на 4,78. Наибольших успехов в продолжительности жизни достигли городские мужчины, они стали жить дольше на 5,60 лет. Рост продолжительности жизни во многом является следствием сокращения младенческой смертности в республике, в 2019 г. она составляла 8,35 промилле [11].

Таким образом, актуальность изучения проблемы через призму процессов воспроизводства возрастает с каждым годом. Вместе с тем, именно внешняя миграция внесла немалый вклад в становление современных параметров функционирования демографической системы. В результате эмиграции из Казахстана была вымыта значительная часть европейского компонента, в основном из городов, вносящего свой вклад в процессы воспроизводства населения (низкие показатели рождаемости и высокие – смертности). Иммиграция же перенесла в страну казахский компонент традиционного свойства (достаточно вспомнить, что основные места выхода этнических репатриантов – сельская местность Узбекистана, Китая, Монголии). По некоторым оценкам, за период независимости в Казахстан прибыло около 1.1 млн. этнических репатриантов, оказавших немалое влияние на демографическую ситуацию в стране. Внутренние миграции, в свою очередь, существенно изменили этническую составляющую системы расселения. Большинство как сельского, так и городского населения сейчас являются казахи.

Таблица 85

Внешние миграции населения в 2009-2019 гг. (тыс. человек)

годы	иммиграция	эмиграция	миграционное сальдо
2009	41.5	34.0	7.5
2010	42.1	26.5	15.6
2011	38.0	32.9	5.1
2012	28.3	29.7	-1.4
2013	24.1	24.4	-0.3
2014	16.8	28.9	-12.1
2015	16.6	30.0	-13.4
2016	13.8	34.9	-21.1
2017	15.6	37.7	-22.1
2018	12.7	41.9	-29.2
2019	12.5	45.2	-32.7
всего	262.0	366.1	-104.1

Источник: www.stat.gov.kz

Постепенно влияние этнической репатриации на демографические процессы уменьшается (см. таблицу 85). В 2009-2019 гг. она сократилась в 3,3 раза. Эмиграция в тот же период выросла в 1,3 раза. В результате, с 2012 г. вновь наблюдается отрицательное сальдо внешней миграции, постепенно нарастающее.

Итак, демографическое развитие республики все более явственно происходит на эндогенной этнической основе. Во всяком случае, бо-

лее 90% естественного прироста определяют казахи. Но окончательные выводы, характеризующие суверенную суть, преждевременны, так как в определенной мере эволюции процессов воспроизводства являются следствием событий, происходивших еще в советском Казахстане. Речь идет о демографическом взрыве, переживаемом казахским этносом в 1950-60-е годы, и его волнах, до сих пор влияющих на изменения возрастной структуры населения. Наиболее четко «советское» демографическое прошлое проявилось в середине «десятих» годов XXI в., на которые пришелся «гребень» волны (см. таблицу 86).

Таблица 86

Возрастная структура населения Казахстана в 2010, 2016 гг. (тыс. человек)

возраст	2010			2016			2016 к 2010 (%)		
	все население	в том числе		все население	в том числе		все население	в том числе	
		город	село		город	село		город	село
всего	16203,3	8819,6	7383,7	17669,9	10035,6	7634,3	9,1	13,8	3,4
0-4	1643,2	780,3	862,9	1912,7	1090,1	822,6	16,4	39,7	-4,7
5-9	1191,3	563,4	627,9	1648,4	869,7	778,7	38,4	54,4	24,0
10-14	1169,4	546,3	623,1	1233,4	614,5	618,9	5,5	12,5	-0,7
15-19	1498,8	784,3	714,5	1132,1	568,4	563,7	-24,5	-27,5	-21,1
20-24	1630,5	943,6	686,9	1425,5	801,9	623,6	-12,6	-15,0	-9,2
25-29	1379,6	792,6	587,0	1641,2	1029,5	611,7	19,0	29,9	4,2
30-34	1231,3	696,2	535,1	1402,0	841,0	561,0	13,9	20,8	4,8
35-39	1153,0	649,3	503,7	1230,6	724,5	506,1	6,7	11,6	0,5
40-44	1061,1	591,4	469,7	1131,9	655,8	476,1	6,7	10,9	1,4
45-49	1108,0	620,9	487,1	1041,4	598,7	442,7	-6,0	-3,6	-9,1
50-54	916,4	517,0	399,4	1046,8	600,4	446,4	14,2	16,1	11,8
55-59	713,5	408,1	305,4	913,4	528,7	384,7	28,0	29,0	26,0
60-64	478,9	281,5	197,4	667,2	391,5	275,7	39,3	39,1	39,7
65-69	341,6	191,4	150,2	480,3	290,9	189,4	40,6	52,0	26,1
70+	686,7	455,3	233,4	763,0	430,0	333,0	11,1	-5,1	42,7

Источник: Демографический ежегодник Казахстана. 2017 // Статистический сборник / на казахском и русском языках. Министерство национальной экономики РК, Комитет по статистике. Астана, 2017. С.22-23.

«Волны» и «провалы» возрастной структуры, вызванные демографическим взрывом, способны оказывать давление на демографические процессы еще долгое время. Выделим основные возрастные группы, влияние которых будет наиболее выраженным. В первую очередь это поколение демографического взрыва, представителям которого в середине «десятих» было в основном от 50 до 69 лет (см. таблицу 86). В 2016 г. в

сравнении с 2010 г. удельный вес этой группы в структуре населения увеличился с 15,1% до 17,6%. В перспективе поколение демографического взрыва, в значительной мере представленное казахами, будет оказывать влияние на процессы старения населения, повышение общего коэффициента смертности.

С другой стороны, «поколение взрыва», активно реализовавшее репродуктивный потенциал в 1980-е годы, вызвало к жизни первую демографическую волну. В возрастной структуре 2016 г. волна зафиксирована в основном в группе 25-39 летних. Многочисленность репродуктивно активной части населения привела к росту рождений. Так, в 2016 г., в сравнении с 2010 г., число детей в возрасте 0-9 лет увеличилось на 51,3%. И если в 2010 г. удельный вес этой возрастной группы в составе населения равнялся 17,5%, то в 2016 г. – 20,1%. Существенный рост рождаемости в начале XXI в. в значительной мере является следствием репродуктивной активности представителей «первой волны», вызванной демографическим взрывом 1950-60-х гг.

Отразились на возрастной структуре и кризисные события 1990-х гг. Число рождений в это время резко снизилось. Так, например, если в 1986-1987 гг. в Казахстане родилось 827,9 тысяч детей (рекордные в демографической истории показатели), то в 1996-1997 гг. – 487,7 тысяч, или в 1,7 раза меньше [11; с.93; 12; с.31]. В результате, репродуктивное поколение (15-24 года), от которого зависит уровень воспроизводства в ближайшие годы, в возрастной структуре 2016 г. представлено весьма незначительно. В 2016 г. в сравнении с 2010 г. его численность сократилась на 18,3% (см. таблицу 86).

Таким образом, инерция советского наследия в сочетании с вызовами модернизационного развития приводит к появлению весьма противоречивых тенденций функционирования суверенной демографической системы. Так, для успешного освоения городских социальных ниш большое значение имеет качественное образование, профессионализм и т.д. Набор этих и иных стандартных критериев городской жизни почти всегда ведет к снижению уровня рождаемости. Данная тенденция довольно явно проявилась в Казахстане еще в 1970-80-е гг. Но определяло ее «нетитульное» население, в основном русские, численно доминировавшие в городах республики.

В суверенный период социально-экономические, социокультурные городские ниши, выстроенные за годы нахождения Казахстана в составе СССР представителями европейских этнических групп, занимают казахи, переносящими на новое место жительства репродуктивные нормы,

сложившиеся в сельской местности. Об этом свидетельствует динамика показателей естественного прироста в 2000-2019 гг. (см. таблицу 87).

Таблица 87

Рождаемость, смертность, естественный прирост городского и сельского населения Казахстана в 2000-2019 гг. (на 1000 населения)

	2000	2010	2019
родившихся			
все население	14,9	22,5	21,7
городское население	13,6	21,6	22,1
сельское население	16,6	23,6	21,2
умерших			
все население	10,1	8,9	7,2
городское население	11,3	9,4	7,5
сельское население	8,5	8,4	6,7
естественный прирост			
все население	4,8	13,6	14,5
городское население	2,3	12,2	14,6
сельское население	8,1	15,2	14,5

Источник: Демографический ежегодник регионов Казахстана. Статистический сборник. Алматы, 2006. – С. 211-213; www.stat.gov.kz

Как видно из таблицы 87, коэффициент естественного прироста в 2000-2019 гг. вырос в 3,0 раза. При этом в городах темпы роста были в 3,5 раза выше, чем в сельской местности (в городах – в 6,3 раза, в селах – в 1,8 раза). Наибольший рост наблюдался в первое десятилетие XXI в. Объясняется это тем, что в детородный возраст вступило поколение первой демографической волны, при этом время его наибольшей репродуктивной активности совпало с периодом социально-экономической стабилизации. Немаловажное значение для роста общих коэффициентов рождаемости, естественного прироста, имеет эффект так называемого «этнического замещения». Суть в том, что в результате эмиграции из страны выбывает население с низкими показателями воспроизводства. Увеличение удельного веса казахов приводит к быстрому росту коэффициентов естественного прироста. В первую очередь это касается казахстанских городов, где смена этнического состава была более выраженной. Если в целом по республике показатель естественного прироста в 2000-2010 гг. стал больше в 2,8 раза, то в городах – в 5,3 раза. В сельской местности, где всегда преобладало казахское население, динамика выражена не так явно (рост в 1,9 раза).

В 2010-2019 гг. показатели воспроизводства населения стабилизируются. Завершается время перехода от прежней демографической системы, базирующейся на «европейских» стандартах, к суверенной. Видимо, формирующиеся в это время тенденции будут определять суть проблемы в ближайшие годы. Более явно эти тенденции отражены в возрастных коэффициентах рождаемости казахстанских женщин, суммарном коэффициенте рождаемости (см. таблицу 88).

Таблица 88

Возрастные коэффициенты рождаемости городского и сельского населения Казахстана в 2009-2019 гг. (на 1000 женщин репродуктивного возраста)

возраст женщин	2009			2019		
	все население	в том числе		все население	в том числе	
		городское	сельское		городское	сельское
15-49	77,63	71,51	85,92	88,63	86,06	92,68
15-19	28,83	26,46	31,66	23,20	20,65	25,99
20-24	149,17	130,22	176,43	166,31	155,93	180,96
25-29	152,44	142,81	165,94	172,71	161,36	194,52
30-34	107,00	100,12	116,48	124,33	118,73	134,53
35-39	58,46	53,74	65,02	74,50	73,28	76,51
40-44	14,90	13,66	16,58	20,28	20,01	20,71
45-49	0,66	0,59	0,77	1,03	1,18	0,80
суммарный коэффициент рождаемости	2,55	2,32	2,87	2,90	2,75	3,17

Источник: Демографический ежегодник Казахстана. 2017. Статистический сборник. Министерство национальной экономики РК, Комитет по статистике. Астана, 2017. – С. 175-181, 189-190; www.stat.gov.kz

Данные таблицы 88 отражают динамику возрастных предпочтений деторождений в 2009-2019 гг. Ввиду отсутствия соответствующей этнической статистики, мы предполагаем, что во всех возрастных группах репродуктивного возраста преобладают женщины казашки, определяющие статистический ряд. С учетом тенденций этнодемографического развития, в 2019 г. в сравнении с 2009 г., удельный вес казашек в возрастной структуре должен еще более повыситься. В результате суммарный коэффициент рождаемости в Казахстане вырос на 13,7% (2,55 в 2009 г. и 2,90 в 2019 г.). Вследствие миграции (как внутренней, так и иммиграции) репродуктивный потенциал перемещается в города. Возрастные показатели рождаемости (15-49 лет) в казахстанских городах увеличились на 20,3%, в селах – на 7,9%. Интенсивность деторождений в городах выше,

чем в селах в 2,6 раза. Суммарный коэффициент рождаемости в городах также растет более быстрыми темпами, чем в сельской местности (в городах – на 18,5%, в селах – на 10,4%) (см. таблицу 88).

Динамика показателей суммарного коэффициента рождаемости показывает, что Казахстан быстро приближается к благоприятной демографической ситуации конца 1970-х - начала 1980-х гг. В 1979 г. он равнялся 3,02, а с конца 1980-х постепенно начинает снижаться: 1989 г. – 2,81; 1995 г. – 2,20; 1997 г. – 1,86; 1999 г. – 1,80 [13; с.43; 14; с.272, 273]. В 2000-е годы наблюдается существенный рост показателя. В результате, за 20 лет (1999-2019 гг.) суммарный коэффициент рождаемости увеличился в 1,6 раза (с 1.80 в 1999 г. до 2,90 в 2019 гг.).

Таким образом, быстрый рост коэффициентов рождаемости в 2009-2019 гг. отражает особенности эволюции этнодемографического состава населения. Довольно четко это видно на примере областей с разным этническим наполнением. В Мангистауской и Туркестанской областях численно доминирует казахское население. В Костанайской и Северо-Казахстанской областях довольно велик удельный вес европейского компонента. Данный фактор, на взгляд авторов, оказал решающее влияние на процессы рождаемости (см. таблицу 89).

Таблица 89

Возрастные коэффициенты рождаемости в некоторых регионах Казахстана в 2019 г. (на 1000 женщин репродуктивного возраста)

возраст женщин	Мангистауская область	Туркестанская область	Костанайская область	Северо-Казахстанская область
15-49	124.12	126.73	53.17	55.04
15-19	33.98	31.97	18.48	19.15
20-24	226.69	275.81	107.83	98.44
25-29	240.99	262.42	102.04	126.32
30-34	166.71	172.39	75.33	94.07
35-39	104.79	91.54	45.19	46.55
40-44	29.33	22.23	11.81	10.33
45-49	1.91	0.82	0.64	0.43
СКР	4.02	4.29	1.81	1.98

Источник: www.stat.gov.kz

Суммарный коэффициент рождаемости в Мангистауской и Туркестанской областях, как свидетельствуют данные таблицы 89, более чем в два раза выше, чем в Костанайской и Северо-Казахстанской. При этом в Туркестанской области суммарный коэффициент рождаемости городских

женщин равняется 7,27 (в селах – 3,72). То есть одна среднестатистическая городская женщина Туркестанской области в 2019 г. рожала за свою жизнь более 7 детей. В Мангистауской области показатель несколько ниже, но также весьма значительный – 4,39 (в селах – 3,80). Выше среднереспубликанского показателя суммарный коэффициент рождаемости в г. Шымкент (3,32). В Нур-Султане он равен 2,77, в Алматы – 1,78 [12].

Общим для города и села является то, что гораздо более интенсивно процесс идет в старших (30 и более лет) возрастных группах. У женщин этого возраста на свет обычно появляются третьи, четвертые и т.д. дети. Во многом ситуация объясняется тем, что период их потенциально наибольшей репродуктивной активности в основном пришелся на кризисные 1990-е годы. Вследствие этого, представления о количестве детей в семье, формировавшиеся часто в традиционной среде, не были удовлетворены в полной мере. Они реализуются в настоящее время, когда и социально-экономическая ситуация иная, и все более проблематично дальнейшее откладывание деторождений.

Итак, в Казахстане растет число многодетных семей, вклад в суммарный коэффициент рождаемости женщин старшего репродуктивного возраста становится все более весомым. Неоднозначность ситуации в том, что репродуктивные установки этих женщин во многом сформировались в специфических условиях существования в советское время. Традиционные семейно-бытовые стандарты, «законсервированные» в сельской среде, наиболее комфортно чувствовали себя в условиях полиэтничности, когда индустриально-городские функции выполняли представители других этносов. Сохранить традиции многодетности, высокой рождаемости в период становления моноэтничности объективно будет труднее, так как параметры воспроизводства населения все более будут определяться городской средой, функционирующей на «казахской» основе.

Снижение показателей рождаемости возможно в недалекой перспективе. Объясняется это тем, что в активный репродуктивный возраст начинают вступать городские казахи во втором, частично третьем поколении. Основу этого поколения составляют родившиеся и социализировавшиеся в городе дети представителей «урбанизационной волны» 1990-х годов. Их репродуктивные установки уже иные, чем у старшего поколения. Во всяком случае, в самой младшей возрастной группе женщин репродуктивного возраста (до 20 лет) показатели рождаемости снижаются (см. таблицу 88). С течением времени представители «урбанизационной волны» будут определять все основные группы репродуктивного возраста.

В тоже время, солидный демографический потенциал села постоянно продуцирует новые урбанизационные потоки. В настоящее время,

на наш взгляд, мы наблюдаем «количественный» вариант освоения городского пространства. Быстро растущее городское население в массе своей представлено вчерашними сельскими жителями, переносящими в город значительную часть соответствующих социокультурных воззрений. И воззрения эти не «растворятся» на новом месте жительства в близком будущем. Дело в том, что утрата многих традиционных ценностей (репродуктивных, в том числе) происходит в процессе длительного, эволюционного построения городского индустриального общества. В значительной мере это было характерно для казахстанских русских. Казахи же путь «индустриальной урбанизации» не проходили, во многом нынешнее городское население государства – это сельские казахи, с соответствующим менталитетом, живущие в городах. Им еще предстоит стать горожанами по сути, а не только по месту проживания.

В настоящее время казахское население, во многом сохранившее традиционные ценности, является мощным демографическим ресурсом государства. Динамику роста численности населения республики, как в городах, так и в сельской местности, определяют казахи. В 2019 г. почти во всех регионах Казахстана (кроме Северо-Казахстанской и Костанайской областей) они являются большинством населения. При этом в Атырауской, Мангистауской и Кызылординской удельный вес казахов превышает 90%. Близка к этому показателю и Актюбинская область (см. таблицу 90).

Таблица 90

Численность и этнический состав населения Казахстана по данным текущей статистики 2019 г. (тыс. человек)

области	все население		казахи		русские		украинцы		немцы		другие этносы	
	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%	ч-ть	%
Казахстан	18395.5	100	12587.5	68.4	3471.0	18.9	270.9	1.5	178.0	1.0	1887.5	10.2
Акмолинская	738.6	100	379.3	51.4	242.7	32.9	31.8	4.3	26.0	3.5	58.8	8.0
Актюбинская	869.6	100	720.4	82.8	98.6	11.3	21.6	2.5	5.7	0.7	23.3	2.7
Алматинская	2038.9	100	1469.5	72.1	271.9	13.3	3.6	0.2	8.6	0.4	285.3	14.0
Атырауская	633.8	100	586.8	92.6	33.4	5.3	0.8	0.1	0.5	0.1	12.3	1.9
Западно-Казахстанская	652.3	100	498.0	76.3	125.6	19.3	9.2	1.4	1.3	0.2	18.2	2.8
Жамбылская	1125.4	100	818.5	72.7	110.0	9.8	2.7	0.2	4.3	0.4	189.9	16.9
Карагандинская	1378.5	100	714.1	51.8	488.9	35.5	40.1	2.9	32.0	2.3	103.4	7.5
Костанайская	872.8	100	355.7	40.8	357.6	41.0	71.8	8.2	27.2	3.1	60.5	6.9
Кызылординская	794.3	100	764.6	96.3	14.6	1.8	0.3	0.0	0.1	0.0	14.7	1.9
Мангистауская	678.2	100	617.1	91.0	36.8	5.4	1.8	0.3	0.3	0.0	22.2	3.3
Павлодарская	753.9	100	394.7	52.4	267.1	35.4	32.4	4.3	20.3	2.7	39.4	5.2

Северо-Казахстанская	554.5	100	194.2	35.0	274.6	49.5	22.9	4.1	19.7	3.6	43.1	7.8
Туркестанская	1984.0	100	1508.2	76.0	35.5	1.8	0.9	0.0	1.3	0.1	438.1	22.1
Восточно-Казахстанская	1378.5	100	834.8	60.6	496.6	36.0	3.8	0.3	12.9	0.9	30.4	2.2
Нур-Султан г.а.	1078.4	100	852.0	79.0	138.5	12.8	14.2	1.3	9.3	0.9	64.4	6.0
Алматы г.а.	1854.7	100	1120.5	60.4	468.1	25.2	10.4	0.6	7.6	0.4	248.1	13.4
Шымкент г.а.	1009.1	100	676.8	67.1	92.6	9.2	2.6	0.3	1.2	0.1	235.9	23.4

Источник: Численность населения Казахстана по отдельным этносам на начало 2019 г. Комитет по статистике Министерства национальной экономики ([https:// data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey](https://data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey))

В результате, в 2009-2019 гг. темпы роста населения Казахстана составили 14.9%, что в 2,1 раза выше темпов роста в предыдущее десятилетие (1999-2009 гг.). Динамика роста численности казахов в сравнении с периодом 1999-2009 гг. несколько снизилась (с 26,4% до 24,7%) вследствие сокращения иммиграционного потока, но намного меньше (в 1,9 раза) стали и темпы снижения численности русских. Демографические эволюции других европейских групп на общую ситуацию оказывают все меньшее влияние вследствие их малочисленности (см. таблицу 91).

Таблица 91

Численность и этнический состав населения Казахстана по данным переписи населения 2009 г. и материалам текущей статистики 2019 г. (тыс. человек)

	2009		2019		2019 к 2009 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	16009.6	100	18395.5	100	114.9
казахи	10096.8	63.1	12587.5	68.4	124.7
русские	3793.8	23.7	3471.0	18.9	91.5
украинцы	333.0	2.1	270.9	1.5	81.3
немцы	178.4	1.1	178.6	1.0	100.1
другие этносы	1607.6	10.0	1887.5	10.2	117.4

Источник: Перепись населения Республики Казахстан 2009 г. Краткие итоги. Статистический сборник. / Под ред. А.А.Смаилова. Астана, 2010. – С. 11; Численность населения Казахстана по отдельным этносам на начало 2019 г. Комитет по статистике Министерства национальной экономики ([https:// data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey](https://data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey)).

Сохраняется этнодемографическая дифференциация развития регионов республики. Во многом это связано с этническим составом населения. Наиболее высокие темпы роста были зафиксированы в Южном и Западном Казахстане – там, где большой удельный вес казахского этноса.

В Западном Казахстане казахи составляют более 80% населения. Высокие темпы естественного прироста перекрывают отток европейских этнических групп, весьма малочисленных в регионе (см. таблицу 92).

Таблица 92

Численность и этнический состав населения Западного Казахстана по данным переписи населения 2009 г. и материалам текущей статистики 2019 г. (тыс. человек).

	2009		2019		2019 к 2009 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	2352.4	100	2834.0	100	120.5
казахи	1927.4	81.9	2422.3	85.5	125.7
русские	312.3	13.3	294.4	10.4	94.3
украинцы	40.1	1.7	33.4	1.2	83.3
немцы	7.5	0.3	7.7	0.3	102.7
другие этносы	65.1	2.8	76.2	2.6	117.0

Источник: Численность населения Казахстана по отдельным этносам на начало 2019 г. Комитет по статистике Министерства национальной экономики ([https:// data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apiKey=yourApiKey](https://data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apiKey=yourApiKey)). В состав Западного Казахстана вошли: Актюбинская, Атырауская, Западно-Казахстанская, Мангистауская области по данным текущей статистики 2019 г.

Следует отметить, что отток этот в 2009-2019 гг. был намного меньше, чем в предыдущие периоды суверенной демографической истории. Так, численность русских сократилась на 5,7%, а немцев даже увеличилось на 2,7%. Но этот рост, также как и уменьшение числа украинцев на 16,7%, фактически не повлияли на демографические процессы в регионе в силу немногочисленности этих этносов.

Особенностью Южного Казахстана является его этническое многообразие, здесь компактно проживают казахстанские узбеки, уйгуры, дунгане, для которых характерны большие темпы естественного прироста. Динамика роста численности роста этих этносов высока и намного перекрывает отток русского и украинского населения (см. таблицу 93).

Таблица 93

Численность и этнический состав населения Южного Казахстана по данным переписи населения 2009 г. и материалам текущей статистики 2019 г. (тыс. человек)

	2009		2019		2019 к 2009 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	7343.8	100	8806.4	100	119.9

казахи	5109.7	69.6	6358.1	72.2	124.4
русские	1034.6	14.1	992.7	11.3	95.9
украинцы	29.9	0.4	20.5	0.2	68.6
немцы	21.5	0.3	23.1	0.3	107.4
другие этносы	148.1	15.6	1412.0	16.0	123.0

Источник: Численность населения Казахстана по отдельным этносам на начало 2019 г.. Комитет по статистике Министерства национальной экономики ([https:// data.egov.kz/ api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey](https://data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey)). В состав Южного Казахстана вошли: Алматинская, Жамбылская, Кызылординская, Туркестанская области, города Алматы и Шымкент по данным текущей статистики 2019 г.

Также, в Южном регионе расположены два казахстанских мегаполиса – Алматы и Шымкент, куда прибывает население с территории всей республики. Так, в 2009-2019 гг. численность населения Алматы увеличилась на 35,8%, при этом казахов здесь стало больше на 54,7%. Необходимо отметить и то, что впервые в суверенный период статистика показала увеличение в Алматы численности русских (на 3,3%).

Самые высокие темпы роста численности казахского населения отмечены в Северном Казахстане (на 31,4%) (см. таблицу 94). Основная причина такого роста объясняется процессами внутренней миграции. Северный Казахстан является одним из значимых регионов по приему переселенцев по программе «Серпін». Сюда, также, направляется значительное число этнических репатриантов, прибывающих в Казахстан из других государств.

Таблица 94

Численность и этнический состав населения Северного Казахстана по данным переписи населения 2009 г. и материалам текущей статистики 2019 г. (тыс. человек)

	2009		2019		2019 к 2009 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	3575.1	100	3998.1	100	111.8
казахи	1655.7	46.3	2175.9	54.4	131.4
русские	1355.6	37.9	1280.5	32.0	94.5
украинцы	205.9	5.8	173.1	4.3	84.1
немцы	102.5	2.9	102.9	2.6	100.4
другие этносы	255.4	7.1	265.7	6.6	104.0

Источник: Численность населения Казахстана по отдельным этносам на начало 2019 г.. Комитет по статистике Министерства национальной экономики ([https:// data.egov.kz/ api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey](https://data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey)). В состав Северного Казахстана вошли: Акмолинская, Костанайская, Павлодарская, Северо-Казахстанская области и г. Нур-Султан по данным текущей статистики 2019 г.

Большое значение имеет и быстрый рост столицы Республики Казахстан, г. Нур-Султан. В 2009-2019 гг. численность населения столицы увеличилось на 75,9%, компенсировав отток из других населенных пунктов региона. Число столичных казахов за 10 лет увеличилось в два раза. На 82% рост численности этноса в Северном Казахстане обеспечивался г. Нур-Султан. Больше в столице стало и русских (на 13.3%).

Демографическое развитие Центрального и Восточного Казахстана несколько отличается от процессов, наблюдаемых в Южном, Западном и Северном регионах. Удельный вес казахов здесь недостаточен для того, чтобы обеспечивать высокие темпы роста всего населения.

В Центральном Казахстане численность населения увеличилась лишь на 2,7% (см. таблицу 95). Произошло это вследствие сравнительно невысоких темпов роста числа казахов (на 14,7%) и более интенсивного, чем в Южном, Западном и Северном Казахстане уменьшения численности русских (на 7,8%). Сокращается и представительство других этнических групп.

Таблица 95

Численность и этнический состав населения Центрального Казахстана по данным переписи населения 2009 г. и материалам текущей статистики 2019 г. (тыс. человек)

	2009		2019		2019 к 2009 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	1341.7	100	1378.5	100	102.7
казахи	622.3	46.4	714.1	51.8	114.7
русские	530.1	39.5	488.9	35.5	92.2
украинцы	50.0	3.7	40.1	2.9	80.2
немцы	32.8	2.5	32.0	2.3	97.6
другие этносы	106.5	7.9	103.4	7.5	97.1

Источник: Численность населения Казахстана по отдельным этносам на начало 2019 г.. Комитет по статистике Министерства национальной экономики ([https:// data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey](https://data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey)). В состав Центрального Казахстана вошла Карагандинская область по данным текущей статистики 2019 г.

Восточный Казахстан является единственным в республике регионом, где численность населения в 2009-2019 гг. сократилась (см. таблицу 96).

Таблица 96

Численность и этнический состав населения Восточного Казахстана по данным переписи населения 2009 г. и материалам текущей статистики 2019 г. (тыс. человек)

	2009		2019		2019 к 2009 (%)
	числ-ть	%	числ-ть	%	
все население	1396.6	100	1378.5	100	98.7
казахи	781.7	56.0	834.8	60.6	106.8
русские	561.2	40.2	496.6	36.0	88.5
украинцы	7.1	0.5	3.8	0.3	53.5
немцы	14.1	1.0	12.9	0.9	91.5
другие этносы	32.5	2.3	30.4	2.2	93.5

Источник: Численность населения Казахстана по отдельным этносам на начало 2019 г.. Комитет по статистике Министерства национальной экономики ([https:// data.egov.kz/ api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey](https://data.egov.kz/api/v4/kazakhstan_respublikasy_halkyny/v3?apikey=yourApiKey)). В состав Восточного Казахстана вошла Восточно-Казахстанская область по данным текущей статистики 2019 г.

В Восточном Казахстане сохраняется сочетание тенденций демографического развития, присущее региону и ранее – самые низкие в республике темпы роста числа казахов (на 6,8%) и самые высокие темпы сокращения численности русских (на 11,5%). А так как казахи и русские составляют более 96% населения региона, их демографическое поведение определяет общий вектор развития.

Итак, основная особенность демографического развития Республики Казахстан в 2009-2019 гг. заключается в том, что все более явно суть процесса определяют казахи. И если ранее это происходило вследствие сокращения, в результате эмиграции, европейских этнических групп, то сейчас внешние факторы практически не влияют на демографические процессы. Демографическая система республики полнокровно существует на эндогенной основе.

***

Таким образом, в конце XX – начале XXI вв. в Республике Казахстан формируется новая демографическая система. Неоднозначность процесса в том, что строилась она на этнодемографическом, социально-политическом фундаменте, возведенном в XX веке. Поэтому начальные этапы функционирования во многом стали следствием особенностей существования казахов в советское время. Отличительной чертой являлось то, что перед распадом СССР более 60% представителей этноса проживало в сельской местности, сохраняя традиционные варианты демографическо-

го поведения. Большинство городского населения составляли европейские народы, оказавшиеся в Казахстане преимущественно в результате внешних миграций. В 1990-е годы значительная часть европейского компонента населения эмигрировала. В сочетании с падением рождаемости, в первую очередь у казахов, это привело к сокращению численности населения в Республике Казахстан. Основы «советской» демографической системы стремительно разрушались, суверенная же система находилась в самом начале своего развития. В результате Республику Казахстан поразила мощный демографический кризис.

Постепенно ситуация менялась. В первом десятилетии XXI в. были созданы параметры суверенной демографической системы, все более явно функционирующей на социокультурных критериях казахского этноса. Показатели рождаемости, естественного прироста существенно улучшились, численность населения начала быстро расти. Демографический кризис 1990-х гг. был преодолен. Тем не менее, наследие советской эпохи продолжало оказывать влияние на функционирование суверенной демографической системы. В первую очередь оно проявляется через эволюции возрастной структуры казахов, детерминированной демографическим взрывом в середине XX века.

Во второе десятилетие XXI в. Казахстан вступил на полновесной основе суверенной демографической системы. Особенность ее функционирования в том, что вектор развития преимущественно определяется явлениями, сформировавшимися уже в период независимости. Роль внешних миграций свелась в это время к минимуму, динамику численности населения определяют процессы воспроизводства казахского этноса, ставшего большинством населения в республике, в том числе и в городах. Характерной чертой современной демографической ситуации является быстрая урбанизация казахов. В результате динамика показателей воспроизводства городского населения намного выше, чем в сельской местности. Наблюдается этап «количественного» освоения городского пространства, когда значительная часть городского населения представлена вчерашними сельскими жителями, переносящими на новое место жительства соответствующие репродуктивные установки. С течением времени ситуация будет меняться, так как в младших репродуктивных группах показатели рождаемости снижаются.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В рамках реализации государственной программы «Рухани жангыру» задача формирования единой казахстанской духовности требует конкретного знания объективной этнодемографической ситуации и понимания перспектив развития на ближайшее будущее.

В конце XX – начале XXI вв. в Республике Казахстан формируется новая демографическая система. Неоднозначность процесса заключалась в том, что эта система строилась на этнодемографическом, социально-политическом фундаменте, возведенном в XX веке. Поэтому начальные этапы функционирования во многом стали следствием особенностей демографического развития казахов в советское время. Отличительной чертой являлось то, что перед распадом СССР более 60% представителей этноса проживало в сельской местности, сохраняя традиционные варианты демографического поведения. Большинство городского населения составляли европейские народы, оказавшиеся в Казахстане преимущественно в результате внешних миграций.

В 1990-е годы значительная часть европейского компонента населения эмигрировала. В сочетании с падением рождаемости, в первую очередь у казахов, это привело к сокращению численности населения в Республике Казахстан. Основы «советской» демографической системы стремительно разрушались, суверенная же система находилась в самом начале своего развития. В результате Республику Казахстан поразил мощный демографический кризис.

Постепенно ситуация менялась. В первом десятилетие XXI в. были созданы параметры суверенной демографической системы, все более явно функционирующей на социокультурных критериях казахского этноса. Показатели рождаемости, естественного прироста существенно улучшились, численность населения начала быстро расти. Демографический кризис 1990-х гг. был преодолен. Тем не менее, наследие советской эпохи продолжало оказывать влияние на функционирование суверенной демографической системы. В первую очередь оно проявляется через эволюции возрастной структуры казахов, детерминированной демографическим взрывом в середине XX века.

Во второе десятилетие XXI в. Казахстан вступил на полновесной основе суверенной демографической системы. Особенность ее функционирования в том, что вектор развития преимущественно определяется явлениями, сформировавшимися уже в период независимости. Роль внешних миграций свелась в это время к минимуму, динамику численности населе-

ния определяют процессы воспроизводства казахского этноса, ставшего большинством населения в республике, в том числе и в городах.

Характерной чертой современной демографической ситуации является быстрая урбанизация казахов. В результате динамика показателей воспроизводства городского населения намного выше, чем в сельской местности. Наблюдается этап «количественного» освоения городского пространства, когда значительная часть городского населения представлена вчерашними сельскими жителями, переносящими на новое место жительства соответствующие репродуктивные установки.

«Сегодня... во всех сферах бизнеса, менеджмента, информационно-технологической сферы, в наиболее престижных сферах широко представлено городское казахское население. Этот сдвиг принципиально важен для понимания того, что происходит в обществе. Уровень национального статуса и национальной самооценки казахов стал соответствовать статусу государствообразующей нации», – сказал первый президент РК Н.А.Назарбаев на 12-й сессии Ассамблеи народа Казахстана [13].

Сложно сказать, какими будут критерии суверенной демографической системы в средней, тем более в дальней перспективе. Сегодня видно, что впервые в истории казахского этноса вектор развития находится в городах. Можно предположить, что суверенные варианты не воспроизводят «городской опыт» казахстанских русских. Городские русские, особенно те, кто оказался в Казахстане в результате миграций из регионов СССР, были слабо связаны с казахской средой, казахской культурой в целом. Советская городская казахстанская среда практически не имела ничего общего с сельской казахской средой, не подпитывалась ее культурой. Существовали почти не соприкасавшиеся друг с другом «параллельные миры». Сейчас же все более явно сельско-городское пространство функционирует как единый организм, тесно переплетенный множеством семейных, социальных, экономических, культурных нитей. Постепенно на новом месте жительства восстанавливается традиционная семейно-поколенческая структура, являющаяся важной составной расширенной системы воспроизводства.

Таким образом, формирование казахстанской демографической системы, отражающей суверенную суть государства, прошло несколько сложных этапов. В настоящее время демографический ритм Казахстана определяют казахи, сохранившие, с одной стороны, социокультурные нормы прошлого, и, с другой, решающие проблемы ускоренного развития модернизации. Именно в этом сочетании видится будущее социально-демографического развития Республики Казахстан.

РЕКОМЕНДАЦИИ

Основную роль в демографических процессах в настоящее время играет воспроизводство населения, в первую очередь рождаемость. Именно здесь намечаются серьезные трансформации. Недопустимо строить прогнозы на основе уходящих тенденций. Необходимо определить суть новых трендов процессов воспроизводства населения и на базе полученных результатов разрабатывать демографическую стратегию страны.

Одним из трендов развития этнодемографических процессов в Казахстане является то, что большинством городского населения впервые в истории стали казахи. Однако при разработке программ демографического развития недостаточно учитываются репродуктивные установки казахских женщин, их восприятие социальных, экономических, социокультурных эволюций быстро меняющегося мира.

С учетом вышесказанного государственным структурам в рамках реализации государственной программы «Рухани жаңғыру» необходимо:

1) Осуществить мониторинг демографического поведения городского населения Казахстана.

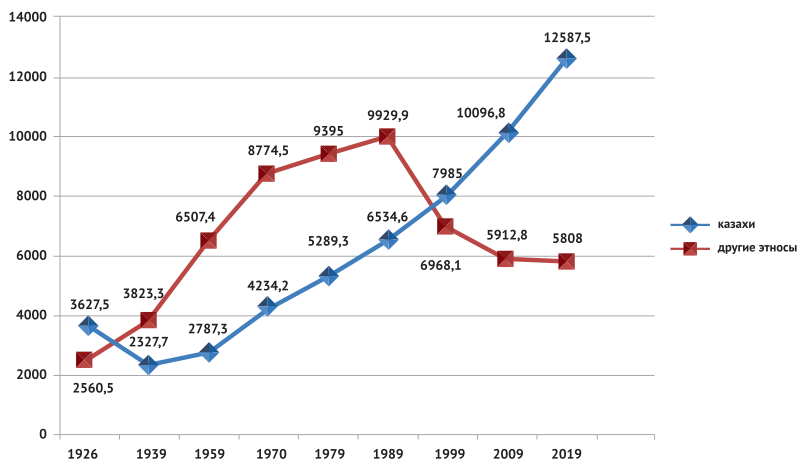
2) Разработать долгосрочную Программу демографического развития страны с учетом региональных особенностей на основе данных по репродуктивному поведению. Для этого в кратчайшие сроки приступить к разработке и реализации проекта «Репродуктивные установки женщин Казахстана», где главным объектом исследования станут городские казахские женщины.

3) Изучить процессы урбанизации и возможной реурбанизации с учетом региональных особенностей. Для этого разработать и реализовать проекты «Проблемы адаптации сельских мигрантов в городах Казахстана»; «Современный казахстанский город и молодежь»; «Современное городское пространство Казахстана: проблемы социокультурной адаптации»; «Демографическая модернизация казахов как фактор становления суверенной демографической системы в Казахстане».

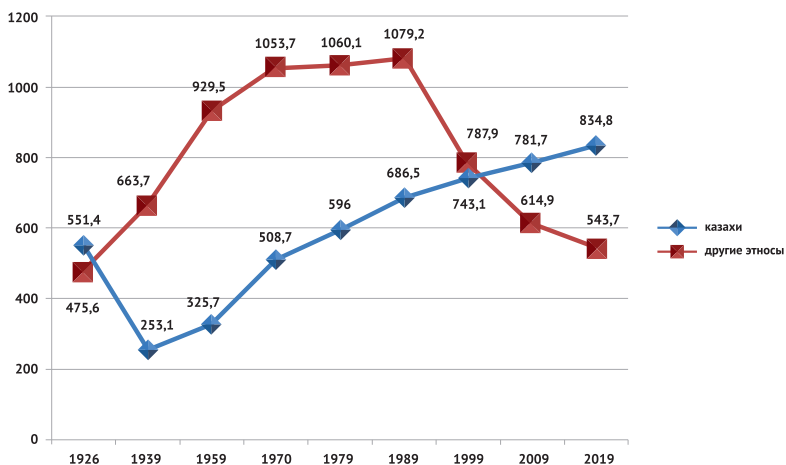
Список литературы

1. Послание Президента страны народу Казахстана «Казахстан 2030: Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев», 1997 г. // [Электронный ресурс] <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K970002030>.
2. Национальный состав Республики Казахстан. Том 4, часть 1. Население Республики Казахстан по национальностям, полу и возрасту/ Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Ст. сб. – Алматы, 2000.
3. Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. – Алма-Ата, 1991.
4. Курганская В., Дунаев В. Стратегические приоритеты и региональные аспекты этнодемографической политики Республики Казахстан// Социальный портрет современного казахстанского общества: сб. ст. 2-й выпуск. ИМЭП при Фонде Первого Президента РК – Лидера Нации. – Астана-Алматы, 2016. – С. 111-112.
5. http://demoscope.ru/weekly/ssp/emp_Lan_97_vezd.php?reg=566.
6. Краткие итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. – Алматы, 1999.
7. Народонаселение Казахстана. 2000. Сборник материалов по вопросам народонаселения. – Алматы, 2000.
8. Демографический ежегодник Казахстана. 2005: Статистический сборник. – Алматы, 2005.
9. Предварительные данные за 2009 г. Ст.сб. Астана, 2010. // www.stat.gov.kz.
10. Кожумов К. Здоровье: расходы увеличиваются, но «болячки» еще остаются. АиФ Казахстан. 2010. – № 48.
11. www.stat.gov.kz.
12. Демографический ежегодник. 1990: Госкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1990.
13. Назарбаев Н.А. В каждом сердце – родная страна: речь на 12-й сессии Ассамблеи народа Казахстана // Казахстанская правда. – 2006. – 25 октября.

Диаграмма 1. Динамика численности казахского и других этносов Казахстана (1926-2019 гг.), тыс. человек

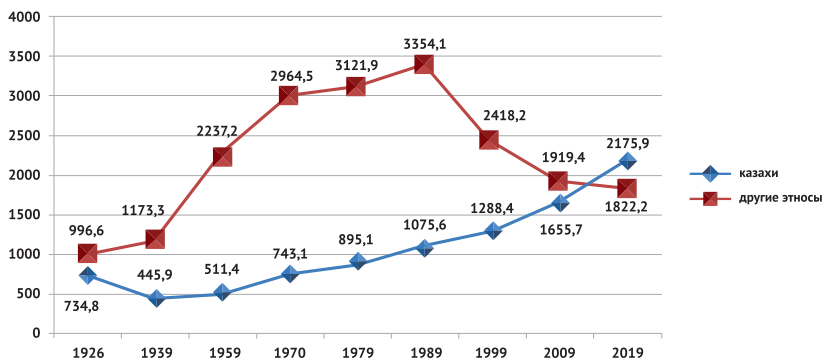

Диаграмма 2. Динамика численности казахского и других этносов Восточного Казахстана (1926-2019 гг.), тыс. человек

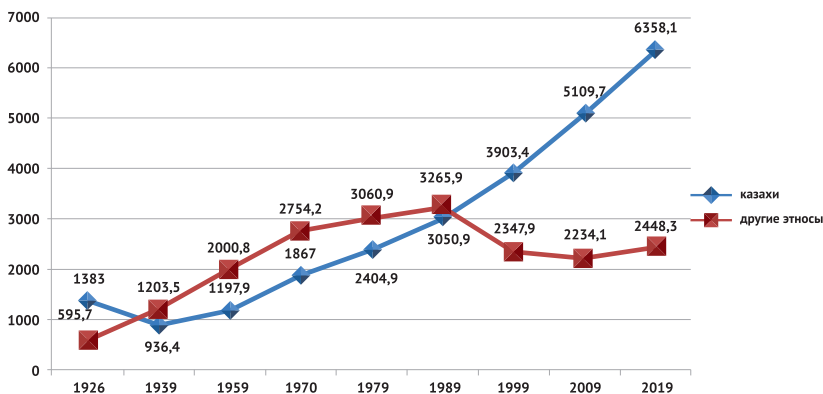

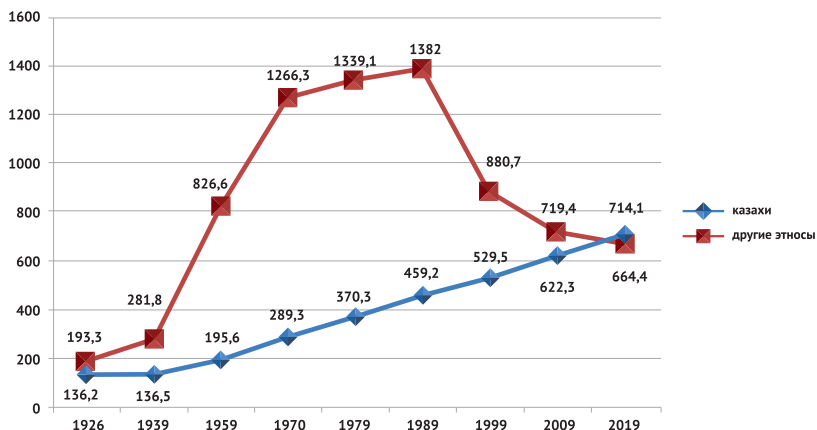
Диаграмма 3. Динамика численности казахского и других этносов Северного Казахстана (1926-2019 гг.), тыс. человек

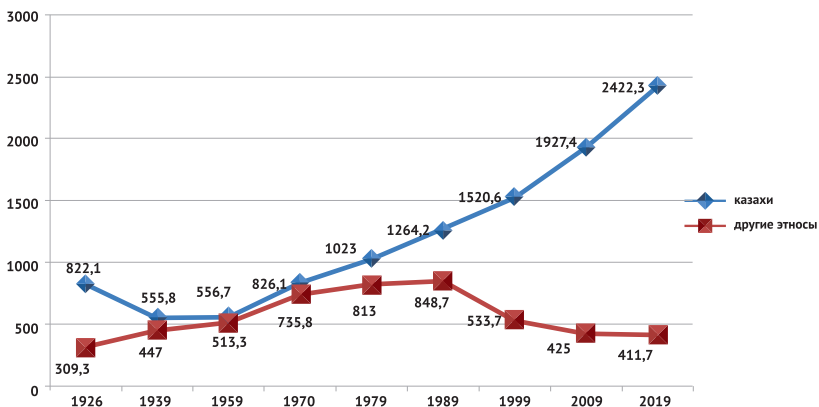
Диаграмма 4. Динамика численности казахского и других этносов Южного Казахстана (1926-2019 гг.), тыс. человек

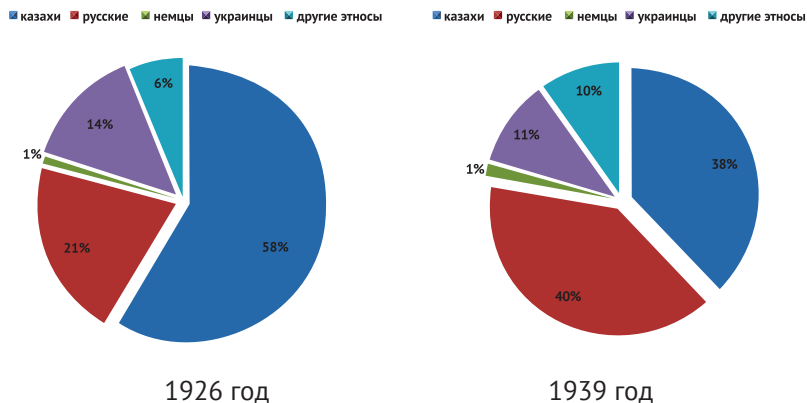
Диаграмма 5. Динамика численности казахского и других этносов Центрального Казахстана (1926-2019 гг.), тыс. человек

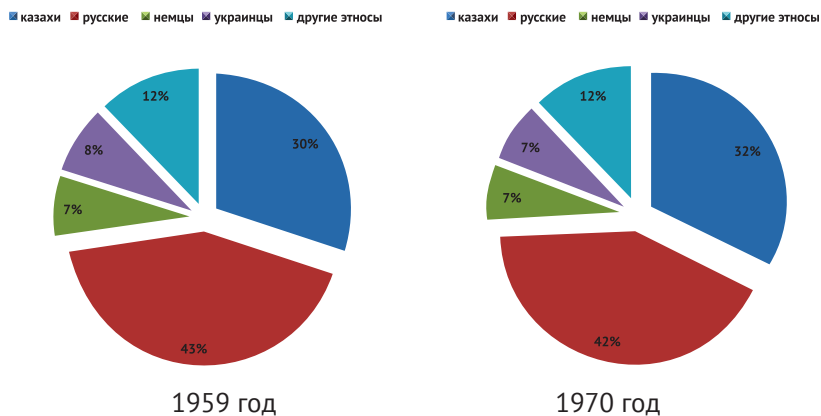
Диаграмма 6. Динамика численности казахского и других этносов Западного Казахстана (1926-2019 гг.), тыс. человек

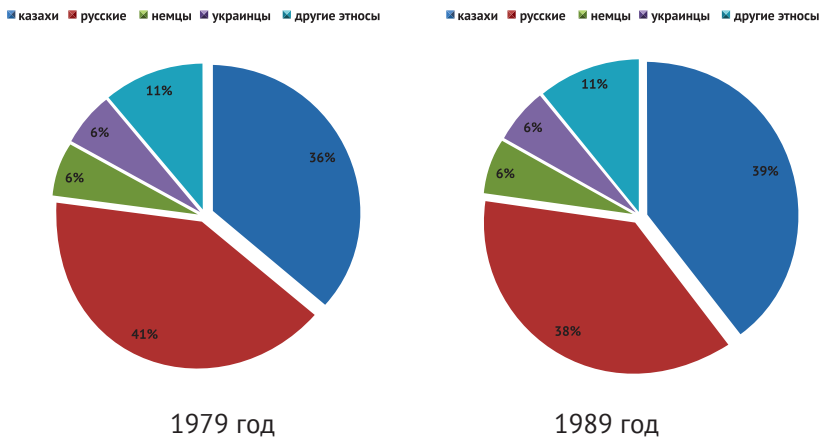
Диаграмма 7. Удельный вес этносов в составе населения Казахстана по данным переписи населения 1926 г., 1939 г., %

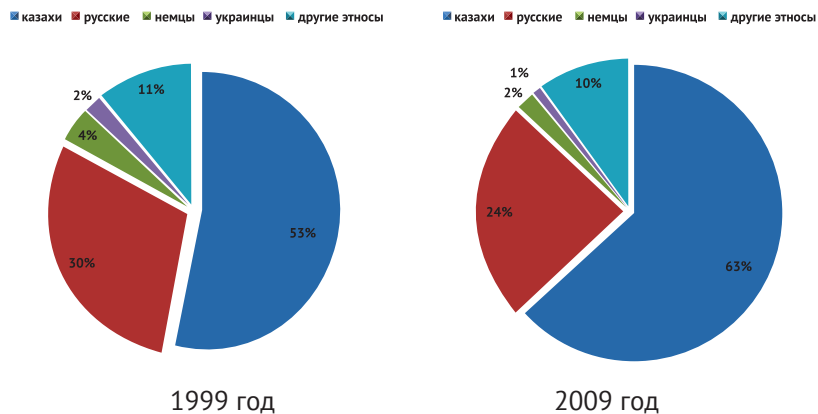
Диаграмма 8. Удельный вес этносов в составе населения Казахстана по данным переписи населения 1959 г., 1970 г., %

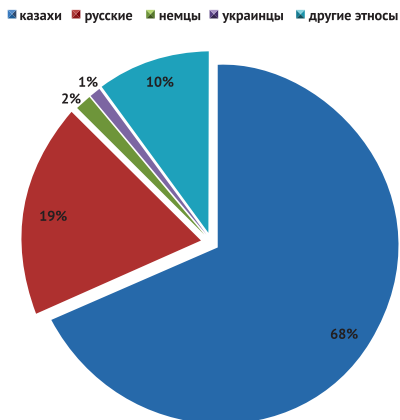
Диаграмма 9. Удельный вес этносов в составе населения Казахстана по данным переписи населения 1979 г., 1989 г., %

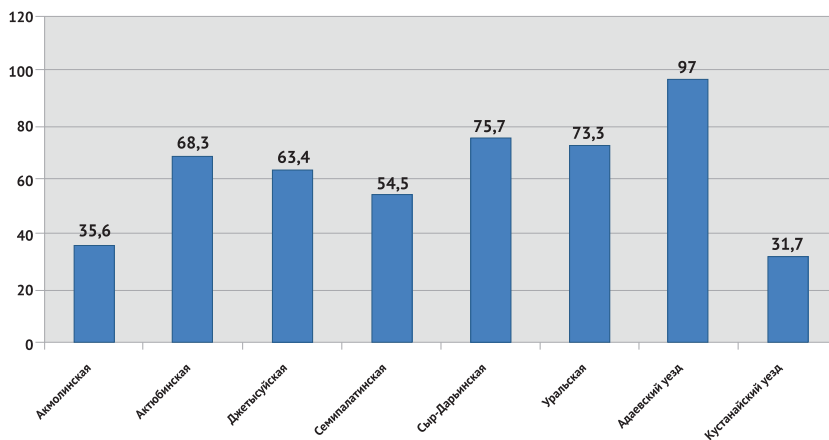
Диаграмма 10. Удельный вес этносов в составе населения Казахстана по данным переписи населения 1999 г., 2009 г., %

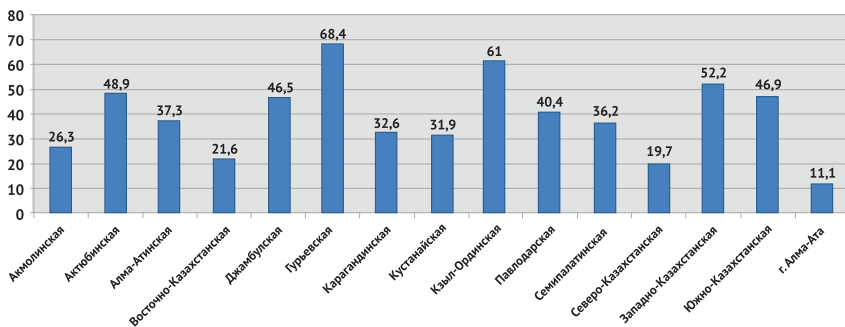
Диаграмма 11. Удельный вес этносов в составе населения Казахстана по данным текущей статистики 2019 г., %

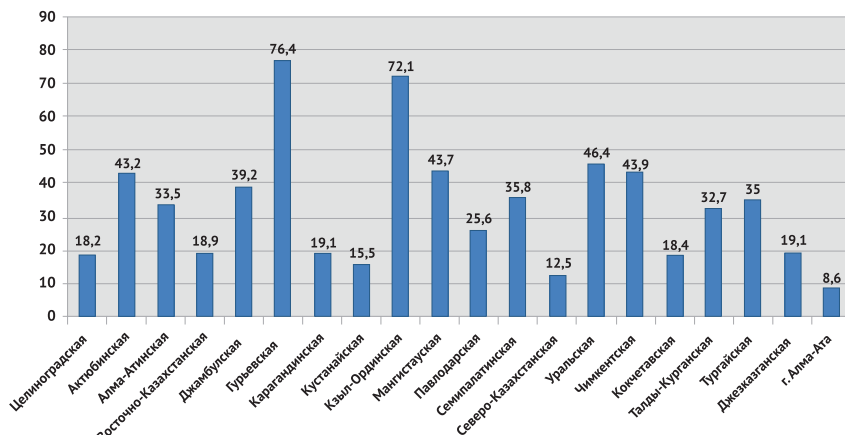
Диаграмма 12. Удельный вес казахов по губерниям и уездам по данным переписи населения 1926 г., %

Диаграмма 13. Удельный вес казахов по областям по данным переписи населения 1939 г., %

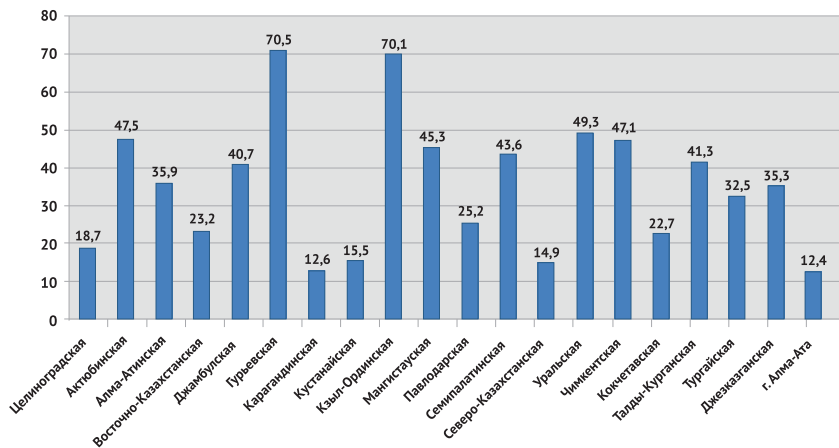

Диаграмма 14. Удельный вес казахов по областям по данным переписи населения 1959 г., %

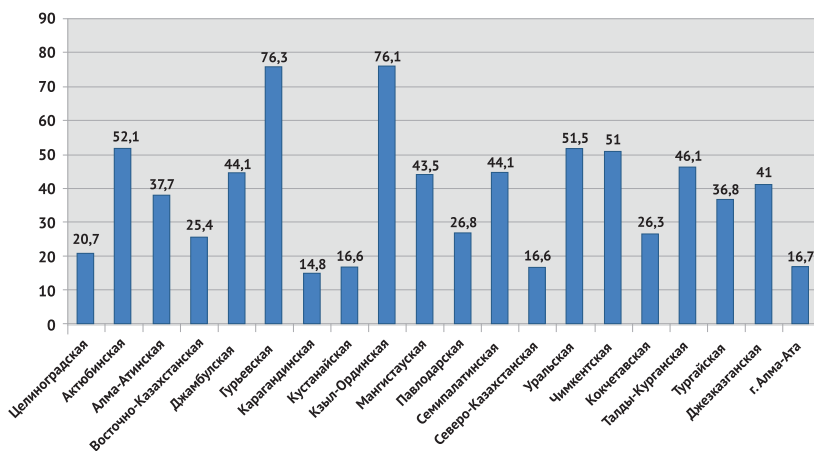

«КАЗАХИ В КОНТЕКСТЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ» В РАМКАХ ПРОГРАММЫ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ»

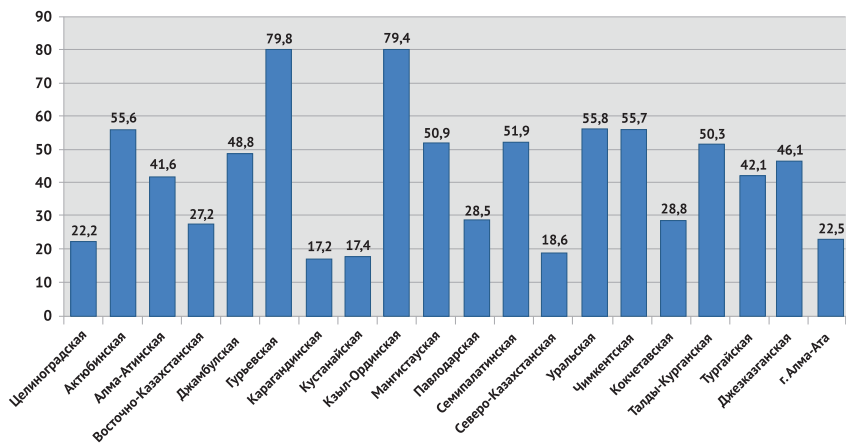
Диаграмма 15. Удельный вес казахов по областям по данным переписи населения 1970 г., %

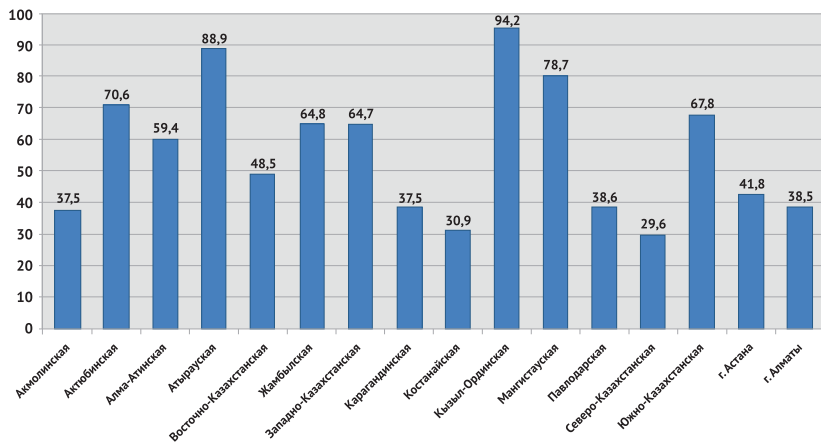
Диаграмма 16. Удельный вес казахов по областям по данным переписи населения 1979 г., %

Диаграмма 17. Удельный вес казахов по областям по данным переписи населения 1989 г., %

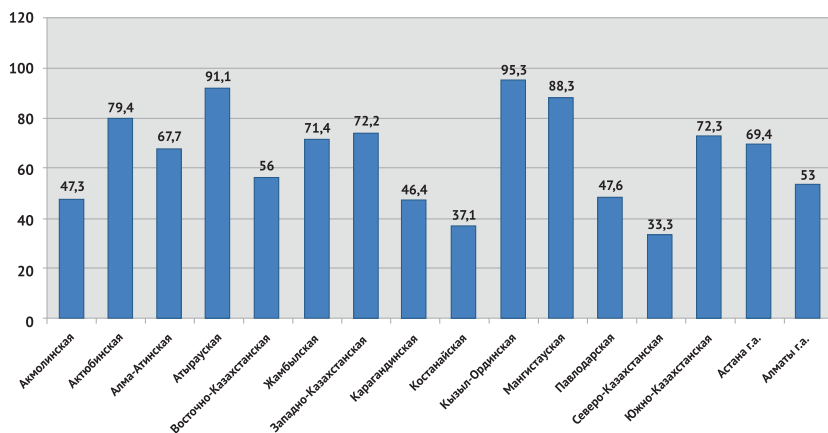

Диаграмма 18. Удельный вес казахов по областям по данным переписи населения 1999 г., %

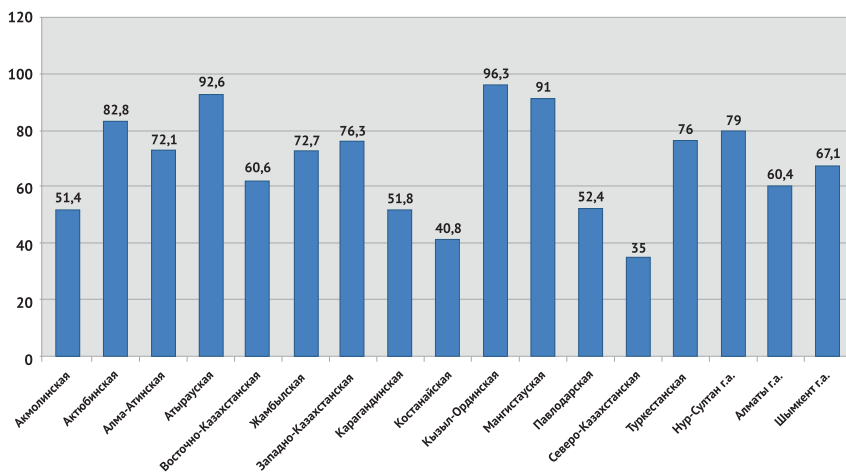

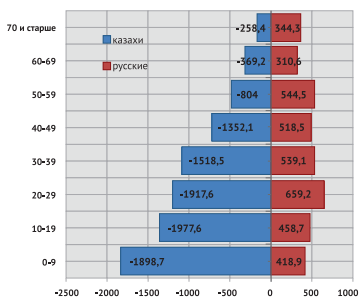
Диаграмма 19. Удельный вес казахов по областям по данным переписи населения 2009 г., %

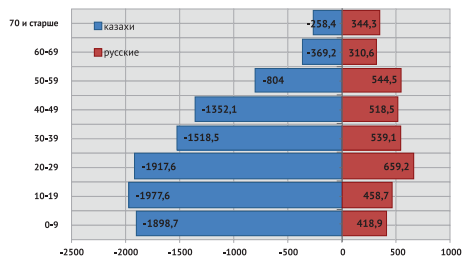
Диаграмма 20. Удельный вес казахов по областям по данным текущей статистики 2019 г., %

Диаграмма 21. Возрастная структура казахского и русского населения по данным переписей населения 1926 г. и 2009 г., тыс. человек

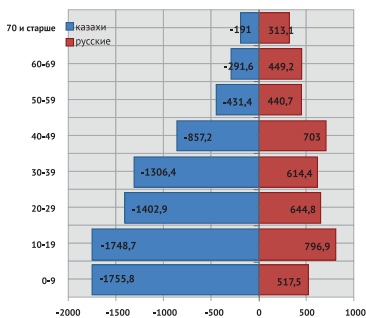

1926 год

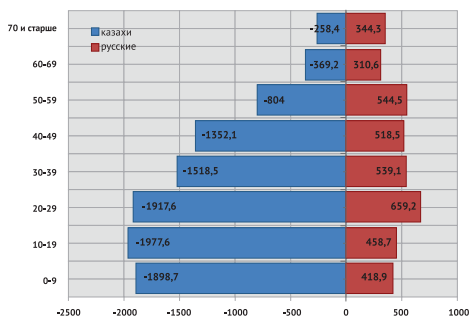

2009 год

Диаграмма 22. Возрастная структура казахского и русского населения по данным переписей населения 1999 г. и 2009 г., тыс. человек

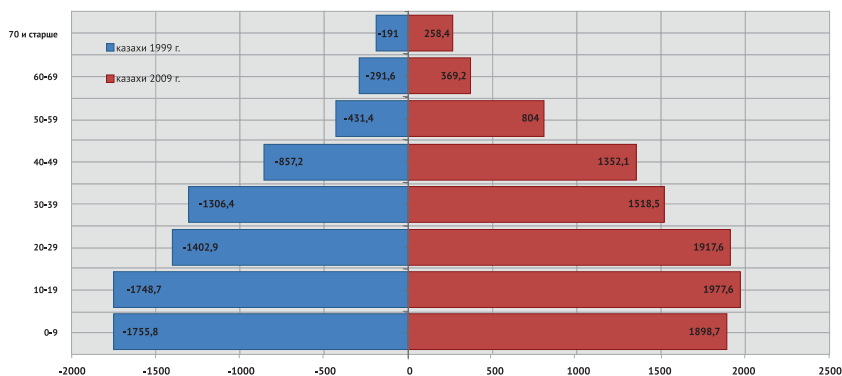
1999 год

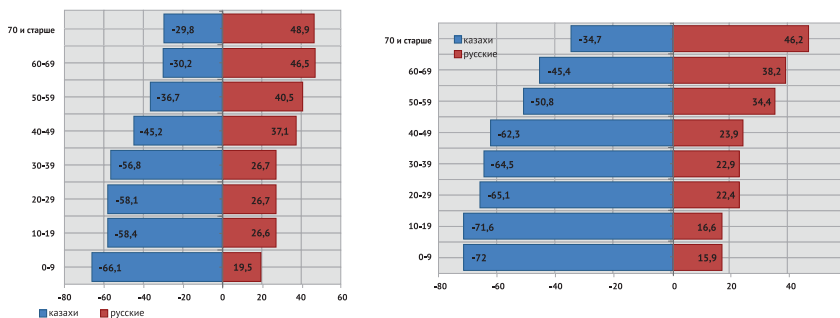
2009 год

«КАЗАХИ В КОНТЕКСТЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ» В РАМКАХ ПРОГРАММЫ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУУ»

Диаграмма 23. Возрастная структура казахов по данным переписей населения 1999 и 2009 гг., тыс. человек

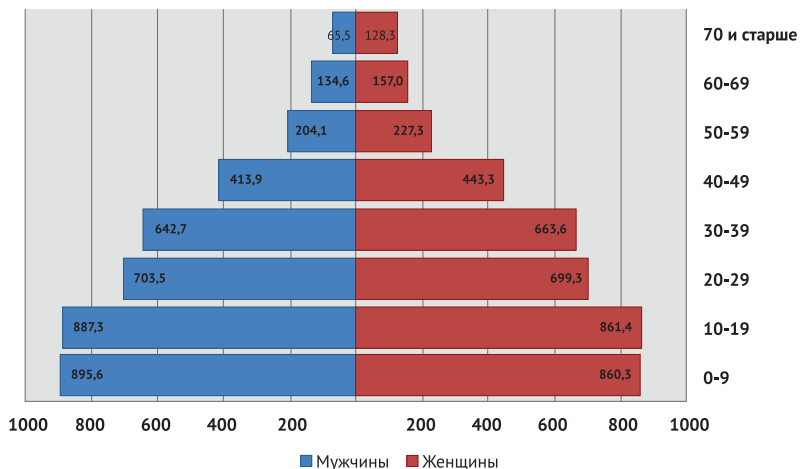
Диаграмма 24. Представительство казахов и русских в возрастных группах населения Казахстана по данным переписи населения 1999 г. и 2009 г., %

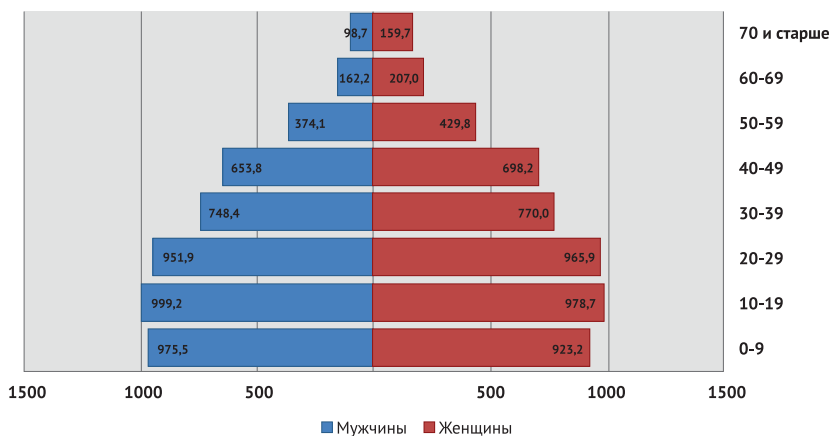
1999 год

2009 год

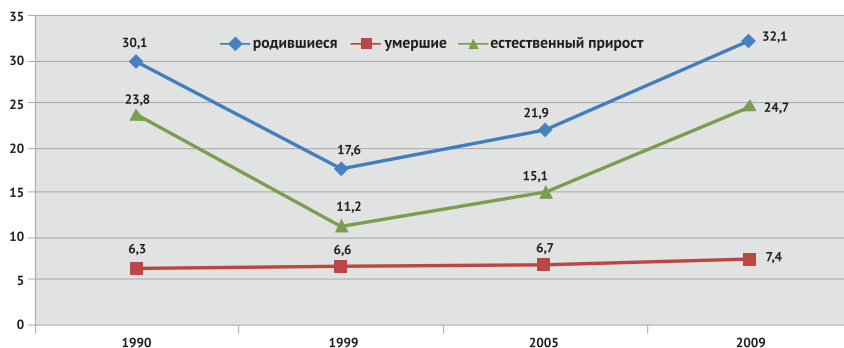
Диаграмма 25. Половозрастная пирамида казахов на 1999 г., тыс. человек

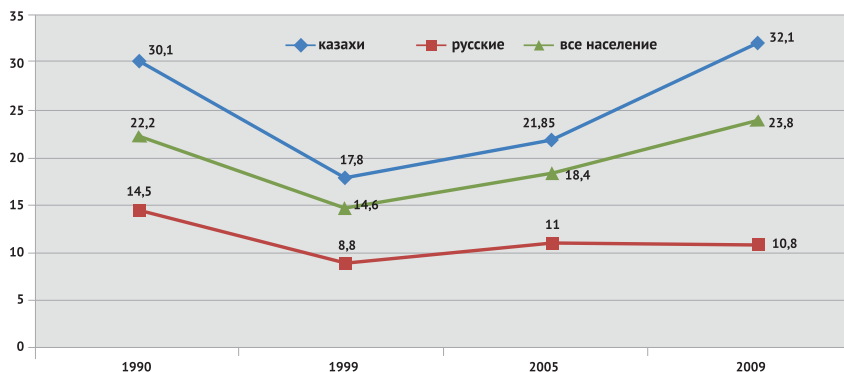
Диаграмма 26. Половозрастная пирамида казахов на 2009 г., тыс. человек

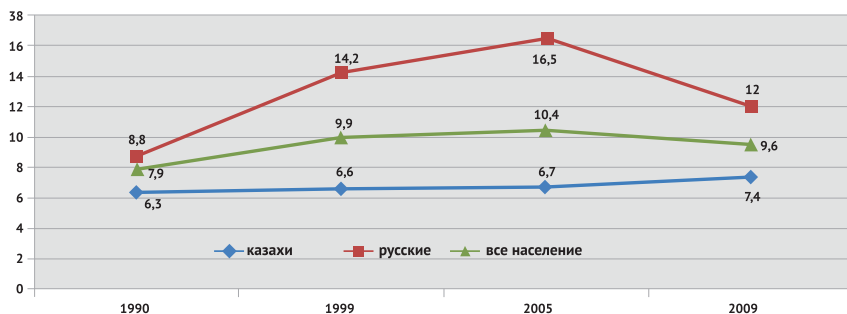
Диаграмма 27. Родившиеся, умершие, естественный прирост казахов в 1990-2009 гг., на 1000 человек

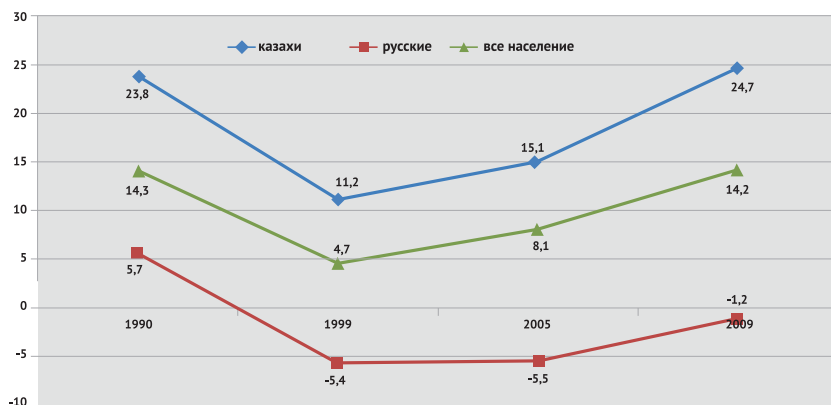
Диаграмма 28. Уровень рождаемости казахского и русского населения в сравнении со всем населением Казахстана, 1990-2009 гг., на 1000 человек

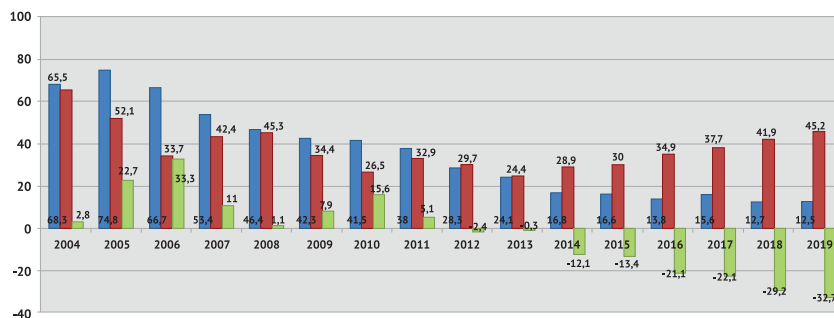
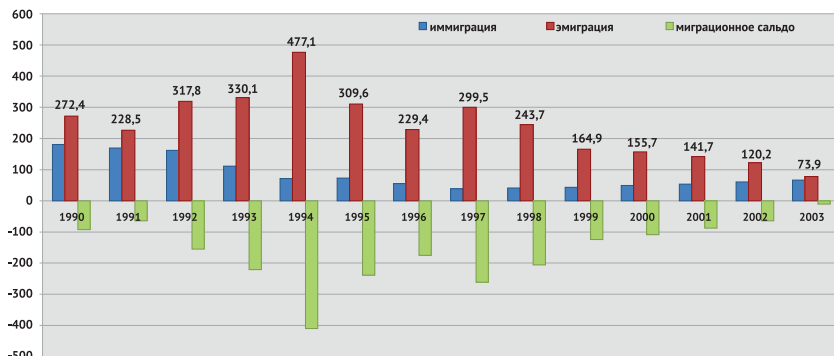
Диаграмма 29. Уровень смертности казахского и русского населения в сравнении со всем населением Казахстана 1990-2009 гг., на 1000 человек

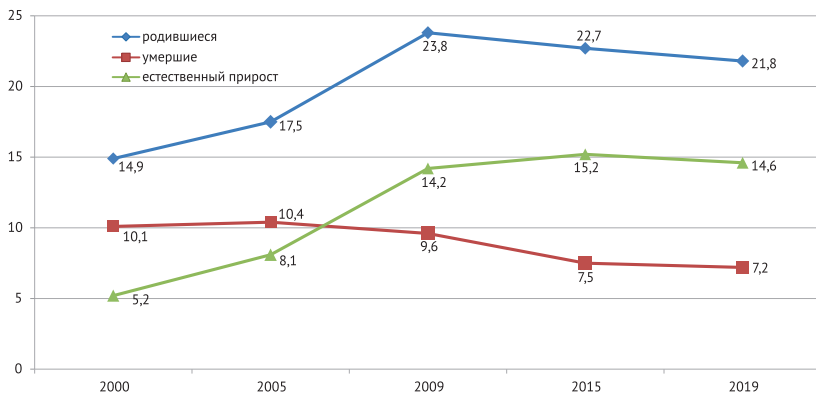
Диаграмма 30. Уровень естественного прироста казахского и русского населения в сравнении со всем населением Казахстана в 1990-2009 гг., на 1000 человек

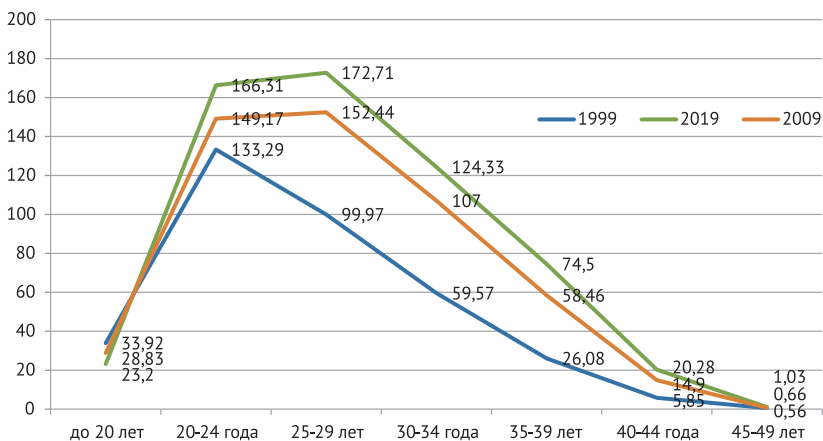
Диаграмма 31. Миграционное движение населения Казахстана в 1990-2019 гг. (тыс. человек)

Диаграмма 32. Родившиеся, умершие, естественный прирост населения Казахстана в 2000-2019, на 1000 населения

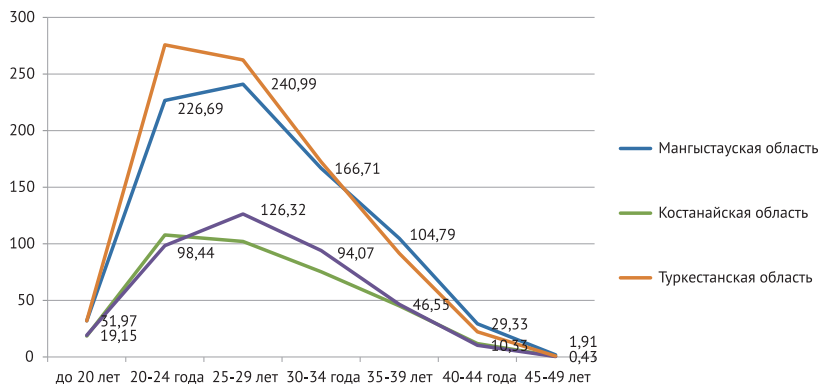

Диаграмма 33. Коэффициенты рождаемости по возрастным группам, 1999-2019 гг. (число родившихся на 1000 женщин репродуктивного возраста)

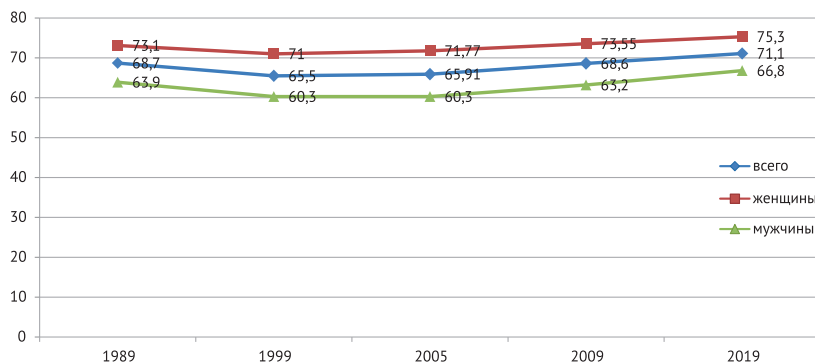

Диаграмма 34. Возрастные коэффициенты рождаемости в некоторых регионах Казахстана в 2019 г. (на 1000 женщин репродуктивного возраста)

Диаграмма 35. Ожидаемая продолжительность жизни при рождении в Казахстане 1989-2019 гг., лет

ГЛОССАРИЙ

Абсолютная численность населения – количество людей, которые в данный момент проживают на определенной территории.

Анализ демографический – изучение процесса смены поколений людей и факторов, его определяющих.

Анамнестический метод (от греч. anamnesis – воспоминание) – один из видов ретроспективного наблюдения демографических процессов, при котором сведения о демографических и иных событиях собираются путём опроса людей о прошлом, по их воспоминаниям.

Брак – санкционированная и регулируемая обществом форма отношений между мужчиной и женщиной, определяющая их права и обязанности по отношению друг к другу и к детям.

Брачный состав населения – распределение населения по категориям брачного состояния: никогда не состоявшие в браке, состоявшие в браке, вдовые и разведенные.

Брачность – массовый стохастический процесс образования брачных (супружеских) пар в населении. В более широком смысле слова – процесс воспроизводства брачной структуры населения, включающий также процессы овдовения и разводимости.

Брутто-коэффициент воспроизводства населения – показатель замещения поколений, не учитывающий смертности. Брутто-коэффициент воспроизводства населения равен среднему числу дочерей, которое родит женщина гипотетического поколения при условии отсутствия смертности и сохранения в течение всей ее жизни повозрастных коэффициентов рождаемости данного года.

Рассчитывается путем умножения коэффициента суммарной рождаемости на долю девочек среди новорожденных.

Валовая миграция – численность мигрантов по отдельно взятым направлениям. Общая сумма прибывших – валовая миграция по прибытию, общая сумма выбывших – валовая миграция по выбытию.

Возраст – период от рождения до того или иного момента жизни. В демографии под возрастом понимается полное число лет в последний день рождения, полученное, если возможно, как ответ на вопрос о дате рождения или, если респондент не знает даты своего рождения, как ответ на вопрос о числе исполнившихся лет в последний день рождения.

Возрастная структура населения – распределение населения по различным возрастным группам.

Возрастно-половая структура населения – абсолютное число или доля населения, приходящаяся на каждую возрастную-половую группу.

Воспроизводство населения – постоянное возобновление поколений через процессы рождаемости и смертности.

Гражданский брак – незарегистрированное совместное проживание, ведение общего хозяйства и воспитание детей, основанные на личной договоренности или юридически оформленном договоре двух лиц.

Городское население – население, проживающее в городских поселениях. Соотношение численности городского и сельского населения характеризует степень урбанизированности страны или района, хотя эти показатели по странам не вполне сопоставимы из-за разных критериев отнесения поселений к городским.

Демографическая волна – разность численности людей, вступающих в трудоспособный возраст и выходящих из него одновременно.

Демографическая политика – комплекс целей и задач, мер и средств, направленных на изменение существующей демографической ситуации, предлагаемых и реализуемых государственными институтами и общественными организациями.

Демографическая революция – коренные изменения воспроизводства населения в процессе его исторического развития.

Демографическая ситуация – состояние демографических процессов за определенный период времени на определенной территории.

Демографический взрыв – резкое ускорение темпов увеличения численности населения.

Демографический переход – концепция о смене традиционного (расширенного) на современное (суженное) воспроизводство населения.

Демографический прогноз – научно обоснованное предвидение основных параметров изменений в будущей демографической ситуации по следующим основным показателям: численность населения, половозрастная структура населения, рождаемость, смертность, миграция.

Демография – наука о законах, закономерностях и тенденциях воспроизводства населения в его социально-исторической, социально-экономической, социально-этнической и социально-культурной обусловленности.

Депопуляция – устойчивое сокращение численности населения страны или территории как результат превышения смертности над рождаемостью.

Депортация народов – широкомасштабное насильственное переселение народов, а также представителей ряда национальностей с исконно родных мест или территории их компактного проживания.

Движение населения (народонаселения) – понятие, выражающее изменение количественных и качественных характеристик населения. При-

нято выделять естественное, механическое (миграционное) и социальное движение населения. В настоящее время понятие «движение населения» имеет главным образом историческое значение.

Демографическая революция – термин, применяемый для обозначения коренных изменений в воспроизводстве населения в ходе исторического развития.

Естественная рождаемость – рождаемость, не ограничиваемая противозачаточными средствами и искусственными абортами, а также возрастное распределение рождаемости, наблюдаемое в населениях, не практикующих так называемого намеренного ограничения рождаемости, в которых репродуктивное поведение «не зависит» от числа уже рожденных детей.

Естественное движение населения – изменение процессов рождаемости и смертности населения.

Естественный прирост населения – разность между числом родившихся и умерших людей на данной территории за определенный период времени.

Желаемое число детей в семье – число детей, которое индивид или семья хотели бы иметь при наличии всех необходимых для этого, с точки зрения индивида, условий. Величина желаемого числа детей в семье получается как ответ на вопрос: «Сколько детей Вам хотелось бы иметь при всех необходимых условиях?».

Законодательство демографическое – совокупность правовых актов, прямо или косвенно регулирующих общественные отношения, связанные с воспроизводством населения, его социальной и территориальной подвижностью, отношения, возникающие в сфере сохранения и функционирования человечества, создания условий, необходимых для воспроизводства не только численности населения, но и его состава, в т. ч. национального, этнического, социального и др.

Законы народонаселения – внутренние, существенные, устойчивые, постоянно повторяющиеся взаимосвязи объективных процессов развития народонаселения.

Записи актов гражданского состояния (ЗАГС) – источник первичных сведений о демографических событиях (рождениях, смертях, браках и разводах).

Идеальное число детей в семье – представления индивида о наилучшем числе детей в семье без учета конкретной жизненной ситуации и личных предпочтений или в идеальных, наилучших для всех людей условиях. Величина идеального числа детей в семье получается как ответ на вопрос: «Сколько детей лучше всего вообще иметь в семье?».

Иммиграция – въезд (вселение) в страну на постоянное или временное (как правило, длительное) проживание граждан др. страны.

Интенсивность демографического процесса – степень напряжённости демографического процесса, основная его характеристика. Представление об интенсивности демографического процесса лежит в основе анализа демографического и моделирования демографических процессов.

Интергенетический интервал (от лат. *inter* – между и греч. *genesis* – рождение) – средний интервал в поколении между последовательными рождениями (рождениями детей соседних очерёдности). Анализ распределения интергенетического интервала осуществляется чаще всего по результатам анамнестических обследований и, наряду с рассмотрением протогенетического интервала, позволяет судить о темпах формирования семьи.

Интервал возраста – возрастной интервал (от лат. *intervallum* – промежуток), разность между последующими и предыдущими значениями возраста. Как правило, имеются в виду годовые значения точного возраста.

Историческая демография – отрасль, изучающая ретроспективу динамики демографических событий и процессов, выявление исторических закономерностей и тенденций воспроизводства населения, а также историю становления и развития демографии как науки.

Источники демографической информации – печатные издания, содержащие числовые сведения о населении и демографических процессах. Различаются по степени охвата (население мира, региона, страны или её частей – региона, территории или отдельного населенного пункта), национальной принадлежности (национальные и международные), характеру данных (численность и состав населения на момент, характеристики демографических событий за период, смешанные характеристики демографических процессов), времени, к которому относятся данные (историко-демографические, ретроспективные, текущие, демографические прогнозы), способу получения данных (офиц. публикации, материалы спец. исследований), характеру издания (специальное, общего типа). С точки зрения полноты и достоверности информации особенно важно деление источников демографической информации на первичные – содержащие непосредственные результаты обработки и сопоставления собранных статистических данных и основанные на них расчётные показатели, и вторичные – являющиеся результатом оценок и разного рода расчётов по первичным данным. Иногда к источникам демографической информации относят также первичные документы наблюдения или учёта демографических событий – записи в метрических книгах, акты гражданского состоя-

ния, опросные листы переписей или обследований населения и материалы палеодемографических исследований. Для объяснения демографических явлений имеют значение и др. источники: литературные, документальные, законодательные акты и др., не содержащие прямых количественных данных.

Карты населения – тематические карты, отображающие размещение населения и особенности его расселения по территории, состав, воспроизводство и миграционная подвижность, национальные характеристики и социально-экономические особенности. Выделяют основные группы карт населения: собственно географические (размещения населения и расселения), демографические, этнографические и социально-экономические.

Картографический метод – исследование населения посредством построения и изучения географических карт – особых образно-знаковых пространственных моделей. Картографический метод входит в систему методов изучения народонаселения наряду со статистическими и математическими методами и тесно связан с ними в отношении исходной информации и способов её обработки.

Когорта – группа лиц, которые переживают одни и те же события в один и тот же период. Например, возрастная когорта, или поколение, – это группа лиц, родившихся в один и тот же период времени. Брачная когорта – это группа лиц, вступивших в брак в одно и то же время.

Компенсация демографическая – правило компенсации, явление, состоящее в том, что демографические события в жизни поколения, отложенные (или, напротив, происшедшие в более короткие, чем обычно, сроки) в силу некоторых причин, нарушающих естественный порядок их наступления, происходят с повышенной (во втором случае - с пониженной) интенсивностью после исчезновения этих причин, что и обуславливает компенсационный эффект.

Коэффициент демографической нагрузки – число лиц в возрасте 0–15 лет и в возрасте 60 лет и старше на 1000 человек населения в возрасте 16–59 лет. Служит для выражения соотношения экономически и социально неактивного населения и трудоспособного населения и характеризует «нагрузку» на экономику непродуцирующего населения.

Различают три вида коэффициента демографической нагрузки:

- 1) отношение общего числа детей и стариков к численности трудоспособного населения,
- 2) отношение численности детей к численности трудоспособного населения,
- 3) отношение численности стариков к численности трудоспособного населения.

Коэффициент детской смертности – показатель, измеряющий уровень смертности детей в возрасте 0–14 или 1–14 лет.

Коэффициент естественного прироста – разность между числом рождений и числом смертей за определенный период времени, отнесенная к общему числу человеколет, прожитых населением за этот же период. Численно равен разности между общим коэффициентом рождаемости и общим коэффициентом смертности.

Коэффициент материнской смертности – число случаев смерти женщин в связи с беременностью, родами и в послеродовом периоде (в течение 6 недель после родов) на 100 000 живорождений.

Коэффициент младенческой смертности – показатель, измеряющий уровень смертности детей в возрасте до 1 года (0 лет), вероятность смерти в данном возрасте. Рассчитывается как годовое число смертей детей в возрасте 0 лет на 1000 родившихся в данном и прошлом годах, взятых с определенными весами.

Коэффициент механического прироста населения – отношение разности прибывших и выбывших людей к среднегодовой численности населения.

Коэффициент смертности по причинам смертности – годовое число смертей от данной причины на 100 тыс. человек среднегодового населения.

Коэффициент прироста населения за период – отношение абсолютной величины увеличения (уменьшения) численности населения за период к общему числу человеколет, прожитых населением за этот период (или, иначе, к среднему населению за этот же период).

Кризис демографический – глубокое нарушение воспроизводства населения, угрожающее существованию самого населения. На протяжении всей демографической истории человечества вплоть до конца XVIII в. причинами демографического кризиса были частые голодовки, эпидемии и войны; обусловленные ими резкие подьёмы смертности приводили к сокращению численности населения некоторых стран и регионов мира, а иногда к полному обезлюдению отдельных территорий. Исторический процесс изменения репродуктивного поведения в некоторых промышленно развитых странах обнаруживает тенденцию к падению уровня рождаемости ниже необходимого для простого воспроизводства населения, что составляет существо современного демографического кризиса.

Летальность – смертность, отношение числа умерших от какой-либо болезни (ранения и т. п.) к числу переболевших этой болезнью (раненых и т. п.); показатель медицинской статистики.

Материалы переписи, обследования населения – первичные или сводные данные, полученные в результате переписи, обследования населения. Различают: 1) собственно (или первичные) материалы переписи, т.е. переписные листы или другие документы, содержащие сведения об отдельных людях или семьях. Они служат основой для получения путём разработки материалов переписи сведений о численности, составе, размещении и воспроизводстве населения 2) Итоги разработки материалов переписи, то есть сводные данные о населения отдельной территории и (или) страны в целом в виде системы таблиц, содержащих статистические данные о населении.

Материнская смертность – смертность женщин в связи с беременностью, родами и в послеродовом периоде (в течение 6 недель после родов).

Маятниковая миграция – регулярные передвижения населения из одного населенного пункта в другой на работу или учёбу. Регулярность соответствует режиму трудовой деятельности или учёбы. Маятниковая миграция появилась и получила развитие в условиях урбанизации. В ее основе – несоответствие в размещении производства и расселения населения. Главные направления – из села в город, из малого города в крупный.

Механическое движение населения – различные виды территориального перемещения населения.

Мигрант – лицо, совершающее миграцию.

Миграция – перемещение людей с целью изменения места жительства.

Миграционное поведение – один из видов поведения демографического, совокупность действий или поступков, которые логически приводят к миграции населения, вследствие чего меняются некоторые или большинство характеристик жизненного положения мигранта. В процессе изучения миграционного поведения познаются социально-психологические закономерности индивидуального, группового и массового отношения к перемене места жительства.

Миграционный поток – совокупное число мигрантов (или миграций), имеющие общие районы прибытия и выбытия в течение данного отрезка времени; один из показателей направления миграции.

Младенческая смертность – смертность детей на первом году жизни.

Молодое население – обобщенная характеристика возрастной структуры населения, в котором доля лиц в возрасте 65 лет и старше меньше 4% (согласно критерию ООН).

Нагрузка демографическая – обобщенная количественная характеристика возрастной структуры населения, показывающая нагрузку на общество непроизводительного населения. Определяется различными соотно-

шениями численности укрупнённых возрастных групп: детей (0-14 лет), пожилых и старых (60 лет и старше), трудоспособных (условно 15-59 лет).

Наличное население – основная категория населения, учитываемая при переписях населения, в которую входят те, кто пребывает в данном пункте или на данной территории на момент проведения переписи населения. Включает в себя временно пребывающих и не включает временно отсутствующие: постоянных жителей этой территории.

Народонаселение – население, одно из основных понятий ряда общественных наук, центральная категория системы знаний о народонаселении. При наиболее общем определении народонаселение – естественно исторически складывающаяся и непрерывно возобновляющаяся в процессе производства и воспроизводства непосредственной жизни совокупность людей, главный материальный компонент человеческого общества.

Население – самовоспроизводящаяся совокупность людей, проживающих на определенной территории.

Нетто-коэффициент воспроизводства населения – количественная мера замещения материнского поколения дочерним. Рассчитывается как среднее число дочерей, рожденных женщиной за всю жизнь и доживших до возраста матери в момент их рождения при данных по возрастных уровнях рождаемости и смертности. Нетто-коэффициент воспроизводства населения равен брутто-коэффициенту воспроизводства населения, скорректированному с помощью чисел доживающих из таблицы смертности.

Нуклеарная семья – семья, которая состоит из представителей одного или двух поколений (родители и дети).

Образовательный состав населения – распределение населения, составляющих население по уровню образования.

Общий коэффициент брачности – число браков за год в расчете на 1000 человек среднегодового населения.

Общий коэффициент разводимости – число разводов за год в расчете на 1000 человек среднегодового населения.

Общий коэффициент рождаемости – число рождений в населении за период, деленное на общее число человеколет, прожитых населением за этот период, или на среднее население. Обычно выражается как число рождений на 1000 населения. Для одногодичных периодов времени общий коэффициент рождаемости рассчитывается как отношение годового числа рождений к среднегодовому населению.

Общий коэффициент смертности – число смертей в населении за период, деленное на общее число человеколет, прожитых населением за этот период, или на среднее население. Обычно выражается как число

смертей на 1000 населения. Для одногодичных периодов времени общий коэффициент смертности рассчитывается как отношение годового числа смертей к среднегодовому населению.

Общий прирост населения – разность численностей населения на начало и конец определ. временного интервала. Выражается в абсолютных числах, может быть положительным и отрицательным.

Ожидаемая продолжительность жизни – число лет, которое в среднем предстоит прожить индивиду, достигшему определенного возраста, при условии, что в течение оставшейся жизни он будет испытывать риск смерти, соответствующий ее повозрастным вероятностям из таблицы смертности, рассчитанной для данного года.

Ожидаемое число детей в семье – число детей, которое индивид намерен иметь в своей семье в нынешних условиях своей семьи или, иными словами, учитывая конкретную жизненную ситуацию и личные предпочтения. Величина ожидаемого числа детей в семье получается как ответ на вопрос: «Сколько всего детей Вы собираетесь иметь в семье?» или на вопрос: «Сколько еще детей Вы собираетесь иметь в семье в ближайшее время?».

Перепись населения – научно обоснованный и организованный государством по единой методике процесс сбора, обобщения, оценки, анализа и публикации или распространения иным образом демографических, экономических и социальных данных, относящихся по состоянию на определенное время ко всем лицам в стране или четко ограниченной части страны.

Перинатальная смертность – смертность детей в перинатальный период.

Планирование семьи – 1) принятие и реализация супружеской парой (индивидом) решений о числе детей в семье и сроках их появления на свет; 2) деятельность государственных и негосударственных агентств, направленная на создание условий для достижения каждой семьей желаемого числа детей в желаемые сроки.

Плодovitость – физиологическая способность мужчины, женщины, брачной пары к зачатию и рождению детей.

Плотность населения – общая величина численности населения территории, деленная на ее площадь. Обычно выражается в количестве человек на 1 км².

Повозрастной (возрастной) коэффициент брачности – число браков мужчин или женщин данного возраста на 1000 мужчин или женщин этого возраста, не состоящих в браке. Повозрастной (возрастной) коэффициент

брачности рассчитывается для возрастов, старших некоторого минимального возраста. Иногда устанавливается и верхний предел возраста, для которого рассчитывается данный коэффициент.

Повозрастной (возрастной) коэффициент разводимости – отношение числа разводов мужчин (женщин) данного возраста за определенный период (чаще всего за год) к средней (среднегодовой) численности лиц того же пола и возраста, состоящих в браке, за этот же период. Характеризует частоту разводов у лиц разного возраста. При этом нижний и верхний пределы возрастов, для которых рассчитывается этот коэффициент, определяются конвенционально.

Повозрастной (возрастной) коэффициент рождаемости – годовое число детей, рожденных женщинами данного возраста или данной возрастной группы, деленное на число человеколет, прожитых в течение года женщинами этого возраста или возрастной группы, или на среднегодовую численность женщин данного возраста. При этом за нижнюю и верхнюю границу репродуктивного возраста обычно принимают 15 лет и 49 (44) лет. Рождения у женщин моложе 15 лет и у женщин старше 50 (45) лет включают в эти возрастные группы.

Повозрастной (возрастной) коэффициент смертности – число смертей лиц определенного пола и возраста или возрастной группы за определенный период времени, деленное на число человеколет, прожитых населением данного возраста или возрастной группы, или на среднегодовую численность населения данного возраста. Число случаев смерти и численность населения обычно даются для 5- или 10-летних возрастных групп.

Поколение – субнаселение, совокупность лиц, рожденных в одном и том же году или в один и тот же период времени. Лица, принадлежащие к одному и тому же поколению, имеют одинаковый или близкий возраст и одновременно проживают свою жизнь. В демографическом анализе различают реальное и гипотетическое поколения.

Политика народонаселения – 1) то же, что и демографическая политика; 2) термин, употреблявшийся в 1960-1980 гг. для обозначения деятельности государства, направленной на регулирование развития населения. Помимо регулирования воспроизводства населения в состав политики народонаселения включали также регулирование процесса социализации подрастающего поколения, регулирование условий труда, регулирование миграции и территориальной структуры населения, а также воздействие на общие условия жизни всех слоев населения.

Постоянное население – основная категория населения, учитываемая при переписях населения, в которую входят те, для кого данный насе-

ленный пункт представляет место обычного проживания в данное время. Включает в себя временно отсутствующих постоянных жителей этой территории и не включает временно пребывающих на ней. Категория постоянного населения введена в употребление в 1846 г. бельгийским демографом и статистиком А. Кетле (1796-1874).

Прирост населения – разность между численностью населения на конец периода и его численностью на начало периода. Общий прирост складывается из естественного прироста и миграционного прироста населения.

Причина смерти – болезнь или событие, вызвавшее смерть. Причина смерти устанавливается в соответствии с Международной статистической классификацией болезней, травм и причин смерти.

Прогнозирование населения – научно обоснованное предвидение будущей численности и структуры населения.

Прогнозирование населения методом компонент – способ расчета будущей численности и структуры населения, основанный на гипотезах о будущих уровнях и тенденциях изменения компонент изменения численности населения, т.е. показателей рождаемости, смертности и миграции населения.

Поколение – объективно складывающаяся социально-демографическая и культурно-историческая общность людей, объединенных границами возраста, общими условиями формирования и функционирования в конкретно-исторический период времени.

Полная семья – семья, в составе которой имеются оба родителя и дети.

Половозрастная пирамида – представляет собой полосовую диаграмму распределения населения страны по полу и возрасту.

Предмет демографии – демографические события и процессы рождаемости и смертности, брачности и разводимость, расселения и миграции населения.

Программа переписи населения – перечень процедур по проведению переписи населения.

Прогрессивная возрастная структура – структура, при которой удельный вес «детей» превышает удельный вес «прародителей».

Продолжительность жизни – количество лет, прожитых человеком со дня рождения до дня наступления смерти.

Простое воспроизводство – замещение численности поколения родителей равной численностью поколения детей или численности умерших равной численностью иммигрантов.

Режим воспроизводства населения – демографическая категория, обозначающая совокупность конкретных количественных характеристик

процесса воспроизводства населения, рассматриваемого в фиксированный момент времени.

Региональная структура населения – в территориальных классификациях – состав населения по экономическим, демографическим и другим социальным признакам, разновидность географической структуры населения.

Репатриация – возвращение на родину военнопленных и гражданских лиц, оказавшихся за ее пределами в результате военных действий, а также эмигрантов с восстановлением в правах гражданства.

Репродуктивное поведение – система действий и отношений, опосредующих рождение ребенка в браке или вне брака.

Репродуктивный период – конвенциональный период времени, в течение которого женщина способна к рождению детей. Обычно принимается равным интервалу возраста 15–49 лет (в некоторых странах 15–44 года) или интервалу времени от минимального возраста брака до 49 (44) лет. Применительно к женщинам, которые рожают детей и за пределами репродуктивного периода, говорят о «детородном периоде».

Репродуктивная установка – психический регулятор поведения, predisposedность личности, определяющая согласованность разного рода действий, обусловленных положительным или отрицательным отношением к рождению определенного числа детей.

Ретроспективное исследование – исследование, задачей которого является получение информации о демографических событиях, имевших место в прошлом. Например, история беременностей, история рождений и т.п.

Рождаемость за период – рождаемость, рассчитанная по отношению к году или другому соответствующему периоду времени для условного поколения женщин.

Разводимость – массовый процесс расторжения брачных отношений при жизни обоих супругов по обоюдному согласию или по инициативе одного из них в органах ЗАГС или по решению суда.

Расширенная семья – семья, в которой представлены три, реже четыре, поколения (дедушки – бабушки, прадедушки – прабабушки), проживающие совместно со своими детьми и внуками.

Расширенное воспроизводство – увеличение численности поколения детей по сравнению с численностью поколения родителей или превышение численности иммигрантов над численностью стабильного населения.

Регистр населения – компьютеризированная система учета данных обо всех гражданах страны, находящихся на ее территории или за ее пределами.

Регрессивная возрастная структура – структура, при которой удельный вес «прародителей» превышает удельный вес «детей».

Репродуктивная установка – социально психический регулятор, определяющий положительное или негативное отношения к рождению определенного числа детей.

Сальдо миграции – нетто-миграция, чистая миграция, миграционный прирост населения, механический прирост населения, разность между числом прибывших на какую-либо территорию и числом выбывших из нее за определенный срок (квартал, год, межпереписной период и т. д.); показатель результата территориального перемещения населения. Различают сальдо внешней миграции и сальдо внутренней миграции; положительное, отрицательное и нулевое сальдо миграции.

Семейное домохозяйство – домохозяйство, хотя бы некоторые члены которого связаны отношениями супружества – родительства – родства. В его состав могут также входить лица, не связанные с семьей родственными или свойственными отношениями. Число семейных домохозяйств равно числу семей.

Семья – основанная на единой общесемейной деятельности общность людей, связанных узами супружества-родительства- родства и тем самым осуществляющая воспроизводство населения и преемственность семейных поколений, а также социализацию детей и поддержание существования членов семьи.

Смертность – массовый процесс, который складывается из множества единичных смертей, наступающих в разных возрастах и по разным причинам.

Сожительство – открытый половой и хозяйственно-бытовой союз мужчины и женщины, не получивший никакой общественной санкции.

Соотношение возрастов – отношение численности населения в данной возрастной группе к среднеарифметической численности населения в двух соседних возрастных группах.

Соотношение полов – показатель, равный отношению численности мужчин, приходящихся на 100 или 1000 женщин, или (реже) отношению численности женщин, приходящихся на 100 или 1000 мужчин. Различают первичное (соотношение мужских и женских гамет в момент зачатия), вторичное (см. Вторичное соотношение полов) и третичное (соотношение численностей мужчин и женщин в репродуктивных возрастах) соотношение полов.

Специальный коэффициент брачной рождаемости – годовое число детей, рожденных женщинами, состоящими в браке, на среднегодовую численность замужних женщин репродуктивного возраста.

Специальный коэффициент рождаемости – отношение числа рождений за период к числу человеколет, прожитых женщинами репродуктивного возраста в течение этого периода.

Специальный коэффициент рождаемости для 1 года рассчитывается путем деления годового числа рождений к среднегодовой численности женщин репродуктивного возраста.

Специальный коэффициент рождаемости по порядку рождения – годовое число рождений данной очередности (1, 2, 3, 4 и т.д.) на 1000 женщин репродуктивного возраста.

Среднегодовое население – средняя численность населения за год. Обычно исчисляется на середину года (1 июля), или как средняя арифметическая из численности населения на начало и конец года, или как сумма численности населения на начало года и половины годового прироста. Среднегодовое население является одной из оценок числа человеколет, прожитых населением в течение года.

Среднегодовые темпы роста (прироста) – средний годовой процент увеличения или уменьшения численности населения, характеризующий скорость ее изменения между двумя датами.

Среднее население – обобщающий показатель численности населения за период. Среднее население является одной из оценок числа человеколет, прожитых населением в течение данного периода. Способ расчета среднего населения зависит от имеющейся информации об изменении численности населения за период.

Среднее число рожденных детей – среднее число детей, рожденных женщинами гипотетической когорты за весь репродуктивный период. Рассчитывается на основании данных о наблюдаемых повозрастных коэффициентах рождаемости.

Средний возраст матери – средний возраст женщины при рождении ребенка.

Средний размер (величина) семьи – отношение общего числа лиц, живущих в семьях (семейных домохозяйствах), к количеству последних.

Средняя величина домохозяйства – отношение общего числа лиц, живущих в домохозяйствах, к количеству последних.

Стабильное население – математическая модель закрытого населения с неизменными во времени возрастными интенсивностями рождаемости и смертности, а также возрастно-половой структурой населения.

Старение населения – увеличение в населении доли пожилых и старых людей (в возрастах старше 60 или 65 лет).

Старое население – обобщенная характеристика возрастной структуры населения, в котором доля лиц в возрасте 65 лет и старше превышает 7% (согласно критерию ООН).

Суммарный коэффициент рождаемости, или коэффициент суммарной рождаемости – обобщающий показатель интенсивности рождаемости гипотетического поколения, не зависящий от возрастной структуры. Равен сумме повозрастных коэффициентов рождаемости (откуда и название). Характеризует среднее число детей, которое родила бы женщина гипотетического поколения за всю свою жизнь при условии отсутствия смертности и сохранения в течение всей ее жизни повозрастных коэффициентов рождаемости данного года.

Специальный коэффициент рождаемости – отношение абсолютного числа рождений за год к среднегодовой численности женщин фертильного возраста.

Среднее желаемое число детей в семье – индивидуальная потребность мужчины или женщины иметь определенное количество детей в своей семье, если бы ничто не мешало удовлетворению этой потребности.

Среднее идеальное число детей в семье – представление мужчины или женщины о возможном количестве детей в средней по уровню дохода семье, но не обязательно в своей.

Среднее ожидаемое число детей в семье – реальные намерения и планирование супругами количества детей в их семье с учетом конкретных обстоятельств их жизни.

Статистика населения сбор и систематизация данных о населении.

Стерильность – неспособность организма к зачатию ребенка.

Суженное воспроизводство – воспроизводство, при котором численность поколения родителей значительно превышает численность поколения детей или миграционный приток не компенсирует численность умерших.

Таблицы брачности – числовая вероятностная модель, характеризующая во времени процесс вступления в брак (обычно в первый) лиц, принадлежащих к какой-либо совокупности с фиксированной начальной численностью, называемой корнем таблицы.

Таблицы смертности – числовая вероятностная модель, описывающая процесс вымирания некоторого гипотетического поколения с фиксированной начальной численностью.

Тип воспроизводства населения – исторический тип воспроизводства населения, категория, отражающая общность наиболее важных качественных черт воспроизводства населения в более или менее сходных исторических, экономических, социальных и др. условиях.

Типовые таблицы смертности – таблицы смертности, отражающие общие закономерности этого процесса, свойственные населением со сходным уровнем смертности. Типовые таблицы смертности рассчитываются на основе группировки реальных (наблюдаемых) таблиц смертности.

Тайминг рождаемости (календарь рождений) – распределение рождений по интервалам между рожденьями первого и последующих детей за весь репродуктивный период независимо от возраста женщины и ее семейного положения.

Текущий учет населения – регистрация жителей, проживающих на конкретной территории.

Число рожденных детей – число детей, рожденных женщиной на протяжении жизни до момента переписи или опроса. Мертворождения обычно в объем этого понятия не включаются.

Урбанизация – исторический процесс повышения роли городов в развитии общества, который охватывает изменения в размещении производительных сил, прежде всего в расселении населения, его социально-профессиональной, демографической структуре, образе жизни, культуре и т.д. Урбанизация представляет собой многосторонний социально-экономический, демографический и географический процесс, происходящий на основе исторически сложившихся форм общественного и территориального разделения труда. В более узком, демографо-статистическом понимании урбанизация – это рост городов, особенно больших, повышение удельного веса городского населения в стране, регионе, мире (т. н. урбанизация нас.)

Уровень брачности – степень распространенности брака в населении. Измеряется отношением продолжительности жизни в браке к общей продолжительности жизни в реальном или гипотетическом поколении.

«Утечка умов» – эмиграция научно-технических кадров из развивающихся стран в экономически развитые страны, своеобразный вид современной международной миграции населения.

Учёт населения – 1) сбор данных о числе жителей какой-либо территории; 2) конкретный вид получения сведений о населении.

Фактический брак – супружеские отношения, не оформленные в установленном законом порядке.

Феминизация – в демографии: изменение состава населения по полу в сторону увеличения доли женщин.

Центрографический метод изучения населения, совокупность аналитических и графических приемов исследования населения путем нахождения разнообразных геодемографических центров.

Численность населения – число людей в какой-либо их совокупности, рассматриваемой как население.

Шкала возраста – система возрастных характеристик, применяемых для измерения возраста наступления тех или иных демографических событий, течения демографических процессов или возрастного состава нас. Изображается прямой линией с нанесёнными на ней на одинаковом расстоянии точками, соответствующей последовательным значениям точного возраста или интервалам возраста.

Эмиграция – выезд из страны в другое государство на постоянное жительство с целью получения его гражданства.

Экзогамия – обычай, основанный на запрете брачных отношений между членами родственного коллектива.

Эндогенные причины смерти – условно выделяемая группа причин смерти, вызванных болезнями, связанными с эндогенными (т. е. обусловленными процессами в самом организме человека) факторами смертности. К ним болезни системы кровообращения, врожденные пороки развития, наследственные и некоторые другие болезни.

Экзогенные причины смерти – условно выделяемая группа причин смерти, связанных с воздействием внешней среды, с экзогенными факторами смертности. К ним относят несчастные случаи, травмы и отравления, инфекционные и паразитарные болезни, острые заболевания органов дыхания и пищеварения и некоторые другие.

Эпидемиологический переход – процесс постепенного устранения экзогенных причин смертности и увеличение эндогенного потенциала здоровья.

Этническая демография – отрасль, изучающая особенности воспроизводства этнических общностей.

Этническая территория – территория преимущественного размещения данного этноса, обычно включающая ареал его формирования и компактного расселения, а также районы смешения с другими этносами.

Этнический состав (структура) населения – распределение населения по признаку этнической принадлежности (или по признаку национальности), учитываемое при переписях населения и других формах массового статистического учёта.

Этнические миграции – миграции населения, в которых участвуют люди определенной этнической (национальной), принадлежности, т.е. на первый план выступает роль этнического фактора.

Этническая статистика – раздел демографической статистики, включающий сбор и обработку данных об этническом (национальном) составе населения.

Этнические процессы – изменения отдельных этнических элементов, частей этноса и этносов в целом. Различают эволюционные и трансформационные этнические процессы. Первые выражаются в значительном изменении любого из основных элементов этноса, прежде всего - языка и культуры; к ним относятся также изменения социальной структуры этноса, его половозрастного состава и т.д. К трансформационным этническим процессам относятся такие изменения этнических элементов, которые ведут к перемене этнической принадлежности; завершающим этапом их является перемена этнического самосознания и самоназвания, что может фиксироваться в переписях населения.

Эффективная рождаемость – рождаемость, рассчитанная с учетом младенческой и детской смертности.

Явление демографическое – значительное изменение в численности и структуре населения или в демографических процессах, оказывающее существенное влияние на характер смены одних поколений людей другими.

Языковой состав (структура) населения – распределение населения отдельных районов, стран, континентов и мира в целом по различным языковым показателям, родной язык, разговорный язык, грамотности язык, по сочетанию этих показателей друг с другом, а также с признаками этнической (национальной) принадлежности.

Ядро семьи – семейное ядро, основная семья, супружеская чета или один из супругов с детьми.

При составлении ГЛОССАРИЯ использовались:

- 1) В. М. Медков. «Демография». – М. 2004.
- 2) Демографический энциклопедический словарь. – М., 1985.
- 3) Народонаселение: Энциклопедический словарь. – М., 1994.
- 4) Manual X. Indirect Techniques for Demographic Estimation. Annex XII. United Nation. N.Y., 1983.
- 5) Multilingual Demographic Dictionary. English Section. 2nd Ed. Liege, 1982.
- 6) Он-лайн демографический словарь // <https://rus-demography-dict.slovaronline.com/>
- 7) Алексеенко Н.В. Статические источники по демографии Казахстана. – Усть-Каменогорск, 1999.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Абенова А.А. Казахская семья в годы советской модернизации 20-30-е гг. XX века // Сборник научных трудов XVII Международной научно-практической конференции «Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях». – Усть-Каменогорск, 2018. – С.6-10.
2. Абдреева Ш.Т. Современные демографические и миграционные процессы на примере Южного Казахстана // Население Казахстана на рубеже веков. Сборник научных статей / Отв.ред. М.Садыков. – Уральск: Издательство ЗКГУ, 2002. – С. 3-4.
3. Абжанов Х. М. Ұлттық идея: тағдыры мен болашағы. – Алматы, 2012.
4. Абсаттаров Р. Миграционные процессы в Евразии: проблемы и суждения // Саясат. – 1996. – № 2. – С. 20-30.
5. Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия // Вопросы истории, 1989, №7. – С. 66.
6. Абылхожин Ж. Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. – Алматы: Ун-т Туран, 1997.
7. Аимбетов С.М. О некоторых изменениях в составе населения Казахстана в 1926-1939 гг. // Демографические процессы на Урале, в Сибири, Средней Азии и Казахстане в 19-20 вв. – Целиноград, 1991. – С. 124-126.
8. Айдарбаева Р.Қ. Шыңжан қазақтар: тарихы мен бүгіні «Қазақстандағы және шектес аумақтардағы этнодемографиялық процестер» атты ХІ халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның ғылыми еңбектер жинағы». - Өскемен, 2010. – Б. 20-25.
9. Айтказина З.Н. Сравнительная характеристика репродуктивных установок городских и сельских женщин Восточно-Казахстанской области // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Материалы V Международной научно-практической конференции (20-21 октября 2003 г.) – Усть-Каменогорск: Издательство «Медиа-Альянс», 2004. – С. 24-33.
10. Аймагамбетова Г.Т. Репродуктивное поведение населения Казахстана в 90-е гг. // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Материалы международной научно-практической конференции (6-7 апреля 2001 г.). – Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ, 2001. – С. 99-101.
11. Алексеенко А.Н. Надежды и реальность этнической репатриации в Казахстан // Диаспоры. – 2014. – №2. – С. 6-39.
12. Алексеенко А.Н. Население Казахстана. 1920-1990 гг. – Алматы, «Гылым», 1993.

13. Алексеенко Н.В., Алексеенко А.Н. Демографические последствия голода 1920х гг. в Казахстане: оценка потерь казахского этноса// Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: Сб. науч. трудов XII Международной научно-практической конференции 26-27 мая 2011 г., г. Усть-Каменогорск: Либриус, 2011. – С. 267-271.

14. Алексеенко А.Н., Аубакирова Ж.С., Жанбосинова А.С. Этнодемографические эволюции и становление суверенной демографической системы в Казахстане // Вестник Санкт-Петербургского государственного университета. История. 2019. Т. 64. Вып. 4. – С. 1368-1385.

15. Алексеенко Н. В., Алексеенко А. Н. Население Казахстана за 100 лет (1897–1997 гг.). – Усть-Каменогорск: Изд-во ВКТУ, 1999.

16. Алексеенко А.Н. Этнодемографические эволюции и проблема формирования суверенного социокультурного пространства Республики Казахстан // «Социальный портрет современного казахстанского общества». Сборник статей. Институт мировой экономики и политики (ИМЭП) при Фонде Первого Президента РК – Лидера нации. – Астана-Алматы, 2015. – С. 25-50

21. Алексеенко А.Н. Казахстанский путь модернизации: этнодемографический аспект // Вестник Евразии. – 2004. – №1 (24). – С. 122-152.

22. Алексеенко А.Н. Migrations and evolution of the visual space Ust-Kamenogorsk // Vestnik Tomskogo Gocudarstvenogo Universiteta - History. – 2015. – №5. – P. 44-51. DOI: 10.17223/19988613/37/6

23. Алексеенко А.Н., Алексеенко Н.В., Козыбаев М.К., Романов Ю.И. Этносы Казахстана. – Астана: Елорда, 2001.

24. Алексеенко А.Н., Аубакирова Ж.С. Население Казахстана в 50-80-е годы XX века: демографический взрыв и особенности этносоциальных эволюций // Вестник Новосибирского государственного университета. История. Филология. 2017. Т.16. – С. 127-142.

25. Алексеенко А.Н., Аубакирова Ж.С., Сарсембаева Г. Демографические успехи Казахстана. Демоскоп Weekly. №451-452. 24 января – 6 февраля 2011. [Электронный ресурс]. <http://www.demoscope.ru/weekly/2011/04>

26. Алексеенко А.Н., Аубакирова Ж.С. Демографическое измерение социальных процессов современного Казахстана. Учебное пособие. – Усть-Каменогорск, 2016.

27. Алексеенко А.Н., Аубакирова Ж.С. Этнодемографические процессы в Казахстане. Учебное пособие. – Алматы, 2019.

27. Алексеенко А.Н., Аубакирова Ж.С. К вопросу о численности казахов в XIX-XX вв. // Сборник научных трудов XVIII Международной научно-практической конференции «Этнодемографические процессы в

Казахстане и сопредельных территориях». – Усть-Каменогорск, 2018. – С. 20-25.

28. Алексеенко А.Н., Аубакирова Ж.С., Столярова Э.О. Тенденции миграционного развития суверенного Казахстана // Вестник государственного Университета имени Шакарима города Семей. – 2019. – №3. – С. 375-379.

29. Алексеенко А.Н., Аубакирова Ж.С., Столярова Э.О. Истоки социальной модернизации Казахстана: особенности демографического и этнокультурного развития в 60-80 гг. XX века. Вестник КазНПУ. Серия исторические и социально-политические науки. №4(63). 2019. – С. 273-278.

30. Алексеенко Н.В. Население дореволюционного Казахстана. Алма-Ата, 1981.

31. Алексеенко Н.В. К вопросу о численности казахского населения во второй половине XIX - XX вв. // Известия КазССР. Серия общественных наук. - 1976. – №6. – С. 31-38.

32. Алексеенко Н.В. Размещение казахского населения Российской империи в конце XIX - XX вв. // Исторические науки. 1974. – вып.1. – С. 5-12.

33. Алексеенко Н.В. Статистические источники по демографии Казахстана. - Усть-Каменогорск: ОАО «Шығыс Баспа», 1999.

34. Алексеенко Н.В. Историческая демография Казахстана. – Усть-Каменогорск: Издательство ВКГУ, 2001.

35. Алексеенко Н.В. Изучение истории населения Казахстана в XVIII-XX вв. – Усть-Каменогорск: ГКП Облгазета «Рудный Алтай», 2003. – С. 84.

36. Алексеенко Н.В., Алексеенко А.Н. Демографические кризисы в Казахстане. XX век. – Усть-Каменогорск: Изд-во «Медиа-Альянс», 2007.

37. Арын Е.М., Абенов Е.М., Бодаханулы К. Вопросы регулирования миграции казахской диаспоры (на основе социологического опроса репатриантов, прибывших из Монголии в 1991-1996 гг.) // Саясат: события, проблемы, анализ, прогнозы. – 1997. – №3. – С. 40-47.

38. Арын Е.М., Абенов Е.М., Бодаханулы К. Иммиграционная политика в Казахстане на примере репатриантов из дальнего зарубежья / Ответ. редакторы М.Ауэзов, С.Жусупов. – Алматы, 2000.

39. Асанбаев М. Анализ внутренних миграционных процессов в Казахстане: выводы, меры, рекомендации. – Алматы, 2010.

40. Асылбеков М.Х., Құдайбергенова А.И. Қазақстан халқының әлеуметтік -демографиялық жағдайы (1939-1959 жж.). Алматы: Өркениет баспасы, 2005. – Б. 160.

41. Асылбеков М.Х., Козина В.В. Демографическое развитие Республики Казахстан в условиях суверенитета. Алматы: Оркениет, 2001.

42. Асылбеков М.Х., Козина В.В. Демографические процессы современного Казахстана. – Алматы: Атамұра, 1995.
43. Асылбеков М.Х., Козина В.В. Казахи. Демографические тенденции 80-90х годов. – Алматы: Оркениет, 2000.
44. Асылбеков М. Х., Галиев А. Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980). – Алма-Ата: Гылым, 1991.
45. Асылбеков М. Х., Козина В. В. Народонаселение Казахстана в условиях суверенитета. – Алматы, 2009.
46. Асылбеков М.Х., Алтаев А.Ш. Историко-демографические исследования в Казахстане: традиции, современное состояние и перспективы // Отечественная история. – 2001. – № 1. – С. 28-33.
47. Аубакирова Ж.С. Воспроизводство населения Казахстана: этнорегиональный аспект. Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2010.
48. Аубакирова Ж.С. Демографическое районирование Казахстана. Усть-Каменогорск: издательство «Берел», 2017.
49. Аубакирова Ж.С. Казахская семья: трансформация семейных ценностей и демографического поведения как объект исследования // Материалы Международной науч.-практ. конф. «Казахи в евразийском пространстве: история, культура и социокультурные процессы», посвященная 25-летию Региональной общественной организации «Сибирский центр казахской культуры «Молдір», 13-15 мая 2014 г. – Омск: Амфора, 2014. – С. 20-23.
50. Аубакирова Ж.С. Эволюция семейных ценностей и демографическое поведение в казахской семье: постановка проблемы // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: Сб. науч. трудов XV Междунар. науч.-практ. конф. (15-16 октября 2015 г., Усть-Каменогорск). – Усть-Каменогорск: «Медиа-Альянс», 2015. – С. 31-35
51. Аубакирова Ж.С. Демографическое развитие и безопасность Казахстана (2000-2015гг.): SWOT-анализ // Вестник НАН РК. №3. – 2016. – С. 79-88.
52. Аубакирова Ж.С. Анализ демографической безопасности Казахстана: потенциал, риски и угрозы // Отан тарихы. №2 (74). – 2016. – С. 80-88.
53. Aubakirova Zh.S. Regional Segment in the Demographic Processes in Kazakhstan in the Context of Cluster Division into Districts (1999-2009) // Oriente Moderno Volume 96, Issue 1, 2016 P.99-117.DOI: 10.1163/22138617-12340097
54. Аубакирова Ж.С. Новые тренды в демографическом развитии Казахстана (2000-2015гг.) // Вестник государственного Университета имени Шакарима города Семей». – №2 (74). Том. 2. – 2016. – С. 77-82.

55. Аубакирова Ж.С. Анамнестический анализ этнодемографических процессов: возможности использования // Вестник государственного Университета имени Шакарима города Семей. – №3 (75). – 2016. – С. 264-269.

56. Аяған Б. Ф. Қазақстанның қазіргі заман тарихы: 1991-2014. – Алматы: Атамұра, 2014. – Б. 336.

57. Базанова Ф.И. Формирование и развитие структуры населения КазССР. Национальный аспект. – Алма-Ата: Казахстан, 1987. – С. 156.

58. Байкенева М.М., Королькова Н.Н., Садовская Е.Ю. Социально-экономические факторы миграции // Труд и занятость в Республике Казахстан в условиях перехода к рынку: сборник научных трудов. – Алматы: Ғылым, 1995. – С. 64-72.

59. Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и северной Киргизии в эпоху капитализма (последняя четверть XVIII – 60-е годы XIX в.). – М., 1981.

60. Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX в. – 1917 г.). – М., 1986.

61. Бошанов К.С. Шығыс Қазақстан обылысындағы репатрианттар: адаптация мәселелері // Сборник научных трудов XVII Международной научно-практической конференции «Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях». – Усть-Каменогорск, 2018. – С. 26-29.

62. Булғынбаева А.К. XX ғ. 20-30 жж. Шығыс Қазақстан қазақ байларын сайлау құқығынан айыру мен тәркілеу және оның салдары // Сборник научных трудов XVIII Международной научно-практической конференции «Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях». – Усть-Каменогорск, 2018. – С. 65-72.

63. Бургарт Л.А. Немецкое население Казахстана в конце XIX-XX вв. (по материалам всеобщих переписей населения). – Усть-Каменогорск: Универсальное сервисное агентство, 2002.

64. Бургарт Л.А. Демографические процессы среди немецкого населения Казахстана (историография проблемы) //Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Материалы международной научно-практической конференции (6-7 апреля 2001 г.). – Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ, 2001. – С. 74-76.

65. Валитова З.Х. Репродуктивное поведение семьи в Казахстане: роль социальных сетей // Тезисы докладов и выступлений на III Всероссийском социологическом конгрессе 21-24 октября 2008 г. – М.: Институт социологии РАН, Российское общество социологов, 2008.

66. Ғали Ә., Ғали Д. Этнодемография және саясат сыры. – Астана, 2001. – Б. 170.

67. Ғалиев А.Б. Развитие историко-демографических исследований в Казахстане / Вопросы историографии Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1983. – С. 152-167.

68. Ғалиев А.Б. Этнодемографические и эмиграционные процессы в Казахстане. Политологический аспект //Евразийское сообщество: экономика, политика, безопасность. – 1995. – № 2. – С. 59-62.

69. Григоричев К. Внутриказахстанская миграция русского населения в 1990-е – начале 2000-х годов: опыт картографического анализа // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: VI Международная научно-практическая конференция. Усть-Каменогорск, 27-28 ноября 2004 года – сборник научных трудов, Часть I. – Усть-Каменогорск, 2005. – С. 110-117.

70. Григоричев К.В., Зимовина Е.П. Беженцы и вынужденные мигранты: Международные правовые документы и законодательство Республики Казахстан. Сборник документов / составители: К.В. Григоричев, Е.П. Зимовина. – Караганда: «Экожан», 2004. – С. 224.

71. Камерон С. Голодная степь. Голод, насилие и создание советского Казахстана. – М., 2020.

72. Есетов С.К. Некоторые аспекты демографической ситуации в Северо-Казахстанской области / Молодые ученые о демографических проблемах в Казахстане (сборник научных статей). – Алматы: Раритет, 2000. – С. 11-24.

73. Есимова А. Б., Валитова З.Х. Региональные особенности демографического развития современного Казахстана // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. XV Международная научно-практическая конференция: Сборник научных трудов. – Усть-Каменогорск, 2015. – С. 142–151.

74. Есимова А.Б. Стереотипы и феномены в репродуктивном поведении населения Казахстана // Гендерные исследования, гендерная политика и женское движение в странах Центральной Азии: попытка диагноза. – Алматы, 2005. – С. 246-252.

75. Есимова А.Б. Репродуктивное поведение женщин Казахстана (этнический аспект) // Тезисы докладов и выступлений Всероссийского социологического конгресса «Глобализация и социальные изменения в современной России». – М., МГУ им. М.В.Ломоносова, 2006. – С. 108-111.

76. Есимова А.Б. Основные направления социолого-демографических исследований репродуктивного поведения индивидов, семей // Состояние

гендерных исследований в Казахстане: политика, образование, культура / отв. ред. З.К.Шаукенова. – Алматы: Казак университеті, 2010. – С. 99-104.

77. Есимова А.Б. Семейно-родственные связи как социальный капитал в реализации репродуктивного поведения // Вестник ПГУ. Серия гуманитарная. № 2. Павлодар, 2010. – С. 8-14.

78. Ешекенева Р.Ч. Шет елден келген қандастарымызға жергілікті халықтың көзқарасы // Сборник научных трудов XVII Международной научно-практической конференции «Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях». – Усть-Каменогорск, 2018. – С. 90-93.

79. Ертаев М.А., Жетібаев К.М. Қазақстандағы көші-қон үдерістері мен этнодемографиялық саясат мәселелері // «Қазақстандағы және шектес аумақтардағы этнодемографиялық процестер» атты VIII халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның ғылыми еңбектер жинағы». – Өскемен, 2007. – Б. 98-105.

80. Жумасұлтанов Т.Ж., Ибраев А.Т. Население Казахстана с древнейших времен до наших дней. – Алматы, 2000.

81. Жумасұлтанов Т.Ж. Народ Казахстана: современное состояние народонаселения в РК. – Алматы, 2005.

82. Забирова А.Т. Миграция, урбанизация и идентификация у казахов. – Астана: Nits Ghylym, 2002. – С. 134.

83. Забирова А.Т. Тенденции миграционной подвижности казахов (на примере Астаны) // Социологические исследования. 2002. – №9. – С. 93-100.

84. Зимовина Е.П. Процессы воспроизводства населения на территории Семипалатинского региона экологического бедствия (1959-1999 гг.) // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Материалы международной научно-практической конференции (6-7 апреля 2001 г.). – Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ, 2001. – С. 91-93.

85. Зимовина Е. Процессы урбанизации в Казахстане в постсоветский период и их демографическая составляющая [Электронный ресурс] // <http://demascope.ru/weekly/2009/0363/analit02.php>.

86. Иватова Л.М. Қазақстан Республикасындағы миграциялық процестер және саясат: оқу құралы. – Алматы: Қарасай, 2006. – Б. 172.

87. Ижанов З. Қазақстандағы аштық жайы: 1923 ж. Аштық жайлы сол жылдардағы баспасөз беттеріндегі мәліметтерден // Ақпарат. – Б. 400.

88. Игибаев С.К. Расселение казахских родов и племен на территории Восточного Казахстана в XVIII-XX вв. // Взаимосвязи и взаимовлияние народов Восточного Казахстана в хозяйственной и культурной деятельности

XVIII-XXI вв. Материалы Международной научно-практической конференции (11-12 октября 2001 г.). – Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ, 2002. – С. 4-14.

89. Игнатъева Л.Н. Роль миграции в формировании населения Казахстана (1926-1959 гг.). – Усть-Каменогорск, 2015.

90. Искаков У.М. Города в системе расселения Казахстана (экономико-географический аспект). – Алма-Ата: Ғылым, 1992.

91. Искаков У.М. Перепись населения и ее социально-экономическое значение. – Алматы: Агентство РК по статистике, 1996.

92. Искаков У.М. Учет и перепись населения мира и Казахстана: Агентство РК по статистике. – Алматы: Агентство РК по статистике, 1996.

93. История переписей населения и этнодемографические процессы в Казахстане. – Алматы: Агентство РК по статистике, 1998. – С. 87.

94. Қазақ: оқу құралы. – Алматы, 1994. – Б. 176.

95. Какенова А.А. Особенности демографического развития населения Северного Казахстана в послевоенный период (1946-1959 гг.) // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Материалы международной научно-практической конференции (6-7 апреля 2001 г.). – Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ, 2001. – С. 87-91.

96. Қалыш А.Б. Қазіргі Қазақстандағы этникалық және этномәдени процестер : оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – Б. 254.

97. Калыш А.Б. Семейная жизнь населения Жетысу // Материалы Международной научно-практической конференции «Всемирная история: проблемы исследования и преподавания, посвященной 75-летию академика К.Н.Нурпеиса в рамках «Нурпеисовских чтений». – Алматы, 2010. – С. 374-380.

98. Калыш А.Б. Современная семья казахов Туркестана // Традиционный IV Международный тюркологический конгресс, посвященный 20-летию независимости Республики Казахстан. Туркестан, 2011. – С. 316-319.

99. Калышев А.Б. Об этническом аспекте многонациональных семей в Казахстане // Известия АН КазССР, серия общественных наук. – 1991. – № 4. – С. 48-52.

100. Қарасаев Ғ.М. Патшалық Ресейдің қоныстандыру саясаты 19-20 ғасыр басындағы империялық арнайы жинақтар мен басымдыларда (Қазақстанның шығыс өнері деректерінен) // «Қазақстандағы және шеттес аумақтардағы этнодемографиялық процестер» атты VIII халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның ғылыми еңбектер жинағы». – Өскемен, 2007. – Б. 142-147.

101. Каратаева Т.Е. Тарихи демография. – Астана, 2009.

102. Карибаев М. Шығыс Қазақстан облысындағы репатрианттар тарихындағы әлеуметтік-мәдени бейімделеуінің негізгі бағыттары // Сборник научных трудов XVII Международной научно-практической конференции «Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях». – Усть-Каменогорск, 2018. – С. 131-138.

103. Кариева Т. Ашаршылық зардаптары. 20-30 жылдардағы туралы // Қазақ тарихы. – 2001. – №5. – Б. 35-36.

104. Кариева Т. Ашаршылық: 1921 жылы болған ашаршылық жайлы деректер // Қазақ батырлары. – 2001. – №8. – Б. 14.

105. Кариева Т. Жиырмасыншы жылдардың басындағы ашаршылық // Абай. 2001. – №3. – Б. 70-72.

106. Каримбаева Е.Б. Региональная концепция регулирования демографическими процессами в Казахстане // Вестник КазГУ, серия экономическая. – 2000. – № 5. – С. 45-47.

107. Касымбаев Ж.К. Численность и состав населения Семипалатинска в XVIII-XIX вв. // Известия АН КазССР. Серия общественных наук. – 1971. – №3. – С. 75-78.

108. Койгельдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді? – Алматы, 1993. – Б. 208.

109. Койгельдиев М. Ұлттық саяси элита. – Алматы: Жалын баспасы, 2004. – 400б.

110. Козина В.В. Население Центрального Казахстана (конец XIX – 30-е гг. XX вв.) книга I. – Алматы: Өркениет, 2000.

111. Козина В.В. Народнонаселение Центрального Казахстана (конец XIX-XX вв.). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук: 07.00.02. – Алматы, 2002.

112. Козина В.В. Некоторые аспекты социально-демографического развития Казахстана в межпереписной период 1979-1989 гг. // Вестник НАН РК. – 1993. – № 5. – С. 74-80.

113. Козина В. В. Миграционные процессы в современном Казахстане // Вестник НАН РК. – 1996. – № 1. – С. 74-76.

114. Куандыков А. Феномен миграции: кто и почему уезжает из Казахстана // Евразийское сообщество: экономика, политика, безопасность. – 1995. – № 6-7. – С. 136-143.

115. Қуандық Е.С. Қазақстан тарихы: XX және XXI ғасырдың алғашқы жылдарындағы республика тарихының өзекті мәселелері бойынша лекциялар: жоғары оқу орындарында несие жүйесі бағдарламасымен оқитын студенттерге арналған оқулық. – Алматы: Дәуір, 2009. – Б. 488.

116. Курганская В., Дунаев В. Стратегические приоритеты и региональные аспекты этнодемографической политики Республики Казахстан // Социальный портрет современного казахстанского общества: сб. ст. 2-й выпуск. ИМЭП при Фонде Первого Президента РК – Лидера Нации – Астана-Алматы, 2016. – С. 99-149.

117. Құрманов Ф.С. Шығыс Қазақстан облысының тұрғындарың ұлттық құрамы (1989-1999 жылдар) // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Материалы международной научно-практической конференции (6-7 апреля 2001 г.). – Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ, 2001. – С. 110-112.

118. Кронгарт Г.К. Национальный состав населения Южного Казахстана в конце XIX в. – Алма-Ата, 1976. – Вып. 3. – С. 33-37.

119. Масанов Н.Э. Взаимодействие миграционных систем Казахстана, России, Китая и Средней Азии // Современные этнополитические процессы и миграционная ситуация в Центральной Азии. М., 1998. – С. 55–66.

120. Мәден А.Т. Батыс Қазақстанның қала халқы : этнодемографиялық дамуын талдау (1897-1945 жж.): тарих ғылым. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дис. автореф.: 07.00.02 – Отан тарихы (Қазақстан Республикасының тарихы). – 2009. – Б. 30.

121. Мейірманов С.Т. Демографиялық саясат: оқу құралы. – Алматы: Эверо, 2016. – Б. 392.

122. Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность. Алматы: Всемирная Ассоциация казахов, 2000. – С. 119.

123. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры: происхождение и развал. – Алматы, 1997.

124. Мушанова Р.М. Основные угрозы демографической безопасности государств постсоветского пространства // Вестник КазНУ, серия философия, политология, культурология. – №2 (35). – 2010. – С. 53-57.

125. Мұхамедов М.Б. Қазақстан тарихы: оқу құралы. – Алматы: Қарасай, 2009. – Б. 344.

126. Нысанбаев Ә. Еуразиялық интерация жүйесіндегі қазақ диаспоры // Қазақ диаспоры бүгінгі мен ертені. Астана, 2006. – Б. 5-42.

127. Ниязханқызы Г. 1990 жылдардағы Қазақстандағы көші-қон құбылыстары // «Қазақстандағы және шектес аумақтардағы этнодемографиялық процестер» атты XII халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның ғылыми еңбектер жинағы». – Өскемен, 2011. – Б. 241-245.

128. Ниязханқызы Г. 1991-2005 жылдар аралығындағы Қазақстанға басқа республикалардан көшіп келудің кейбір себептері, деңгейі көлемі туралы // «Қазақстандағы және шектес аумақтардағы этнодемографиялық

процестер» атты VII халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның ғылыми еңбектер жинағы». – Өскемен, 2007. – Б. 251-258.

129. Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: көмекші оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – Б. 320.

130. Омарбеков Т. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. – Алматы: Қазақпарат, 2001. – Б. 404.

131. Омарбеков Т.О. Ашаршылық ақиқаты // Ақиқат. – 1997. – №5. – Б. 24-25.

132. Панковская Г.И. Городское население Восточного Казахстана в конце XIX - начале XX вв. // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Материалы международной научно-практической конференции (6-7 апреля 2001 г.). – Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ, 2001. – С. 67-70.

133. Погодин С.О. О некоторых изменениях в численности городского населения Казахской ССР в 1946-1959 гг. // Известия АН Казахской ССР. Серия общественных наук. 1980. – №5. – С. 44-47.

134. Поправко И.Г. Чужие среди своих: репатрианты, аутентичность и повседневные границы в Восточном Казахстане // Известия Иркутского государственного университета. – 2014. – Т.10. – С. 206-216.

135. Репродуктивные установки женщин Восточно-Казахстанской области. – Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2006.

136. Романова Н. Этнопсихологические аспекты миграционных процессов в Казахстане // Евразийское сообщество: общество, политика, культура. – 1999. – №1. – С. 135-139.

137. Савин И.С. Этнодемографические процессы в Южно-Казахстанской области // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Материалы международной научно-практической конференции (6-7 апреля 2001 г.). – Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ. – 2001. – С. 109-110.

138. Садовская Е. Миграция в Казахстане на рубеже XXI века: основные тенденции и перспективы. Алма-Ата, 2001.

139. Садовская Е.Ю. Международная трудовая миграция в Центральной Азии в начале XXI века (на примере Республики Казахстан). – М.: Восточная книга, 2013.

140. Садуақасова Ж.А. Демографиялық саясаттың репродуктивті іс-әрекетке әсері // «Қазақстандағы және шектес аумақтардағы этнодемографиялық процестер» атты XI халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның ғылыми еңбектер жинағы». – Өскемен, 2010. – Б. 355-362.

141. Садвокасова А.К. Отношение населения Казахстана к интеграционным проектам // Евразийская экономическая интеграция. – 2015. – №3 (28). – С. 5-11.

142. Садвокасова А.К., Кошман Т.В., Ракишева Б.И. История межэтнических, межконфессиональных отношений в Республике Казахстан, включая историю наиболее крупных этносов // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» №4(08).

143. Сарсембаева Г.А. Казахи и городское пространство Казахстана в современный период (на примере г. Усть-Каменогорска) // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: сб. науч. трудов XVIII международной научно-практической конференции. – Усть-Каменогорск: «Медиа-Альянс», 2019. – С. 291-306.

144. Сарсембаева Г.А. Демографическое развитие казахского этноса в Республике Казахстан в конце XX – начале XXI вв. – Барнаул, 2013.

145. Сарсембаева Г.А. Особенности демографических процессов казахского населения в 1970-1989 гг. // Материалы Международной научно-практической конференции «Аманжоловские чтения – 2007». Усть-Каменогорск, 15 июня 2007 г. Усть-Каменогорск: изд-во ВКГУ им. С.Аманжолова, 2007. часть V. – С. 259-263.

146. Сарсембаева Г.А. Республика Казахстан: эволюции рождаемости казахов в конце XX – начале XXI веков // Известия Иркутского государственного университета. Серия Политология. Религиоведение. – 2012. №2 (9). – Ч.2. – С. 68-75.

147. Сарсембаева Г.А. Репродуктивное поведение казахского населения Восточно-Казахстанской области в современный период (1999-2009 гг.) (по материалам социологического исследования // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Сб. научных трудов XIII Международной научно-практической конференции. – Усть-Каменогорск: «Сальменова Д.М.», 2014. – С. 294-308.

148. Сдыков М. Н. История населения Западного Казахстана. – Алматы, 2004.

149. Сдыков М.Н. Формирование населения Западного Казахстана в XVIII-XIX вв. – Алматы: Атамұра, 1996.

150. Сдыков М.Н. Формирование многонационального населения: исторический опыт и тенденции развития (на примере Букеевской орды) // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Материалы международной научно-практической конференции (6-7 апреля 2001 г.). – Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ, 2001. – С. 65-67.

151. Социальный портрет современного казахстанского общества (сборник статей). Институт мировой экономики и политики (ИМЭП) при Фонде Первого Президента РК – Лидера нации. – Астана-Алматы, 2015.

152. Старшее поколение: взгляд в будущее. Отчет о человеческом развитии Казахстана – 2005. Программа Развития ООН, Фонд народонаселения ООН. – Алматы, 2005.

153. Султанғалиева А. Город и люди: опыт социокультурной трансформации в Казахстане. – Алматы, 2010.

154. Султанмуратов Н. Особенности урбанизации казахов // Социальный портрет современного казахстанского общества. Сборник статей. ИМЭП. – Астана-Алматы, 2015. – С. 105-151.

155. Султанмуратов Н. Процесс урбанизации в вопросе демографического перехода в казахском обществе // Социальный портрет современного казахстанского общества: сб. ст. 2-й выпуск. ИМЭП. – Астана-Алматы, 2016. – С. 75-99.

156. Тәтімов М.Б. Ауылдағы демографиялық ахуал. – Алматы: Қайнар, 1990.

157. Тәтімов М. Қазақ әлемі: Қазақ саны қанша? Қазақ қашан, қайдан қуылған, қырылған және атылған? – Алматы: Қазақстан – Атамұра, 1993.

158. Тәтімов М. Отыз жылға созылған ойран / М. Тәтімов // Жалын. – 2009. – №5. – С. 51-58.

159. Тәтімов М.Б. Халыққа немесе сан мен сапа. – Алматы: Жазушы, 1992. – Б. 184.

160. Тәтімов М. Өркені өскен өлке: немесе демографиялық «тасқынның» қайта жаңғырығы туралы. – Алматы: Мектеп, 1984. – Б. 80.

161. Тәтімов М. Дербестігіміз – демографияда. – Алматы: Жеті жарғы, 1999. – Б. 264.

162. Татимов М.Б. Грозит ли Казахстану демографический кризис? // Евразия. – 2002. – № 2. – С. 22-31.

163. Татимов М.Б. Демографическая депопуляция: стратегические последствия сложившейся ситуации в Казахстане // Мысль. – 1997. – № 3. – С. 30-35.

164. Татимов М.Б. Влияние демографических и миграционных процессов на внутривнутриполитическую стабильность РК // Саясат. – 1995. – № 5. – С. 18-23.

165. Татимов М.Б. Развитие народонаселения и демографическая политика. – Алма-Ата: Изд-во «Наука» КазССР, 1978.

166. Татимов М. Б. Глобализация демографии. – Алматы, 2010.

167. Татимов М. Б. Развитие народонаселения и демографическая политика. Социально-философские аспекты системного изучения и комплексной разработки. – Алма-Ата: Наука, 1978.

168. Татимов М. Б. Социальная обусловленность демографических процессов. – Алма-Ата: Наука, 1989.

169. Татимов М.Б. Летопись в цифрах (О численности и составе казахского народа). – Алма-Ата, 1968.

170. Татимов М.Б. Рост и развитие народонаселения. – Алма-Ата, 1975.

171. Татимов М.Б. Урбанизация казахов // Заря. 1991. – №7. – С. 12-13.

172. Токтаров Е. Этнодемографические изменения и проблемы национальной интеграции казахстанского общества // Электронный ресурс: <https://e-history.kz/>

173. Тулекова М.К. Жетісу өңірі халқының әлеуметтік-демографиялық дамуы (1897-1999 жж.). – Тарих ғыл. доктор. диссер. – Алматы, 2003. – Б. 395.

174. Уалиева С.К. Семейно-брачные отношения населения Казахстана на рубеже веков: историко-демографический аспект. – Издательство «Lambert», Германия. – 2014. – С. 282.

175. Уалиева С.К. Тенденции межэтнических браков в Казахстане // Мир Большого Алтая. – 2017. – №3. – С. 405-413.

176. Шотбакова Л.К. Национальный аспект переселенческой политики и коренизации в Казахстане в 1917-1941 годы // Автореферат диссертации на соискание.. кандидата исторических наук. М., 1995. – С. 12.

177. Шокаманов Ю.К. Тенденции человеческого развития в Казахстане. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2001.

178. Шумбалов Н.М. Современные тенденции медико-демографических процессов в Актыубинской области //Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Материалы международной научно-практической конференции (6-7 апреля 2001 г.). – Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ, 2001. – С. 112-115.

179. Хизат А. Моңғолия қазақтары: Шығыс Қазақстан облысында көшу тарихынан // Сборник научных трудов XVII Международной научно-практической конференции «Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях». – Усть-Каменогорск, 2018. – С. 247-253.

ИСТОЧНИКИ

1. Всесоюзная перепись населения 1926 г. – М., 1930. – Т. 42.
2. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т.8. Казахская ССР. – М., 1928.
3. Всесоюзная перепись населения 1939 г. ГАРФ. Ф. 1562, оп. 336. Д. 388-402.
4. Всесоюзная перепись населения 1959 г. ЦГАРК. Ф. 1568. Оп. 21. Д.4
5. Демографический ежегодник. 1990: Госкомстат СССР / отв.ред. Е.Г. Гончаров. – М.: Финансы и статистика, 1990.
6. Демографический ежегодник Казахстана. Статистический сборник / отв. ред. Б.Султанов. – Алматы, 1998.
7. Демографический ежегодник Казахстана. Статистический сборник. Министерство Национальной экономики РК, Комитет по статистике / отв. ред.Н.С. Айдапкелов. – Астана, 2017.
8. Демографический ежегодник Казахстана. – Алматы: Госкомстат РК, 1996.
9. Демографический ежегодник СССР. 1990. – М., 1990.
10. Демографический ежегодник Казахстана. – Алматы, 1996.
11. Демографический ежегодник Казахстана. 2005. Статистический сборник. – Алматы, 2005. – С.31
12. Демографический статистический ежегодник Казахстана, 1999. Ст. сб. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000.
13. Демографический ежегодник Казахстана. 2017. Статистический сборник/на казахском и русском языках. Министерство национальной экономики РК. Комитет по статистике. Гл. редактор Айдапкелов Н. // Central Asia Monitor. 2020. 9 марта.
14. Демографический ежегодник Казахстана. 2005. Статистический сборник. – Алматы, 2005.
15. Демографический ежегодник СССР 1990 / Госкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1990.
16. Демографический ежегодник Казахстана. – Алматы: Казинформ-центр, 1994.
17. Демографический ежегодник КазССР, 1989. – Алма-Ата: Республиканский информационно-издательский центр, 1990.
18. Демографический ежегодник Казахстана: Статистический сборник / Госкомстат РК. – Алматы: Нацстатагентство РК, 1996.
19. Демографический ежегодник Казахстана. – Алматы: Казинформ-центр, 1993.

20. Демографический ежегодник КазССР, 1990. – Алма-Ата: Республиканский информационно-издательский центр, 1991.
21. Демографический ежегодник Казахстана / Нацстатагентство РК. – Алматы, 1997.
22. Демографический ежегодник Казахстана. 2017. Статистический сборник. Министерство национальной экономики, Комитет по статистике. – Астана, 2017.
23. Демографический ежегодник. – Алматы, 1996.
24. Женщины и дети Казахстана. Ст. справочник. – Алматы: Казинформцентр, 1997.
25. Женщины и дети Казахстана. Ст. справочник. – Алматы: Казинформцентр, 1998.
26. Женщины и дети в СССР: Ст. сб. – М.: Финансы и статистика, 1985.
27. Женщины и дети РК. – Алматы: Казинформцентр, 1993.
28. Женщины и мужчины Казахстана. Статсборник. – Астана, 2010.
29. Женщины и мужчины Казахстана: Краткий ст. сб. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2002.
30. Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года по Казахской ССР. – Алма-Ата: Казахстан, 1981.
31. Итоги сельскохозяйственной переписи КССР в 1924 г. – Оренбург, 1925.
32. Итоги сельскохозяйственной переписи в 1924 г. – Оренбург, 1924.
33. Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 г. Ст. сб., Т.1. Численность населения СССР, союзных и автономных республик, краев и областей. – М.: Финансы и статистика, 1989.
34. Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 г. Ст. сб., – Т.2. Пол, возраст и состояние в браке населения СССР, союзных и автономных республик, краев и областей. – М.: Финансы и статистика, 1989.
35. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. Национальный состав населения КазССР, областей и г. Алматы. – Алма-Ата: Республиканский информационно-издательский центр, 1991.
36. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 года по Казахской ССР. Пол, возраст и состояние в браке (раздел II). – Алма-Ата: Республиканский информационно-издательский центр, 1990.
37. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. по КазССР. Раздел 1. Часть 2. Численность и размещение населения. – Алматы: Республиканский информационно-издательский центр, 1994.
38. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. В 3 т. – Алматы: Республиканский информационно-издательский центр. – 1991. – Т.1.

39. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. – Алма-Ата: Республ. информ.-изд. центр, 1992. – Т.2.
40. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. – Алма-Ата: Республ. информ.-изд. центр, 1992. – Т.3.
41. Казахстан за 50 лет. Статистический сборник. – Алма-Ата: Статистика, 1971.
42. Казахстан за 40 лет. Статистический сборник. – Алматы, 1960.
43. Календарь-справочник и записная книжка на 1924 год. – Оренбург, 1924.
44. Краткий статистический ежегодник Казахстана 1995: Статистический сборник Госкомстат РК. – Алматы: Казинформцентр, 1996.
45. Краткий статистический ежегодник Казахстана, 1998: Статистический сборник Агентство РК по статистике. – Алматы: Казинформцентр, 1999.
46. Краткий статистический ежегодник Казахстана. – Алматы: Казинформцентр, 1999.
47. Краткие итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. – Алматы, 1999.
48. Казахстан: 1991-2001 гг.: Информационно-аналитический сборник. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2001.
49. К обзору Семипалатинской области: ведомость о численности населения Семипалатинской области по вероисповеданию за 1903 г. – Семипалатинск, 1904.
50. Население СССР. 1973. Стат. сб. – М.: Статистика, 1975.
51. Население СССР, 1975. – М., 1976.
52. Население СССР, 1988. – М., 1977.
53. Население Казахской ССР. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. – Алма-Ата: Госстатиздат, 1960. – С. 279.
54. Население СССР. 1973. Стат. сб. – М.: Статистика, 1975.
55. Население СССР. 1987. Стат. сб. – М.: Финансы и статистика, 1988.
56. Народное хозяйство Казахстана в 1925-1926 гг. – Кызыл-Орда, 1927.
57. Народное хозяйство Казахстана за 70 лет: Стат. сб. – Алма-Ата: Казахстан, 1990.
58. Народное хозяйство Казахстана в 1980: Статистический ежегодник. – Алма-Ата: Казахстан, 1981.
59. Народное хозяйство Казахстана в 1985: Статистический ежегодник. – Алма-Ата: Казахстан, 1986.
60. Народное хозяйство областей КазССР (Статистический сборник). – Алма-Ата: Казахстан, 1987.

61. Национальный состав населения Республики Казахстан. Население Республики Казахстан по национальности и владению языками. Итоги переписи населения 1999 г. в Республике Казахстан. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000. – Т.2.

62. Национальный состав, вероисповедание и владение языками в Республике Казахстан. Итоги национальной переписи населения 2009 г. в Республике Казахстан. Стат. сб. / Под ред. А. А. Смаилова. – Астана: Агентство РК по статистике, 2010.

63. Национальный состав Республики Казахстан. Том 4, часть 1. Население Республики Казахстан по национальностям, полу и возрасту/ Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник. / Под ред. А.Смаилова/. – Алматы, 2000.

64. Национальный состав населения Республики Казахстан. Том 4. Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. – Алматы, 2000.

65. Народонаселение Казахстана. 2000. Сборник материалов по вопросам народонаселения. Алматы, 2000. – С. 38; Демографический ежегодник Казахстана. 2005: Статистический сборник. – Алматы, 2005.

66. Национальный состав, вероисповедание и владение языками. 2009. – Астана, 2010.

67. Национальный состав населения Республики Казахстан. Том 4. Итоги переписи населения 1999 г. в РК. – Алматы, 2000.

68. Национальный состав, вероисповедание и владение языками в Республике Казахстан. Итоги переписи населения 2009 г. в РК. Статистический сборник / Под ред. Смаилова А.А./ – Астана, 2010.

69. Народонаселение стран мира. Справочник. – М., Финансы и статистика, 1984.

70. Народонаселение стран мира. Справочник. – М., Финансы и статистика, 1984.

71. Национальный состав населения РК. – Т.1. Итоги переписи населения 1999 г. в РК. – Алматы, 2000. – С. 6-8.

72. Национальный состав, вероисповедание и владение языками в РК. Итоги национальной переписи населения 2009 г. в РК. Статистический сборник. – Астана, 2010. – С. 4-6.

73. Население СССР 1987: Статистический сборник /Госкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1988.

74. Население СССР. 1988. Статистический ежегодник /Госкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1989.

75. Население РК по национальностям, полу и возрасту. Итоги переписи населения 1999 г. в РК /Статистический справочник. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000. – Т. 4. – часть 1.

76. Население РК по национальностям и уровню образования. Итоги переписи населения 1999 г. в РК /Статистический справочник. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000. – Т. 4. – часть 2.

77. Население РК по полу и возрасту. Итоги переписи населения 1999 г. в РК /Статистический справочник. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000.

78. Национальный состав населения РК. Итоги переписи населения 1999 г. в РК /Статистический справочник. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000. – Т. 1.

79. Население РК по состоянию в браке. Итоги переписи населения 1999 г. в РК. Ст. сб. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000.

80. Обзор Сырдарьинской области за 1909 г. – Ташкент, 1909.

81. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения. Т.2. – СПб., 1905.

82. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н.Л.Тройницкого. – Т.86. -1901.

83. Первые итоги переписи населения: Казахское население // Наше хозяйство. – 1927- №3. – С. 3-19.

84. Прошлое Казахстана в источниках и цифрах. – Алма-Ата, 1935.

85. Республика Казахстан: 1997. Краткий ст. справочник. – Алматы: Казинформцентр, 1998.

86. Региональный статистический ежегодник Казахстана. – Алма-Ата: Республиканский информационно-издательский центр Госкомстата КазС-СР, 1991.

87. Региональный статистический ежегодник Казахстана 1991. – Алма-Ата: Казинформцентр, 1992.

88. Региональный статистический ежегодник Казахстана. Ст. сб. - Алматы: Казинформцентр, 1993.

89. Региональный статистический ежегодник Казахстана: Статистический сборник /Госкомстат РК. – Алматы: Казинформцентр, 1996.

90. Региональный статистический ежегодник Казахстана. Статистический сборник. – Алматы: Казинформцентр, 1997.

91. Региональный статистический ежегодник Казахстана 1996-1999/Госкомстат РК. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000.

92. Региональный статистический ежегодник Казахстана: Статистический сборник (1997-2000) /Госкомстат РК. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2001.

93. Регионы Казахстана (краткий статистический справочник). - Алматы: Агентство РК по статистике, 2000.

94. Справочник по административно-территориальному делению Казахстана (авг. 1920 – дек. 1936 гг.). – Алма-Ата, 1959.

95. Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939,1959,1970,1979 и 1989 гг. – Алма-Ата: Республиканский информационно-издательский центр, 1991.

96. Статистический сборник по отдельным показателям всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. – Алма-Ата, 1991. – С. 7-70.

97. Сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. – Алма-Ата, 1990.

98. Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991. – С. 7-70

99. Статистический ежегодник Казахстана в 1990 г. – Алма-Ата: Казинформцентр, 1991.

100. Статистический ежегодник Казахстана. Ст. Сб. – Алматы: Национальное статистическое агентство Министерства экономики и торговли РК, 1997.

101. Статистический ежегодник Казахстана. Ст. Сб. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000.

102. Статистический ежегодник Казахстана. Ст. сб. – Алматы: Нацстатагентство, 1998.

103. Статистический ежегодник Казахстана, 2003. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2003.

104. Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. Алма-Ата: Республ. информ.-изд. центр, 1991.

105. Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. – М.: Финансы и статистика, 1984.

106. Численность, естественное движение и миграция населения КазССР в 1989 г. Ст. Сб. – Алма-Ата: Республиканский информационно-издательский центр, 1990.

107. Численность населения Казахстана по отдельным этносам на начало 2019 г. Комитет по статистике Министерство Национальной экономики РК. – Нур-Султан, 2019.

108. Численность и размещение населения в РК. Итоги переписи населения 1999 г. в РК: Ст. сб. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000. – Т. 1. – С. 100.

109. Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. Ст. сб. ЦСУ СССР. – М.: Финансы и статистика, 1984.

110. Этнодемографический ежегодник Казахстана. Ст. сб. / Под редакцией Шокаманова Ю.К. – Алматы, 2006.

МОНОГРАФИЯ
**«КАЗАХИ В КОНТЕКСТЕ
ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ»**
В РАМКАХ ПРОГРАММЫ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ»

Редакционно-издательский коллектив:

Переводчик, редактор, корректор

Аубакирова Ж.С., Зекенова А.Ж.

Дизайн и верстка *Степанец Н.П.*

Отпечатано в типографии ТОО «Интеллсервис»

г. Алматы, ул Куратова, 15

Тел.: +7 (727) 335-61-75

Подписано в печать __11.2020 г.

Формат 60x84 1/16. Гарнитура PT Sans.

Объем 50 шартты усл.п.л.

Тираж ____. Заказ № ____.